

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000200781

Αρ. ΜΣ.:.....1880.....2007..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΤΣΙΑΝΟΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΟΠΛΟ
ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ (1904 - 1908) ΚΑΙ Η
ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΦΕΔΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ
ΤΟΥ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΙΧΑΝ ΣΤΟΝ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ

ΠΑΥΛΟΥ ΑΧ. ΝΤΑΦΟΥΛΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2007

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα Ν. 5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2 (νομική κατοχύρωση του Ιατρικού Τμήματος)».

Ημερομηνία αίτησης του κ. Νταφούλη Παύλου: 4-2-2002

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 467^α/2-4-2002

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων

Γερουλάνος Στέφανος Καθηγητής Ιστορίας της Ιατρικής της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Μαυρέας Βενετσάνος Καθηγητής Ψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δαμίγος Δημήτριος Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία Ανασυγκρότησης Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 580^α/2-5-2006

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων

Μαυρέας Βενετσάνος Καθηγητής Ψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

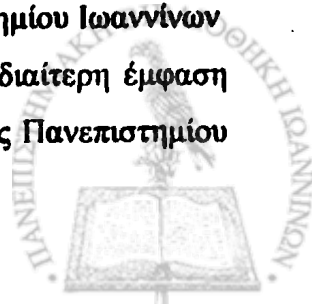
Δαμίγος Δημήτριος Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Υφαντής Θωμάς Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία ορισμού θέματος: 3-6-2002

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΙΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : 596^α/12-12-2006

Γεωργούλης Αναστάσιος	Καθηγητής Ορθοπαιδικής Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Ευαγγέλου Άγγελος	Καθηγητής Φυσιολογίας Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Μαυρέας Βενετσάνος	Καθηγητής Ψυχιατρικής Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Βελογιάννη Λαμπρινή	Επίκουρος Καθηγήτρια Ιατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Δαμίγος Δημήτριος	Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με ιδιαίτερη έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Υφαντής Θεοφάνης

Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής Ιατρικής Σχολής

Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Σκαπινάκης Πέτρος

Λέκτορας Ψυχιατρικής Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου

Ιωαννίνων

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό «ΑΡΙΣΤΑ» στις 29-1-2007

ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ελαρινάνδρας Τσιάνος

Καθηγητής Παθολογίας

Η Γραμματεία της Σχολής

ΤΣΑΓΓΑΛΑ

Στην Κατερίνα

Συντομογραφίες

- Α.Π.Θ. = Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Α.Σ.Υ.Ε. = Ανωτάτη του Στρατού Υγειονομική Επιτροπή
Α.Υ.Ε. = Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Δ.Ι.Σ./Γ.Ε.Σ. = Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού
Ε.Μ.Σ. = Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
Ι.Μ.Χ.Α. = Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου
Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. = Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης
Μ.Μ.Α. = Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα
Υ.Σ.Α. = Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ερευνώντας την ιστορία του υγειονομικού σώματος των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων βλέπουμε να καταγράφονται πολλά άρθρα, αρκετές μελέτες και ορισμένα εξειδικευμένα συγγράμματα που αφορούν τους Βαλκανικούς Πολέμους, τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την εποποιία του πολέμου 1940-41. Αρκετά έχουν γραφεί και για την οργάνωση του υγειονομικού από της ανεξαρτησίας μέχρι και τον πόλεμο του 1897. Παρατηρείται όμως έλλειψη μελετών για τη δράση των αξιωματικών του υγειονομικού στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού αγώνα 1904-1908. Το γεγονός αυτό εξηγείται από τη μυστικότητα της φύσης αυτής της διαπάλης μεταξύ υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και από τη χιονοστιβάδα των γεγονότων που ακολούθησαν. Η δεκαετία 1912-1922 άλλαξε την πορεία της πατρίδας μας και όπως ήταν φυσικό, μονοπώλησε το ενδιαφέρον των ιστοριογράφων της εποχής.

Επίσης, διάφορες διαστάσεις του Μακεδονικού Αγώνα έχουν αναλυθεί σε βάθος, όπως η στρατιωτική, η κοινωνική, η διπλωματική, η εκκλησιαστική, η εκπαιδευτική, ακόμη και η οικονομική. Εκτενής και σε βάθος μελέτη όμως της υγειονομικής περίθαλψης κατά την ένοπλη φάση του Αγώνα, δεν έχει εκπονηθεί. Μάλιστα στην ιστορική-στρατιωτική προσέγγιση, ενώ είναι ευρέως γνωστή η συμμετοχή στον Αγώνα γενικά των Ελλήνων αξιωματικών, μέχρι πρότινος η συμμετοχή των υγειονομικών αξιωματικών παρέμενε άγνωστη. Αυτό το κενό επιχειρεί να καλύψει η παρούσα εργασία, που βασίζεται σε άμεσες πηγές (όπως η διπλωματική αλληλογραφία), σε έμμεσες πηγές, σε ανέκδοτες πηγές, στα απομνημονεύματα και στα ημερολόγια των Μακεδονομάχων, στους φακέλους των αξιωματικών που συμμετείχαν ενεργώς στην ένοπλη φάση του Αγώνα και σε δημοσιευμένες μαρτυρίες της εποχής.

Ύστερα από πολυάριθμες κατά καιρούς αναγνώσεις των *Μυστικών του Βάλτου* της Πηνελόπης Δέλτα ήρθε ο μοναδικός τρόπος του κ. Νικολάου Μέρτζου στην εξιστόρηση των συμβάντων στο Μακεδονικό Αγώνα να αποτελέσει συναισθηματικό καταλύτη για την ενασχόλησή μου με το θέμα. Το έργο της κυρίας Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, ήταν σημείο εκκίνησης για την παρούσα μελέτη. Και οι μελέτες του Αναπληρωτή Καθηγητή Βαλκανικών Σπουδών του Α.Π.Θ. Βασίλη Γούναρη ήταν η βάση για την επιστημονική προσέγγιση. Τους οφείλω πολλά.

Πολλοί άνθρωποι συνεισέφεραν στην έρευνα με μεγάλη προθυμία στοιχεία, έγγραφα, φωτογραφίες από το οικογενειακό τους αρχείο, όπως ο κ. Αργύρης Ζωγράφος, η οικογένεια Πάνου, Βελτσίδη κ.ά.. Τους ευχαριστώ, όπως επίσης και το προσωπικό του Μ.Μ.Α., ιδιαίτερα το Διευθυντή του, Βασίλη Νικόλτσιο. Ακόμη οφείλω ευχαριστίες στο προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Ε.Μ.Σ., του Ι.Μ.Χ.Α., της Δ.Ι.Σ./Γ.Ε.Σ., της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης της Βιβλιοθήκης της Βουλής και του Φωτογραφικού Αρχείου του Πολεμικού Μουσείου.

Σημαντική ήταν η παραίνεση του δασκάλου μου Αναπληρωτή Καθηγητή Ψυχιατρικής Γιάννη Γκιουζέπα, ο οποίος με έπεισε να επιμείνω στο δρόμο της έρευνας και μετά την ειδίκευσή μου στην Ψυχιατρική. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στον Υποστράτηγο Καρδιολόγο, Γρηγόρη Σκαμπαρδώνη και στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Νόννα Παπαδημητρίου τόσο για την πολύτιμη πρακτική βοήθεια τους, όσο και για την αγάπη προς την ιστορία, την οποία μου ενέπνευσαν με το παράδειγμά τους από τα παιδικά μου χρόνια. Στον παππού μου και Υποστράτηγο Μικροβιολόγο Δημήτριο Παπαδημητρίου οφείλω την αγάπη για το Υγειονομικό Σώμα και την ιστορία του. Πρωτίστως δε, ευχαριστώ τους γονείς μου. Ευγνωμοσύνη οφείλω επίσης στους καθηγητές μου στην Πρότυπο Σχολή Αναβρύτων, στην Ιατρική Σχολή του Α.Π.Θ. και στους προϊσταμένους και συναδέλφους μου στο 424 Στρατιωτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης.

Στον Καθηγητή της Ιστορίας της Ιατρικής, Στέφανο Γερουλάνο εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου για την ανάθεση του θέματος και την καθοδήγησή του. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Ψυχιατρικής Βενετσάνο Μαυρέα για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε αρχικά ως μέλος της τριμελούς επιτροπής και αργότερα ως επιβλέπων καθηγητής, όταν αντικατέστησε τον καθηγητή Γερουλάνο. Ευχαριστώ επίσης τα μέλη της τριμελούς επιτροπής Δημήτριο Δαμίγο, Επίκουρο Καθηγητή στο μάθημα της Ιατρικής Ψυχολογίας και Θωμά Υφαντή Επίκουρο Καθηγητή Ψυχιατρικής, όπως και τους Γεωργούλη Αναστάσιο Καθηγητή Ορθοπαιδικής, Ευαγγέλου Άγγελο Καθηγητή Φυσιολογίας, Βελογιάννη Λαμπρινή Επίκουρο Καθηγήτρια Ιατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας και Σκαπινάκη Πέτρο Λέκτορα Ψυχιατρικής, μέλη της επταμελούς επιτροπής.

Τη φιλόλογο Σοφία Παραστατίδου ευχαριστώ για τις χρήσιμες διορθώσεις της και για τις ουσιαστικές προτάσεις της.

Χωρίς την ηθική αλλά και πρακτική βοήθεια της συζύγου μου η παρούσα εργασία δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Την ευχαριστώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Αφιέρωση	9
Πρόλογος	11
Πίνακας Περιεχομένων	14
Εισαγωγή	17
Το ιστορικό πλαίσιο του Μακεδονικού Αγώνα	22
 Α' Μέρος: Γενικά στοιχεία για την περίθαλψη στο Μακεδονικό Αγώνα	27
 1. Η οργάνωση της υγειονομικής περίθαλψης του Μακεδονικού Αγώνα	29
2. Προσωπικό	33
Ιατροί	33
-Εκπαίδευση επιστημόνων ιατρών	35
-Κοινοτική-σωματειακή δράση ιατρών	36
-Ιδεολογική τοποθέτηση των ιατρών στη Μακεδονία	39
Φαρμακοποιοί	41
Νοσηλευτές	43
Εμπειρικοί	46
3. Υγειονομικό υλικό	49
4. Νοσηλευτικά ιδρύματα	52
5. Νοσηλείες-διακομιδές ανταρτών	55
Στοιχεία έτους 1904	55
Στοιχεία έτους 1905	59
Στοιχεία έτους 1906	69
Στοιχεία έτους 1907	76
Στοιχεία έτους 1908	79
6. Νοσηλείες-διακομιδές αμάχων	82
7. Υγιεινή, συνθήκες διαβίωσης	85
Διαμονή	85
Επισιτισμός	87
Ένδυση	89
Κλιματολογικές συνθήκες	92
Ατομική υγιεινή	93

Διαχείριση πτωμάτων	94
8. Αποτίμηση της περίθαλψης της ελληνικής παράταξης κατά το Μακεδονικό Αγώνα.	96
9. Η περίθαλψη στις άλλες μαχόμενες παρατάξεις κατά το Μακεδονικό Αγώνα	100
Β' Μέρος: Η Υγειονομική περίθαλψη στο Μακεδονικό Αγώνα κατά τις επιμέρους ιατρικές ειδικότητες	103
10. Γενικά στοιχεία για την υγειονομική περίθαλψη στο Μακεδονικό Αγώνα κατά τις επιμέρους ιατρικές ειδικότητες	105
11. Παθήσεις χειρουργικών ειδικοτήτων	107
Χειρουργική	107
Ορθοπαιδική	116
Νευροχειρουργική	118
Οφθαλμολογία	119
Ωτορινολαρυγγολογία	121
Πνιγμοί, ασφυξία	122
12. Παθήσεις παθολογικών ειδικοτήτων	124
Παθολογία	124
Ρευματολογία	131
Δερματολογία-Αφροδισιολογία	132
13. Παθήσεις λοιπών ειδικοτήτων	133
Ψυχιατρική	133
Ιατροδικαστική	143
Γ' Μέρος: Δράση των αξιωματικών του Υγειονομικού κατά το Μακεδονικό Αγώνα	149
14. Η προσφορά του Υγειονομικού Σώματος του Ελληνικού Στρατού κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα	151
15. Η στρατιωτική ιατρική, «εν πολέμω», στις αρχές του 20 ^{ου} Αιώνα	154
16. Συμβολή των στρατιωτικών ιατρών των μετόπισθεν στο Μακεδονικό Αγώνα	156
Εξέταση υποψηφίων ανταρτών	156
Συμβολή στρατιωτικών ιατρών υπηρετούντων σε μονάδες των τότε ελληνοτουρκικών συνόρων στο Μακεδονικό Αγώνα	157

Στρατιωτικοί ιατροί της Α.Σ.Υ.Ε. και Μακεδονικός Αγώνας	158
17. Υγειονομικοί αξιωματικοί πράκτορες στη Μακεδονία	161
Αγγελακόπουλος Διονύσιος	161
Δουμπιώτης Δημήτριος	163
Ζούζουλας Σπυρίδων	166
Κιτάνος Αργύριος	168
Παπαβασιλείου Ιωάννης	176
18. Υγειονομικοί αξιωματικοί μαχητές στο Μακεδονικό Αγώνα	188
Μοσχοβίτης Ιωάννης	188
Πραντούνας Χρήστος	189
Σιακκής Δαβίδ	193
Τόμπρας Γεώργιος	197
19. Έφεδροι ιατροί με δράση κατά το Μακεδονικό Αγώνα	208
Βελτσιδής Εμμανουήλ	208
Βούζας Ιωάννης	210
Λεφάκης Παντελής	212
Πάνος Παρίσης	215
Σακελλαρίου Άγγελος	217
Χαρισιάδης Επαμεινώνδας	230
20. Συμπεράσματα	236
Περίληψη	238
Summary	241
Βιβλιογραφία	243
Πίνακας ιατρών με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα	271
Πίνακας φαρμακοποιών με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα	276
Πίνακας οδοντιάτρων με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα	276
Πίνακας κτηνιάτρων με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα	276
Επιστολή του Άγγελου Σακελλαρίου προς τον Παύλο Μελά	277
Εικονογράφηση	283

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Χρονική οριοθέτηση

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την περίθαλψη κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα, δηλαδή κατά την πενταετία 1904-1908. Είναι απαραίτητο να τονιστεί πως ο Μακεδονικός Αγώνας ούτε αρχίζει το 1904, ούτε τελειώνει το 1908. Ο Αγώνας ξεκίνησε το 1821 και μέσα από τα αλυσιδωτά ελληνομακεδονικά επαναστατικά κινήματα (1854, 1878, 1896, 1904-1908) κατέληξε στην οριστική λύση που δόθηκε με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Και φυσικά ο Μακεδονικός Αγώνας δεν είναι μόνο η ένοπλη φάση. Στην έννοια του Αγώνα εμπεριέχεται και ο σκληρός ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός στον εκπαιδευτικό και στον εκκλησιαστικό χώρο καθώς και η επαναστατική κινητοποίηση του χριστιανικού στοιχείου για την αποτίναξη της τουρκικής κυριαρχίας¹.

Ίσως η χρονική οριοθέτηση από το 1904 έως το 1908 έγινε για λογιστικούς λόγους τις δεκαετίες 1920 και 1930, όταν δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες σύμπτυξης μίας επετηρίδας Μακεδονομάχων². Και είναι βέβαιο πως μέχρι τη δεκαετία του 1980 η βασική γνώση σχετικά με το Μακεδονικό Αγώνα ταυτιζόταν με το χρόνο δράσης των Ελλήνων εθελοντών ανταρτών (1904-1908)³. Σήμερα η εικόνα αυτή έχει τροποποιηθεί χάρις στο πλήθος των εκδόσεων της δεκαετίας του 1990 που επαναπροσέγγισαν τον Αγώνα ρίχνοντας φως ιδιαίτερα στη δράση των Μακεδόνων, όπως αυτή σκιαγραφείται στις ελληνικές διπλωματικές πηγές από το 1878 έως και το 1912⁴.

Τοπωνύμια - Προσωνύμια

Στην παρούσα μελέτη, όπου αναφέρονται πόλεις ή χωριά με την παλαιά, επί οθωμανικής κυριαρχίας, ονομασία, ακολουθεί εντός παρενθέσεων η σημερινή ονομασία. Επίσης, όπου αναφέρονται ψευδώνυμα οπλαρχηγών (καπετάνιων) ακολουθεί εντός παρενθέσεων το επώνυμό τους, ή το αντίστροφο.

¹ Βλ. Βακαλόπουλος, Παραμονές, σελ. 17.

² Βλ. Γούναρης, Βουλευτές.

³ Βλ. Μέρτζος, σελ. 55.

⁴ Βλ. Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 16.

Προσέγγιση των πηγών

Από τα πρώτα βήματα της έρευνας διαφάνηκε πως υπήρχαν διάφορες κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθηθούν. Μία άμεση πηγή ήταν η διπλωματική αλληλογραφία των ελληνικών προξενείων της Μακεδονίας που φυλάσσεται στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Οι εκθέσεις των Ελλήνων διπλωματών της Θεσσαλονίκης, του Μοναστηρίου, των Σερρών, της Καβάλας και της Ελασσόνας προς το Υπουργείο Εξωτερικών προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες, όπως και η αλληλογραφία με το Δ. Καλαποθάκη που διηύθυνε το Μακεδονικό Κομιτάτο των Αθηνών. Το υλικό αυτό προσεγγίστηκε στη Θεσσαλονίκη, στα αντίγραφα που τηρούνται στο Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα (Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.).

Μία άλλη κατηγορία των πρωτογενών πηγών, ήταν τα ημερολόγια και οι επιστολές των Μακεδονομάχων. Κυρίαρχη μορφή αναδεικνύεται ο Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας⁵. Στο πλούσιο αρχείο του, διασώζεται τεράστιος όγκος πληροφοριών για τον Αγώνα στη Δυτική Μακεδονία. Το αρχείο του Βάρδα προσεγγίστηκε στο αρχείο του Ινστιτούτου Μελετών Χερσονήσου Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.). Ακόμη, σωρεία επιστολών αξιωματικών του υγειονομικού εντοπίστηκαν στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στα αρχεία Στέφανου και Ίωνος Δραγούμη.

Έμμεσες πηγές ήταν τα απομνημονεύματα των αγωνιστών που είναι δημοσιευμένα κυρίως σε εκδόσεις του Ι.Μ.Χ.Α. και της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (Ε.Μ.Σ.). Τα απομνημονεύματα, χωρίς αντικειμενικότητα πολλές φορές, εκθέτουν ανάγλυφα την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, τα συναισθήματα των προσώπων και πλήθος πληροφοριών περί του κοινωνικού συνόλου. Οι λεπτομέρειες για τους τραυματισμούς, τις νοσηλείες και τις διακομιδές, που συχνά δεν αναφέρονται από τις προξενικές αρχές λαμβάνουν εξέχουσα θέση στις αναμνήσεις των αγωνιστών. Κανείς τελικά δεν μπορεί να διηγηθεί καλύτερα το ιατρικό ιστορικό του τραυματία ή ασθενούς Μακεδονομάχου από τον ίδιο τον αγωνιστή. Βέβαια σε αυτού του είδους τις πηγές πάντοτε υπάρχει το ενδεχόμενο ο συγγραφέας επιδιώκοντας υλικά οφέλη ή υστεροφημία να υπερβάλλει, να εισάγει

⁵ Στο εξής Βάρδας.

λυρισμούς, ρητορική, επική ή δραματική διάσταση⁶. Επίσης η συγγραφή μετά την παρέλευση πολλών ετών εμπεριέχει τον κίνδυνο της παράλειψης ή ακόμη και παραποίησης στοιχείων και αυτό, όπου στάθηκε δυνατή η διασταύρωση των στοιχείων, επισημάνθηκε. Πρωτεύουσα θέση σ' αυτήν την κατηγορία πηγών κατέχουν τα απομνημονεύματα του Ιωάννη Καραβίτη, με πληθώρα στοιχείων και καταπληκτικές προεκτάσεις οι οποίες είναι και σήμερα ενδιαφέρουσες.

Η πρόσφατη έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού (Δ.Ι.Σ./Γ.Ε.Σ.) για τη λειτουργία της υγειονομικής υπηρεσίας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους ουσιαστικά αποτέλεσε οδηγό σημείο για τον εντοπισμό των μονίμων, αλλά και, το δυσκολότερο, των εφέδρων αξιωματικών του υγειονομικού. Σημαντική ήταν και η εξιστόρηση της δράσης του υγειονομικού κατά τον πόλεμο του 1897 από το Λ. Βλαδίμηρο, αλλά και άλλα συγγράμματα ιστορίας του υγειονομικού σώματος (περί οργανώσεως, Μικρασιατικής Εκστρατείας, Ελληνοϊταλικού Πολέμου κ.ά.). Οι ατομικοί φάκελοι των υγειονομικών αξιωματικών στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων (Υ.Σ.Α.) και οι εκθέσεις τους στο αρχείο της Δ.Ι.Σ./Γ.Ε.Σ. φώτισαν άλλες πλευρές της προσωπικότητας τους.

Ο αξιόλογος ιατρικός τύπος της εποχής ήταν μία ακόμη ενδιαφέρουσα πηγή. Μπορεί στον πολιτικό τύπο τα γεγονότα να εξιστορούνταν με ανακρίβειες και υπερβολές που εξυπηρετούσαν μία εθνοτική διαπάλη, αλλά στον ιατρικό περιοδικό τύπο οι καταγραφές διαπνέονταν περισσότερο από το επιστημονικό κλίμα και λιγότερο από το ύφος της στρατευμένης δημοσιογραφίας. Είναι σαφές, πως τα στοιχεία από τον ιατρικό τύπο χρησιμοποιήθηκαν όχι ως κύρια και αποκλειστική πηγή, αλλά επικουρικά. Η *Ιατρική Πρόοδος* και τα *Αρχεία Ιατρικής* αποτέλεσαν σημαντικές πηγές άντλησης πληροφοριών για την επιστημονική προσφορά των ιατρών που συμμετείχαν στο Μακεδονικό Αγώνα.

Το σύνολο των άρθρων και των ανακοινώσεων περί ιστορίας της ιατρικής στην Ελλάδα στο μεταίχμιο μεταξύ 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα έδωσε πολλά στοιχεία στην έρευνα. Διαμορφώθηκε το επιστημονικό πλαίσιο στο οποίο κινούνταν οι ιατροί της εποχής. Και εκτός από τις ιατρικές, εντοπίστηκαν και παρουσιάστηκαν και πολλές άλλες δραστηριότητες των υγειονομικών αξιωματικών που

⁶ Βλ. Αυλάμη, σελ. 10.

πρωταγωνίστησαν στη Μακεδονία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ειδικά στο χώρο της Μακεδονίας, οι μελέτες από τον Γ. Πεντόγαλο, πανεπιστημιακό δάσκαλο της Ιστορίας της Ιατρικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχετικά με τους Μακεδόνες ιατρούς, το επιστημονικό τους έργο αλλά και την εθνική τους ταυτότητα, και από το Διευθυντή του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Β. Νικόλτσιου σχετικά με την ιστορία της Φαρμακευτικής στη Μακεδονία, ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες.

Η σύγχρονη βιβλιογραφία για το Μακεδονικό Αγώνα, με κύριους εκπροσώπους τους καθηγητές Β. Γούναρη και Κ. Βακαλόπουλο, έδειξε το δρόμο για την αξιοποίηση όλων των προαναφερθέντων πηγών, όπως και η ενασχόληση του Γ. Τουσίμη και κυρίως της Α. Τζινίκου με τους ιατρούς του Αγώνα.

Δεν είναι αμελητέες οι ιδιωτικές συλλογές και τα οικογενειακά αρχεία, κυρίως απογόνων των Μακεδονομάχων αξιωματικών του υγειονομικού σώματος. Τα στοιχεία και οι φωτογραφίες των οικογενειών Πάνου και Βελτσίδα παρείχαν πληροφορίες που μέχρι σήμερα ήταν καλά φυλαγμένες σε οικογενειακά πλαίσια. Το δε πλουσιότατο Αρχείο του Αργυρίου Κιτάνου, δόθηκε με ιδιαίτερη προθυμία, για πρώτη φορά, προς μελέτη από τον εγγονό του Αργύριο Ζωγράφο.

Δομή της διατριβής

Στην προσπάθεια καλής ταξινόμησης του υλικού και συνοπτικής παρουσίασής του, η διατριβή χωρίστηκε σε τρία μέρη.

Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στους ιατρούς, φαρμακοποιούς, νοσηλευτές και πρακτικούς που ήταν υπεύθυνοι για την περίθαλψη κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα, για το φαρμακοεπιδεσμικό υλικό που είχαν στη διάθεσή τους, καθώς και για τα νοσηλευτικά ιδρύματα τα οποία λειτουργούσαν εκείνη την εποχή σε Μακεδονία και Αθήνα. Στη συνέχεια παρατίθενται λεπτομερειακώς οι νοσηλείες και οι διακομιδές των Μακεδονομάχων και του άμαχου πληθυσμού κατά χρονική ακολουθία και με ομαδοποίηση ανάλογα με τον τόπο. Λόγω δυσανάλογα μεγάλου αριθμού στοιχείων για τις νοσηλείες και διακομιδές στη Δυτική Μακεδονία, αυτές της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας συνεξετάζονται. Ακολουθούν οι γενικές συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής, ενώ η αποτίμηση των υγειονομικών υπηρεσιών των

Ελλήνων και μία σύντομη αναφορά για την περίθαλψη των άλλων παρατάξεων κλείνουν αυτήν την ενότητα.

Στο δεύτερο μέρος, εξετάζεται η προσφορά των ιατρών του Αγώνα στις επιμέρους ειδικότητες. Επιχειρείται η τοποθέτηση του επιστημονικού πλαισίου στο οποίο έδρασαν οι ιατροί της εποχής και η ανάλυση του έργου τους, όπως συχνά οι ίδιοι οι Μακεδονομάχοι το παρουσιάζουν. Η κατανομή του υλικού έγινε με σύγχρονα κριτήρια, ενώ, όπου κρίθηκε σκόπιμο, γίνεται η αντιπαραβολή των παλαιών και των σημερινών διαγνώσεων και τρόπων θεραπείας νόσων και τραυμάτων των αγωνιστών.

Στο τρίτο μέρος, παρουσιάζεται το έργο των αξιωματικών του υγειονομικού σώματος των ενόπλων δυνάμεων στο Μακεδονικό Αγώνα. Αποφεύχθηκε η παράθεση της βιογραφίας όλων των ιατρών του Αγώνα, καθώς μία τέτοια καταγραφή υπερέβαινε το σκοπό της παρούσης διατριβής, αλλά και υπάρχει ήδη στις συγγραφές ιστορίας του κατά τόπους Μακεδονικού Αγώνα και κυρίως στο έργο της κ. Τζινίκου, Προέδρου του Σωματείου Φίλων του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, στο οποίο βιογραφούνται οι περισσότεροι Μακεδονομάχοι που ανήκουν στον υγειονομικό κλάδο⁷.

⁷ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί.

Το ιστορικό πλαίσιο του Μακεδονικού Αγώνα

Μόλις χρειάζεται να υπενθυμίσουμε κάποια ιστορικά στοιχεία για το Μακεδονικό Αγώνα. Ο ελληνισμός της Μακεδονίας αγωνίστηκε από την εποχή της επανάστασης και της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους, τόσο απέναντι στην οθωμανική κατοχή, όσο και στη βουλγαρική διείσδυση στο μακεδονικό χώρο. Ως μείζων μακεδονικός χώρος ορίζονται οι περιοχές της Αχρίδας και του Μοναστηρίου (Δυτική και Βόρειος Μακεδονία), της Θεσσαλονίκης (Κεντρική Μακεδονία) και της Καβάλας (Ανατολική Μακεδονία). Ο χώρος αυτός, από το Κοσσυφοπέδιο μέχρι τον Αλιάκμονα και από τη γραμμή Πόγραδετς, Κορυτσάς, Γράμμου, Πίνδου μέχρι το Νέστο και τη Ροδόπη, εξετάζεται ενιαίος ανεξάρτητα από τις εθνικές κοινότητες που τον συγκροτούν⁸.

Στη Μακεδονία, κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854) και με αφορμή το Κρητικό ζήτημα (1868), σημειώθηκαν ανεπιτυχείς κινήσεις για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Το 1870 ιδρύθηκε η αυτοκέφαλη βουλγαρική εκκλησία, η λεγόμενη εξархία. Το 1878 οι Μακεδόνες επαναστάτησαν για πολλοστή φορά. Μετά την αποτυχία του ελληνικού σώματος του Δουμπιάτση στην Πιερία, η επανάσταση περιορίστηκε στους ορεινούς όγκους της Δυτικής Μακεδονίας, όπου μικρά ελληνικά σώματα διεξήγαγαν ανταρτοπόλεμο με τις οθωμανικές δυνάμεις⁹. Ουσιαστικά ο Αγώνας είχε ήδη ξεκινήσει.

Το ίδιο έτος σχηματίστηκε βάσει της συνθήκης του Βερολίνου η αυτόνομη βουλγαρική ηγεμονία. Οι Βούλγαροι, με ισχυρές βλέψεις στη Μακεδονία, προσπάθησαν να κυριαρχήσουν στους ευαίσθητους τομείς της εκκλησίας και της εκπαίδευσης. Χρησιμοποίησαν βίαια μέσα για να επιτύχουν τον προσεταιρισμό των κατοίκων, κυρίως των σλαβόφωνων τους οποίους θεωρούσαν ευκολότερα θύματα της προπαγάνδας τους. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε πατριαρχικούς και εξархικούς ήταν πλέον κρίσιμος για την επιβίωση των χριστιανικών πληθυσμών. Η ελληνική πλευρά συνειδητοποίησε πως ο Αγώνας μετατράπηκε σε αμυντικό, με κύριο αντίπαλο το βουλγαρικό επεκτατισμό. Το 1895 η Ανωτάτη Μακεδονική Επιτροπή ή Κομιτάτο, με έδρα τη Σόφια, συγκρότησε ένοπλα ανταρτικά σώματα (κομιτατζήδες), που άρχισαν να περνούν στη Μακεδονία με σκοπό το βίαιο προσηλυτισμό των κατοίκων. Στη Μακεδονία, ντόπιοι

⁸ Βλ. Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός, σελ. 28-29.

⁹ Περισσότερα για τη επανάσταση αυτή βλ. Κωφός και Νόταρης.

Βούλγαροι οργάνωσαν την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ), η οποία πρόβαλε ως αίτημα την αυτονομία της Μακεδονίας. Το 1903 στις 20 Ιουλίου, στη γιορτή του Προφήτη Ηλία, ξέσπασε βουλγαρική εξέγερση στη Δυτική και Βόρειο Μακεδονία. Οι Τούρκοι κατέστειλαν τη λεγόμενη επανάσταση του Ήλιντεν, κυλώντας στο αίμα πολλές περιοχές με έντονο ελληνικό στοιχείο. Οι Βούλγαροι είχαν αποτύχει¹⁰.

Στην Ευρώπη όμως, η βουλγαρική προπαγάνδα, με ψεύδη, δωροδοκίες και διαρκείς παραστάσεις πέτυχε να κινητοποιήσει την χριστιανική κοινή γνώμη υπέρ των Χριστιανών της Μακεδονίας για τους οποίους τεχνηέντως αφηνόταν να εννοηθεί πως ήταν Βούλγαροι¹¹. Οι πιέσεις των ευρωπαϊκών κρατών οδήγησαν στις συμφωνίες της Μυρστέργης (Mürsterg), σύμφωνα με τις οποίες η Υψηλή Πύλη αναγκάστηκε να δεχθεί ευρωπαίους αξιωματικούς στην τουρκική χωροφυλακή και χριστιανούς άνδρες ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε εθνότητας. Ωστόσο τα μέτρα αυτά δεν σταμάτησαν την εγκληματικότητα των κομιτατζήδων, οι οποίοι δεν έβλεπαν σπουδαία αποτελέσματα με την αναίμακτη προπαγάνδα. Η υπέρμετρη αύξηση των κρουσμάτων βίας, μπορεί να αύξησε τα εξαρχικά χωριά, έφερε όμως ουσιαστικά τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που περίμεναν οι εμπνευστές της.

Ο ελεύθερος ελληνισμός ευαισθητοποιήθηκε. Οι εκκλήσεις του Γερμανού Καραβαγγέλη, Μητροπολίτη Καστοριάς από το 1900, και του Ίωανος Δραγούμη, διπλωματικού υπαλλήλου από το 1902 στο Προξενείο Μοναστηρίου, άρχισαν να εξετάζονται σοβαρά¹². Με μεγάλη προφύλαξη Έλληνες αξιωματικοί έκαναν κατόπτευση του χώρου και διερεύνησαν το ενδεχόμενο αποστολής σωμάτων. Τα πρώτα ελληνικά σώματα διέβησαν με απόλυτη μυστικότητα την ελληνοτουρκική μεθόριο και εισήλθαν στο έδαφος της Μακεδονίας. Η ελληνική κυβέρνηση στελέχωσε τα προξενεία με ικανούς διπλωμάτες και αξιωματικούς, με κυρίαρχη τη μορφή του Γενικού Προξένου στη Θεσσαλονίκη Λάμπρου Κορομηλά. Μια σειρά οργανώσεων υποστήριζαν την προσπάθεια. Το Μακεδονικό Κομιτάτο στην Αθήνα

¹⁰ Βλ. Μαζαράκης, Ήλιντεν, σελ. 232.

¹¹ Βλ. Καλαφάτης, σελ. 88, όπου ο μετέπειτα εθνομάρτυρας και άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης αλληλογραφεί ως Μητροπολίτης Δράμας με το Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη, παραπονούμενος κυρίως για τη στάση των Βρετανών αξιωματικών της οθωμανικής χωροφυλακής, αλλά και των αγγλικών προξενικών αρχών.

¹² Βλ. Καραβαγγέλης, σελ. 17-31.

φρόντιζε για τη στρατολόγηση και αποστολή των ανταρτών. Επίσης στην Αθήνα, οι σύλλογοι *Μέγας Αλέξανδρος* των αδελφών Γερογιάννη και *Ελληνισμός* του Νεοκλή Καζάζη, έδιναν το δικό τους στίγμα στον αγώνα για τα δίκαια της Μακεδονίας.

Οι οργανώσεις και τα σωματεία στο ίδιο το μακεδονικό έδαφος, μυστικά ή φανερά, άρχισαν να αναπτύσσουν δράση. Πρωτοστάτησαν μυστικές οργανώσεις, όπως η *Εθνική Άμυνα* στη Δυτική Μακεδονία, η οποία συνέστησε επιτροπές αγώνα σε κάθε πόλη και χωριό και βοηθούσε τα ένοπλα σώματα. Η *Οργάνωση Μοναστηρίου* και η *Οργάνωση Θεσσαλονίκης* φρόντιζαν τα των τομέων τους¹³. Φιλεκπαιδευτικοί, μουσικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι έδωσαν κι άλλη ώθηση στον Αγώνα¹⁴. Σπίτια, εκκλησίες, μοναστήρια, καλύβια, εξωκλήσια, όλα χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμονή των σωμάτων. Οδηγοί, τροφοδότες, ταχυδρόμοι, ανταρταποδόχοι διακινδύνευαν καθημερινά τη ζωή τους στην υπηρεσία της ελληνικής οργάνωσης.

Οι Μακεδόνες κράτησαν με κάθε κίνδυνο την ελληνικότητά τους, αν και ήταν λησμονημένοι από το επίσημο ελληνικό κράτος για πολλά χρόνια. Η χρήση του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος ήταν απόδειξη μη ελληνικότητας για τους αδαείς κρατικούς λειτουργούς, ενώ δεν έλειπαν αυτοί που υποστήριζαν πως είχε προτεραιότητα η λύση του Κρητικού προβλήματος και δεν συνέφερε η έναρξη διμέτωπου εθνικού και διπλωματικού αγώνα.

Ορόσημο του Μακεδονικού Αγώνα αποτέλεσε η 13^η Οκτωβρίου 1904. Ο ανθυπολοχαγός Παύλος Μελάς, αρχηγός των ελληνικών σωμάτων στη Δυτική Μακεδονία, ήταν ο πρώτος νεκρός αξιωματικός μετά από σύγκρουση με τουρκικό στρατιωτικό απόσπασμα σε χωριό της Καστοριάς. Με τη θυσία του Μελά, γόνου αριστοκρατικής οικογένειας, γαμπρού της οικογενείας Δραγούμη και αξιωματικού του ελληνικού στρατού, ο Αγώνας γιγαντώθηκε. Η ελληνική κυβέρνηση θορυβήθηκε και η κοινή γνώμη ευαισθητοποιήθηκε. Από όλες τις περιοχές του ελεύθερου και υπόδουλου ελληνισμού κατέφθασαν εθελοντές, έτοιμοι να συνδράμουν τους Μακεδόνες που δειλά-δειλά είχαν συγκροτήσει ανταρτικές ομάδες. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει για το μεγάλο αριθμό

¹³ Βλ. Γεωργιάδης και Σουλιώτης, αντίστοιχα.

¹⁴ Περισσότερα βλ. στο Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτικά.

ανταρτών από την Κρήτη, οι οποίοι έδωσαν το δικό τους χρώμα σ' αυτόν τον αγώνα¹⁵.

Με αποκορύφωση τις μάχες στο Βάλτο των Γιαννιτσών στην Κεντρική Μακεδονία, για μια τετραετία τα ελληνικά σώματα μάχονταν τους Βουλγάρους κομιτατζήδες και τον τουρκικό στρατό. Εκτός από την αμιγώς στρατιωτική δράση των σωμάτων, σημαντική ήταν και η γενικότερη εθνική τους δράση. Σε συνεργασία με ιερείς, εκπαιδευτικούς, ιατρούς, εμπόρους και ανθρώπους όλων των επαγγελματικών τάξεων, οι Έλληνες αρχηγοί πέτυχαν να διατηρήσουν την ελληνικότητα των πληθυσμών που βάνανυσα παρενοχλούσαν οι Βούλγαροι. Αναφέρονται ιδιαίτερα οι Μακεδόνες αρχηγοί Κώττας, Βαγγέλης, Γκόνος, Δούκας οι αξιωματικοί Μαζαράκης, Βάρδας, Κατεχάκης, Σπυρομήλιος, Σουλιώτης, Μπουκουβάλας, Πραντούνας, Αγαπηνός, Δεμέστιχας, Τόμπρας, Παπατζανετέας, Τσοτάκος, Βλαχάκης, Σταυρόπουλος, Νταής και οι Κρητικοί οπλαρχηγοί Καραβίτης, Καούδης, Μακρής, Βολάνης και Γύπαρης. Αλλά είναι αδύνατο να ξεχωρίσει κανείς από το σύνολο κάποιους περισσότερο διακριθέντες, αρχηγούς ή απλούς αγωνιστές. Πίστη στο πατριαρχείο, λειτουργία ελληνικών σχολείων, στήριξη των Ελλήνων ανταρτών, επιτεύχθηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα. Όλα αυτά είχαν τεράστιο κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Πέρα από τις μάχες που διεξάγονταν, βασανιστήρια, φυλακίσεις και δολοφονίες, ήταν καθημερινό φαινόμενο για τον άοπλο πληθυσμό¹⁶.

Το 1908 εκδηλώθηκε η επανάσταση των Νεότουρκων, οι οποίοι εξήγγειλαν μεταρρυθμίσεις για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, με συνθήματα για φιλία, ισότητα και αδελφοσύνη. Οι Έλληνες και οι Βούλγαροι αντάρτες (αλλά και οι Σέρβοι στη Βορειοδυτική Μακεδονία), εκμεταλλευόμενοι τη γενική αμνηστία, κατέβηκαν στις πόλεις και εγκατέλειψαν τα κρησφύγετά τους. Γρήγορα έγινε κατανοητό, πως οι μεταρρυθμίσεις έμειναν στα χαρτιά και κάποια ανταρτικά σώματα επανεμφανίστηκαν. Ωστόσο ο αγώνας δεν πήρε ξανά την ίδια έκταση, ούτε την ίδια μορφή. Από ελληνικής πλευράς, συστήθηκε η «Πανελλήνιος Οργάνωσις», με αρχηγό το συνταγματάρχη Δαγκλή, η οποία ανέλαβε την προστασία των

¹⁵ Υπολογίζεται πως περίπου το 40% των εθελοντών Μακεδονομάχων ήταν Κρητικοί, ποσοστό δυσανάλογο με το ποσοστό του πληθυσμού της Κρήτης στο σύνολο του ελληνισμού (περίπου 5%). Βλ. Κελαϊδής, σελ. 24 και Γοβατζιδάκης, σελ. 59.

¹⁶ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 13η', Εξαδάκτυλος Α., Εγκλήματα Βουλγάρων.

υποδούλων Ελλήνων¹⁷. Η δυναμική ελληνική απάντηση στα βουλγαρικά σχέδια και οι εσωτερικές διενέξεις μεταξύ των δύο βουλγαρικών κομιτάτων διέκοψαν τις βουλγαρικές βιαιοπραγίες. Η μακεδονική γη, μετά από τέσσερα χρόνια, θα ελευθερωνόταν από τον ελληνικό στρατό, με τη βοήθεια Μακεδονομάχων προσκόπων. Χωρίς όμως τη δράση των αγωνιστών, κατά την περίοδο 1904-1908, αλλά και τη μαρτυρική εμμονή των Μακεδόνων στην ελληνική εθνική τους συνείδηση που είχε εκδηλωθεί από δεκαετίες νωρίτερα, δεν θα υπήρχε σήμερα ελληνική Μακεδονία.

¹⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 332-343.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ, ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ, ΥΛΙΚΟ,
ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ, ΝΟΣΗΛΕΙΕΣ-ΔΙΑΚΟΜΙΔΕΣ,
ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ, ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ, ΣΥΓΚΡΙΣΗ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η οργάνωση της υγειονομικής περίθαλψης του Μακεδονικού Αγώνα

Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν ένας ιδιόμορφος πόλεμος, μία πολιτική επιχείρηση με κυριότερο μέσο την ένοπλη βία. Οι τραυματίες και ασθενείς αντάρτες, αλλά συχνά και άμαχος πληθυσμός, έχρηζαν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και διακομιδής. Όλα έπρεπε να γίνουν μυστικά, υπό το διπλό κίνδυνο Τούρκων και Βουλγάρων. Δεν υπήρχε η κλασική δομή των υγειονομικών υπηρεσιών, συχνά ήταν αδύνατη η νοσηλεία σε οργανωμένους υγειονομικούς σχηματισμούς και αυτές ακόμη οι διακομιδές ήταν πολύ επικίνδυνες.

Το Μακεδονικό Κομιτάτο από την αρχή προσπάθησε, κυρίως μέσω των προξενείων, να συστήσει μηχανισμό περίθαλψης. Αξιωματικοί που είχαν εμπειρία στη Μακεδονία ανέλαβαν το Τμήμα Περιθάλψεως του Κομιτάτου στην Αθήνα. Στο 22^ο άρθρο του Οργανισμού του Κομιτάτου προβλέπεται πως *εις το τμήμα περιθάλψεως ανήκει η εργασία της υποδοχής, των επανερχομένων, της νοσηλείας των πασχόντων εξ αυτών*. Ο Παπατζανετέας, ο Μπουκουβάλας, ο Μαζαράκης, ο Κακουλίδης και άλλα στελέχη του Κομιτάτου προσέφεραν πολλά στην κατεύθυνση αυτή. Ίσως η παρουσία σε αυτήν την κρίσιμη θέση, έστω ως συμβούλου, ενός υγειονομικού αξιωματικού, να είχε βοηθήσει περισσότερο στην υπερνίκηση των σοβαρών δυσχερειών που ανέκυψαν κατά τον Αγώνα οι οποίες σε αυτόν τον τομέα ήταν ποικίλης φύσεως. Το Κομιτάτο αναλάμβανε ακόμη και τον ευαίσθητο τομέα της ενημέρωσης των συγγενών των πασχόντων¹⁸.

Στην προσπάθεια δημιουργίας υπηρεσιών υγειονομικής υποστήριξης των μαχομένων τμημάτων, άμεσοι συνεργοί στάθηκαν οι

¹⁸ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Καλαποθάκης προς Πανουσόπουλο, 24 Δεκεμβρίου 1906, όπου ο Καλαποθάκης πληροφορεί τον αδελφό του αρχηγού Πανουσόπουλου πως ο τραυματίας Μακεδονομάχος είναι πλέον εκτός κινδύνου.

κατά τόπους εθνικές επιτροπές, οι οποίες όμως ενίοτε από το φόβο των Τούρκων και άλλοτε από ένδεια χρημάτων, δεν ανελάμβαναν πάντοτε το ρόλο των οργανωμένων κέντρων υποδοχής τραυματιών¹⁹. Με τη σύσταση της Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής²⁰ και την ήδη υπάρχουσα ραχοκοκαλιά της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού, έγιναν πολλά. Καθηγητές πανεπιστημίου²¹, διευθυντές κλινικών, υγειονομικοί αξιωματικοί, ιδιώτες ιατροί, εμπειρικοί ιατροί, όλοι σχεδόν ανταποκρίνονταν στις περιστάσεις που συχνά ήταν επικίνδυνες για την υγεία των νοσηλευομένων αλλά, ειδικά στο Μακεδονικό χώρο, έθεταν σε κίνδυνο και τους θεράποντες ιατρούς.

Ο αριθμός των αγωνιζομένων ανδρών δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος και οι συγκρούσεις δεν είχαν μαζικό χαρακτήρα. Την άνοιξη του 1905 οι Έλληνες αντάρτες στη Μακεδονία υπολογίζονταν σε 881 άνδρες, από τους οποίους 565 στη Δυτική, 231 στην Κεντρική και μόλις 85 στην Ανατολική Μακεδονία, όπου οι συνθήκες δεν ευνόησαν τον ένοπλο αγώνα²². Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί ένας μεγάλος αριθμός οδηγών, πρακτόρων, συνδέσμων, αγγελιαφόρων, οι οποίοι υποστήριζαν τα σώματα σε όλες τους τις ανάγκες και πολλές φορές χρειάζονταν οι ίδιοι περίθαλψη, καθώς τα βασανιστήρια και οι απόπειρες δολοφονίες ήταν καθημερινό φαινόμενο, ενώ οι συνθήκες διαβίωσης ήταν δυσμενείς.

Στη Δυτική Μακεδονία, οι διακομιδές δεν είχαν καθορισμένη ροή. Πρώτες βοήθειες δίνονταν κατά τόπους, από τους ίδιους τους αντάρτες, από εκπαιδευμένους και μη νοσοκόμους και από τους ιατρούς που ήταν μνημένοι στον ελληνικό αγώνα, οι οποίοι προφασίζονταν διάφορα για να συνδράμουν τους τραυματίες ή ασθενείς αντάρτες. Σε δεύτερο βαθμό περίθαλψης, οι απώλειες υγείας διακομίζονταν κατά περίπτωση στο Μοναστήρι, στο Βογατσικό, στο

¹⁹ Βλ. Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 76.

²⁰ Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή: ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1903, με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και μέλη εξέχουσες φυσιογνωμίες της αθηναϊκής κοινωνίας (Βικέλας, Βαλαωρίτης, Μάρκος Δραγούμης, Κανταντζόγλου, Στρέϊτ, Ρακτιβάν κ.ά.). Είχε ως στόχο να ανακουφίσει τους κατατρεγμένους Μακεδόνες και συχνά ανευρίσκονται στα προξενικά αρχεία γενναίες χορηγίες της Επιτροπής, όπως στον ιατρό Σακελλαρίου στη Γουμένισσα. Όπως είναι φυσικό σε μία τέτοια προσπάθεια εμπεριέχονταν και πολλές δραστηριότητες στο χώρο της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης αναξιοπαθούντων Μακεδόνων. Βλ. Λυριτζής, Σύλλογοι Αθηνών, σελ. 44.

²¹ Βλ. Παπατζανετέας, σελ. 2, όπου γίνεται αναφορά στον καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Μακκά, ο οποίος εξήταζε δωρεάν Μακεδόνες που κατέφθαναν στην Αθήνα.

²² Βλ. Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 104.

Λέχοβο, στο Πισοδέρι, στο Ζέλοβο ή στην Κοζάνη. Στο Μοναστήρι νοσηλεύονταν στο εκεί νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας ή ακόμη και στο νοσοκομείο των οθωμανικών φυλακών, όταν επρόκειτο για αντάρτες που είχαν συλληφθεί αιχμάλωτοι. Στο Βογατσικό, στο Λέχοβο, το Ζέλοβο και το Πισοδέρι οι υπερδραστήριες τοπικές επιτροπές Εθνικής Αμύνης καλούσαν ιατρούς ή φρόντιζαν και για περαιτέρω διακομιδές ανταρτών. Στην Κοζάνη, η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών είχε θέσει το φαρμακείο που είχε ιδρύσει, στη διάθεση της επιτροπής Εθνικής Αμύνης της πόλης. Κατά το 1908, κέντρο περίθαλψης έγινε και η Καλαμπάκα. Η τριτοβάθμια περίθαλψη προσφερόταν ουσιαστικά στην Αθήνα. Το συνήθως ακολουθούμενο δρομολόγιο διακομιδών ήταν Βογατσικό – Σέλιτσα (Εράτυρα) – Παλαιόκαστρο - Βελεμίστι (Αγιόφυλλο) - Καλαμπάκα, και σιδηροδρομικώς Τρίκαλα - Λάρισα - Βόλος, με πλοίο στον Πειραιά και από εκεί στην Αθήνα²³.

Στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, υπήρχε μία συγκεκριμένη ροή στις διακομιδές. Την πρωτοβάθμια περίθαλψη, οι αντάρτες την εξασφάλιζαν από τους κατά τόπο πρακτικούς και από τους ιατρούς της περιοχής. Κέντρα δευτεροβάθμιας περίθαλψης ήταν η Δράμα, οι Σέρρες, η Καβάλα και η Θεσσαλονίκη, όπου πλήθος Ελλήνων ιατρών ήταν αρωγοί των ελληνικών σωμάτων. Επίσης η Έδεσσα (Βοδενά), η Βέροια και κυρίως η Νάουσα ήταν κέντρα παροχής υγειονομικής φροντίδας για τους αγωνιστές του Βερμίου και του Βάλτου των Γιαννιτσών, αλλά με σημαντικές δυσχέρειες. Όπως γράφει ο Μαζαράκης (καπετάν Ακρίτας) ο οποίος έδρασε στην περιοχή: «αι ελληνικώταται μεγάλαι πόλεις Νάουσα, Βέροια και Βοδενά ήσαν πλήρεις στρατού τουρκικού και δεν ήτο δυνατόν να χρησιμοποιηθούν. Είναι αληθές ότι ιδία η Νάουσα παρέσχε άσυλον πλειστάκις εις μεμονωμένα άτομα»²⁴. Τα βαριά περιστατικά, τα οποία χρειάζονταν τριτοβάθμια περίθαλψη και νοσηλεύονταν τελικά στην Αθήνα, έφθαναν στον Πειραιά κυρίως με πλοία που απέπλεαν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Η προσπελασιμότητα και η διαθεσιμότητα της πρωτοβάθμιας περίθαλψης δεν ήταν πάντοτε δεδομένες²⁵. Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες ουδείς προθυμοποιήθηκε να περιθάλπει τραυματίες ή ασθενείς,

²³ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 323.

²⁴ Βλ. Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 71.

²⁵ Αν και οι όροι είναι κατά πολύ μεταγενέστεροι, χρησιμοποιούνται στην εξέταση οποιουδήποτε συστήματος παροχής υγειονομικών υπηρεσιών. Βλ. Θεοδώρου, Σαρρής, Σούλης, σελ. 280 και Καριώτης, σελ. 1.

ενώ αντίστοιχα σε άλλες περιπτώσεις, αν και η περίθαλψη ήταν διαθέσιμη, οι Μακεδονομάχοι δεν κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν την απαραίτητη πρόσβαση.

Ενδεικτικός των παραμέτρων της ιατρικής φροντίδας για τους Μακεδονομάχους είναι ο τρόπος με τον οποίο καλούσαν από τα χωριά του Βάλτου το δημοτικό ιατρό της Βέροιας Αντώνιο Σμυρλή. Η κοινότητα του χωριού τον ειδοποιούσε πως κάποιος «αρρώστησε» και χρειάζεται ιατρό. Ο δημοτικός ιατρός ζητούσε άδεια από τις αρχές. Του έδιναν την άδεια και ενόπλους χωροφύλακες, για ασφάλεια υποτίθεται, αλλά στην πραγματικότητα για να τον παρακολουθούν. Ο ιατρός έφθανε στο χωριό και εξήταζε, παρουσία των συνοδών του, τον υποτιθέμενο ασθενή. Ακολουθώντας οι χωρικοί παρέθεταν πλούσιο δείπνο με άφθονο κρασί. Μόλις οι Τούρκοι χωροφύλακες παραδίδονταν μισομεθυσμένοι σε βαθύ ύπνο, ο Σμυρλής επισκεπτόταν στο Βάλτο τους τραυματίες και ασθενείς αντάρτες. Την επομένη, ιατρός και χωροφύλακες επέστρεφαν με επισημότητα στην Βέροια, χωρίς να κινηθούν υποψίες για τις κινήσεις του ιατρού²⁶.

Επίσης δυσκολία υπήρχε, όπως είναι αναμενόμενο, στην εξασφάλιση της συνέχειας της περίθαλψης. Το ιατρικό προσωπικό δεν μπορούσε εκ των συνθηκών να είναι σταθερό, γίνονταν αναπάντεχες αλλαγές τόπων νοσηλείας, ενώ οι διαρκείς τροποποιήσεις των θέσεων των σωμάτων και της έντασης της επιτήρησης των τουρκικών αρχών δεν επέτρεπαν μία συνεχή και απρόσκοπτη υγειονομική φροντίδα.

²⁶ Βλ. Χριστοδούλου, Βέροια, σελ. 19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Υγειονομικό Προσωπικό

Το υγειονομικό προσωπικό που συμμετείχε στον αγώνα μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε ιατρούς επιστήμονες, ιατρούς εμπειρικούς ή «πρακτικούς», οδοντιάτρους, φαρμακοποιούς, κτηνιάτρους και νοσηλευτές που ενεργοποιήθηκαν στο μακεδονικό χώρο, αλλά και τους ιατρούς στις πόλεις κοντά στην ελληνοτουρκική μεθόριο και τους συναδέλφους τους στην Αθήνα. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί πως οι καταγεγραμμένες αναφορές σε οδοντιάτρους είναι ελάχιστες, αφού η οδοντιατρική δεν είχε ιδιαίτερα αναπτυχθεί ακόμη κατά τα χρόνια του Αγώνα στη Μακεδονία. Επίσης οι μόνες αναφορές σε κτηνιάτρους αφορούν Έλληνες αξιωματικούς του υγειονομικού σώματος και παρουσιάζονται στο τρίτο μέρος της παρούσας μελέτης.

Ιατροί

Σύμφωνα με τον καθηγητή Πεντόγαλο, στη Μακεδονία, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1912, έχουν καταγραφεί περίπου 800 ιατροί, από τους οποίους οι 630 είναι Έλληνες και μόλις οι 170 από άλλες εθνότητες (Τούρκοι, Εβραίοι, Ευρωπαίοι, Βούλγαροι, Σέρβοι)²⁷. Δεν έχουν φυσικά όλοι δράση στην περίοδο της ένοπλης φάσης του Αγώνα, αλλά πάλι είναι βέβαιο, πως δεν έδρασαν μόνο όσοι κατεγράφησαν σ' αυτή την έρευνα, αφού η μυστικότητα ήταν κοινό χαρακτηριστικό στην περίθαλψη των αγωνιστών και στην εθνική διαπαιδαγώγηση των ελληνικών πληθυσμών.

Τη σημασία της άσκησης του λειτουργήματος της ιατρικής σε συνδυασμό με την εθνική διαπαιδαγώγηση, αποτιμά ο Κάκκαβος, υπεύθυνος αξιωματικός του Προξενείου Θεσσαλονίκης για το διαμέρισμα της Κεντρικής Μακεδονίας. Κατά τον Κάκκαβο *δεν αρκεί η δι' οιουδήποτε μέσου επιβολή, αν δεν επακολουθήση η ανάλογος εθνική διαπαιδαγώγησις. Το ένοπλον μέρος έληξεν αφού ήνοιζεν την*

²⁷ Βλ. Πεντόγαλος, Ιατρική, σελ. 258.

οδόν δι' ης θα εισήρχετο υπό νόμιμον πλέον μορφήν η Ελληνική διείσδυσις, αλλ' η έλλειψις των καταλλήλων προσώπων αφήκεν αυτούς ως ήσαν και πρότερον...δεν κατορθώσαμεν να ελκύσωμεν την εκτίμησιν και εμπιστοσύνην των, όπερ δια να επιτευχθή έπρεπεν ολόκληρος στρατιά διανοουμένων και επαγγελματιών να επιμεληθή της περαιτέρω εξελίξεώς των και ο ειδικός οικονομολόγος και ο κατάλληλος έμπορος και ο ικανός ιατρός και ο παρεσκευασμένος διδάσκαλος και ο μορφωμένος ιερωμένος ν' ασχοληθώσι με τον Ελληνισμό των προσχωρούντων...²⁸.

Για αυτό ακριβώς, ήδη από το 1884, ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών αναφέρει, πως μερίμνησε για αποστολή εξ Ελλάδος ιατρών, εις τα διάφορα κέντρα της Μακεδονίας και της Θράκης, ως συντελεστικών εις την διάδοσιν των εθνικών ιδεών και την ενίσχυσιν του Ελληνισμού μέσω²⁹. Το 1891 καταγράφεται νέα συστηματική προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης προς την κατεύθυνση αυτή, με χρηματοδότη το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Ο Πρόξενος στο Μοναστήρι Γιαννόπουλος, υπέδειξε ως επίκαιρα σημεία αρχικά τη Φλώρινα, τη Ρέσνα, το Κρούσοβο και την Καστοριά και σε δεύτερο στάδιο την Αχρίδα και το Περλεπέ, όπου το ελληνικό στοιχείο εξασθενούσε. Σύμφωνα με το Γιαννόπουλο έπρεπε να προσεχθεί ιδιαίτερα η πρόληψη εμφάνισης αντιζηλιών και αντιπαλοτήτων, ανάμεσα στους νέους και τους παλαιούς ιατρούς³⁰, ενώ άλλοι προξενικοί επεσήμαναν τον κίνδυνο απέλασης ιατρών με ελληνική υπηκοότητα³¹. Ο Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Γ. Δοκός, πρότεινε αντίστοιχα την εγκατάσταση ιατρών στην Έδεσσα, στα Γιαννιτσά, στη Βέροια, στη Δοϊράνη, στη Στρώμνιτσα, στη Γευγελή και στον Πολύγυρο³².

Ο Γεώργιος Τσορμπατζόγλου, διερμηνέας της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, λίγο μετά την εξέγερση του Ήλιντεν το 1903, περιόδευσε στη Μακεδονία και υπέβαλε έκθεση στην ελληνική κυβέρνηση περί των πρακτέων μέτρων. Ανάμεσα στα 17 ληπτέα μέτρα, διακρίνεται η τοποθέτηση ιατρών στα σπουδαιότερα κέντρα εντεταλμένων να εξυπηρετώσιν υπό ορισμένον πολιτικόν

²⁸ Κάκκαβος, σελ. 109.

²⁹ Τουσίμης, σελ. 401.

³⁰ Βλ. Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός, σελ. 45-48.

³¹ Βλ. Α.Υ.Ε., Προξενία Μακεδονίας, Λογοθέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, αρ. πρωτ. 1256, 27 Σεπτεμβρίου 1883.

³² Βλ. Α.Υ.Ε., Προξενία Μακεδονίας, Δοκός προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, αρ. πρωτ. 1077, 31 Οκτωβρίου 1891.

πρόγραμμα τους ημετέρους σκοπούς παρά ταις εγχωρίαις αρχαίς και παρά ταις οικογενείαις εντός των πόλεων και των χωρίων³³.

Ο ιατρός Άγγελος Σακελλαρίου φορτισμένος συναισθηματικά από την εμπειρία της εθνικής του δράσης στη Γουμένισσα, γράφει: *Πού είναι το Ιατρικόν Σώμα το οποίον θα προπαρασκευάση και θα αποστείλει εις τας επικαίρους επαρχίας μέλη του τα οποία θα παραμείνουν επί χρονικόν διάστημα ορισμένον και είτα θα αντικαθίστανται υπό άλλων (υποχρεωτική θητεία)...βεβαίως δεν είναι άγνωστον οποίον πρόσωπον δύναται να παίξη ο ιατρός επί σκοπού εργαζόμενος και οποίαν λατρείαν και πεποίθησιν τρέφουν προς αυτόν οι κατά τα άλλα βάρβαροι, αλλά και την διοίκησιν κατέχοντες*³⁴.

Εκπαίδευση επιστημόνων ιατρών

Οι ιατροί στο χώρο της Μακεδονίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σπούδαζαν σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, κυρίως της Κεντρικής Ευρώπης. Με την ίδρυση της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης το 1829 και της Ιατρικής Σχολής των Αθηνών το 1837, οι Μακεδόνες υποψήφιοι ιατροί στράφηκαν προς αυτές, ενώ σαφέστατα αυξήθηκε ο αριθμός των πτυχιούχων ιατρών. Σε επιστολή μάλιστα του Κέντρου Καβάλας, δίνονται συστάσεις για νεαρό τελειόφοιτο του Γυμνασίου Πραβίου (Ελευθερουπόλεως), ο οποίος ως αριστούχος προκρινόταν να λάβει υποτροφία για να φοιτήσει στην Ιατρική Αθηνών και να επιστρέψει ακολούθως στη Μακεδονία ως ιατρός-εθναπόστολος³⁵.

Από τους καταλόγους αποφοίτων της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Αθηνών μέχρι το 1912, προκύπτει πως 351 απόφοιτοι της σχολής, είχαν τόπο καταγωγής τη Μακεδονία, αριθμός διόλου ευκαταφρόνητος³⁶. Κατά το ίδιο διάστημα αρκετοί είναι οι ιατροί Έλληνες υπήκοοι οι οποίοι επέλεξαν τη Μακεδονία για να ασκήσουν το λειτούργημα τους.

³³ Τουσίμης, σελ. 402.

³⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, προσωπική αλληλογραφία, Φ. 10, υποφ. 4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 1 Δεκεμβρίου 1899.

³⁵ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Σουλεϊμάν προς Κέντρο Αθηνών, 25 Σεπτεμβρίου 1908.

³⁶ Βλ. Πεντόγαλος, Γενεαλογικά, σελ. 3.

Οι περισσότεροι ιατροί είχαν αξιόλογες σπουδές στο εξωτερικό³⁷. Στη Βιέννη της αυτοκρατορίας των Αψβούργων σπούδασαν ο χειρουργός Αν. Μητσόπουλος, οι μαιευτήρες Δ. Χατζόγλου, ο Αλ. Μάλτος και ο διαπρεπής χειρουργός Αλ. Λούης, ενώ στο Γκρατς ο μαιευτήρας Μ. Μπατρίνος. Στη Λειψία σπούδασε ο Αρ. Ματλής που άσκησε την ιατρική στο Μοναστήρι και στο Würzburg ο Δ. Ζάννας. Ο Κ. Κατάκαλος και ο Επ. Χαρισιάδης μετεκπαιδεύτηκαν αντίστοιχα στο Παρίσι³⁸.

Είναι σαφές πως, πέρα από το πτυχίο της ιατρικής, μία μετεκπαίδευση σε ίδρυμα του εξωτερικού, κυρίως σε γαλλικό ή γερμανόφωνο νοσοκομείο ή πανεπιστήμιο, ήταν απαραίτητο εφόδιο. Αυτή η μετεκπαίδευση δεν αφορούσε ειδικότητες με τη σημερινή έννοια του όρου. Αρκετοί ιατροί όμως είχαν αρχίσει να προσανατολίζουν τα επαγγελματικά τους ενδιαφέροντα και την ενημέρωσή τους σε ορισμένους βασικούς κλάδους και, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αυτή η τάση αυξήθηκε κατακόρυφα.

Κοινοτική-σωματειακή δράση ιατρών

Η δράση των ιατρών σε επίπεδο σωματείων και οργάνων των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας ήταν εξαιρετικά σημαντική για το Μακεδονικό Αγώνα, αφού οι ορθόδοξες κοινότητες στάθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι δομές μέσα στις οποίες γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι Επιτροπές Αμύνης ή οι Οργανώσεις Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. Επίσης δεν μπορεί να παραγνωριστεί η υγειονομική προσφορά των κοινοτήτων στον Αγώνα, μέσω των νοσοκομείων που ίδρυσαν και συντηρούσαν στο Μακεδονικό χώρο. Σε αυτά τα δεδομένα πρέπει να προσθέσει κανείς την τόνωση του εθνικού φρονήματος και την ισχυροποίηση των δεσμών με το εθνικό κέντρο, μέσω των διαπροσωπικών σχέσεων των ιατρών που συμμετείχαν στο κοινωνικό, εκπαιδευτικό, φιλανθρωπικό και πολιτιστικό πεδίο³⁹. Καθίσταται επομένως σαφής η σημασία της κοινοτικής-σωματειακής δράσης των ιατρών στην ένοπλη φάση, αλλά και στη χρονική περίοδο πριν από αυτή.

³⁷ Όπως αναφέρει ο Τσουκαλάς, η Ελλάδα το 1885 είχε κατ' αναλογία τους περισσότερους φοιτητές στην ανώτατη εκπαίδευση από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. Τσουκαλάς, σελ. 146.

³⁸ Βλ. Πεντόγαλος, Ιατρική, σελ. 257-258.

³⁹ Βλ. Νταφούλης Π., Ιατροί Θεσσαλονίκης, σελ. 216.

Ο θεσμός του κοινοτικού-δημοτικού ιατρού έλυσε σε κάποιο βαθμό το πρόβλημα της περίθαλψης των απόρων, όπως προέβλεπε ο κανονισμός της Γενικής Ιατρικής Διευθύνσεως, από το 1871⁴⁰. Σε πολλές περιπτώσεις δημοτικοί ιατροί στο Μακεδονικό χώρο βοήθησαν στον Αγώνα είτε άμεσα, προσφέροντας τις ιατρικές τους υπηρεσίες, είτε έμμεσα παρέχοντας χρήσιμες πληροφορίες στα ελληνικά σώματα. Αρκετοί ιατροί αμείβονταν σε είδος, ύστερα από συμφωνία με την κοινότητα, δηλαδή ίσχυε η λεγόμενη *condotta*⁴¹.

Σε κοινοτικό επίπεδο, οι ιατροί προσέφεραν και με τη συμμετοχή τους στα όργανα των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων. Από τους κανονισμούς της κοινότητας καθοριζόταν πως, με μυστικές ψηφοφορίες, εκλέγονταν τα μέλη της ανώτατης αρχής, της Αντιπροσωπείας. Η Αντιπροσωπεία όριζε την ολιγομελή Δημογεροντία, η οποία με πρόεδρο το Μητροπολίτη είχε διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Στις εκλογές της κοινότητας Θεσσαλονίκης το 1904 και το 1908 εξελέγησαν οι ιατροί Ελευθέριος Χατζηκώστας, Δημήτριος Ζάννας και Γρηγόριος Γράβαρης. Μάλιστα το 1908 ο Γράβαρης ήρθε πρώτος σε αριθμό ψήφων⁴². Αλλά και στο ολιγάριθμο σώμα της Δημογεροντίας παρατηρείται πως εξέχοντες δημογέροντες ήταν ιατροί, όπως ο Ιωάννης Σαμαριναίος⁴³. Άλλωστε η κατοχή επιστημονικού διπλώματος ήταν μία από τις προϋποθέσεις για να καταστεί κάποιος εκλόγιμος. Το πολυσχιδές έργο της Αντιπροσωπείας και της Δημογεροντίας έχει μελετηθεί εκτενώς στη σχετική βιβλιογραφία⁴⁴.

Σοβαρή δραστηριότητα μέσα στα κοινοτικά πλαίσια ήταν οι εκκλήσεις στο διεθνή τύπο και οι παραστάσεις στις μεγάλες δυνάμεις. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα τέτοιων ενεργειών στις οποίες, αν όχι πρωταγωνιστούσαν, τουλάχιστον συμμετείχαν ιατροί. Ο Μιχαήλ Παπαδόπουλος, ο Δημήτριος Ρίζος και ο Άγγελος Σακελλαρίου είναι μερικά από τα πολλά καταγεγραμμένα παραδείγματα⁴⁵. Οι κατά τόπους ελληνικές πρεσβείες κατέγραψαν πλήθος δημοσιευμάτων

⁴⁰ Βλ. Παναγιωτίδου, σελ. 87.

⁴¹ Τέτοιο παράδειγμα αναφέρεται του ιατρού Σιώμου στην Καστοριά. Βλ. Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός, σελ. 376.

⁴² Βλ. Χεκίμογλου, Θεσσαλονίκη, σελ. 185 και 212-213.

⁴³ Βλ. Πρακτικά Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και Μουτάφης, σελ. 235-254.

⁴⁴ Βλ. Παπαστάθης.

⁴⁵ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 190-191, 216-217 και 225-226.

Ελλήνων επιστολογράφων στον ευρωπαϊκό τύπο με θέμα την κρίση στη Μακεδονία⁴⁶.

Η διδασκαλία στα ελληνικά σχολεία ήταν μία ακόμη δραστηριότητα των ιατρών, οι οποίοι ως επιστήμονες, ανέλαμβαναν συχνά να βοηθήσουν στο εκπαιδευτικό έργο εξασκώντας παράλληλα το ιατρικό επάγγελμα. Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Παπαδόπουλος δίδαξε Ανθρωπολογία στους Θεσσαλονικείς μαθητές και ο Ελευθέριος Χατζηκώστας Ανθρωπολογία και Φυσική. Ο Ιωάννης Ιεροδιακόνου ή Διακάκης εργάστηκε ως διευθυντής των ελληνικών σχολείων Βογδάντσας, Γευγελής και Στρώμνιτσας κατά τα έτη 1901-1908, με αποτέλεσμα ευεργετικό για τον εκεί ελληνισμό. Οι ενέργειες του τον κατέστησαν πολλές φορές στόχο των κομιτατζήδων⁴⁷.

Δεν ήταν ασήμαντη η δράση των Θεσσαλονικέων ιατρών και στον τομέα των αθλητικών σωματείων. Ο Αλκιβιάδης Μάλτος ήταν ο πρώτος πρόεδρος του σωματείου «Ηρακλής» το 1908 και, πλην των άλλων, καθιέρωσε ως χρώματα τα εθνικά κυανό-λευκό⁴⁸. Σε έγγραφο σχετικά με την απογραφή του 1913 αναφέρεται ως πρόεδρος του συλλόγου ο χειρουργός Νικόλαος Κασάπης⁴⁹. Ο Κασάπης, ως στρατιωτικός ιατρός του Οθωμανικού Στρατού στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, συνελήφθη αιχμάλωτος από τους Μαυροβουνίους και άμα γνωσθείσης της ταυτότητός του, εγένετο τιμητικά δεκτός παρά του Βασιλέως του Μαυροβουνίου Νικολάου, αφεθείς δ' ελεύθερος, επανήλθεν εις Θεσσαλονίκην μέσω Κερκύρας και ανέλαβεν την προεδρίαν του Ηρακλέους⁵⁰.

Σε επίπεδο φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της ελληνικής κοινότητας, οι ιατροί είχαν ενεργό ανάμειξη. Πέρα από την εμπλοκή τους στα του Θεαγενείου Νοσοκομείου, στη διαθήκη του μεγάλου ευεργέτου Ιωάννη Παπάφη, ορίστηκε εκτελεστής ο Δημήτριος Ζάννας. Έφορος του Χαρισειού Γηροκομείου καταγράφεται το 1899 ο Γρηγόριος Γράβαρης⁵¹. Στα δε εκπαιδευτήρια της κοινότητας, πολλοί επιστήμονες ιατροί της πόλης προσέφεραν ως έφοροι, όπως οι

⁴⁶ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 31, Πρεσβεία Λονδίνου, όπου φυλάσσονται διάφορα αποκόμματα εφημερίδων που περιγράφουν την κατάσταση στη Μακεδονία.

⁴⁷ Βλ. Μεταλλινού, Πάνθεον, σελ. 37.

⁴⁸ Βλ. Καράδαλης, σελ. 15.

⁴⁹ Βλ. Δημητριάδης, σελ. 98.

⁵⁰ Βλ. Χριστοδούλου, Ηρακλής, σελ. 38.

⁵¹ Βλ. Ταγαράκης, σελ. 90.

Χατζηκώστας, Παπαδόπουλος και Παπάζογλου⁵². Έφοροι διετέλεσαν πολλοί ιατροί σε πολλά από τα μακεδονικά εκπαιδευτήρια⁵³.

Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης ήταν, κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, ένα από τα σπουδαιότερα σωματεία της πόλης. Η Αδελφότητα που είχε ως προστάτες τους Αγίους Αναργύρους, διένειμε φάρμακα, προστάτευε άπορες οικογένειες και χορηγούσε υποτροφίες σε φτωχούς μαθητές. Με ηγετικές φυσιογνωμίες τους γνωστούς ιατρούς Μιχαήλ Παπαδόπουλο, Γρηγόριο Γράβαρη, Ελευθέριο Χατζηκώστα, Δημήτριο Ζάννα και Δημήτριο Μαργαρόπουλο, από το 1871 έως και την απελευθέρωση της πόλης, (αλλά και τα επόμενα χρόνια), η Αδελφότητα είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στα δρώμενα της ελληνικής κοινότητας⁵⁴. Οι Πεντζίκης και Κέννας διεγράφησαν από την Αδελφότητα το 1906, με το πανομοιότυπο αιτιολογικό της μη καταβολής της ετήσιας συνδρομής⁵⁵. Ουσιαστικά αυτό που είχε μεσολαβήσει ήταν η, σύμφωνη με τους συνωμοτικούς κανόνες, διαταγή της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης να μην υπάρχει πουθενά σε επίσημο έγγραφο καταχωρημένη δράση των μελών της.

Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης ήταν ένας άλλος βραχίονας του σώματος της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Στην εκπαιδευτική επιτροπή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου συμμετείχαν οι ιατροί Γράβαρης και Σχινάς. Και αυτοί απέστειλαν σε όλη τη Μακεδονία πλήθος δασκάλων στις κοινότητες που υπέβαλαν σχετικές αιτήσεις. Αξίζει να σημειωθεί πως αυτοί οι δάσκαλοι ήταν ένας σημαντικός κρίκος στην αλυσίδα των ανθρώπων που μεριμνούσαν για τις νοσηλείες και τις διακομιδές των αγωνιστών.

Ιδεολογική και εθνική τοποθέτηση των ιατρών στη Μακεδονία

Μεγαλωμένοι μέσα σε ένα πλαίσιο σκληρής εθνοτικής διαπάλης, οι εγκατεστημένοι στη Μακεδονία ιατροί, είχαν μία κυρίαρχη ιδεολογία, αυτή της εθνικής ολοκλήρωσης, δηλαδή της απελευθέρωσης των υποδούλων ελληνικών πληθυσμών. Οι ιατροί Έλληνες υπήκοοι (Σακελλαρίου, Μεταξάς, Σβορώνος κ.α.) είχαν

⁵² Βλ. Έκθεση 1904-1905, όπου ανευρίσκονται οι ιατροί στους σχετικούς πίνακες.

⁵³ Αναλυτικά βλ. Μπονίδης.

⁵⁴ Για περισσότερα στοιχεία βλ. Σαμαρτζίδης.

⁵⁵ Βλ. Φ.Α. Θ., σελ. 111.

εξαρχής στόχο την προσφορά τους με βάση ένα σχέδιο που επί πολλά χρόνια προβλημάτιζε την εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση.

Πέρα από την ιδεολογία των ελληνικής υπηκοότητας ιατρών, η απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό ήταν το όραμα και ο πόθος των περισσότερων γηγενών Μακεδόνων. Η φοίτηση στην Αθήνα σήμαινε και σύνδεση με τους κύκλους των εκεί απόδημων Μακεδόνων, οι οποίοι διαρκώς σχεδίαζαν επαναστάσεις, εισβολές ανταρτών στη Μακεδονία και παροχή υλικής βοήθειας. Η οικογένεια Δραγούμη, με καταγωγή από τη Δυτική Μακεδονία, έπαιξε κυρίαρχο ρόλο σ' αυτούς τους κύκλους, όπως αποδεικνύεται από τη σωρεία επιστολών Μακεδόνων ιατρών στο Στέφανο Δραγούμη⁵⁶.

Παράλληλα, είχε αναπτυχθεί μία διαφορετική νοοτροπία, την οποία καλλιεργούσε μία μικρότερη μερίδα ιατρών, οι οποίοι είχαν άριστες σχέσεις με το οθωμανικό στοιχείο. Η βασική τους ιδέα ήταν πως η ελληνική μειονότητα, χάρις στην εκπαιδευτική και πολιτιστική της ανωτερότητα, χωρίς συρράξεις και πολέμους, θα έπαιρνε στα χέρια της τα ηνία της οθωμανικής διοίκησης, σε ένα πλαίσιο ειρηνικής συνύπαρξης όλων των λαών της αυτοκρατορίας. Αυτή η μερίδα προσέβλεπε περισσότερο στο Πατριαρχείο ως εθνικό κέντρο, παρά στην Αθήνα. Η παρουσία πολλών Ελλήνων ιατρών στον τουρκικό στρατό και των Φαναριωτών στη διοικητική μηχανή έδιναν ελπίδες, που αυξήθηκαν κατακόρυφα με την επανάσταση των Νεοτούρκων, αλλά λίγο αργότερα διαψεύστηκαν οικτρά.

Πολλοί, πρακτικοί κυρίως ιατροί, και λιγότεροι πτυχιούχοι ιατροί και φαρμακοποιοί, τήρησαν μία στάση που χαρακτηριζόταν καθαρά από ιδιοτέλεια. Ειδικά μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων και τον εκφυλισμό του Αγώνα η ελληνική οργάνωση έφθασε στο σημείο μέχρι και να δολοφονήσει ιατρούς, όπως τον Αντώνη Αντωνιάδη, που πρόδιδαν τους αντάρτες και τα κρησφύγετά τους. Η μειοψηφία βέβαια δεν αμαυρώνει τη στάση των περισσότερων ιατρών οι οποίοι, πιστοί στην ιδεολογία τους, πλήρωσαν βαρύ οικονομικό και κάθε άλλου είδους τίμημα.

⁵⁶ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στ. Δραγούμη, όπου φυλάσσονται επιστολές από τους ιατρούς Αργυρόπουλο, Βλάχο, Διδασκάλου, Ρίζο, Σακελλαρίου, και Χαρισιάδη.

Φαρμακοποιοί

Οι φαρμακοποιοί είχαν σπουδές αντίστοιχες με τους ιατρούς. Αθήνα, Κωνσταντινούπολη και ευρωπαϊκές πόλεις φιλοξενούσαν τους υποψήφιους φαρμακοποιούς. Ήδη από το 1860 ίσχυε κανονισμός περί εξασκήσεως της φαρμακευτικής, ο οποίος προέβλεπε εξετάσεις απόκτησης άδειας ασκήσεως επαγγέλματος στην Κωνσταντινούπολη⁵⁷.

Οι φαρμακοποιοί παρασκεύαζαν τα χορηγούμενα στους ασθενείς ή τραυματίες σκευάσματα. Από τις αρχικές ουσίες παρασκευάζονταν καταπότια και σκονάκια, μία δύσκολη διαδικασία. Ορισμένα φάρμακα εισάγονταν από το εξωτερικό, αλλά αυτά ήταν πολύ λίγα μπροστά σε αυτά που παρασκεύαζε ο μέσος φαρμακοποιός⁵⁸. Ακόμη και δηλητήριο ζητήθηκε από φαρμακοποιό να παρασκευάσει όταν χρειάστηκε η Οργάνωση Μοναστηρίου να δηλητηριάσει Έλληνα πρώην αντάρτη που κατέδιδε μυστικά στους Τούρκους⁵⁹. Στη δε Θεσσαλονίκη, είναι πιο γνωστό το περιστατικό με τον καπετάν Αμβρακιώτη, ο οποίος δραπέτευσε από τις φυλακές του Επταπυργίου χάρις στα λουκούμια που περιείχαν υπνωτικό και με τα οποία κεράστηκαν οι δεσμοφύλακες. Την παρασκευή των λουκουμιών με τη μορφίνη είχε αναλάβει ο φαρμακοποιός Μιλτιάδης Κέννας, μνημένος από τους πρώτους στην Οργάνωση Θεσσαλονίκης⁶⁰.

Η προσφορά των φαρμακοποιών δεν περιοριζόταν στην ούτως ή άλλως σημαντική φαρμακοποιία. Τα φαρμακεία ήταν τόπος συγκέντρωσης των ανθρώπων, χώρος συζήτησης και ανταλλαγής ειδήσεων. Οι φαρμακοποιοί ήταν εξέχοντα μέλη της ελληνικής αστικής τάξης και αποτελούσαν ασφαλείς κρίκους του εθνικού δικτύου, με αναφερόμενες μάλιστα φιλοξενίες ανταρτών μέσα στα ίδια τα φαρμακεία⁶¹. Γενικά το φαρμακείο-εντευκτήριο ήταν απαραίτητο για την εθνική τόνωση των ομογενών. Άλλωστε, το φαρμακείο ήταν συχνά το εξεταστήριο των ιατρών. Οι σχέσεις ιατρών φαρμακοποιών είχαν πολλές μορφές. Το πλέον συχνό ήταν πως ένας ιατρός εξήταζε σε ένα φαρμακείο. Με την αύξηση των ιατρών και των

⁵⁷ Βλ. Παναγιωτίδου, σελ. 181-187.

⁵⁸ Βλ. Κυρκούδης, σελ. 19.

⁵⁹ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 825.

⁶⁰ Βλ. Ζάννας, σελ. 27-31.

⁶¹ Βλ. Νικόλτσιος, σελ. 153 και Νικόλτσιος, Θεσσαλονίκη, σελ. 229.

φαρμακοποιών παρατηρήθηκε το φαινόμενο ένας ιατρός να δέχεται σε πολλά φαρμακεία και ένα φαρμακείο να φιλοξενεί πολλούς ιατρούς⁶². Η διασύνδεση ιατρών-φαρμακοποιών και η ευρεία διασπορά των φαρμακείων, βοήθησαν στην παροχή ιατροφαρμακευτικής βοήθειας στους Μακεδονομάχους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ιατρός Σακελλαρίου που βρισκόταν πάντοτε στο φαρμακείο της Γουμένισσας, κέντρο του Αγώνα στην περιοχή. Σε επιστολή προς το Δραγούμη οι Έλληνες δημογέροντες της Γουμένισσας κάνουν λόγο για *στρατιωτικό, πολιτικό και διεθνές φαρμακείο του Σακελλαρίου*⁶³. Βέβαια το κόστος της συντήρησης ενός μεγάλου χώρου και του προσωπικού του δεν ήταν ευκαταφρόνητο⁶⁴.

Ο φαρμακοποιός Φίλιππος Καπετανόπουλος από την Κατράνιτσα (Πύργοι) Εορδαίας βρίσκεται στην κορυφή των συναδέλφων του με εθνική δράση. Ο Καπετανόπουλος άφησε το Μοναστήρι και ενετάχθη στο σώμα του Μελά. Σε συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό άφησε την τελευταία του πνοή το Σεπτέμβριο του 1904 στη Μπελκαμένη (Δροσοπηγή)⁶⁵. Βιογραφικά στοιχεία των κατά τόπους συμμετασχόντων στον Αγώνα φαρμακοποιών έχουν δημοσιευθεί στη σχετική βιβλιογραφία⁶⁶.

⁶² Βλ. Κυρκούδης, σελ. 21.

⁶³ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγγρ. 222, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο Δραγούμη, Γουμέντζα, 12 Σεπτεμβρίου 1903.

⁶⁴ Ο ίδιος ο Σακελλαρίου αναφέρει το 1907 χρέος 26 λιρών στο φαρμακέμπορό του στη Θεσσαλονίκη και 12 λιρών για ενοίκια 2 ετών για το οίκημα του φαρμακείου. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, προσωπική αλληλογραφία, Φ. 10, υποφ. 4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 4 Ιουλίου 1907.

⁶⁵ Βλ. Μελά, σελ. 396.

⁶⁶ Βλ. Νικόλτσιος, Κυρκούδης και Τζινίκου, Ιατροί.

Νοσηλευτές

Πέρα από όσους συμμετείχαν σε ανταρτικά σώματα, σημαντική ήταν και η προσφορά νοσηλευτικών υπηρεσιών στα κατά τόπους κρησφύγετα των αγωνιστών. Στον Πολύγυρο της Χαλκιδικής σημαντική ήταν η δράση της Σοφίας Θεοχαρίδου, η οποία προσέφερε νοσηλευτικές υπηρεσίες στους διερχόμενους Μακεδονομάχους. Η Θεοχαρίδου ήταν απόφοιτος της σχολής Μαιών, την οποία είχε ιδρύσει η βασίλισσα Όλγα στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός των Αθηνών⁶⁷.

Σε ολόκληρη τη Μακεδονία, η τοπική μνήμη έχει καταγράψει πλήθος γυναικών, οι οποίες χωρίς να έχουν ιδιαίτερη εκπαίδευση προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους τραυματίες ή ασθενείς αντάρτες που νοσηλεύονταν σε διάφορα κρησφύγετα. Με μεγάλους κινδύνους και με πολλούς κόπους, οι γυναίκες αυτές προσέφεραν ανιδιοτελώς τις υπηρεσίες τους στον εθνικό αγώνα. Πολλές φορές υπήρχαν ιατροί που έδιναν τις οδηγίες τους, άλλες φορές όχι. Αναφέρονται: στην Καστοριά, η Χαρίκλεια Μπατρίνου, σύζυγος του ιατρού Μενέλαου Μπατρίνου, στην περιοχή Εδέσσης, η Ελένη Ιγγιλιτζή και η Αικατερίνη Καραδάκη, η Ελένη και η Ελπίδα Νάντση, η Αικατερίνη Αλυμπάκη και η Ολυμπία Γκάπα. Στην Κοζάνη, καταγράφονται τα ονόματα της Μαρίας Παπαργυρούδη, της Σουλτάνας Σιωμούλη, της Ευαγγελίας Μπαράκη και της Αγνής Γκιουλέκα, όπως και των συζύγων των ιατρών Μεταξά και Ρεπανά. Στη Νάουσα μνημονεύεται η Λενιώ Χατζηγιάννη, αδελφή του ιατρού Περδικάρη, η Αφροδίτη Λάππα και η Αικατερίνη Καραγιαννοπούλου-Μαγκανάρη. Στη Θεσσαλονίκη, αναφέρονται η Ελένη Ζάννα σύζυγος του ιατρού Δημητρίου Ζάννα και η Μαίρη Πεντζίκη σύζυγος του φαρμακοποιού Γιώργου Πεντζίκη⁶⁸.

Στη Μονή Αγίας Τριάδος, στο Πισοδέρι της Φλώρινας, όταν τραυματίστηκε ο Γεώργιος Κονδύλης, αναφέρεται πως ένας δόκιμος μοναχός, ο οποίος είχε δεχθεί πρόχειρα μαθήματα νοσηλευτικής, ήταν ο άνθρωπος που τον περιποιήθηκε⁶⁹. Πλήθος άλλων τέτοιων παραδειγμάτων διασώζονται σε αναμνήσεις και απομνημονεύματα των Μακεδονομάχων. Οι νοσηλευτές και οι νοσηλεύτριες, χωρίς θεωρητική εκπαίδευση, αλλά με πρακτικές γνώσεις της εποχής και

⁶⁷ Βλ. Γερουλάνος, σελ. 115.

⁶⁸ Βλ. Τζινίκου, Μακεδόνισσα, σελ. 171-276.

⁶⁹ Βλ. Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 25.

πρόχειρα μαθήματα νοσηλευτικής από ιατρούς, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους.

Αναφέρονται και νοσοκόμοι, μέλη των ανταρτικών σωμάτων, όπως οι Κιτρινιάρης, Μαλεύρης, Ρουμελιώτης, Καλανδρίας, Κωστομοίρης και άλλοι. Οι συγκεκριμένοι άνδρες ήταν τότε λοχίες νοσοκόμοι, απόφοιτοι του Σχολείου Νοσοκόμων⁷⁰. Αποδείχθηκαν πολύ καλοί και στα στρατιωτικά και στα νοσηλευτικά τους καθήκοντα. Το Σχολείο Νοσοκόμων του Ελληνικού Στρατού είχε ιδρυθεί από το 1861 και είχε αντεπεξέλθει άριστα στην αποστολή του κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897⁷¹. Πολύ νωρίς, σε σχέση με τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Βλαδίμηρος, η Ελλάδα είχε μεριμνήσει για τη νοσηλευτική υπηρεσία.

Οι Μανιάτες λοχίες-νοσοκόμοι Κιτρινιάρης και Μαλεύρης συγκινήθηκαν τόσο στο μνημόσυνο του Παύλου Μελά στην Μητρόπολη Αθηνών που προσέτρεξαν στον Καλαποθάκη διευθυντή στην εφημερίδα Εμπρός. Ο Καλαποθάκης διευθύνων τότε το Μακεδονικό Κομιτάτο, Μανιάτης και αυτός, παρών στο μνημόσυνο, δέχθηκε τους υπαξιωματικούς οι οποίοι δήλωσαν συμμετοχή στο επόμενο ανταρτικό σώμα που έφευγε για την Μακεδονία⁷². Το Μάρτιο του 1905 οι δύο λοχίες-νοσοκόμοι βρίσκονταν στη Μακεδονία με το σώμα Μάλλιου (Δούκα). Συμμετείχαν στη μάχη της Ζαγορίτσανης, σε συμπλοκή στο Έζερετς (Πετροπουλάκη), στη μάχη της Οσνίτσανης (Καστανόφυτο) και έδωσαν τις πρώτες βοήθειες όπου χρειάστηκε. Μάλιστα αναφέρεται πως διακρίθηκαν και για τις πολεμικές τους ικανότητες.

Ο υπαρχηγός του σώματος του Μάλλιου Στέφανος Ακρίβος γράφει στις αναμνήσεις του από τον Αγώνα: ...καθήκον δε απαραίτητον θα παρέλειπον αν δεν εμνημόνευον εν τη παρούση ιδιαιτέρως την διακεκριμένην διαγωγήν των αυθορμήτως παρακολουθούντων το σώμα Υπαξιωματικών του Ελληνικού Στρατού ... Φιλίππου Κιτρινιάρη (Λίβα) και Πέτρου Μαλεύρη (Λίγγου) οίτινες μετά πραγματικής αυτοθυσίας ακολουθήσαντες τον δύσκολο και κινδυνώδη αγώνα δια της ενεργείας των αποδεικνύωσιν ότι γνωρίζουσιν ούτως να διακινδυνεύωσι μετά περινοίας και να αντιτάσσωσι τα στήθη των υπέρ του εθνικού αγώνος⁷³.

⁷⁰ Βλ. Βλαδίμηρος, σελ. 48-50.

⁷¹ Βλ. αυτ., σελ. 51.

⁷² Βλ. Βαγιακάκος, σελ. 11.

⁷³ Ακρίβος, σελ. 7-9.

Ο Ακρίβος ωστόσο αναφέρει πως ο ανθυπασπιστής πλέον Μαλεύρης σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης στην μάχη του Σαρανταπόρου και ο Κιτρινιάρης εφονεύθη εν Μικρά Ασία ως αξιωματικός. Στο επόμενο τεύχος ο απόστρατος ταγματάρχης Κιτρινιάρης αναγκάζεται να γράψει στο περιοδικό πως ο Ακρίβος δεν ήταν ακριβής στα όσα είχε γράψει για το θάνατό του.

Η επιτροπή των αξιωματικών Καλλάρη, Μαυρομιχάλη και Φλωριά τον Ιανουάριο του 1910 πρότεινε τους επιλοχίες πλέον, Μαλεύρη και Κιτρινιάρη για «βασιλική ευαρέσκεια», λόγω της συμμετοχής τους στο Μακεδονικό Αγώνα. Χαρακτηρίστηκαν οι *Διόσκουροι του Μακεδονικού Αγώνα*⁷⁴. Στην Πετροβούνη Καρδαμύλης στην Μάνη, γενέτειρα του Κιτρινιάρη, σήμερα υπάρχει ανδριάντας του καπετάν Λίβα.

Οι λοχίες Ρουμελιώτης και Καλανδρίας, από την Καλαμάτα και την Άμφισσα αντίστοιχα, ήταν μέλη του σώματος του υπαξιωματικού Ταμβάκη, το οποίο την άνοιξη του 1908 ανέλαβε τον τομέα Ναούσης – Βοδενών⁷⁵. Ο νοσοκόμος Κωστομοίρης ήταν ένας από τους άνδρες του σώματος του καπετάν Νικηφόρου, που έδρασε όπως είναι γνωστό στη λίμνη των Γιαννιτσών⁷⁶.

Αξίζει να σημειωθεί πως χρέη τραυματιοφορέων ουσιαστικά εκτελούσαν όλα τα μέλη των ανταρτικών ομάδων που έρχονταν από την Ελλάδα ή οι Μακεδόνες εθελοντές κάθε ιδιότητας.

⁷⁴ Βλ. Φωτέας, σελ. 82.

⁷⁵ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Φ. 7γ', Δαγκλής προς Υπουργό Εξωτερικών, 31 Οκτωβρίου 1908, σελ. 4.

⁷⁶ Το όνομα και η ιδιότητα του Κωστομοίρη προέκυψαν από κατάλογο των ανδρών του σώματος που ο Νικηφόρος είχε αποστείλει στον Καλαποθάκη.

Εμπειρικοί ιατροί

Επειδή ο αριθμός των επιστημόνων ιατρών ήταν περιορισμένος, όπως και σε άλλους προηγούμενους εθνικούς αγώνες, δεν ήταν λίγες οι φορές, κατά τις οποίες εμπειρικοί ιατροί κλήθηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους ασθενείς ή τραυματίες αγωνιστές. Οι πρακτικοί, εμπειρικοί ιατροί συχνά έδιναν μόνον τις πρώτες βοήθειες, καθώς επισήμως απαγορευόταν η άσκηση της ιατρικής από μη διπλωματούχο⁷⁷. Πολλές φορές οι παρεμβάσεις τους ενδεχομένως και να επιδείνωναν την υγεία των τραυματιών. Δεν αναλάμβαναν δύσκολα περιστατικά που αδυνατούσαν να βοηθήσουν. Σε άρθρο των *Αρχείων Ιατρικής* το 1906, οι εμπειρικοί διακρίνονταν σε κομπογιαννίτες⁷⁸, καλोगιατρούς οι οποίοι ανελάμβαναν κυρίως περιπτώσεις κήλης, και σε ασκούντες την *ιερατικήν ιατρικήν*, σε αυτούς δηλαδή που περιοδεύανε πουλώντας θαυματουργό λάδι από καντήλια, τεμάχια τιμίου ξύλου και άλλα παρόμοια⁷⁹.

Από την κατηγορία των πρακτικών, διασημότερος όλων ήταν ο γνωστός με το όνομα *Αντωνάκης*, Αντώνιος Αντωνιάδης, ο οποίος είχε ως βάση του την περιοχή του Βάλτου των Γιαννιτσών. Ο Αντωνιάδης καταγόταν από τα χωριά του Πηλίου. Ήξερε να θεραπεύει την ελονοσία και μερικές άλλες αρρώστιες με γνωστά φάρμακα και με ιδιοσκευάσματα κυρίως από εκχυλίσματα βοτάνων. Όπως σημειώνει ο γιος του ιατρού Ζάννα, που τον είχε γνωρίσει προσωπικά, ο Αντωνιάδης *είχε την ευσυνειδησία και την εξυπνάδα να στέλνει τους πελάτες του στη Θεσσαλονίκη να συμβουλευθούν «ένα χειρουργό», όπως έλεγε, αδιάφορο αν πρόκειτο περί παθολογικής ασθένειας*⁸⁰.

Ο Αντωνιάδης, πέρα από τα «ιατρικά» του καθήκοντα, ανελάμβανε να φέρει εις πέρας διάφορες αποστολές. Είχε πολύ καλές σχέσεις με τους Τούρκους μπέηδες της περιοχής του κάμπου των Γιαννιτσών και καλλιέργησε την ελληνοτουρκική συνεργασία κατά των κομιτατζήδων. Οι χωρικοί τον λάτρευαν, αρκεί να μην έδιωχνε τα σκυλιά τους, όπως μόνο αυτός ήξερε, με ένα μεταλλικό ουρλιαχτό. Αντίθετα από τους χωρικούς, οι αξιωματικοί των σωμάτων του Βάλτου είδαν στο πρόσωπο του Αντωνάκη ένα επιτήδειο, ιδιοτελή,

⁷⁷ Βλ. Παναγιωτίδου, σελ. 73.

⁷⁸ Περισσότερα για τους εμπειρικούς βλ. Βαβαρέτος.

⁷⁹ Βλ. Κούζης, Εμπειρικοί.

⁸⁰ Ζάννας, σελ. 34.

συχνά ψευδόμενο, αναξιόπιστο συνεργάτη. Ίσως εκεί πρέπει να αποδώσουμε τη θανάτωσή του από την ελληνική οργάνωση, όταν με το τέλος του Αγώνα ο Αντωνιάδης συνεργάστηκε με τους Νεότουρκους.

Ο Παπατζανετέας, ο οποίος εκτέλεσε τον Αντωνιάδη, αναφέρει και άλλον πρακτικό, ο οποίος πρόδιδε τα ελληνικά σώματα, στη Νικήτη της Χαλκιδικής⁸¹. Αλλά θα ήταν άδικο να παρατηρείται μόνο η αρνητική πλευρά των εμπειρικών. Ο Παπατζανετέας επισημαίνει, πως αφού αναγκάστηκε να υποβάλει σε βασανιστήρια χωρικούς για να αποσπάσει πληροφορίες, ακολούθως, υιοθετώντας τις συμβουλές των εμπειρικών έσφαξε αρνιά και χρησιμοποίησε το δέρμα τους για να σκεπάσουν οι χωρικοί τις πληγές τους⁸². Η χρήση σάρκας ζώων ή εκκριμάτων δέρματος ζώων ήταν μία θεραπευτική εμπειρική μέθοδος, η οποία παρά την αποτελεσματικότητά της δεν απασχολούσε την ιατρική επιστήμη, αν και υπήρχε σχετική αναφορά ήδη από το Γαληνό⁸³.

Στο σώμα του ανθυπολοχαγού Κατεχάκη (Ρούβα), που διείσδυσε στη Δυτική Μακεδονία τον Οκτώβριο του 1904, αναφέρεται πως ανήκε και ο ιατρός Φώτης, προφανώς εμπειρικός. Η παρουσία του έδινε ιδιαίτερο αίσθημα ασφάλειας στους άντρες του σώματος⁸⁴. Στο Ζέλοβο (Ανταρτικό), οι πληγωμένοι αντάρτες, βρήκαν, στο πρόσωπο του Ηλία Γκαντούτση τον ιατρό τους. Ο νεαρός πρακτικός νοσήλευε τους τραυματίες αντάρτες στην εκκλησία του χωριού. Μάλιστα, σε έρευνα των Τούρκων, έκρυψε τους πληγωμένους στην οροφή του ναού και δεν έγιναν αντιληπτοί. Ο Γκαντούτσης, όπως και πολλοί άλλοι γηγενείς Μακεδόνες, δοκίμασε την τύχη του μεταναστεύοντας στην Αμερική. Όταν κάποια στιγμή ο Γκαντούτσης επέστρεψε στη Μακεδονία, ο Βάρδας το επεσήμανε με χαρά, αλλά και δυσπιστία ταυτόχρονα, καθώς η προπαγάνδα των Βουλγάρων ήταν στο μέγιστο βαθμό επιτυχής στο Νέο Κόσμο⁸⁵.

Με τη συμμετοχή ανθρώπων όλων των ανωτέρω κατηγοριών, παρήχθη ένα πολύ θετικό αποτέλεσμα που οφείλεται πρώτιστα στην προσφορά, η οποία συχνά άγγιζε την αυτοθυσία όλων των εμπλεκομένων. Οι μελανές στιγμές υπήρξαν, αλλά δεν κυριάρχησαν.

⁸¹ Στη Χαλκιδική υπήρχε πλήθος πρακτικών ιατρών. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Σταυρίδης.

⁸² Βλ. Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 368.

⁸³ Βλ. Μπίμπη, σελ. 358-359.

⁸⁴ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 78, και Dakin, σελ. 192.

⁸⁵ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ 891.

Στα επόμενα κεφάλαια εξετάζεται αναλυτικώς το έργο των υγειονομικών, με βάση τις ιστορικές πηγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Υγειονομικό Υλικό

Τα ελληνικά ανταρτικά σώματα ήταν εφοδιασμένα με το απολύτως απαραίτητο υγειονομικό υλικό, δηλαδή κινίνη, βαμβάκι και αντισηπτικά, όπως διχλωριούχος υδράργυρος (σουμπλιμέ), φαινικό οξύ και ιωδοφόρμιο. Κατά την προετοιμασία της πρώτης ανιχνευτικής αποστολής Ελλήνων αξιωματικών στη Μακεδονία, ο Μελάς γράφει πως, αφού πήγε να χαιρετήσει τον τότε διάδοχο Κωνσταντίνο, η γυναίκα του και η αδελφή της πηγαίνουν εις του ιατρού του Μπαλάνου δια να ζητήσουν τι ιατρικά πρέπει να πάρη μαζί του ένας που πηγαίνει εις την Μακεδονίαν⁸⁶. Το υλικό φυσικά καταναλωνόταν. Ο ίδιος ο Μελάς, στην επομένη είσοδό του στην Μακεδονία με ταυτότητα ζωεμπόρου στην Κοζάνη γράφει: έστειλα και επήρα κινίνην⁸⁷. Επίσης στις 9 Σεπτεμβρίου του 1904, γράφει πως ζήτησε ιατρικά από τον Κώστα Γεωργίου, δηλαδή τον Γερμανό Καραβαγγέλη, συγκεκριμένα κινίνο⁸⁸.

Ο οπλαρχηγός Νταφώτης, προετοιμάζοντας το σώμα του στην Αθήνα, έγραφε προς τον αξιωματικό Κ. Μπουκουβάλα, υπαρχηγό του σώματος και υπευθύνου για την διοικητική μέριμνα. *Φροντίσατε αύριον που θα έλθητε ενταύθα να φέρηται 2-3 κύπελλα σιδηρά δια τον νοσοκόμον όπως εντός αυτών διαλύει τα φάρμακά του, επίσης χρειαζόμεθα και 500 δράμια οινόπνευμα*⁸⁹.

Ο Παύλος Μελάς, σε έκθεσή του προς το Μακεδονικό Κομιτάτο, αναφέρει πως το σώμα επί πλέον είχε ανάγκην πλήθους πραγμάτων...φαρμάκων, επιδέσμων αντισηπτικών⁹⁰. Φαίνεται πως η πρόταση του εισακούστηκε. Ο Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας), ο οποίος σχημάτισε σώμα προς το τέλος του ένοπλου αγώνα, περιγράφοντας στα απομνημονεύματά του το φόρτο ενός αντάρτη,

⁸⁶ Μελά, σελ. 192.

⁸⁷ Αυτ., σελ. 289.

⁸⁸ Βλ. Μελά, σελ. 363 και 372.

⁸⁹ Μαυρίκος, σελ. 86.

⁹⁰ Τσάμης, Αγών, σελ. 458.

αναφέρει πως στο σακίδιο είχαν ένα επίδεσμο τον οποίο φρόντιζε να προμηθευτεί *το τμήμα του Μακεδονικού Κομιτάτου το εν Τρίκαλοις*⁹¹. Το γεγονός επιβεβαιώνει και ο Ευθύμιος Καούδης, ο οποίος αναφέρει στον τραυματισμό ενός άνδρα του σώματος του πως αμέσως έδεσεν την πληγήν του. *Είχαν επιδέσμους όλοι στα σακούλια των, μας είχεν εφοδιάσει από τα Τρίκαλα ο λοχαγός Αναγνωστόπουλος με επιδέσμους, με κινίνα, με ασπιδίνες*⁹².

Προβλήματα πάντοτε υπήρχαν. Ο Βάρδας αναφέρει πως στο δρομολόγιο προς τη Μακεδονία, στο Βόλο διαπίστωσε πως κατά το ταξίδι από την Αθήνα χάθηκε το *κιβώτιον των φαρμάκων (μία χαμηλή τετράγωνος κάσα σάπωνος), εις ο υπήρχον φιαλίδια με διάφορα φάρμακα*⁹³. Και συμπληρώνει πως χάθηκαν και τα φάρμακα που είχαν ληφθεί από το στρατιωτικό φαρμακείο των Αθηνών. Εκτός όμως από τον αρχικό εφοδιασμό με φάρμακα και επιδεσμικό υλικό, πολλές φορές παρατηρήθηκε ανάγκη για ανεφοδιασμό, λόγω αυξημένης κατανάλωσης ή απώλειας του υλικού. Ο Καούδης είχε πρόβλημα στην προμήθεια φαρμάκων. Όταν του τελείωσαν αυτά που του είχε χορηγήσει ο λοχαγός Οικονομίδης στην Καλαμπάκα, *από το φαρμακείο του λόχου*⁹⁴, τότε προσπάθησε να στείλει κάποιον Έλληνα χωρικό στη Φλώρινα για να αγοράσει, αλλά όλοι φοβισμένοι αρνήθηκαν, παρά την αμοιβή μίας λίρας που υποσχέθηκε ο Καούδης⁹⁵. Το αδιέξοδο λύθηκε λίγες μέρες αργότερα, όταν ο Καούδης δέχθηκε στο Πισοδέρι την επίσκεψη του ιατρού Στέργιου Ματσάλη. Ο Ματσάλης ήταν μέλος της Επιτροπής Αμύνης του Μοναστηρίου και, αφού συζήτησαν καθαρά επιχειρησιακά θέματα, εφοδίασε τον Καούδη με φαρμακευτικό υλικό το οποίο ήταν δυσεύρετο για τον Κρητικό οπλαρχηγό, και, όπως φαίνεται, ιδιαίτερα χρήσιμο⁹⁶. Σε επιστολή αξιωματικού του Προξενείου Μοναστηρίου, δίνονταν διαβεβαιώσεις στον οπλαρχηγό Καούδη, πως το Προξενείο θα μεριμνούσε για τη δωρεάν αποστολή των φαρμάκων που απαιτούσε το σώμα⁹⁷.

Σε περίπτωση που ανταρτικό σώμα δρούσε σχετικά μακριά από το Προξενείο, ζητούσε φάρμακα από το πλησιέστερο ελληνικό

⁹¹ Σταυρόπουλος, σελ. 65.

⁹² Χοτζίδης, σελ. 78.

⁹³ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 8.

⁹⁴ Βλ. Γούναρης, Καούδης, σελ. 19.

⁹⁵ Βλ. αυτ., σελ. 57.

⁹⁶ Βλ. αυτ., σελ. 71.

⁹⁷ Βλ. Χοτζίδης, σελ. 176.

ανταρτικό σώμα. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του οπλαρχηγού Καραβίτη προς το Γενικό Αρχηγό Βάρδα στις 29 Οκτωβρίου 1906: έχω δε και έναν πληγωμένον χωριανόν σου, τον Μ. Τσιτσιρίδη, και σας παρακαλώ στείλτε μου αν έχετε σουπλιμέ ή φοινικόν, έως να προμηθευθούμε εκ Βιτωλίων. Γράψε μου αν θα μείνης αυτού να έλθω το βράδυ ή πού θα υπάγετε να έλθω. Ο Βάρδας σημειώνει στο αρχείο του: ...δυστυχώς δεν έχω φροντίσει δια φάρμακα, απωλεσθέντων ή καταστραφέντων των μεθ' ημών παραληφθέντων κατά την εξ Ελλάδος αναχώρησίν μας. Ολίγον βάμβακα, σουμπλιμέ και κόνιν ιωδοφορμίου⁹⁸.

Οι προξενικοί ενίοτε έδιναν και συγκεκριμένες οδηγίες για τη χρήση των φαρμάκων. Από το προξενείο Μοναστηρίου έγραφαν στο Βάρδα: ...σας αποστέλλομεν πέντε παστίλες σουμπλιμέ. Εκάστη περιέχει 10 σφαίρας, εκάστη δε σφαίρα πρέπει να αναλύεται εις εξακόσια γραμμάρια θερμού ύδατος, κατόπιν να γίνηται η πλύσις της πληγής. Στέλλομεν επίσης δέματα φιαλιδίων λαβδάνου...εάν χρειάζεσθε βαμβάκι ζητήσατε Φλώρινα⁹⁹.

Ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης στις Αναμνήσεις του αναφέρει πως μετά από συμπλοκή του σώματός του με τουρκικές δυνάμεις την άνοιξη του 1905 ...είχον απωλεσθή και δύο σάκκοι χειρουργικών εργαλείων, ανευρεθέντες μετά δύο μήνας εις το χωρίον Γραμματίκοβο¹⁰⁰. Φαίνεται πως η εισαγωγή τέτοιου υλικού στη Μακεδονία δεν επιχειρήθηκε άλλη φορά.

⁹⁸ Καραβίτης, σελ. 541.

⁹⁹ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 22, σελ. 6-7.

¹⁰⁰ Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 60.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Νοσηλευτικά Ιδρύματα

Νοσοκομειακή περίθαλψη με τη σημερινή έννοια του όρου δεν έχει θέση στο Μακεδονικό χώρο κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Πέρα από τα στρατιωτικά οθωμανικά νοσοκομεία και τα πολιτικά του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης, ήταν έργο κάθε κοινότητας να ιδρύσει το δικό της νοσοκομείο. Τα νοσηλευτικά ιδρύματα λειτουργούσαν συνεπώς με βάση εθνολογικά κριτήρια, οπότε τα μέλη κάθε εθνότητας κατά κανόνα κατέφευγαν στα δικά τους νοσοκομεία¹⁰¹. Τα νοσοκομεία αυτά διέθεταν συνήθως δύο τμήματα, παθολογικό και χειρουργικό, ενίοτε και μαιευτικό ή λοιμωδών νοσημάτων.

Στη Θεσσαλονίκη, από το 1904, άρχισε να λειτουργεί το δημοτικό νοσοκομείο Χαμηδιέ (σημερινό Άγιος Δημήτριος)¹⁰². Η ελληνική ορθόδοξη κοινότητα είχε ως καύχημα το Θεαγένειο νοσοκομείο, το οποίο λειτουργούσε από το 1863¹⁰³. Υπήρχαν επίσης το γαλλικό νοσοκομείο (Άγιος Παύλος), το ιταλικό (σημερινό Λοιμωδών) και το ρωσικό (σήμερα στο κτίριο αυτό στεγάζονται τα Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας). Οι ανάγκες της πολυπληθούς εβραϊκής κοινότητας καλύπτονταν από το νοσοκομείο Χιρς (σημερινό Ιπποκράτειο). Η ανέγερση του συγκεκριμένου νοσοκομείου είχε αρχίσει από το 1904 με σχέδια του αρχιτέκτονα Αριγκόνι και δωρεά της βαρόνης Κλάρας Χιρς, συζύγου Εβραίου τραπεζίτη εγκατεστημένου στην Αυστρία, ο οποίος είχε αναλάβει την

¹⁰¹ Σε Αγγλικό βιβλίο αναφέρεται πως, παρά τον κίνδυνο επιδημιών το 1904 μετά την εξέγερση του Ήλιντεν, στο Μοναστήρι, οι Βούλγαροι χωρικοί σε καμία περίπτωση δεν πήγαιναν στα τουρκικά νοσοκομεία, ενώ οι Έλληνες αρνήθηκαν να περιθάλψουν τους ελάχιστους Βουλγάρους που προσέφυγαν στο ελληνικό νοσοκομείο. Βλ. Brailsford, σελ.199.

¹⁰² Βλ. Χεκίμογλου, Danacioğlu, σελ. 57.

¹⁰³ Βλ. Χεκίμογλου, Νοσοκομεία, σελ. 56. Γενικότερα για την ιστορία του Θεαγενείου βλ. Κεραμιδάς.

κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκη-Βιέννη. Το νοσοκομείο λειτούργησε κανονικά από το Μάιο του 1908.

Στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο αναφέρονται τα οθωμανικά στρατιωτικά νοσοκομεία στις έδρες των μεγάλων μονάδων στρατού, δηλαδή Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι, Νευροκόπι και Ελασσόνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στη Θεσσαλονίκη, λειτουργούσε το στρατιωτικό οθωμανικό νοσοκομείο (μετέπειτα 424 Γ.Σ.Ν.Ε.), με διευθυντή τον εβραϊκής καταγωγής Οθωμανό στρατιωτικό ιατρό, Ζακ Νισίμ Πασά. Ο Ζακ Νισίμ είχε βαθμό στρατηγού, ήταν αρχιχειρουργός του Γ' Σώματος του οθωμανικού στρατού και από το 1897 είχε αναλάβει ως γενικός επιθεωρητής, την οργάνωση όλων των στρατιωτικών νοσοκομείων της Μακεδονίας¹⁰⁴. Το 1903, μετά το θάνατο του Νισίμ ο ελληνικής καταγωγής αρχίατρος Νικόλαος Βασιλειάδης, ανέλαβε διευθυντής του στρατιωτικού νοσοκομείου Θεσσαλονίκης¹⁰⁵. Από το χώρο των λοιπών εθνοτήτων, καταγράφονται μόνο τα νοσοκομεία των Ελλήνων. Σέρβοι, Βούλγαροι και Αλβανοί δεν είχαν δικά τους νοσηλευτικά ιδρύματα.

Στις Σέρρες, το νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας ιδρύθηκε το 1796, μεταφέρθηκε σε νέο κτίριο το 1849 και ανακαινίστηκε το 1895¹⁰⁶. Το 1831 δέχθηκε τους πρώτους ασθενείς το νοσοκομείο Μοναστηρίου, της μεγάλης αυτής μακεδονικής πόλης που σήμερα είναι στο έδαφος των Σκοπίων¹⁰⁷. Την ίδια χρονιά, στο Μελένικο, το οποίο βρίσκεται εντός των σημερινών συνόρων της Βουλγαρίας, η ανθηρή ελληνική κοινότητα ίδρυσε νοσοκομείο. Το 1862 καταγράφεται η λειτουργία ελληνικού νοσηλευτικού ιδρύματος στην Έδεσσα. Στην Καβάλα, το 1896 λειτούργησε το νοσοκομείο Ευαγγελισμός, ενώ και στη Δράμα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται επίσης ίδρυση νοσοκομείου. Στο Κρούσοβο (πόλη σήμερα του κράτους των Σκοπίων), αναφέρεται η ύπαρξη μικρού νοσοκομείου το οποίο καταστράφηκε στην εξέγερση του Ήλιντεν το 1903, ενώ μεγαλύτερο νοσοκομείο ήταν το Δημοτικό των Σκοπίων. Στα Βελεσσά (σημερινό Τίτο Βέλες των Σκοπίων), ο Αλέξανδρος Λούης χειρουργούσε σε ιδιόκτητη κλινική, μέσα στην οποία τον δολοφόνησαν Βούλγαροι κομιτατζήδες λόγω του εθνικού έργου που επιτελούσε στην περιοχή.

¹⁰⁴ Βλ. Νικόλτσιος, Τρομπούκης, σελ. 27.

¹⁰⁵ Βλ. Μεταλλινού, Επιστήμονες, σελ. 27.

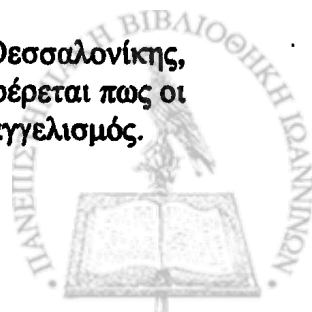
¹⁰⁶ Βλ. Μπαλάνος, Νοσοκομεία, σελ. 133.

¹⁰⁷ Βλ. Πεντόγαλος, Ιατρική, σελ. 258.

Στην Αθήνα, η οποία εμπλέκεται και αυτή στην περίθαλψη των αγωνιστών, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα λειτουργούσαν ο Ευαγγελισμός, το Δημοτικό νοσοκομείο *Η Ελπίς*, το Στρατιωτικό του Μακρυγιάννη, το Αιγινήτειο και το Αρεταίειο. Πολλοί Μακεδονομάχοι διακομισθέντες από τα πεδία των μαχών νοσηλεύτηκαν σε αυτά τα νοσοκομεία¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1905, ΑΑΚ/Β', Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, 21 Ιουνίου 1905, όπου αναφέρεται πως οι περισσότεροι αγωνιστές εισάγονταν για νοσηλεία στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5°

Νοσηλείες – Διακομιδές ανταρτών

1904¹⁰⁹

Πρώτη αναφορά για νοσηλεία αντάρτη γίνεται για το Γεώργιο Σεϊμένη. Κατά τον Ιούνιο του 1903 εισήλθε στο μακεδονικό έδαφος σώμα 10 Κρητών με αρχηγό τον Ευθύμιο Καούδη. Στις 28 Ιουνίου 1903 συνάντησαν το Γερμανό Καραβαγγέλη, Μητροπολίτη Καστοριάς, του οποίου αποτέλεσαν τυπικά την προσωπική φρουρά¹¹⁰. Στις 23 Ιουλίου, ο Γεώργιος Σεϊμένης παρέμεινε λόγω ασθενείας στο χωριό Λέχοβο, το οποίο ήταν, σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα, προπύργιο του ελληνισμού. Οι κομιτατζήδες στην εξέγερση του Ήλιντεν συνέλαβαν τον απομονωμένο άντρα του σώματος Καούδη και τον έκαψαν ζωντανό, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα των Καραβαγγέλη και Μακρή¹¹¹. Ο Σεϊμένης θεωρείται ο πρώτος νεκρός της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού αγώνα. Σύμφωνα όμως με διηγήσεις των Καούδη και Νταηλάκη, ο Σεϊμένης στην πραγματικότητα εγκατέλειψε τους συντρόφους του, για να πολεμήσει με τους επαναστάτες κατά των Τούρκων, τους οποίους, ως Κρητικός, θεωρούσε χειρότερο εχθρό και τελικά σκοτώθηκε σε μάχη με τουρκικές δυνάμεις¹¹².

Το Φεβρουάριο του 1904, η ελληνική κυβέρνηση ανέθεσε σε 4 Έλληνες αξιωματικούς αναγνωριστική αποστολή στη Δυτική

¹⁰⁹ Αν και επίσημα το 1903 δεν συμπεριλαμβάνεται στην ένοπλη φάση του Αγώνα, εδώ θα γίνει αναφορά στην πρώτη ουσιαστικά απώλεια υγείας που τοποθετείται χρονικά στον Ιούλιο του 1903. Κατά τα έτη 1903-1904 ο Αγώνας είχε λάβει ένοπλη μορφή μόνο στη Δυτική Μακεδονία. Στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις κατά τους τελευταίους μήνες του 1904, ο αγώνας θα επεκταθεί την άνοιξη του 1905.

¹¹⁰ Βλ. Χοτζίδης, σελ. 45-51.

¹¹¹ Βλ. Καραβαγγέλης, σελ. 22-23 και Μακρή, σελ. 2.

¹¹² Βλ. Μόδης, Αρχηγοί, σελ. 44, 78 και 200.

Μακεδονία. Ο Παύλος Μελάς, ο Αλέξανδρος Κοντούλης, ο Γεώργιος Κολοκοτρώνης και ο Αναστάσιος Παπούλας, το Μάρτιο του 1904, διείσδυσαν, με τον καπετάν Κώττα και άλλους Μακεδόνες στην περιοχή της Καστοριάς. Τους συνόδευσαν και 3 Κρητικοί, από τους οποίους ο Περάκης χαρακτηρίζεται από τον Μελά πολυτεχνίτης και μεταξύ άλλων και ιατρός¹¹³. Επίσης ως πρακτικός ιατρός, στην ίδια αποστολή, καταγράφεται και ο Ηλίας Γκαντούτσης από το Ζέλοβο (Ανταρτικό)¹¹⁴. Εντυπωσιακή είναι η μέριμνα του Μελά, να στείλει τους τραυματίες αντάρτες του σώματος του Μακεδόνα οπλαρχηγού Κώττα στην Αθήνα πληρώνοντας τα έξοδά τους. Το δρομολόγιο της διακομιδής ξεκινούσε από την Καστοριά και κατέληγε στην Αθήνα.

Στις 18 Αυγούστου 1904, το σώμα του Ευθύμιου Καούδη εισήλθε στη Μακεδονία. Σ' αυτό το σώμα σημειώθηκαν δύο απώλειες υγείας. Ο Μακεδόνας Σίμος Στογιάννης, όταν το σώμα βρισκόταν κοντά στα σύνορα, ανέφερε πως υπέφερε από κήλη και ο Καούδης τον έστειλε πίσω στην Καλαμπάκα και από εκεί στην Αθήνα, ενώ ο αντάρτης Σωτήρης Χατζηδάκης, όταν πλέον το σώμα βρισκόταν ανάμεσα στη Φλώρινα και στην Καστοριά, αρρώστησε και έμεινε κλινήρης στο Λέχοβο¹¹⁵. Η διαφορετική αντιμετώπιση των δύο ανδρών έχει και άλλες εξηγήσεις πέραν της διαφορετικής γεωγραφικής θέσης που βρισκόταν το σώμα σε κάθε περίπτωση. Ο ντόπιος αντάρτης μπορούσε να κινηθεί άνετα, χωρίς να κινήσει τις υποψίες που εγείρονταν από την παρουσία ενός Κρητικού με έντονη βαριά προφορά και μη γνώση των ομιλουμένων διαλέκτων του τόπου. Επίσης, ο γηγενής αντάρτης, σίγουρα θα έβρισκε ευκολότερα το δρόμο και θα μπορούσε, σε περίπτωση κινδύνου, να βρει καταφύγιο. Αντίθετα, ο Κρητικός Χατζηδάκης, σχεδόν ήταν αναπόφευκτο, να νοσηλευθεί κρυφά σε κάποιο κέντρο της ελληνικής παράταξης, όπως ήταν το Λέχοβο, στην οικία μάλιστα του οπλαρχηγού του χωριού.

Στις 21 Σεπτεμβρίου η ομάδα Καούδη επιτέθηκε σε κομιτατζήδες στο χωριό Όστιμα (Τρίγωνο), όπου τραυματίστηκαν δύο

¹¹³ Βλ. Μελά, σελ. 211. Το φαινόμενο δεν είναι πρωτόγνωρο. Στις Κρητικές επαναστάσεις έδρασαν πολλοί πρακτικοί γιατροί, στην πλειοψηφία τους Κρητικοί, συχνά μέλη και οι ίδιοι των ανταρτικών ομάδων. Στην Κρήτη υπήρχαν πολλοί γηγενείς εμπειρικοί ιατροί, κυρίως στην ύστερη Τουρκοκρατία. Βλ. Δετοράκης.

¹¹⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 148-151 και Χοτζίδης, σελ. 54.

¹¹⁵ Βλ. Γούναρης, Καούδης, σελ. 21, 29 και 81, όπου πληροφορούμαστε πως ο Στογιάννης επέστρεψε την 1^η Νοεμβρίου του ιδίου έτους στη Μακεδονία με το σώμα του Κατεχάκη, δηλαδή μετά από δυόμισι μήνες.

Έλληνες αντάρτες. Γράφει ο Καούδης...ο [Ιωάννης] Σεϊμένης¹¹⁶ τραυματίσθην[sic] στο μηρόν, αλλ' ευτυχώς δεν του έσπασεν το κόκκαλο και ανέβηκε σιγά σιγά και αυτός και έκατσε σ' ένα μετερίζι και έδεσεν την πληγήν του....στο Σκουντρή είχαν ρίξει χειροβομβίδα και του είχε πάρει ένα κομμάτι κρέας από την γάμπα...το βράδυ ήλθεν ο παπα-Σταύρος κ' επήρεν τους δύο τραυματίας και τους πήγε σπίτιν του στο Πισοδέρι και τους νοσήλευε...¹¹⁷. Αναφέρεται πως οι δύο τραυματίες νοσηλεύθηκαν αρκετούς μήνες στο Πισοδέρι. Πρώτος θεράπων ιατρός αναφέρεται ο Μενέλαος Βαλάσης από τη Φλώρινα, δημοτικός ιατρός και σημαντικό στέλεχος της ελληνικής παράταξης¹¹⁸. Ο Καούδης αναφέρει πως πλήρωνε με επιμέλεια τα έξοδα της νοσηλείας. Ο ιατρός Βαλάσης του ζήτησε, και τελικά πήρε, τρεις τουρκικές λίρες διά βίζητάν του και διά ιατρικά όπου έστειλεν διά τους λαβωμένους μου και ασθενείς μου¹¹⁹. Αλλά το ελληνικό σώμα κατέβαλε και τα έξοδα της οικογενείας του παπα-Σταύρου, καθώς η νοσηλεία έθετε σε κίνδυνο τη ζωή του ιερέα¹²⁰. Μετά από λίγο, οι τραυματίες μεταφέρθηκαν για λόγους ασφαλείας, στη μονή Αγίας Τριάδος κοντά στο Πισοδέρι. Ο Καούδης αναφέρει άλλους δύο άνδρες του που ήταν κλινήρεις από θέρμην και πυρετούς¹²¹. Τόσο αυτοί, όσο και οι τραυματίες, διατύπωσαν το ίδιο έντονο παράπονο και φόβο, πως εάν μείνουν μόνοι και το σώμα φύγει, θα συλλαμβάνονταν από τους Τούρκους. Στις 5 Οκτωβρίου, μετά από παρέλευση 17 ημερών, ο Καούδης διαπίστωσε πως ο Σκουντρής δεν είχε αναρρώσει ακόμη, οπότε τον μετέφερε στην οικία του δασκάλου Σίμου Κωνσταντίνου στο χωριό Ζέλοβο (Ανταρτικό). Η πορεία των πρώτων ουσιαστικά τραυματιών μετά από μάχη, κρίνεται χαρακτηριστική, έως συμβολική. Νοσηλεύθηκαν διαδοχικά στο σπίτι του ιερέα του χωριού, μετά στο πλησιέστερο μοναστήρι και τέλος στο σπίτι του δασκάλου του χωριού.

Παράλληλα με τη δράση του σώματος Καούδη, ο Μελάς επέστρεψε στη Μακεδονία με νέο σώμα. Τέσσερις από τους άντρες

¹¹⁶ Πρόκειται για συγγενή του Γ. Σεϊμένη. Αν πιστέψουμε τον οπλαρχηγό Καραβίτη πολλοί Κρητικοί (και τουλάχιστον 5 με το επώνυμο Σεϊμένης) συμμετείχαν στον Αγώνα για να εκδικηθούν το αίμα του Γ. Σεϊμένη. Βλ. Καραβίτης, σελ. 211.

¹¹⁷ Βλ. Χοτζίδης, σελ. 80.

¹¹⁸ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 52-55.

¹¹⁹ Βλ. Γούναρης, Καούδης, σελ. 68.

¹²⁰ Βλ. Τσάμης, Παπασταύρος, σελ. 30-31.

¹²¹ Βλ. Γούναρης, Καούδης, σελ. 65. Ασθενείς ήταν οι Αριστείδης Νύσταρης και Μιχάλης Σπανόπουλος.

του ασθένησαν και οι τρεις νοσηλεύθηκαν στο χωριό Κωσταράτσι (Ιεροπηγή). Όπως γράφει ο Μελάς, ...ο τέταρτος από την Σιάτισταν έχει ακόμα φοβερόν πυρετόν, είναι δε τόσο εξασθενημένος ώστε δεν θα δυνηθεί να μας ακολουθήσει πλέον. Του δίδω μια λίραν δια να επιστρέψει εις την επτάωρον απέχουσα πατρίδα του¹²². Λίγο προτού ο Μελάς βρει ηρωικό θάνατο, στην τελευταία του έκθεση αναφερόταν σε ανάγκη φορτηγών και δια τους ασθενείς και δια το υπερβολικόν βάρος όπερ εφέρομεν¹²³. Το υπερβολικό βάρος σίγουρα δυσχέραινε την οποιαδήποτε απόπειρα μεταφοράς ασθενούς άνευ χρήσης μεταφορικού ζώου. Σε επιστολή του ο ευγενής αξιωματικός έγραφε στη γυναίκα του Ναταλία: «εγώ τρεις ώρας βαδίζω με όλους τους πόνους και κόπους μου, διότι παρεχώρησα τα ζώον μου εις αποκαμόντα εκ πυρετού ιδικόν μας»¹²⁴.

Λίγες ήταν οι απώλειες των ελληνικών σωμάτων το 1904. Στη μάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων στο Ζέλοβο (Ανταρτικό), στις 30 Νοεμβρίου, τα ελληνικά σώματα είχαν ένα μόνο τραυματία¹²⁵. Στις 5 Δεκεμβρίου, το σώμα του Βάρδα, σε ενέργεια εναντίον κομιτατζήδων, στο χωριό Αϊλιά (Λεμπίσοβο) είχε τραυματία τον Κρητικό Φραγκουδάκη ή Γαλιανό¹²⁶. Τέλος, το Δεκέμβριο του 1904, το σώμα του Ιωάννη Σακκελαρόπουλου (Ζήρια) που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή Λαγκαδά, διαλύθηκε λόγω ασθενείας του αρχηγού του, ο οποίος επέστρεψε για νοσηλεία στην ελεύθερη Ελλάδα¹²⁷.

¹²² Μελά, σελ. 377.

¹²³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 367.

¹²⁴ Μελά, σελ. 367.

¹²⁵ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 178.

¹²⁶ Βλ. αυτ., σελ. 180.

¹²⁷ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 296.

1905

Α. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στη Δυτική Μακεδονία

Οι ασθένειες και οι τραυματισμοί δεν έκαναν διαχωρισμό ανάμεσα σε αρχηγούς και σε απλά μέλη των ανταρτικών σωμάτων. Έτσι ο ανθυπολοχαγός Κατεχάκης, πάσχων από κήλη, επέστρεψε στην Αθήνα, το Φεβρουάριο του 1905, μαζί με άλλους ασθενείς αντάρτες. Πεζοπορώντας διέσχισαν τα σύνορα. Στα απομνημονεύματά του ο Καραβίτης αναφέρει *εγώ υποβαστάζω τον Κατεχάκη, διότι κάπου αλλού έχει ασχοληθεί ο Γύπαρης. Αλλ' αποτόμως παραλύει και πέφτει... Παραπέρα τον παραδίδω στον Γύπαρη*¹²⁸. Από την Καλαμπάκα ο Καραβίτης αναφέρει πως με τραίνο κατευθύνθηκαν προς το Βόλο, από εκεί μετέβησαν ατμοπλοϊκώς στη Χαλκίδα και με τραίνο έφθασαν στην Αθήνα¹²⁹.

Ο οπλαρχηγός Καραβίτης, λίγο αργότερα, επέστρεψε με δικό του σώμα, όπου πάλι παρουσιάστηκαν προβλήματα. Εισερχόμενο το σώμα στην οθωμανική επικράτεια, ο Καραβίτης παρατήρησε πως *...δύο-τρεις εκ των ανδρών παρουσίασαν σημεία καταφανούς ανεπαρκείας εις την πορεία. Τους σημειώνω να τους στείλω πίσω. Έχω πικράν πείρα από το σώμα του Μελά τι σημαίνει κακός πεζοπόρος. Και θηρίο αν είναι, πρέπει να φεύγη διότι θέτει εις κίνδυνο ολόκληρο το σώμα*¹³⁰. Στη συμβολή των ποταμών Αλιάκμονα και Βενέτικου, ο Καραβίτης έδωσε φύλλο πορείας επιστροφής στους κακούς πεζοπόρους, οι οποίοι παρά τις διαμαρτυρίες τους, ακολούθησαν τους οδηγούς του σώματος και επέστρεψαν στη βάση τους.

Από τις πρώτες εμπειρίες των οπλαρχηγών, η ανάγκη για παροχή υγειονομικής φροντίδας άρχισε να προβάλλει επιτακτική. Κατά τον Απρίλιο, ο Καούδης, σε επιστολή του προς τον Βάρδα πληροφορεί πως ζήτησε από το Κομιτάτο να του αποστείλουν υπαξιωματικούς, ιατρό και γραμματικό. Η επιτροπή του Μακεδονικού Κομιτάτου μάλλον έλαβε σοβαρά υπόψιν της τα λεγόμενα του Καούδη. Σε επιστολή του στις 6 Απριλίου 1905 ο Καλαποθάκης έγραψε στον καπετάν Βάρδα: *«Φροντίζομεν αυτήν την στιγμήν να εγκαταστήσωμεν δύο ή τρεις ιατρούς με χειρουργικά εργαλεία εις δύο ή*

¹²⁸ Καραβίτης, σελ. 194.

¹²⁹ Βλ. αυτ., σελ. 198.

¹³⁰ Αυτ., σελ. 226-227.

τρία χωρία»¹³¹. Δεν γνωρίζουμε ποιοι είναι οι ακριβείς λόγοι για τους οποίους δεν πραγματοποιήθηκε αυτή η σκέψη, το πλέον πιθανό είναι η απροθυμία των ιατρών να προσέλθουν στη Μακεδονία.

Όπως κατέγραψε ο Μελάς το 1904, όταν υπήρχε δυνατότητα, ο διακομιζόμενος μεταφερόταν σε ζώο. Σε πολλές όμως περιπτώσεις η διακομιδή γινόταν σε φορεία. Στις 16 Απριλίου, Μεγάλη Παρασκευή του 1905, το σώμα του υπολοχαγού Νικόστρατου Καλομενόπουλου (καπετάν Νίδας) εισήλθε στο χωριό Μπελκαμένη (Δροσοπηγή) για να παρακολουθήσει τη λιτανεία του Επιταφίου. Μετά από βουλγαρική προδοσία τουρκικός στρατός περικύκλωσε το χωριό. Ο Καλομενόπουλος παραδόθηκε, ενώ ο υπαρχηγός του, ανθυπολοχαγός Τσολακόπουλος Χρήστος (καπετάν Ρέμπελος), προσπάθησε να διασπάσει τον κλοιό, κάτι που τελικά πέτυχε, με απώλειες όμως δύο νεκρούς, τρεις τραυματίες και τον ίδιο σοβαρά τραυματισμένο στο κάτω άκρο. Οι άντρες του σώματος αναγκάστηκαν να τον μεταφέρουν πάνω σε πρόχειρο φορείο¹³².

Σε άλλη περίπτωση, ο Κρητικός οπλαρχηγός Ευθύμιος Καούδης, ο οποίος εισήλθε τον Αύγουστο του 1905 ξανά στη Μακεδονία με ανταρτικό σώμα, περιγράφει πως μετέφεραν ένα ασθενή αντάρτη οι άντρες του σώματός του με πραγματική αυτοθυσία και κίνδυνο από την αργοπορία που προκαλείτο: *αναγκαστήκαμε να τον σηκώνομε κάθε δύο, ένας από την μίαν μασχάλη και άλλος από την άλλη, όλην την νύκτα δεν επήγαμεν μίας ώρα δρόμο*¹³³.

Η υγειονομική περίθαλψη δεν ήταν πάντοτε δυνατή από ελληνικής πλευράς, ειδικά σ' αυτούς που συλλαμβάνονταν αιχμάλωτοι. Στις 21 Απριλίου τα σώματα Κατεχάκη - Μάνου - Γύπαρη στο όρος Μουρίκι, αντιμετώπισαν τουρκικό στρατιωτικό τμήμα και πέτυχαν σημαντική νίκη με απώλειες τρεις νεκρούς και δύο τραυματίες¹³⁴. Μετά τη μάχη στο Μουρίκι, οι Τούρκοι εξαπέλυσαν άγρια καταδίωξη εναντίον των ελληνικών σωμάτων. Στη Λόσνιτσα (Γέρμας), τουρκικό απόσπασμα περικύκλωσε την ομάδα του οπλαρχηγού Γαλιανού. Ο Γαλιανός, εξαντλημένος από τραύμα του, έπεσε αναίσθητος. Συνελήφθη με 10 άνδρες του σώματός του και φυλακίστηκε στο Μοναστήρι, όπου και νοσηλεύθηκε στο νοσοκομείο

¹³¹ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 6, σελ. 26 και τ. 8, σελ. 8-9.

¹³² Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 252-253.

¹³³ Χοτζίδης, σελ. 105.

¹³⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 214.

των φυλακών, με την υγειονομική ευθύνη να βαραίνει πλέον τον οθωμανικό στρατό¹³⁵.

Στις 6 Ιουλίου, το σώμα Καραβίτη διέλυσε βουλγαρική συμμορία κοντά στο Ράκοβο (Κρατερό), με απώλειες δύο νεκρούς και ένα τραυματία. Ο Καραβίτης, για νοσηλεία τραυματιών και ασθενών από το δικό του σώμα, αναφέρει πως είχε δυνατότητα να εμπιστευθεί τον Δαούτ-αγά. Αυτός ο Αλβανός κάτοικος της περιοχής διέθετε το σπίτι του και, καθώς όλοι χρειάζονταν κάποιο κίνητρο για τις ενέργειες τους, ο Καραβίτης έγραψε στο κέντρο Μοναστηρίου να του στείλουν κανένα δώρο¹³⁶.

Η νοσηλεία πολλές φορές απαιτούσε χρήματα, τα οποία δεν ήταν σε θέση να διαθέσει ο πληγωμένος αντάρτης. Η εξασφάλιση των χρημάτων, αλλά και η εξεύρεση των καταλλήλων ανθρώπων ήταν ευθύνη της επιτροπής κάθε χωριού. Η επιτροπή της ελληνικής οργάνωσης της Σιατίστας με το κρυπτογραφικό αλφάβητο έγραψε στις 15 Μαΐου 1905 στο Βάρδα.

Κύριε Αρχηγέ,

κατά πληροφορίας εκ Σελίτσης [Εράτυρας] πληγωμένος πρόκειται να μεταβή κάτω, αλλά δεν έχει τα έξοδα της μεταβάσεώς του, δι' ο η επιτροπή της Σελίτσης εζήτησε να αναλάβωμεν ημείς την δαπάνην ταύτην. Και προς τούτο, παρακαλούμεν όπως μας στείλητε ένταλμά σας, ίνα εκ των Εθνικών χρημάτων αναλάβωμεν την δαπάνην μέχρι συνόρων. Σας ασπαζόμεθα,

Οι εν Σιατίστη αδελφοί¹³⁷.

Η επάνοδος στη δράση για τους νοσηλευθέντες, μερικές φορές σήμαινε την προσχώρηση σε άλλο ανταρτικό σώμα, αφού οι θέσεις των σωμάτων διαρκώς διαφοροποιούνταν, συχνά απρόβλεπτα. Έτσι, στις αρχές Ιουνίου, στο σώμα του Καραβίτη, ο Παύλος Πατρουδάκης αρρώστησε βαριά. Ο Καραβίτης του έδωσε συνοδεία και ο Κρητικός αντάρτης νοσηλεύθηκε στο Βογατσικό¹³⁸. Μετά τη θεραπεία του, ο Πατρουδάκης ακολούθησε το σώμα άλλου αρχηγού, του Βάρδα.

Οι επιστήμονες ιατροί που είχαν εγκατασταθεί στις πόλεις και στα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας δεν ήταν πολλοί. Οι κομιτατζήδες, αλλά και οι Τούρκοι, γνωρίζοντας ή υποθέτοντας ποιοι

¹³⁵ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 260.

¹³⁶ Καραβίτης, σελ. 333.

¹³⁷ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 11, σελ. 5.

¹³⁸ Βλ. Καραβίτης, σελ. 297 και 366.

από τους ιατρούς περιέθαλπαν αντάρτες, ασκούσαν διαφόρων ειδών πιέσεις. Στις 14 Ιουνίου 1905 γράφτηκε η ακόλουθη επιστολή προς τον αρχηγό Βάρδα: *...ο αδελφός Αργυρόπουλος ιατρός όστις επί τρεις σχεδόν μήνας έμεινε εις τας φυλακάς και μόλις δια πολλών φίλων και σχετικής δωροδοκίας κατόρθωσε να απαλλαγή από αυτάς θα αναχωρήση δια την Ελλάδα, διότι είναι αδύνατος η ενταύθα διαμονή, αφ' ενός τον καταδιώκει ο μουδέρης (έπαρχος), αφ' ετέρου οι κομήται οίτινες τω έστησαν ενέδρα εις Γιάξαν νομίζοντες ότι εκείθεν θα επιστρέψη. Προς τούτοις, δεν δύναται να πορίζηται τα προς το ζην, διότι δεν δύναται να εξασκεί το επάγγελμά του εις τα πέριξ χωρία οπόθεν ετρέφετο. Πρέπει λοιπόν να τον συστήσητε εις το εν Αθήναις Κέντρο*¹³⁹. Σε αντίθεση με όσα πληροφορεί ο επιστολογράφος το Βάρδα και, παρά τις απειλές των Βουλγάρων και τις διώξεις των Τούρκων, ο Αργυρόπουλος παρέμεινε στην περιοχή, ασκώντας το εθνικό αλλά και το ιατρικό του έργο¹⁴⁰.

Ο φόβος των ανταρτών όταν χρειαζόταν να τους αφήσει το σώμα για θεραπεία σε κάποιο προστατευμένο χώρο, αυξήθηκε κατακόρυφα μετά από ορισμένα ατυχή γεγονότα. Στις 30 Αυγούστου, το σώμα του υπολοχαγού Βάρδα συγκρούστηκε με τους κομιτατζήδες στο χωριό Γκαμπρέσι (Γάβρος). Ο Λάκης Πύρζας, το πρωτοπαλίκαιο του Παύλου Μελά, περιποιήθηκε τους δύο τραυματίες. Ο πρόσφατα αναρρώσας Παύλος Πατρουδάκης ήταν βαριά τραυματισμένος στο δεξιό βραχίονα, ενώ ο Πάνος Τσαουσέλας στο γλουτό. Ο Βάρδας λόγω της βαρύτητας των τραυμάτων και για να αποφύγει σύγκρουση με τον επερχόμενο τουρκικό στρατό, εμπιστεύθηκε τους δύο τραυματίες σε σπίτι ελληνικής οικογένειας του χωριού, αφήνοντας ένα σεβαστό χρηματικό ποσό και αποσπώντας υπόσχεση πρόσκλησης γιατρού από την Καστοριά. Μετά την αποχώρηση του τουρκικού στρατού, προδόθηκε η παρουσία των Ελλήνων ανταρτών στους κομιτατζήδες, οπότε συνέλαβαν και σκότωσαν τον Τσαουσέλα. Ο Πατρουδάκης προτίμησε να αυτοκτονήσει¹⁴¹.

Μία παράξενη εξέλιξη σε θέματα νοσηλείας-διακομιδών αναφέρει αξιωματικός που υπηρετούσε στο Προξενείο Μοναστηρίου, σε επιστολή του προς το Βάρδα στις 17 Σεπτεμβρίου του 1905. Ο ατίθασος Κρητικός οπλαρχηγός Πούλακας, αποσπάστηκε από το σώμα του και αυτοχρίστηκε καπετάνιος. *Ο Πούλακας μετά 6 ανδρών*

¹³⁹ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 14, σελ. 8.

¹⁴⁰ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 42.

¹⁴¹ Καραβίτης, σελ. 378.

ανήλθε προς Βορράν συναντήσας εις Βογατσικόν μερικούς νοσηλευμένους άνδρας του Καούδη 6 τον αριθμόν ετοιμαζομένους να επανέλθωσιν εις την Ελλάδα, τους μετέπεισε και προσεκολλήθησαν εις το μικρόν του σώμα¹⁴². Όπως φαίνεται, πολλές φορές οι ασθενείς δεν ήταν ο πραγματικός ή ο μόνος λόγος που επέστρεφαν κάποιοι αντάρτες¹⁴³. Οι λόγοι υγείας σε αυτές τις περιπτώσεις δεν ήταν παρά η αφορμή επανόδου στην ελεύθερη Ελλάδα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Πούλακας έχοντας καλύτερες προσωπικές σχέσεις με τους συγκεκριμένους άνδρες, υποσχόμενος ίσως μεγαλύτερα υλικά οφέλη, ή μιλώντας με ενθουσιασμό και θίγοντας το ανδρικό φιλότιμο, έπεισε τους προοριζόμενους για Αθήνα αντάρτες να επανέλθουν στην ένοπλη δράση.

Οι προξενικοί αξιωματικοί συχνά ανέλαμβαναν το κόστος της νοσηλείας, προφανώς όταν το σώμα βρισκόταν μακράν του τόπου νοσηλείας ή όταν το σώμα είχε εξαντλήσει τα οικονομικά του αποθέματα. Σε επιστολή με ημερομηνία 4 Οκτωβρίου 1905 προς τον Βάρδα, με υπογραφή Ψ. (προδήλως κάποιο μέλος τοπικής επιτροπής γειτονικού χωριού) αναφέρονται τα εξής σχετικά με την περίθαλψη:

...Εκ του Κάλμα εστάλησαν μοι 947 γρόσια δια τους 14 ασθενείς του Καούδη, ων 300 επληρώθησαν εις τον ιατρόν δια τους νοσηλευθέντας ενταύθα παλαιούς τραυματίας, 256 εις φαρμακοποιόν και τα λοιπά εις διάφορα έξοδα, κρέας, γάλα, αυγά, νοσοκόμους, καταλύματα κ.τ.λ.¹⁴⁴.

Ενδεικτική της μέριμνας των προξενείων για τους τραυματίες, τη διακομιδή τους και τη νοσηλεία τους, είναι η επιστολή του Μώρου (Βασιλείου Μπάλκου) από τη Φλώρινα στις 31 Οκτωβρίου προς τον οπλαρχηγό Καούδη:

Αδελφέ Ευθύμιε,

...είναι περιττόν να μου γράφης να φροντίσω περί του πληγωθέντος διότι τούτο είναι καθήκον μου, χθες έγραψα εις Μοναστήριον διά ιατρόν...απεφασίσθη ίνα ο ασθενής μεταφερθή απόψε εις Οψίριναν [Εθνικό] και προς τούτο διευθετήθησαν τα πάντα. Αύριον θα μεταβή εκεί ο ιατρός, εκείθεν δε αν παρουσιασθή ανάγκη ευκόλως θα τον μεταφέρουσιν εις το Μοναστήριον. Του απεστάλλησαν ήδη τα κατάλληλα φάρμακα... Σε φιλώ αδελφικώς

¹⁴² I.M.X.A., Βάρδας, τ. 22, σελ. 12-13.

¹⁴³ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 26.

¹⁴⁴ I.M.X.A., Βάρδας, τ. 23, σελ. 7. «Κάλμας» ήταν το ψευδώνυμο που χρησιμοποιήθηκε από τουλάχιστον δύο αξιωματικούς, υπεύθυνους του Κέντρου Μοναστηρίου.

Μώρος¹⁴⁵.

Μερικές φορές ήταν απαραίτητη η προσυνεννόηση όταν το κόστος ήταν υψηλό. Σε αυτό το πλαίσιο στις 7 Οκτωβρίου ο Βάρδας έλαβε επιστολή με υπογραφή *Ποσειδών*, ψευδώνυμο του δασκάλου του Βογατσικού Αθανάσιου Ιατρού, που μεταξύ άλλων έγραφε:

...Ο Θωμάς εύρε κατάλληλον μέρος δια τον πληγωμένον και απόψε θα τον φέρει εντός του χωρίου, αλλά δια μίαν εβδομάδα συνεφώνησεν να δώση μίαν λίραν εφ' ω και σας παρακαλώ να μας γνωρίσητε αν πρέπει να στρέξωμεν¹⁴⁶.

Το γεγονός της πληρωμής των ιατρικών και λοιπών υπηρεσιών από την ελληνική οργάνωση χρήζει σχολιασμού. Οι γηγενείς πληθυσμοί είχαν υποστεί πολλές ταλαιπωρίες εν ονόματι της εθνικής τους απελευθέρωσης. Η διαφορά μεταξύ των ευγενώς αγωνιζομένων Ελλήνων και των ληστρικών κομιτατζήδων έπρεπε να είναι ευδιάκριτη. Ο φτωχός πληθυσμός εκτιμούσε πολύ το γεγονός πως τα ελληνικά σώματα πλήρωναν για τα *χρηαζόμενα*. Στους πίνακες *απρόβλεπτων εθνικών αναγκών* αναγράφονται ποσά ως έξοδα της ιατρικής περίθαλψης και της ασφαλούς προστασίας μέχρι την ανάρρωση των τραυματιών¹⁴⁷. Βεβαίως συχνά γίνονταν καταγγελίες διασπάθισης των χρημάτων του αγώνα, αλλά αυτό δεν αναιρεί σε τίποτε το πνεύμα ανιδιοτέλειας της συντριπτικής πλειοψηφίας των συμμετασχόντων σ' αυτόν.

Ένα ιδιαίτερο σημείο, ήταν οι μεταμφιέσεις που δοκίμασαν οι Έλληνες για να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη διακομιδή ανταρτών. Στις 29 Οκτωβρίου το σώμα του οπλαρχηγού Καούδη επιτέθηκε στο χωριό Νεβόλιανη (Σκοπιά), όπου γινόταν γάμος. Τραυματίστηκε στο κάτω άκρο ο Ιωάννης Βούρβαχης. Μεταφέρθηκε με άλογο στο τουρκικό χωριό Μαχαλά (Τροπαιούχος), όπου ο Καούδης τον εμπιστεύθηκε σε Τούρκο γνωστό του την *ίδιαν ημέραν τον έντυσαν χανούμισσαν και τον έβαλαν σε μίαν νταλίκαν και τον επήγαν στο χωριόν Οψύρινα [Εθνικό] και τον παρέδωσαν στους δικούς μας*¹⁴⁸. Εκεί όμως συνελήφθη τυχαία από τους Τούρκους, οπότε κατέληξε να νοσηλεύεται στο νοσοκομείο των φυλακών του Μοναστηρίου.

Την ίδια μεταμφίεση χρησιμοποίησαν οι Έλληνες στο χωριό Ποντουρούς του Περλεπέ (εκτός ελληνικών συνόρων), όταν τραυματίστηκε από σφαίρα στο μηρό ο Κρητικός αντάρτης

¹⁴⁵ Χοτζίδης, σελ. 173.

¹⁴⁶ I.M.X.A., Βάρδας, τ. 23, σελ. 9.

¹⁴⁷ Βλ. Μανδατζής, σελ. 11.

¹⁴⁸ Χοτζίδης, σελ. 115-116.

Πενταράκης. Ο Γεώργιος Μόδης περιγράφει: ...τον φόρτωσαν σ' ένα μουλάρι και τον έφεραν έξω από το Παράλοβο, στην αρχή του κάμπου, όπου ένας Τουρκαλβανός, που τον είχαμε στην υπηρεσία μας, τον έφερε με μια βοϊδάμαξα, ντυμένο άρρωστη χανούμισσα, στο Μοναστήρι στο κοινοτικό νοσοκομείο. Τον είδα πολλές φορές. Στον ίδιο θάλαμο ήταν κι ένας άλλος Κρητικός αντάρτης πληγωμένος, ο Ντελάκης. Τους έβλεπαν και τους επισκέπτονταν πολλοί, ακόμα και κυρίες και δεσποινίδες. Μόνο η αστυνομία δεν πήρε είδηση...Είχε κάμει πολλές φορές έρευνα στο νοσοκομείο...ασχολήθηκαν και με τους δύο τραυματίες οι Τούρκοι. Επειδή δεν ήξεραν ούτε λέξη από Τουρκικά ή άλλη τοπική γλώσσα, τους παρουσίασαν για Σαρακατσαναίους που είχαν τραυματίσει οι κομιτατζήδες. Παρουσιάζονταν συχνά και μερικοί Σαρακατσαναίοι συγγενείς τους, που κουβαλούσαν και κανένα τουλούμι βούτυρο ή τενεκέ τυρί για τους αστυνομικούς ¹⁴⁹.

Λιγότερο εντυπωσιακή, αλλά αποτελεσματική, ήταν η ενέργεια του ανθυπολοχαγού Τσολακόπουλου (καπετάν Ρέμπελος) που αποχώρησε από το Μορίχοβο μεταμφιεσμένος σε χωρικό. Με το τραίνο έφθασε στη Θεσσαλονίκη υπό την εποπτεία των Ελλήνων μνημένων σιδηροδρομικών υπαλλήλων και στο λιμάνι βρήκε πλοίο για να μεταβεί στον Πειραιά ¹⁵⁰. Σημαντική ήταν και σε άλλες περιπτώσεις η συνεισφορά των σιδηροδρομικών. Ο σταθμάρχης Παρίσης Παρίσης υπηρετούσε στο Σιδηροδρομικό Σταθμό Βλαδόβου Πέλλης (Άγρα). Για να καλέσει ιατρό στην οικία του στον σταθμό, όπου περιέθαλπε τραυματία αντάρτη, χωρίς να κινήσει τις υποψίες των Τούρκων, έβαλε τη σύζυγό του Αδελαΐδα να προσποιηθεί ότι γεννάει, ενώ φρόντισε να κρύψει τον τραυματία σε βαγόνι που προορίζονταν για εμπορεύματα ¹⁵¹.

Αρνητική όμως ήταν η εξέλιξη για το Βαρδή Κελαϊδή. Ο Κρητικός αντάρτης είχε τραυματισθεί σε μάχη με τους κομιτατζήδες στο βραχίονα και νοσηλεύτηκε στο Τσουκαλοχώρι των Καστανοχωρίων μεταμφιεσμένος σε χωρικό νεωκόρο του ναού. Μετά από προδοσία, ο Κελαϊδής συνελήφθη από τους Τούρκους και φυλακίστηκε για τρία χρόνια στο Μοναστήρι ¹⁵².

Μία διαφορετική διακομιδή πέτυχε το φθινόπωρο του 1905 ο οπλαρχηγός Βολάνης, ο οποίος συνελήφθη κατά τη συμπλοκή του

¹⁴⁹ Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 306-307.

¹⁵⁰ Βλ. Καμμώνας, σελ. 315-328.

¹⁵¹ Βλ. Νούσκας, σελ. 317 και Κιτάνος, Σιδηροδρομικοί.

¹⁵² Βλ. Κελαϊδής, σελ. 96-97.

σώματος του Μελά που κόστισε τη ζωή του αρχηγού του. Ο πολυμήχανος Κρητικός έτριβε κρεμμύδι στην πληγή του για να επιδεινώσει την κατάσταση μίας προϋπάρχουσας πληγής του. Η επακόλουθη διακομιδή του στο νοσοκομείο των φυλακών του έδωσε τη δυνατότητα να αποδράσει από τις φυλακές Μοναστηρίου¹⁵³.

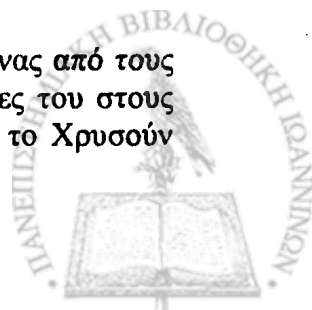
Ο βαρύς χειμώνας ήταν μία περαιτέρω δυσχέρεια για τους ασθενείς, ιδιαίτερα για τους καταγόμενους από νοτιότερες περιοχές και συνηθισμένους σε ηπιότερες καιρικές συνθήκες. Όταν στις 5 Δεκεμβρίου ο υπολοχαγός Βάρδας επέστρεψε στην Αθήνα για να συμμετάσχει σε σύσκεψη για το μέλλον του αγώνα, οργάνωσε μία μεγάλη αποστολή την οποία ακολούθησαν όλοι οι τραυματίες, οι ασθενείς και οι άνδρες που ο διαρκής αγώνας τους είχε εξουθενώσει¹⁵⁴. Φαίνεται πως ο μέσος χρόνος παραμονής ενός αντάρτη δεν υπερέβαινε το εξάμηνο.

Την αμάθεια στη σκληραγωγία την παρατηρεί κανείς και σε άλλες αναφορές. Οι συνθήκες δεν ήταν εύκολες και κανείς δεν μπορεί να κατηγορήσει τους ενθουσιώδεις εθελοντές που εγκατέλειπαν την προσπάθεια στην αρχή, αλλά αντίθετα πρέπει να εξαρθεί η ψυχική δύναμη των υπολοίπων. Στα Καστανοχώρια στην περιοχή της Καστοριάς ο Μιχάλης Χρυσάφης, ένας Αθηναίος φοιτητής ιατρικής που ακολούθησε με ενθουσιασμό το σώμα του ανθυπολοχαγού Κων/νου Πούλου (καπετάν Πλάτανος), μετά από μία πτώση που του προκάλεσε ελαφρά τραύματα, ζήτησε να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του και να επιστρέψει στην Αθήνα. Ο Χρυσάφης παραπονιόταν πως είχαν βραχεί τα φάρμακα και δεν μπορούσε να περιποιηθεί τα τραύματά του. Ο αρχηγός του σώματος, αντιλαμβανόμενος πως ο νεαρός φοιτητής δυσκολευόταν από τις κακουχίες της ανταρτικής ζωής, τον άφησε να φύγει. Ο υπαρχηγός του σώματος γράφει πως δεν ήταν εύκολο πράγμα ένας άνθρωπος μόνος χωρίς χαρτιά να γυρίση από τα Καστανοχώρια και να περάση τα σύνορα για την Ελλάδα...ο Χρυσάφης ύστερα από αφάνταστες ταλαιπωρίες, περπατώντας νύκτα μονάχα και κρυμμένος τη μέρα στα δάση, γιατί φοβόταν και τους κομιτατζήδες και τους χωρικούς και δεν ήξερε πού να ζητήσει άσυλο, έφτασε τέλος στην Αθήνα¹⁵⁵.

¹⁵³ Βλ. Καραβίτης, σελ. 474.

¹⁵⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 221.

¹⁵⁵ Βλ. Σταυρόπουλος, σελ. 12. Αργότερα ο Χρυσάφης διέπρεψε ως ένας από τους πρώτους Έλληνες ορθοπαιδικούς, ενώ προσέφερε άψογα τις υπηρεσίες του στους επόμενους εθνικούς αγώνες με αποτέλεσμα να παρασημοφορηθεί με το Χρυσούν

Β. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία.

Το πρώτο μεγάλο σώμα από την Ελλάδα που έδρασε στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, το σώμα του Κρητικού οπλαρχηγού Ιωάννη Νταφώτη, καταδιωκόμενο από τον τουρκικό στρατό κατέφθασε στην περιοχή της Μονής της Αγίας Αναστασίας της Χαλκιδικής. Εκεί πραγματοποιήθηκε στις 3 Μαΐου σύγκρουση με τους Τούρκους. Το σώμα διαλύθηκε, ο υπαρχηγός του ανθυπολοχαγός Κων/νος Μπουκουβάλας (Καπετάν Πετρίλος) τραυματίστηκε και μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης, μετά την ανάρρωση του Μπουκουβάλα, τον αξιοποίησε ως αρχηγό των δυνάμεων που είχαν ως βάση τη λίμνη των Γιαννιτσών¹⁵⁶. Μετά την παρέλευση λίγων μηνών και την προσβολή του Μπουκουβάλα από ελονοσία, ο Γενικός Πρόξενος Λάμπρος Κορομηλάς σύστησε στον άρρωστο πλέον αξιωματικό να αποτραβηχτεί στο χωριό Τσινάφορο. Εκεί μπορούσε να του διατεθεί χωρίς κίνδυνο ιατρός και να ακολουθηθεί κάποια θεραπεία¹⁵⁷.

Η νοσηλεία ή ο τραυματισμός του αρχηγού μπορούσε να διαλύσει ουσιαστικά το σώμα. Το σώμα του Σπυρομήλιου στο δάσος του Τεχόβου στην Πέλλα, στις 17 Μαΐου κυκλώθηκε από βουλγαρικό σώμα, ύστερα από προδοσία των ρουμανιζόντων του χωριού Μπατατσίν (Πάτωμα). Η μάχη κράτησε επτά ώρες. Έχασαν τη ζωή τους επτά Έλληνες και τραυματίστηκε ο αρχηγός Σπυρομήλιος. Ο Μαζαράκης γράφει πως *...ο Σπυρομήλιος ετραυματίσθη σοβαρώς εις τον πόδα και ηπειλήθη διάλυσις του Σώματός του, διότι ο τουρκικός στρατός εκ Βοδενών έσπευσε προς τους πυροβολισμούς. Ευτυχώς η πειθαρχία τινών υπαξιωματικών της Χωροφυλακής και του Κρητικού Καπετάν Μανώλη Κατσίγαρη, έσωσε το Σώμα και οδηγήθη την νύκτα εις Βλάδοβον με τον τραυματίαν Αρχηγόν επί του φορείου*¹⁵⁸.

Η αναλυτική περιγραφή του Μαζαράκη είναι διαφωτιστική ως προς τις συνθήκες της νοσηλείας και των αλληπάλληλων διακομιδών του τραυματία Σπυρομήλιου. *Τούτον εναπέθεσαν εις την οικίαν του Κίτσου Μπούδα, ο οποίος κατά τας γενόμενας αμέσως την επομένην*

Αριστείο Ανδρείας και το Μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας. Βλ. Βαρβαρούσης, σελ. 365.

¹⁵⁶ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 1στ', Έκθεσις Κ. Μπουκουβάλα.

¹⁵⁷ Βλ. Μαυρίκος, σελ. 138-139.

¹⁵⁸ Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 64-65.

παρά του τουρκικού στρατού ερεύνας, τον κατεβίβασεν εις κρύπτην υπόγειον. Μεταφορά εκ της κρύπτης εις οικίαν Χρήστου Νάντση, εκείθεν δε εις οικίαν του Χρήστου Αλιμπάκη, όπου δια των ιατρικών περιποιήσεων του ιατρού Δημητρίου Ρίζου και των γυναικών...διεσώθη τελικώς. Εκεί παρέμεινε επί ημέρας. Του προετάθησαν διάφοροι τρόποι μεταμφιέσεως και μεταφοράς εις Θεσσαλονίκην (εις Χανούμισσα κ.λ.π.) ηρνείτο όμως ων δύσπιστος και δικαίως. Ηναγκάσθη ούτω να κατέλθω του βουνού την νύκτα να στείλω στο χωριό να τον πάρω. Ενθυμούμαι τον φόβον μας. Υπήρχαν 40 στρατιώται Τούρκοι στο χωριό. Τα σκυλιά ούρλιαζαν. Ημείς ανυπόδητοι δια να μην κάνωμεν κρότον ανεμένομεν εις την άκρη του χωριού. Αίφνης έρχεται η συνοδεία 12 άνδρες τον εκράτουν, διότι το φορείον ήτο βαρύτατον εκ κορμών δένδρων ακατέργαστων. Συνθήματα. Σιγή άκρα. Οι χωρικοί φοβισμένοι από τα ουρλιάσματα των σκυλιών, ήσαν αμπαρωμένοι στα σπίτια των. Επίσης και οι Τούρκοι στρατιώτες. Από τον Άγραν κατόπιν πολύωρου πορείας 10ωρών μετεφέρθη εις Νάουσας και παρεδόθη εις το Κέντρον υπό απόλυτον εχεμύθειαν, όπου έμεινε νοσηλευόμενος επί τρεις μήνας με τον πόδα εις τον γύψον...

1906

Α. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στη Δυτική Μακεδονία

Η επάνοδος ανταρτών στην Αθήνα συνεχίστηκε και διογκώθηκε μάλιστα. Κατά την πρωτοχρονιά του 1906 τα σώματα του Αντώνη Βλαχάκη (καπετάν Λίτσας) και Λούκα Κόκκινου επιτέθηκαν στο Έξερεις (Πετροπουλάκη) με απώλειες 1 νεκρό και 5 τραυματίες οι οποίοι ακολούθησαν δρομολόγιο επιστροφής στην Αθήνα.

Αλλά και στις φυλακές του Μοναστηρίου συνέχισαν να καταφθάνουν τραυματίες, αιχμάλωτοι αντάρτες. Στην περιοχή των Πρεσπών το σώμα του ανθυπίλαρχου Βασίλειου Πανουσόπουλου (Λαχτάρα) καταστράφηκε. Είχε τρεις νεκρούς, δέκα τραυματίες και έξι αιχμαλώτους¹⁵⁹. Ο ίδιος ο Πανουσόπουλος τραυματίστηκε, συνελήφθη από τους Τούρκους και νοσηλεύθηκε αιχμάλωτος στο Μοναστήρι μέχρι την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908¹⁶⁰.

Δεν έλειψαν και οι εξαιρετικές στιγμές αυτοθυσίας για τη διάσωση και διακομιδή κάποιου τραυματία κατά τη μάχη. Στις 7 Μαΐου το σώμα του Λίτσα συνετρίβη στην Οσνίτσανη (Καστανόφυτο) από τουρκικό στρατό. Κατά τη διάρκεια της μάχης, και ενώ είχε σκοτωθεί ο Λίτσας, τραυματίστηκε ο υπαρχηγός του σώματος Λεωνίδας Πετροπουλάκης. Οι αντάρτες τον μετέφεραν σε μία κουφάλα καστανιάς, του έδεσαν τα τραύματά του και τον σκέπασαν με μία κάπα, με σκοπό να τον μεταφέρουν αλλού, όταν κοπάσει η μάχη¹⁶¹. Επτά άνδρες του σώματος διέσπασαν τον κλοιό των Τούρκων, αλλά υπακούοντας στη φωνή της συνείδησής τους, επιχείρησαν να επανέλθουν, για να παραλάβουν τον τραυματία Πετροπουλάκη. Σκοτώθηκαν και οι επτά, ενώ και ο Πετροπουλάκης κατέληξε. Από τους υπόλοιπους τραυματίες, άλλοι παρέμειναν με το σώμα, άλλοι νοσηλεύθηκαν στο Βογατσικό, ενώ ένας μέσω Λειψίστας (Νεάπολης Κοζάνης) κατέληξε στην ελεύθερη Ελλάδα.

Διάφοροι ιατροί περιέθαλπαν τους Μακεδονομάχους κατά την επιστροφή τους στην Αθήνα. Το Μάιο του 1906 ο οπλαρχηγός Καούδης μετέβη για νοσηλεία στην Αθήνα. Όπως γράφει στα απομνημονεύματά του *...εγώ επήγα στην Αθήνα, άρρωστος όμως, σε*

¹⁵⁹ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 299.

¹⁶⁰ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 235.

¹⁶¹ Αδαμίδης, Βλαχάκης, σελ. 17 και Τσάμης, Αγών, σελ. 314.

ελεεινά χάλια. *Επήγα στον ιατρόν Καλλικόνη που μου εσύστησεν ο Καλαποθάκης και μου έδωσε κάτι φάρμακα και μου είπε να κάνω και ψυχρολουσίας, κ' έτσι έγινα καλά*». Ίσως πρόκειται για τον ιατρό Ν. Καλλικούνη ο οποίος κατά το ακαδημαϊκό έτος 1906-1907 διετέλεσε κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁶². Σε άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός*, αναφέρεται ο ιατρός Μορέλλας ως θεράπων ιατρός του Καούδη¹⁶³.

Ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή ενός περιστατικού από τις φυλακές Μοναστηρίου και το νοσοκομείο τους. Στο Μοναστήρι στις 3 Ιουνίου του 1906, Μουσουλμάνοι κρατούμενοι σχημάτισαν στον τοίχο της τουαλέτας με ακαθαρσίες μεγάλο σταυρό. Οι Έλληνες κρατούμενοι αντέδρασαν και ακολούθησαν φονικές συμπλοκές, ενώ οι Βούλγαροι τήρησαν ουδέτερη στάση. Τα θύματα από ελληνικής πλευράς ήταν επτά νεκροί, πέντε θανάσιμα τραυματισμένοι που υπέκυψαν αργότερα στα τραύματά τους και εβδομήντα τραυματίες. Το πλήθος των θυμάτων εξηγείται από το γεγονός πως οι Μουσουλμάνοι κρατούμενοι ήταν οπλισμένοι, ενώ οι Έλληνες άοπλοι. Ο Μόδης αναφέρει πως ...*το νοσοκομείο όπου μεταφέρθηκαν οι νεκροί και οι τραυματίες, γέμισε οχλοβοή. Είχε πλημμυρίσει από αγριεμένο και έξαλλο κόσμο που έκλαιε, έβριζε ή έκανε τον σταυρό του*¹⁶⁴. Οι κυρίες, μέλη της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ελληνίδων Κυριών Μοναστηρίου, έκαναν ό,τι μπορούσαν για να συνδράμουν τους τραυματισμένους Έλληνες κρατουμένους¹⁶⁵.

Η νοσηλεία εντός του Προξενείου Μοναστηρίου, ήταν η ύστατη λύση. Στα απομνημονεύματα του Μακρή, στην περιγραφή της μάχης στη Μπεςφίνα το 1905, αναφέρει ο Κρητικός οπλαρχηγός: *«από τους δικούς μου πληγώθηκε μόνο ένας, ο Αντώνης ο Παπαδάκης, τραύμα διαμπερές στο στήθος. Τον πήραμε όμως μαζί μας. Δυό άντρες τον υποβαστάζανε. Τον στείλαμε στο Μοναστήρι, όπου ενοσηλεύθηκε μέσα στο προξενείο και βγήκε ύστερ' από δυό μήνες*»¹⁶⁶.

Σημειώνονται περιπτώσεις, όπου το είδος του τραύματος δεν επιτρέπει μία απλή νοσηλεία σε κάποιο χωριό, οπότε αναπόφευκτα ο τραυματίας διακομίστηκε διαδοχικά σε τόπους παροχής φροντίδας υγείας μέχρι να φθάσει στην Αθήνα. Στις 12 Ιουλίου, σε συμπλοκή με τουρκικές δυνάμεις στην περιοχή Μοναστηρίου, ο οπλαρχηγός

¹⁶² Βλ. *Εμπρός*, 9 Ιουνίου 1906.

¹⁶³ Βλ. *Εμπρός*, 9 Φεβρουαρίου 1907, πρβλ. Χοτζίδης, σελ. 140.

¹⁶⁴ Μόδης, *Ιππότες*, σελ. 111.

¹⁶⁵ Βλ. Τζινίκου, *Μακεδόνισσα*, σελ. 188-189.

¹⁶⁶ Μακρή, σελ. 106.

Μακρής τραυματίστηκε στο δεξιό αντίχειρα, όπως γράφει ο ίδιος κόπηκε τελείως από την εχθρική σφαίρα. Από την φοβερή αιμορραγία έπεσα κάτω λιπόθυμος ...δεν άντεχα πια να βαδίσω από τους φοβερούς πόνους του χεριού μου ¹⁶⁷. Οι άντρες του τον μετέφεραν στους ώμους τους σε ασφαλές σημείο. Εκλήθη ιατρός για να τον εξετάσει στη Γρασδένιτσα, ο οποίος και τον παρέπεμψε στο Μοναστήρι, όπου έφθασε στις 26 Ιουλίου. Εκεί νοσηλεύθηκε επί τρεις μήνες και ακολούθως διακομίστηκε για νοσηλεία στην Αθήνα.

Οι κλιματολογικές συνθήκες επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση υγείας των ανταρτών. Το σώμα του Παντελή Καρασεβδά (του Ολυμπιονίκη στην σκοποβολή το 1906, φοιτητή της Νομικής και δόκιμου αξιωματικού) διέμενε στα καλύβια των Σαρακατσαναίων για αρκετές ημέρες. Το σώμα αυτό, το φθινόπωρο αναγκάστηκε να αναχωρήσει για την ελεύθερη Ελλάδα λόγω ασθενείας πολλών ανδρών ¹⁶⁸. Η παραμονή των ανδρών σε μεγάλο υψόμετρο, για μεγάλο χρονικό διάστημα, επιβάρυνε ιδιαίτερα την υγεία τους.

Το Προξενείο Μοναστηρίου (Ανώτατο Εθνικό Κέντρο Μοναστηρίου), αποδεικνύοντας το διαρκές ενδιαφέρον του, αλλά εκδηλώνοντας και μία κάποια ανησυχία του για τα θέματα νοσηλείας των ανταρτικών σωμάτων, σε εγκύκλιό του στις 28 Αυγούστου 1906 διατάσσει στο 5^ο άρθρο: «Ουδείς οπλίτης δύναται να αναχωρήση διά την ιδιαίτεραν αυτού πατρίδα άνευ εγγράφου αδείας του αρχηγού του. Αι Εθνικαί επιτροπαί των πόλεων ή των χωρίων υποχρεούνται να παρέχωσι πάσαν δυνατήν συνδρομήν και περίθαλψιν εις τραυματίας ή σοβαρώς ασθενούντας οπλίτας...» ¹⁶⁹.

Όπως σε κάθε αγώνα, υπήρχαν και «επώνυμοι» τραυματίες. Ο μετέπειτα γνωστός στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης, τότε λοχίας, τραυματίστηκε σε συμπλοκή με κομιτατζήδες, στις 3 Σεπτεμβρίου στο χωριό Ραδογκόσδ (Αγία Άννα) Νεστορίου. Ο Κονδύλης τραυματίστηκε εξ αποστάσεως δέκα βημάτων δι' όπλου γκρα εις το δεξιόν άνω μέρος του στήθους...το τραύμα του ήταν διαμπερές και λόγω του διαμετρήματος του όπλου και της μικράς αποστάσεως από την οποίαν εβλήθη κατέστρεψε μέρος του δεξιού πνεύμονός του ¹⁷⁰. Αργότερα μεταφέρθηκε στο χωριό Μεσολούρι, όπου εξετάσθηκε από

¹⁶⁷ Αυτ., σελ. 57.

¹⁶⁸ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 330.

¹⁶⁹ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, Επιστολή Ανωτάτου Κέντρου Μοναστηρίου, 28 Αυγούστου 1906. Πρβλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 37.

¹⁷⁰ Ζαφειρόπουλος, σελ. 28-30.

τον ιατρό Σούρλα¹⁷¹. Νοσηλεύθηκε στην Ιερά Μονή Ταξιαρχών με υψηλό πυρετό και εξαντλημένος από την αιμορραγία. Αποθεραπεύτηκε μετά από τριανταπέντε ημέρες και επανήλθε στην ελεύθερη Ελλάδα.

Η εφευρετικότητα των ανταρτών ήταν αξιοθαύμαστη και ως προς τα μέσα διακομιδής. Στις 11 Οκτωβρίου στην περιοχή του Μοριχόβου (εκτός ελληνικών συνόρων σήμερα), το σώμα Καραβίτη αιφνιδιάστηκε από τουρκικό απόσπασμα με αποτέλεσμα 10 νεκρούς, ενώ ο ίδιος ο Καραβίτης τραυματίστηκε ελαφρά. Οι άντρες του τον μετέφεραν με πρωτότυπο τρόπο σε ασφαλές σημείο όπως περιγράφει στα απομνημονεύματα του ο Κρητικός οπλαρχηγός: «κόπτουν μία φουντωτή κλάρα και καθίζω επάνω και έτσι με έσυραν τον κατήφορο έως τον πάτο του λόγγου σε μία σπηλιά»¹⁷².

Ένα άλλο στοιχείο των νοσηλείων, ήταν πως σε περιπτώσεις με μεγάλο σχετικά αριθμό τραυματιών, ο αρχηγός του σώματος έπρεπε να τους κατανείμει με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην επιβαρύνουν μόνο ένα χωριό, να μην κινήσουν τις υποψίες των αρχών, αλλά και να μην τους αφήσει μονήρεις, γεγονός που θα προκαλούσε το παράπονο των τραυματιών. Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, στις 24 Οκτωβρίου, ο Βολάνης μετά από σύγκρουση με Τούρκους στο Μορίχοβο, μοίρασε τους έξι τραυματίες του σώματος ανά δύο στα χωριά Ζώβικ, Γραδένιτσα και Γρούνιστα¹⁷³.

Β. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία

Κατά το 1906, ο αγώνας στην λίμνη των Γιαννιτσών κορυφώθηκε. Ο αριθμός των ανταρτικών σωμάτων αυξήθηκε σημαντικά¹⁷⁴. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης μερίμνησε ώστε να γίνεται συχνή αντικατάσταση των ανδρών και σωμάτων που δρούσαν στο Βάλτο, λόγω των εξαιρετικά ανθυγιεινών συνθηκών υπό τις οποίες αγωνίζονταν οι αντάρτες¹⁷⁵.

Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανδρών στο Βάλτο και η βελτιούμενη οργάνωση της ελληνικής παράταξης, οδήγησαν στην

¹⁷¹ Βλ. Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 25.

¹⁷² Καραβίτης, σελ. 532.

¹⁷³ Βλ. Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 309-310. Τα χωριά αυτά βρίσκονται στα εδάφη του σημερινού κράτους των Σκοπίων.

¹⁷⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 246-247.

¹⁷⁵ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 337.

ευκολότερη πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες σε όσους βρίσκονταν στη λίμνη των Γιαννιτσών. Ακριβώς σ' αυτό το πλαίσιο, τον Ιανουάριο, ο οπλαρχηγός Σκουντρής, μετά τραυματισμό του στο άνω άκρο σε συμπλοκή με Βουλγάρους και Τούρκους στα Λευκάδια Ναούσης, κατέφυγε στο Βάλτο για να του παρασχεθεί ιατρική βοήθεια¹⁷⁶.

Υπήρχε όμως και το ανθυγιεινό κλίμα του Βάλτου, ο οποίος δεν ήταν βέβαια ο κατάλληλος τόπος για μακρές νοσηλείες. Όταν, στις 11 Απριλίου 1906 σε σύρραξη με Βουλγάρους στη Στενήμαχο Ημαθίας, τραυματίστηκε ο ανθυπολοχαγός Γεώργιος Κατεχάκης, προτιμήθηκε ως τόπος νοσηλείας ένα ερημικό εκκλησάκι έξω από τη Νάουσα. Εκεί επί μήνες νοσηλεύτηκε ο Κρητικός αξιωματικός ο οποίος διακομίστηκε στην Αθήνα για δεύτερη φορά¹⁷⁷.

Μέσα στη λίμνη, οι ιατρικές υπηρεσίες παρέχονταν σε συγκεκριμένες καλύβες στις οποίες οι ιατροί είχαν εύκολη πρόσβαση. Οι τραυματίες, μετά την επίθεση κατά των Βουλγάρων στις 11 Ιουνίου μεταφέρθηκαν στην καλύβα *Τσέκρι*. Εκεί, οι αξιωματικοί Παπατζανετέας και Αναγνωστάκος περιποιήθηκαν τους πληγωμένους *ώσπου έφθασε ο γιατρός ενός χωριού*¹⁷⁸.

Παρά την αναφορά τραυματισμών σε ένοπλες συμπλοκές, η κύρια αιτία νοσηλείας και διακομιδών, ήταν η ελονοσία. Ο Ρήγας (καπετάν Καβοντόρος) αναχώρησε λόγω ελονοσίας το Μάιο από το Βάλτο, ενώ τον Ιούλιο του 1906 ο Παπατζανετέας εξετάστηκε από τον ιατρό Κωνσταντινίδη από το Γιδά (Αλεξάνδρεια) ο οποίος διέγνωσε ελονοσία. Ο Παπατζανετέας τελικώς άφησε και αυτός με τη σειρά του τη λίμνη των Γιαννιτσών για να νοσηλευθεί στο Προξενείο Θεσσαλονίκης επί 16 ημέρες.¹⁷⁹ Περί τα τέλη Αυγούστου ο οπλαρχηγός Μπενής προσεβλήθη από ελονοσία και αναγκάστηκε να μεταβεί στην Αθήνα. Οι μισοί άνδρες του σώματός του τον ακολούθησαν¹⁸⁰.

Το Μάρτιο του 1906 το Προξενείο Θεσσαλονίκης έστειλε στο Κέντρο Αθηνών τον Κρητικό Εμμανουήλ Μικλάκη. Ο δεκαοχτάχρονος Μικλάκης ύστερα από τρεις συνεχόμενους τραυματισμούς του στο Βάλτο, (ο τελευταίος του κατέστρεψε την οδοντοστοιχία του), θεωρήθηκε επιβεβλημένο να επιστρέψει στην

¹⁷⁶ Βλ. αυτ., σελ. 339.

¹⁷⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 249.

¹⁷⁸ Παπατζανετέας, σελ. 20.

¹⁷⁹ Αυτ., σελ. 27.

¹⁸⁰ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 350.

Αθήνα και να του τοποθετηθεί *μία καλή οδοντοστοιχία, χρήσιμος και όχι προς κάλυψιν της ασχημίας*¹⁸¹. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των οδοντιάτρων της Θεσσαλονίκης δεν είχε καταστεί δυνατή η επιτυχής τέλεση της οδοντοπροσθετικής πράξης. Το Προξενείο χαρακτηρίζει *χρησιμώτατον* το Μικλάκη και τονίζει πως ο Κρητικός αντάρτης επιθυμεί να επανέλθει στο Βάλτο. Είναι προφανές, πως ο Μικλάκης θα τύγχανε αν όχι καλύτερης, σίγουρα ταχύτερης φροντίδας, όσο υπήρχε πιθανότητα να επιστρέψει στο σώμα του.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εξέταση των τραυματιών δε στάθηκε δυνατή λόγω ιδιαζουσών συνθηκών. Στις 7 Αυγούστου, ο οπλαρχηγός Γαρέφης σκότωσε στο χωριό Τσερνέσοβο (Γαρέφη) τους Βουλγάρους αρχηγούς Λούκα και Καρατάσο, αλλά τραυματίστηκε και ο ίδιος σοβαρά. Λίγες ημέρες αργότερα πέθανε καταδιωκόμενος, χωρίς ιατρική βοήθεια, στη Γρασδένιτσα, ένα σλαβόφωνο, ελληνικό στο φρόνημα, χωριό, που βρίσκεται βόρεια των σημερινών ελληνοσκοπιανών συνόρων.

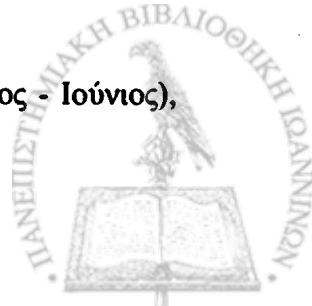
Σε επιστολή του στις 19 Σεπτεμβρίου, ο αξιωματικός του Προξενείου Θεσσαλονίκης Αθ. Εξαδάκτυλος ενημέρωνε τον Κ. Μαζαράκη πως ο Καπετάν Κάλας (Υπολοχαγός Σάρρος), ερχόταν ως νέος διοικητής των ελληνικών δυνάμεων του Βάλτου, με υπαρχηγό ένα αξιωματικό του υγειονομικού, τον ανθυποфарμακοποιό Γεώργιο Τόμπρα (καπετάν Ρουπακιάς), με αποστολή εκτός των άλλων, να δημιουργήσει και νοσοκομεία μέσα στη λίμνη.

Η εφαρμογή αυτής της διαταγής δεν έγινε ποτέ δυνατή, αν και σαφέστατα ήταν απαραίτητη, όπως φάνηκε για την ελληνική πλευρά. Δύο μήνες αργότερα, ο Τέλλος Αγαπηνός (καπετάν Άγρας) επιτέθηκε στις βουλγαρικές καλύβες της λίμνης των Γιαννιτσών με απώλειες τρεις νεκρούς και έξι τραυματίες, συμπεριλαμβανομένου του ιδίου και του υπαρχηγού του Τυλιγάδη¹⁸². Η έκθεση του Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το υπουργείο Εξωτερικών αναφέρει: «...Δεν κατόρθωσε να καταλάβη αυτήν (την Βουλγαρική καλύβα του Ζερβοχωρίου) παρ' όλον τον ηρωισμόν, όν επεδείξατο λαβών δύο πληγάς κατά την επίθεσιν εις τον δεξιόν ώμον και εις την δεξιάν χείρα, ής απεκόπη υπό Βουλγαρικής σφαίρας εις δάκτυλος»¹⁸³. Οι τραυματίες

¹⁸¹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Προμηθέας προς Φίλτατο, 21 Μαρτίου 1906.

¹⁸² Βλ. Κανελλόπουλος, σελ. 30-47.

¹⁸³ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1907, Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάριος - Ιούνιος), Παρθένιος προς Σκουζέ, Θεσσαλονίκη, 3 Απριλίου 1907.

συγκεντρώθηκαν στην καλύβα του Βαγγέλη¹⁸⁴. Ο Άγρας δεν αποχώρησε μαζί τους, αλλά εμπιστεύθηκε τη θεραπεία των τραυμάτων του σε πρακτικό ιατρό που κάλεσε στην καλύβα Κούγκα στην οποία βρισκόταν. Μετά από τη μη ίασή του, ο Άγρας μετέβη στη Θεσσαλονίκη. Εκεί παρέμεινε μόνο τέσσερις ημέρες και επέστρεψε στην λίμνη με ανοικτές πληγές και πυρετό, παρά την αντίθετη σύσταση του θεράποντος ιατρού Ζάννα¹⁸⁵.

Η ύπαρξη ιατρικής βοήθειας δεν εξασφάλιζε φυσικά πάντοτε την ίαση. Τέλη Αυγούστου στην πόλη των Σερρών ο οπλαρχηγός Χατζηπανταζής, εκτελώντας διαταγή του εκεί *Κέντρου*, δολοφόνησε το Βούλγαρο Νίκωφ. Κατά τη συμπλοκή τραυματίστηκε με μαχαίρι στην κοιλιακή χώρα, από αντάρτη του σώματός του, που προσπάθησε να τον βοηθήσει. Μεταφέρθηκε στην οικία του Στέφανου Αναστασίου, όπου οι ιατροί των Σερρών Χρυσάφης, Καρατζάς και Πάνος προσπάθησαν να τον σώσουν χωρίς αποτέλεσμα. Ύστερα από οκτώ ημέρες, ο Χατζηπανταζής πέθανε από περιτονίτιδα¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Βλ. Δεμέστιχας, σελ. 60-63.

¹⁸⁵ Βλ. Κανελλόπουλος, σελ. 81-83.

¹⁸⁶ Βλ. Μπαλάνος, Ιατροί, σελ. 41-46.

1907

Α. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στη Δυτική Μακεδονία

Ο οπλαρχηγός Παύλος Γύπαρης, στις 17 Απριλίου, τραυματίστηκε βορείως του χωριού Ρούλια (Κώττας) σε συμπλοκή με Τούρκους. Για μία εβδομάδα, νοσηλεύθηκε στη Μονή Αγίας Τριάδος, στο Πισοδέρι. Ο Γύπαρης, μέσω Βογατσικού έφθασε στα σύνορα και διακομίστηκε στο Αρεταίειο νοσοκομείο Αθηνών, όπου νοσηλεύθηκε επί έξι ημέρες και ακολούθως κατέβηκε στην Κρήτη¹⁸⁷.

Τα σώματα των αξιωματικών Φαληρέα (Ζάκα) και Παπαδά (Φούφα) στις 8 Μαΐου, έπληξαν στο χωριό Παλαιοχώρι, Βουλγάρους κομιτατζήδες. Σκοτώθηκε ο Φούφας, ενώ τραυματίστηκε ο οπλαρχηγός Ανδριανάκης. Ο Ζάκας φρόντισε να μεταφερθούν οι τραυματίες σε ασφαλή κρησφύγετα. Ο Ανδριανάκης, παρά το ότι του προτάθηκε να μεταβεί στην ελεύθερη Ελλάδα, μέσω Λοσνίτσης (Γέρμα) έφθασε στο Βογατσικό, όπου παρέμεινε, αφού υπήρχε *μεγαλύτερη ασφάλεια και ιατρική περίθαλψη*¹⁸⁸.

Τα σώματα Ζάκα, Γκούρα, Φλάμπουρα και Τόμπρα έλαβαν μέρος σε σκληρή μάχη στο Λέχοβο στις 14 Ιουνίου. Ο τραυματίας οπλαρχηγός Λούκας Κόκκινος, βρέθηκε σε θάμνους στους οποίους τον είχε τοποθετήσει ο ψυχογιός του και, μεταφέρθηκε στο Βογατσικό. Ειδοποιήθηκε η επιτροπή Τσοτυλίου και με πολλές προφυλάξεις έφθασαν στις Κυδωνιές. Έξω από αυτό το χωριό, τον Λούκα εξήτασε ο ιατρός του γυμνασίου Τσοτυλίου, Κοσμάς Αγακίδης, ο οποίος του σύστησε να μεταβεί στην Αθήνα για θεραπεία¹⁸⁹. Πολλοί τραυματίες τελικώς νοσηλεύθηκαν στη Αθήνα.

Τον Ιούνιο του 1907, στο σώμα του καπετάν Στέφου αναφέρεται πως ανήκε ο ιατρός Θεοδωρίδης, ο οποίος αντιμετώπιζε δυσκολίες λόγω των πολλών κακουχιών στις οποίες υποβλήθηκε η ανταρτική ομάδα. Τελικά, αναγκάστηκε να αποχωρήσει και να μεταβεί στην ελεύθερη Ελλάδα. Κατά την αναχώρησή του, *λόγον εξεφώνησε προς το σώμα, όπου και αι σκληρότεροι καρδίαι εδάκρυσαν*¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Βλ. Γύπαρης, Αναμνήσεις, σελ. 19-28.

¹⁸⁸ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 178.

¹⁸⁹ Βλ. Αδαμίδης, Λούκας, σελ. 28-29.

¹⁹⁰ Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 30-31.

Στις 30 Ιουνίου του 1907, ο Παντελής Πάσχος, ο Παναγιώτης Κυριαζής και η Ευτέρπη Ουζούνη στο Ντορνίτσοβο, εξόντωσαν μία οικογένεια κομιτατζήδων. Ο Κυριαζής αυτοτραυματίστηκε και λιποθύμησε. Η Ουζούνη σήκωσε στους ώμους της το λιπόθυμο Κυριαζή ως την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, απ' όπου τον παρέλαβε ο μνημένος ιατρός Μιχαήλ Τσίρλης¹⁹¹.

Στις 12 Ιουλίου, το σώμα Παππά συγκρούστηκε με Τούρκους με απώλειες ένα νεκρό και δύο τραυματίες,¹⁹² ενώ τρεις ημέρες αργότερα στις 15 Ιουλίου τα σώματα Ζάκα και Γέρμα συγκρούστηκαν με τους Τούρκους στη χαράδρα «Καλογερικό». Οι Τούρκοι αιχμαλώτισαν έντεκα τραυματίες, μεταξύ των οποίων και τους λοχίες Μαντούβαλο και Κωστόπουλο¹⁹³. Ο Μαντούβαλος νοσηλεύθηκε στη Λειψίστα (Νεάπολη), μετά στην Κοζάνη και ακολούθως στο Μοναστήρι, από όπου δραπέτευσε και κατόρθωσε να φθάσει στη Θεσσαλονίκη¹⁹⁴.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1907 το σώμα του Παπαβιέρου επέστρεψε στην ελεύθερη Ελλάδα λόγω ασθενείας του αρχηγού του. Ακολούθησε το δρομολόγιο Μπάχοβο (Πρόμαχοι) - Νάουσα - Πιέρια - Όλυμπος¹⁹⁵.

Β. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στην Κεντρική και στην Ανατολική Μακεδονία.

Ο Παπατζανετέας αποχώρησε από τον Βάλτο ασθενής και ταλαιπωρημένος. Γράφει χαρακτηριστικά: «Υστερα από κουραστική πορεία έξι ημερών έφτασα στην Μεγάνη και από κει και στην Λάρισα και στην Αθήνα, χωρίς επιμίσθιον, κι εδώ μου έγινε θεραπεία από τον κ. Μακκά, τον παιδίατρο»¹⁹⁶.

Ο Άγρας, το Φεβρουάριο εγκαταστάθηκε στη Νάουσα για θεραπεία της ελονοσίας που τον είχε καταβάλλει¹⁹⁷. Διέμενε στο σπίτι του Διαμαντή Μπίλη, όπου τον παρακολουθούσε με απόφαση της Επιτροπής Ναούσης ο φαρμακοποιός Φίλιππος Αρνής.

¹⁹¹ Βλ. Τζινίκου, Μακεδόνισσα, σελ. 178-179.

¹⁹² Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 269.

¹⁹³ Βλ. αυτ., σελ. 274.

¹⁹⁴ Βλ. Βαγιακάκος, σελ. 47-50.

¹⁹⁵ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 269.

¹⁹⁶ Παπατζανετέας, σελ. 47.

¹⁹⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 282.

Τον Ιούλιο, το σώμα του Ανδρέα Μακούλη (Στενημαχίτη) διαλύθηκε, μετά από σύγκρουση με τουρκικά αποσπάσματα στη Δοβίστα (Εμμανουήλ Παπάς) Σερρών. Το ενδεκαμελές σώμα είχε 9 νεκρούς και 2 τραυματίες¹⁹⁸. Επίσης τον Ιούλιο, στην περιοχή «Καμενίκια» Σερρών, από το σώμα του ηρωικώς θανόντος Δημήτρη Γκογκολάκη (Μητρούση) οι δύο τραυματίες που παραδόθηκαν στον τουρκικό στρατό βρήκαν τραγικό θάνατο δι' απαγχονισμού, αφού είχαν προκαλέσει το μένος των Τούρκων, με το πλήθος των στρατιωτών που είχαν φονεύσει κατά την προηγούμενη μάχη¹⁹⁹.

Τα καταφύγια στα οποία προσέτρεχαν οι αντάρτες ειδικά για τους γηγενείς, συχνά ήταν συγγενικά σπίτια. Στις 26 Αυγούστου 1907, στην περιοχή της Στρώμιτσας, συγκρούστηκε ελληνικό σώμα με τουρκική δύναμη. Ο αρχηγός του σώματος σκοτώθηκε, ενώ ο αντάρτης Σεντέρης τραυματισμένος νοσηλεύθηκε στο σπίτι της αδελφής του καπετάνιου Καραμανώλη²⁰⁰.

Ο Αναγνωστάκος (καπετάν Ματαπάς) νοσηλεύθηκε λόγω πνευμονίας στην Παλατίτσα Βεροίας στο κτήμα ιδιοκτησίας Παπαγεωργίου, κουνιάδου του ιατρού Ζάννα. Αναφέρεται πως τα τουρκικά αποσπάσματα τον κατεδίωκαν και αυτός μεταμφιεσμένος σε χωρικό βρήκε ασφαλές καταφύγιο στην Παλατίτσα με θεράποντα ιατρό το Δημήτριο Ζάννα, γνωστό ιατρό της Θεσσαλονίκης²⁰¹.

¹⁹⁸ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 254.

¹⁹⁹ Βλ. Πέννας, Σέρρες, σελ. 111-115. Πρβλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 255.

²⁰⁰ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 287.

²⁰¹ Βλ. Ζάννας, σελ. 24-25 και Μόδης, Αγώνες, σελ. 36-42.

1908

Α. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στην Δυτική Μακεδονία.

Από τα τέλη του 1907, βρίσκονταν φυλακισμένοι στο Μοναστήρι αρκετοί Έλληνες αντάρτες, από τους οποίους κάποιοι ήταν τραυματισμένοι, όπως ο Θ. Μαντούβαλος και ο Ε. Φραγκιαδάκης (Γαλλιανός). Μάλιστα διασώζεται επιστολή προς την Αθήνα της εκλεγείσας επιτροπής των εν Μοναστηρίω καταδίκων ανταρτών, οι οποίοι δεν βρήκαν λύση από το Προξενείο Μοναστηρίου. Οι εισερχόμενοι εις το νοσοκομείο της φυλακής ασθενείς, οι πλείστοι αποθνήσκωσιν, ένεκεν της αδρανείας του Οθωμανού ιατρού, όστις επισκέπτεται αυτούς εκ του πόρρωθεν...πολλάκις οι φυλακιζόμενοι τραυματίαι αντάρται, επικαλέσθησαν την επέμβασιν των αρμοδίων, όπως τοις αποσταλλώσιν ιατρός Έλλην και φάρμακα, αλλ' εις μάτην. Ο τραυματισθείς σοβαρώς εις την χείρα Θεόδωρος Μαντούβαλος, προσκαλέσας τον διερμηνέα του Προξενείου και παρακαλέσας αυτόν όπως επέμβη εις τον Βαλή (νομάρχη) και τω αποσταλή Έλλην χειρουργός ιατρός και φάρμακα να τα πληρώση εξ ιδίων του, εστάθη αδύνατος και ούτω έμεινε η χειρ του ανίατος²⁰². Με την κήρυξη της επανάστασης των Νεοτούρκων, χορηγήθηκε γενική αμνηστία οπότε, όσοι απέμειναν από τους τραυματίες και μη αντάρτες απελευθερώθηκαν.

Την άνοιξη του 1908, η δύναμη του σώματος του Παύλου Γύπαρη μειώθηκε επικίνδυνα, καθώς πολλοί άνδρες αρρώστησαν. Ο Γύπαρης αναγκάστηκε να μεταβεί στην Αθήνα και από εκεί στην Κρήτη για να στρατολογήσει νέο σώμα.

Τα σώματα Μακρή και Ρουμελιώτη στις 13 Μαΐου προσέβαλλαν κομιτατζήδες στο χωριό Κωστενέτσι (Ιεροπηγή) με απώλειες ένα νεκρό και δύο τραυματίες από κάθε σώμα. Ο Μακρής μερίμνησε να διακομιστεί ο ένας τραυματίας του σώματός του στο χωριό Χοστίτσα με τρεις άνδρες συνοδεία και γράμμα για την επιτροπή του χωριού, ώστε να φροντίσουν για τη διακομιδή του ασθενούς στο νοσοκομείο Καλαμπάκας²⁰³. Ο έτερος τραυματίας του σώματος του Μακρή θεωρήθηκε πως είχε σκοτωθεί. Αν και βαριά

²⁰² Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 29, σελ. 29. Πρβλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος αγώνας, σελ. 349.

²⁰³ Βλ. Μακρής, σελ. 69.

τραυματισμένος κατόρθωσε μόνος του να φθάσει στο χωριό Κρέτσιστα και από εκεί τον έστειλαν για νοσηλεία στην Καλαμπάκα. Ο Μακρής σημειώνει πως η Καλαμπάκα ήτανε το νέο κέντρο μας, όπως την άλλη φορά είχαμε τα Βιτώλια (Μοναστήρι).

Το σώμα Καραβίτη, κοντά στο χωριό Μπούκοβο, λίγο έξω από το Μοναστήρι, είχε αψιμαχίες με τουρκικά αποσπάσματα, με αποτέλεσμα τον τραυματισμό του Παύλου Ρακοβίτη. Ακολούθως το σώμα βρέθηκε στο χωριό Βελουσίνα, όπου κατέλυσε στο σπίτι του εφημερίου του χωριού. Γράφει ο Καραβίτης: «πολύ πρωί ειδοποιώ εις το Κέντρο να μου στείλει ιατρό και εν ολίγοις εκθέτω τα διατρέξαντα. Κατά το απόγευμα φθάνει ο εκ Κλεισούρας ιατρός Αργυρόπουλος (πατέρας του φαρμακοποιού Γ. Αργυρόπουλου, εγκατεστημένου εν Φλωρίνη). Έπλυνε και εκαθάρισε τες πληγές του καπετάν Παύλου και μου άφησε αρκετή ποσότητα σουμπλιμέ, βαμβάκι, γάζες και επιδέσμους να τον περιποιούμεθα μόνοι μας και αναχώρησε πάραυτα, πριν πάρουν είδηση οι Τούρκοι και τον ερωτήσουν πού επήγε και πού ήταν. Εις τοιαύτην περίπτωσιν θα έλεγε ότι επεσκέφθη τον ασθενή παπα-Ηλία, εις τον οποίο άφησε και μερικά σκονάκια διά του λόγου το ασφαλές»²⁰⁴. Στο χωριό Βελουσίνα επίσης, η ομάδα Γερογιάννη από το σώμα Μακρή κυνηγώντας προδότες των ελληνικών σωμάτων, έδωσε μάχη μπροστά σε κυκλωμένο βουλγαρικό σπίτι με αποτέλεσμα να τραυματισθεί ο Δημοσθένης Μπαλής²⁰⁵.

Β. Στοιχεία για νοσηλείες-διακομιδές κατά τον αγώνα στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία

Ο Οθωμανός Ελμάζ από το χωριό Μανδήλι Σερρών ήταν αρχηγός ανταρτικού σώματος. Ο Ελμάζ αργότερα βαπτίστηκε Χριστιανός και ονομάστηκε Χρήστος Ελμάζης. Ο Ελμάζ το 1908, τραυματίστηκε σε συμπλοκή με δύο αξιωματικούς των Νεοτούρκων με δύο τραύματα πυροβόλου όπλου στην ωμοπλάτη. Την ίδια νύκτα μετέβη στο χωριό Δομνίστα (Εμμανουήλ Παπάς), όπου επί πέντε ημέρες τη νοσηλεία του ανέλαβε ο Σερραίος ιατρός Κων/νος Λούκας ή Δημητριάδης. Ούτος ζητεί να τον αποστείλει το Κέντρον στας Αθήνας ίνα θεραπευθεί γρηγορότερα. Τότε το Κέντρον αποφάσισε δια μέσου

²⁰⁴ Καραβίτης, σελ. 746-747.

²⁰⁵ Βλ. Μακρής, σελ. 77. Πρβλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 356.

Πεθελινού, Αχινού, Τσάγιεζι, να τον αποστείλει...όπερ και εγένετο και μετέβη στην Αθήνα και θεραπεύθηκε²⁰⁶.

²⁰⁶ Μπαλάνος, Ιατροί, σελ. 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Νοσηλείες και Διακομιδές Αμάχων

Τα μέλη των ανταρτικών σωμάτων ήταν η παρατακτέα δύναμη που έπρεπε να καλυφθεί υγειονομικά, αλλά δεν ήταν δυνατό να μην ενδιαφερθεί η ελληνική παράταξη για περιπτώσεις αμάχων, οι οποίοι χρειάστηκαν διακομιδή και νοσηλεία κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Από τις πηγές αντλούμε πληροφορίες για ποικίλες τέτοιες περιπτώσεις.

Σε έγγραφο, το Νοέμβριο του 1906, από τη Θεσσαλονίκη ζητήθηκε να ληφθεί μέριμνα από το Κέντρο Αθηνών για τον δράστην της δολοφονίας του Τρύφωνος, τραυματισθέντα τότε και ακρωτηριασθέντα συνεπεία της πληγής του²⁰⁷. Και διευκρινίστηκε για το Κέντρο Αθηνών πως ...δια της δολοφονίας του προδότου Τρύφωνος επήλθε μεγίστη εθνική ωφέλεια...και ο προξενικός της Θεσσαλονίκης παρακαλεί ...να δοθή ιδιάζουσα προσοχή δια τον τεχνητό πόδα...δεν πρέπει να φαίνεται ηκρωτηριασμένος και εγκαταλελειμμένος. Ειδικόν τοιούτον κατάστημα είναι το του Θερειανού... Στην επιστολή καταγράφηκαν μάλιστα οι απαιτούμενες διαστάσεις για το τεχνητό σκέλος, ληφθείσαι παρ' ειδικού ιατρού. Ανευρίσκεται μάλιστα απόδειξη, με ημερομηνία 24 Απριλίου 1908, από το κατάστημα Θερειανού για το τεχνητό σκέλος του νέου Μπαλτινού, για το οποίο ο Κ. Μπουκουβάλας πλήρωσε 35 δραχμές.

Σε άλλο έγγραφο, στην αλληλογραφία Καλαποθάκη, ο προξενικός υπάλληλος Αθανάσιος [Εξαδάκτυλος] παρακαλούσε να επισπευσθεί η εγχείρηση, σε νοσοκομείο των Αθηνών, της Ευθυμίας Ιωάννου εκ Βερροίας, απορωτάτης και ανηκούσης εις οικογένειαν εθνοφελώς δράσασαν²⁰⁸.

²⁰⁷ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, 29 Νοεμβρίου 1906.

²⁰⁸ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Αθανάσιος προς Γιώργο, 21 Μαΐου 1906.

Βέβαια, υπήρχαν και άλλες περιπτώσεις. Το Σεπτέμβριο του 1906, το Προξενείο Θεσσαλονίκης ζητούσε την περίθαλψη του γιου του Ζήση Γερασόπουλου, τον οποίον τραυμάτισαν Έλληνες αντάρτες, διότι κατά λάθος τον θεώρησαν ρουμανίζοντα. Ζητήθηκε συγκεκριμένα *πάσα φροντίς προς εισαγωγήν του τραυματίου εις τι νοσοκομείον, όπως υποστή ακρωτηριασμόν του ποδός του*. Και προσθέτει ο επιστολέας...*Είναι ανάγκη να τύχη πάσης περιθάλψεως, διότι ημείς είμεθα οι αίτιοι της δυστυχίας του*²⁰⁹.

Πάλι στην αλληλογραφία του Καλαποθάκη, σε επιστολή του Προξενείου Θεσσαλονίκης προς την Αθήνα, καταγράφεται μία παράκληση. Παρακαλείται το Κέντρο των Αθηνών, να ρωτήσει και να πληροφορήσει ακολούθως τη Θεσσαλονίκη, για την πορεία της υγείας του τέκνου Μποζίνου εκ Τοψίν (Γέφυρα). Το παιδί αυτό βρισκόταν στο Άσυλο Ανιάτων στην Αθήνα και ο πατέρας του, επειδή δεν είχε ειδήσεις, απευθύνθηκε στους Έλληνες προξενικούς. Για την περίπτωση του γνώριζε ο ιατρός Μακκάς, ο οποίος θα πληροφορούσε το Κέντρο των Αθηνών²¹⁰.

Ο ίδιος ο Κορομηλάς, σε επιστολή του, ζητούσε την έγκριση να στείλει τον ασθενή Τασιόπουλο στην Αθήνα, για εισαγωγή σε νοσοκομείο και εγχείρηση. Μία σημαντική λεπτομέρεια είναι ο ακριβής τόπος διαμονής του ασθενούς. Ο Τασιόπουλος διέμενε στην Κρυφή, δηλαδή σε ένα χωριό του οποίου η υποστήριξη ήταν απαραίτητη για τη διακίνηση των ελληνικών σωμάτων από και προς το Βάλτο των Γιαννιτσών. Σε άλλη περίπτωση, μετά από αποτυχημένη προσπάθεια νοσηλείας ασθενούς στη Γευγελή το Προξενείο Θεσσαλονίκης προέβαλε αίτημα να εγκριθεί η μετάβασή της στην Αθήνα για θεραπεία²¹¹.

Υπεύθυνος του Μακεδονικού Κομιτάτου στην Αθήνα για την περίθαλψη των Μακεδόνων ορίστηκε ο ανθυπολοχαγός Κ. Μαζαράκης. Τόσο αυτός όσο και ο Κ. Μπουκουβάλας και ο Γ. Κακουλίδης βοήθησαν κατά καιρούς σ' αυτήν την υπόθεση. Ενδεικτικό είναι το διπλότυπο εισπράξεως της Νευρολογικής Κλινικής του Αιγινήτειου Νοσοκομείου που ανευρίσκεται στην αλληλογραφία Καλαποθάκη. Επί 2 μήνες νοσηλεύθηκε εκεί η Ελπίδα

²⁰⁹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Αθανάσιος προς Κέντρο Α, 18 Σεπτεμβρίου 1906.

²¹⁰ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Άθως προς Κέντρο Α, 18 Αυγούστου 1906.

²¹¹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Άθως προς Κέντρο Α, 23 Απριλίου 1906.

Μοσχοπούλου και το Κομιτάτο πλήρωσε κανονικά τα νοσήλια που έφθασαν στις 240 δραχμές²¹². Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις οι οποίες δεν είχαν ευτυχή έκβαση. Τον Ιούνιο του 1908 ασθενής εκ Κολινδρού, αφού εξετάσθηκε στον Ευαγγελισμό, βρέθηκε πως, μόνο *συν τω χρόνω το νόσημά του ηδύνατο να εξαλειφθή*²¹³. Όμως ο ασθενής έπεσε θύμα της ελπίδας του για άμεση θεραπεία και κατέφυγε σε συμπατριώτη του, ο οποίος τον περιήγαγε σε διαφόρους ιατρούς εκμεταλλευτές. Το Κομιτάτο τελικά πλήρωσε τις ιατρικές δαπάνες του αφελούς Μακεδόνα και φρόντισε να τον πείσει να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Όταν δεν ήταν δυνατή η νοσηλεία σε ελληνικό νοσοκομείο, το Προξενείο Θεσσαλονίκης έπαιρνε πρωτοβουλίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το Μάιο του 1906 οι προξενικοί ενημέρωσαν το Κομιτάτο στην Αθήνα πως *μίαν νέαν, μη δυναμένην να ταξιδεύση, ηναγκάσθημεν να εισαγάγωμεν επί πληρωμή εις το Γαλλικόν Νοσοκομείον*²¹⁴. Σε μία νεαρή οικότροφο στη Θεσσαλονίκη παρουσιάστηκε φυματίωση. Το Προξενείο φρόντισε να βρεθεί μία θέση σε νοσοκομείο των Αθηνών, μέσω του ανθυποπλοιάρχου Κακουλίδη²¹⁵. Ακόμη και η διερεύνηση θέσης σε ψυχιατρικό άσυλο για ένα *παράφρονα*, ήταν ένα από τα αιτήματα του Προξενείου Θεσσαλονίκης²¹⁶.

²¹² Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Η', Μακεδονικός Αγών Β', Διπλότυπον εισπράξεως Νευρολογικής Κλινικής Αιγινήτειου Νοσοκομείου, 10 Απριλίου 1908.

²¹³ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Παρμενίων προς Κέντρο Β., αρ. πρωτ. 196, 13 Ιουνίου 1908.

²¹⁴ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Άθως προς Κέντρο Αθηνών, 8 Μαΐου 1906.

²¹⁵ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Αντωνίου προς Κέντρο Αθηνών, 20 Απριλίου 1906.

²¹⁶ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Άθως προς Κέντρο Αθηνών, 25 Σεπτεμβρίου 1906.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Υγιεινή - Συνθήκες Διαβίωσης

Οι συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης για τους εμπλεκόμενους στον Αγώνα πολλές φορές όχι απλά δεν ήταν ευχάριστες, αλλά μπορεί να χαρακτηριστούν απάνθρωπες. Το ηρωικό φρόνημα των Μακεδονομάχων αναδεικνύεται και μόνο από τη σωματική και ψυχική αντοχή που επέδειξαν σε αυτές τις συνθήκες.

Διαμονή

Ένα πρώτο θέμα που προβληματίζε τα ελληνικά σώματα ήταν η διαμονή. Τα σώματα διανυκτέρευαν λίγες ημέρες σε κατοικημένα μέρη. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, ανάλογα με τις δυνατότητες, οι κατοικίες ήταν από εγκαταλελειμμένες έως αρχοντικές. Ο Μελάς γράφει πως στο χωριό Όροβνικ (Καρυές), έμεινε σε ένα σπίτι που κατοικούσαν 36 άνθρωποι. Το βράδυ μάλιστα έβλεπαν παγωμένοι τον ουρανό, αφού η στέγη ήταν ανοικτή, για να φεύγει ο καπνός της φωτιάς που έμενε αναμμένη²¹⁷. Ο Βάρδας περιγράφει την οικία που έμεινε ως ρυπαρότατη, ενώ κοιμώνται εν αθλία καταστάσει γυναίκες, οικοδεσπότης και παιδιά εις το μοναδικό δωμάτιον όπερ είναι και πλήρες αραβοσίτου²¹⁸.

Ο φόβος της προδοσίας, αλλά και η επιβάρυνση των κατοίκων, εάν αποκαλυπτόταν η παρεχόμενη στους αντάρτες φιλοξενία στις τουρκικές αρχές, ωθούσε τους αρχηγούς να επιλέγουν άλλους τόπους διανυκτέρευσης. Καλά λημέρια βρίσκονταν σε δάση, σε μεγάλα υψόμετρα στις καλύβες των Σαρακατσαναίων, σε μοναστήρια που βρίσκονται στα μακεδονικά βουνά²¹⁹, σε εξωκλήσια,

²¹⁷ Βλ. Μελά, σελ. 258.

²¹⁸ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 229.

²¹⁹ Κυρίως στη Μονή Αγίας Τριάδος στο Πισοδέρι, στη Μονή Τιμίου Προδρόμου στην Ημαθία, στη Μονή Αρχαγγέλου στην Αριδαία, στη Μονή Τσιριλόβου στην Καστοριά, στη Μονή της Αγίας Αναστασίας στα Βασιλικά, στη Μονή Εικοσιφοίνισσας στο Παγγαίο και στη Μονή Σταγιάδων στην Καλαμπάκα.

σε χαράδρες, σε συστάδες θάμνων και σε σπηλιές. Συγκεκριμένα ο Βάρδας γράφει πως έμειναν σε σπήλαιο που προκαλούσε *φρίκη ένεκα της υγρασίας*²²⁰. Ακόμη και σήμερα, ορισμένα από τα κρησφύγετα αυτά παραμένουν γνωστά με τις ονομασίες των Μακεδονομάχων που τα χρησιμοποίησαν.

Σ' όλα αυτά τα ασφαλή καταφύγια, οι συνθήκες δεν ήταν ιδανικές. Ο Βάρδας γράφει *...διανυκτέρευσις εν τη εκκλησία, αναβλύζοντος ύδατος εκ θεμελίων, πάτωμα πλακόστρωτον, καπνός εκ πυράς μέχρι ασφυξίας, υγρασία αφόρητος*²²¹. Και αλλού προσθέτει *διημέρευσις εντός δάσους...επί πάγου*²²². Ο Μελάς γράφει *...εκλέγω ένα μέρος όπου τα ξηρά φύλλα αποτελούν παχύτατον στρώμα, μαζεύομαι σαν κάβουρας, τυλίγομαι καλά εις την κάπαν μου και κατακλίνομαι αμέσως*²²³. Σε άλλο σημείο προσθέτει *...πίπτομεν επί πυκνοτάτου στρώματος πτερών και κοιμώμεθα*²²⁴. Και αλλού σημειώνει *πίπτομεν επί παχυτάτου στρώματος υγρών φύλλων και κοιμώμεθα*²²⁵. Κάποιοι αντάρτες, κυρίως αυτοί που είχαν προηγούμενη θητεία στο χώρο των ληστών της ελληνοτουρκικής μεθορίου, κατασκεύαζαν στα ορεινά υπαίθρια κρησφύγετα, ειδικά προσωπικά «γιατάκια» με φυλλωμένα κλαριά. Οι υπόλοιποι περιορίζονταν στις κάπες τους.

Στο Βάλτο των Γιαννιτσών οι αντάρτες ζούσαν σε καλύβες από κορμούς δένδρων, καλαμιές και λάσπη, στηριγμένες με πασσάλους στο βυθό της λίμνης. Αμυντικά προχώματα ολοκλήρωναν την κατασκευή, που δυστυχώς για τους αντάρτες παρουσίαζε μεγάλη υγρασία το χειμώνα²²⁶.

Ιδιαίτερότητα του αγώνα ήταν και η διαμονή στις περίφημες «κρυψάνες», τις κρύπτες δηλαδή. Συνήθως βρίσκονταν στην εξωτερική πλευρά του οικήματος, κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Η διαμονή σε τέτοιες κρύπτες εγκυμονούσε κινδύνους από πλευράς ψυχιατρικής, οι οποίοι περιγράφονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο, αλλά και από πλευράς υγιεινής. Ασφυκτική ατμόσφαιρα, υγρασία και ακαθαρσίες δυσχέραναν την παραμονή των σωμάτων μέσα στις περίτεχνα κατασκευασμένες κρυψάνες. Ο Βάρδας αναφέρει

²²⁰ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 167.

²²¹ Αυτ., σελ. 19.

²²² Αυτ., σελ. 15.

²²³ Μελάς, σελ. 343.

²²⁴ Αυτ., σελ. 336.

²²⁵ Αυτ., σελ. 351.

²²⁶ Βλ. Κάκκαβος, σελ. 106 και Παπατζανετέας, σελ. 223-224.

πως ουρούσαν μέσα σε πηλίνα αγγεία, ενώ μετά από δίωρο παραμονή άρχιζε η δυσκολία στην αναπνοή και επερχόταν η σωματική εξάντληση και η απελπιστική νεύρωση²²⁷. Βέβαια η χρησιμότητά τους ήταν τέτοια που υπερνικούσε τη δυσφορία των ανταρτών κατά τον εγκλεισμό. Ο Καραβίτης, παρά τις αντιξοότητες, τόσο ανακουφίζεται όταν αποφεύγει τη σύλληψη παραμένοντας σε μία κρυψάνα, ώστε αναφωνεί: εν τη κρυψάνα μου βοήσομαι: Δόξα σοι ο Θεός!

Επισιτισμός

Ένα μείζον πρόβλημα ήταν η σίτιση ενός σώματος. Στον Κανονισμό της Υπηρεσίας (1 Νοεμβρίου 1906), αναφέρεται πως ο καπετάνιος πρέπει να φροντίζει περί της καθημερινής καλής τροφής των ανδρών του²²⁸. Οι μακρές πεζοπορίες και ο φόρτος που έφεραν οι αντάρτες επιδρούσαν στο μεταβολισμό τους. Ο Μελάς γράφει πως είναι απίστευτον πόσον ο κόπος και η σωματική εξάντλησις έχουν ανάγκη τροφής...ήμην ικανός, εγώ μόνος, να τρώγω μισό αρνί την ημέραν²²⁹. Και αλλού προσθέτει: τα πόδια μου είναι λιγνότερα τώρα. Οσάκις δεν έχομεν φαγί, τρέφομαι με το ιδιόν μου λίπος²³⁰.

Η έλλειψη επαρκούς διοικητικής μέριμνας υποχρέωνε τους αρχηγούς σε λύσεις ανάγκης. Άλλωστε, δεν ήταν πάντοτε σε θέση να βοηθήσει στο συγκεκριμένο πρόβλημα ο στυλοβάτης του αγώνα απισχνασμένος χωρικός της υπαίθρου Μακεδονίας²³¹. Ο Μελάς παρατηρεί πως ήταν μεγίστη η δυσκολία του επισιτισμού εις το μέσον πληθυσμού τρομοκρατούμενου από τους Τούρκους, οι οποίοι βασανίζουν φοβερά όποιον ανακαλύπτουν ότι οπωσδήποτε εβοήθησε κλέπτας ή αντάρτας²³². Γράφει ο Καούδης: ...επεινούσαμε σκύλινα...το μεσημέρι έβρεξε λίγο και ο Σεϊμένης εμάζεψε ένα μαντήλι σαλιάγκους μεγάλους και τους έφερε και τους βάλαμε στα κάρβουνα και τους φάγαμε δίχως άλας κ' ενομίζαμε πως ήσαν κουραμπιέδες, τόση ήταν η πείνα μας...λίγο έλειψε να τσακωθούμε ποιος έφαε περισσότερους σαλιάγκους και ποιος λιγότερους... μας έδωσε ένα αρνί, μέσα σε μια ώρα το σφάξαμε, το ψήσαμε και το φάγαμε²³³.

²²⁷ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 429, 495, 681 και 701.

²²⁸ Μαυρίκος, σελ. 168.

²²⁹ Μελά, σελ. 352.

²³⁰ Αυτ., σελ. 378.

²³¹ Βρίτσιος, σελ. 229.

²³² Αυτ., σελ. 348.

²³³ Χοτζίδης, σελ. 42-43.

Επίσης το διαιτολόγιο, όπως είναι αναμενόμενο, δεν διακρινόταν για την ποικιλία του. Το ψητό κρέας ήταν το πιο συνηθισμένο είδος φαγητού. Ο Βάρδας μάλιστα χαρακτηρίζει το ψητό αηδιαστικό για τους άνδρες του σώματός του²³⁴ και δηλώνει πως προτιμούσαν μία κακομαγειρεμένη σούπα από το «αιώνιο» ψητό²³⁵. Ο Παπατζανετέας και ο Μαζαράκης αναφέρουν ότι το φαγητό τους ήταν συνήθως ψωμί, τυρί (μπάτσος ξεβουτυριασμένος) και σταφίδες²³⁶. Ο Βάρδας απαιτεί την αγορά καλού αλεύρου, διότι το διδόμενον έχει ήραν και οι άνδρες παραπονούνται διά πονοκεφάλους (αλλού παραπονούνται για εμετούς και διάρροια)²³⁷. Ο Μελάς γράφει στη σύζυγό του, πως ενθουσιάστηκε, όταν σε μία πορεία σε δάσος, βρήκαν άγριες κορομηλιές φορτωμένες με καρπούς. Δεν φαντάζεσαι με πόσην ευχαρίστησιν τρώγομεν τα έκτακτα αυτά οπωρικά. Επί 8 ημέρας ήδη τρώγομεν μόνο κρέας, τυρί και ψωμί, χωρίς να έχομεν ίχνος οιουδήποτε οπωρικού ή λαχανικού προς ποικιλίαν του φαγητού μας²³⁸.

Στο ημερολόγιο του Βάρδα ανευρίσκονται πολλές καταγραφές σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες των ανταρτών. Τα γαλακτοκομικά προϊόντα ήταν εύκολα σε προμήθεια, όταν τα σώματα εύρισκαν καταφύγιο σε ορεινά μέρη όπου οι ποιμένες εκουσίως ή ακουσίως εξυπηρετούσαν τους αντάρτες. Τα φρούτα ήταν κάτι ιδιαίτερο, όπως οι αγριοφράουλες²³⁹. Ο Βάρδας σημειώνει με χαρά πως του έκαναν δώρο λουκούμια και κονιάκ²⁴⁰, ενώ ένα κουτί σοκολατάκια αποτέλεσε στιγμή μεγίστης γαστριμαργικής απόλαυσης²⁴¹. Τα σώματα που είχαν έδρα τη λίμνη των Γιαννιτσών κατανάλωναν χέλι και ψάρια, αποθήκευαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, ενώ σε ορισμένες καλύβες είχαν κατασκευασθεί μέχρι και φούρνοι για το ψήσιμο του ψωμιού²⁴².

Είναι εντυπωσιακό πως οι αντάρτες τηρούσαν σε μεγάλο βαθμό τις εκκλησιαστικές διατάξεις περί νηστείας. Τότε βέβαια, η νηστεία ήταν η συνήθεια των περισσότερων. Επίσης, οι αντάρτες

²³⁴ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 127.

²³⁵ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 28 και 84.

²³⁶ Βλ. Παπατζανετέας, σελ. 4 και Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 71.

²³⁷ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 793 και Βάρδας, 1906, σελ. 83.

²³⁸ Μελά, σελ. 345.

²³⁹ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 812.

²⁴⁰ Βλ. αυτ., σελ. 804.

²⁴¹ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 335.

²⁴² Βλ. Παπατζανετέας, σελ. 224.

επωμίζονταν ένα επικίνδυνο έργο, στο οποίο ζητούσαν τη θεϊκή προστασία, οπότε ήταν αναμενόμενο να τηρούν τις εντολές της εκκλησίας. Τα σώματα του Μελά, του Καραβίτη, του Βάρδα γνωρίζουμε πως τηρούσαν τις νηστείες (Σαρακοστές, Δεκαπενταύγουστος, Τετάρτες, Παρασκευές),²⁴³ παρά την αναντίρρητη μεγάλη ανάγκη για διατροφή των ανδρών με κρέας²⁴⁴.

Εκτός από την εύρεση φαγητού, σημαντική ήταν και η εξασφάλιση των απαιτούμενων ποσοτήτων ποσίμου ύδατος. Μάλιστα αυτή η παράμετρος, σε ορισμένες περιπτώσεις, καθόριζε τον τόπο που θα κατέλυε το σώμα. Ο οπλαρχηγός Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας) γράφει *...έτσι βρήκαμε ένα μέρος κάπως προφυλαγμένο και καταλύσαμε εκεί κυρίως γιατί βρήκαμε νερό. Το νερό ήταν πάντοτε το μεγάλο πρόβλημα για τα σώματα που κινούσαν για την Μακεδονία. Δεν είχαν όλα τα βουνά και τα φαράγγια νερά και ούτε που μπορούσαμε κάθε φορά να πλησιάζουμε σε κατοικημένα μέρη από τον φόβο των Τούρκων*²⁴⁵. Ο Μελάς γράφει σχετικά με τον άντρα του σώματός του Κατσαμάκα, ο οποίος ήταν παλιός κλέφτης, πως *...υπεφέραμεν από έλλειψιν ύδατος. Αλλά που να ευρεθή νερό! Ο Κατσαμάκας απομακρύνεται και μετ' ολίγον με φωνάζει και μου δεικνύει μίαν πηγήν, την οποίαν ανεκάλυψε σκάσας ολίγον εις την πλαγιά. Του επρότεινα να τον διορίσω υδραυλικόν εις τον Δήμον Αθηναίων!*²⁴⁶ Και ο Μελάς συνεχίζει *... στο λημέρι παρά τον Αλιάκμονα ... διψώ ... με ολίγα φύλλα διοχετεύω την βροχήν εις το παγούρι μου και πίνω από το άνοστο νερό*²⁴⁷. Σε άλλη περίπτωση, στα κονάκια των Σαρακατσαναίων, το νερό ήταν λαμπρό, και προσθέτει τόσον ψυχρό, ώστε πονεί το στήθος μου όταν το πίνω²⁴⁸. Ο Βάρδας επανειλημμένως καταγράφει τη μεταφορά ύδατος με στάμνες ή ασκούς²⁴⁹. Καθώς η μεταφορά ύδατος ήταν συχνή, αναφέρονται μάχες και ενέδρες σε πηγές²⁵⁰.

Ένδυση

²⁴³ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 104 και Βάρδας, 1904-1905, σελ. 13, 43 και 207.

²⁴⁴ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 58.

²⁴⁵ Σταυρόπουλος, σελ. 413.

²⁴⁶ Μελά, σελ. 333.

²⁴⁷ Αυτ., σελ. 369.

²⁴⁸ Αυτ., σελ. 339-340.

²⁴⁹ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 36, 40, 70 και 71.

²⁵⁰ Βλ. αυτ., σελ. 40.

Ιδιαίτερη σημασία για την καλή υγεία του σώματος, είχε ο παράγοντας της ένδυσης. Δύο τύποι κυριάρχησαν ως ενδυμασίες των αγωνιστών: το στρατιωτικό χιτώνιο, με μάλλινη μπλούζα, παντελόνι, μπότες και το πουκάμισο, με ντουλαμά (ή φουστανέλα) και τσαρούχια. Ο πρώτος τύπος ενδυμασίας ήταν πρακτικός, ο δεύτερος συμβολικός, ένωνε τους Μακεδονομάχους με την τιμημένη κλέφτικη παράδοση²⁵¹.

Κοινά ήταν ο σκούφος και η κάπα, η οποία προφύλασσε το καλοκαίρι από τον ήλιο και το χειμώνα από το κρύο. Η κάπα των ανταρτών ήταν κατά τον αμαθή σε τέτοιες συνθήκες Μελά, *το καλύτερο σπίτι όταν γνωρίζη κανείς να την μεταχειρισθῇ*²⁵². Δεν είναι τυχαίο πως στον πόλεμο του 1940 ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε στα βουνά της Κορυτσάς (η οποία επί οθωμανικής κυριαρχίας ανήκε στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Μακεδονίας), να παραγγείλει να παρασκευασθούν κάπες, ως το αποτελεσματικότερο ένδυμα κατά του ψύχους²⁵³.

Ο Μελάς διαπίστωσε με πόνο πως, τα τσαρούχια τα οποία φορούσε ως συνεχιστής των κλεφταρματολικών παραδόσεων, ήταν τελείως ακατάλληλα για τις βουνοκορφές της Δυτικής Μακεδονίας²⁵⁴. Αλλά και ο θρυλικός ντουλαμάς που φορέθηκε από το Μελά και από άλλους αρχηγούς, δεν ήταν κατάλληλος για τέτοιου είδους αγώνα, αφού όπως γράφει ο Βάρδας ήταν *ανυπόφορον και ψυχρόν ένδυμα*²⁵⁵. Ο Καραβίτης αναφέρει πως μετά από πολύωρη πορεία είχαν σοβαρά προβλήματα λόγω οιδήματος των κάτω άκρων²⁵⁶. Αντίστοιχα ο Μελάς, πληροφορεί τη σύζυγό του πως *έβαλα τις ελαστικές κάλτσες και δεν ηξεύρεις πόσην διαφοράν αισθάνομαι από τας προηγούμενας ημέρας*²⁵⁷. Και αργότερα, *έκαμα την ανοησίαν να αντικαταστήσω τις ζεστές μάλλινες βλαχόκαλτσες με πλεκτές βαμβακερές και εκρύωσα. Τα πόδια μου υποφέρουν τα πάνδεινα, αλλά μετ' ολίγας ημέρας θ' αντικαταστήσω αυτά τα παλιοτσάρουχά μου (που ζυγίζουν 2 ½ οκάδες εκτός των άλλων ελαττωμάτων) δι' εκτάκτως μαλακών και ελαφρών τα οποία θα μου κάμουν εις το Λέχοβον εις το βουνόν επάνω*²⁵⁸.

²⁵¹ Βλ. Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 68.

²⁵² Μελά, σελ. 327.

²⁵³ Βλ. Παπαγεωργίου, Κυμουντζής, Πολυζώης, σελ. 99.

²⁵⁴ Βλ. Μελά, σελ. 335 και Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 68-69.

²⁵⁵ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 12.

²⁵⁶ Βλ. Καραβίτης, σελ. 461.

²⁵⁷ Μελά, σελ. 356.

²⁵⁸ Αυτ., σελ. 375.

Ακόμη και χειρόκτια (γάντια), ήταν πολλές φορές απαραίτητα για τους αντάρτες. Ο Μελάς γράφει: *είμαι ευχαριστημένος διότι έχω πάρει τα χειρόκτια τα πλεκτά*²⁵⁹. Καθώς δε οι Κρητικοί λόγω κλιματολογικών συνθηκών της πατρίδας τους ήταν οι πλέον ευπαθείς, δεν αιφνιδιάζει το αίτημα του Βάρδα προς το Κέντρο της Φλώρινας για εφοδιασμό του σώματός του ακόμη και με παλαιά χειρόκτια, μέχρι να κατασκευασθούν καινούρια. Ο Βάρδας αιτείται άμεση αποστολή, αφού σημειώνει πως έχουν *μεγάλην ανάγκην*²⁶⁰.

Ο Καραβίτης ζήτησε από το Κέντρο Μοναστηρίου την αποστολή ρουχισμού που αυτός έκρινε καταλληλότερο για τον αγώνα, λαμβάνοντας υπόψιν την εμπειρία ακόμη και των Βουλγάρων. Έτσι, αντί της φουστανέλας, προτιμήθηκε η χακί χρώματος εμφάνιση, με χοντρό μάλλινο παντελόνι και σακάκι. Όπως σημειώνει ο Καραβίτης, ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε από Έλληνες το χακί που *προσαρμόζεται με το χρώμα και με τους βράχους*²⁶¹.

Ο Καούδης σε επιστολή του ζητούσε από το Κέντρο να τον ανεφοδιάσει σε εσώρουχα. Ο Βάρδας αναφέρει πως σε καλύβες έξω από το Ζέλοβο (Ανταρτικό), το σώμα του ανεφοδιάστηκε σε ενδύματα, ενώ επιδιορθώθηκαν επίσης αρκετά υποδήματα²⁶².

Ο Ζάννας στις Αναμνήσεις του περιγράφει πως ο Ματαπάς ενδιαφέρονταν και για τα ζητήματα της υγείας και μάλιστα για την ένδυση του αμάχου πληθυσμού. Παρατήρησε ότι οι γυναίκες στα χωριά του κάμπου, δηλαδή στο Ρουμλούκι ως τους πρόποδες των Πιερίων, φορούσαν στο κεφάλι την λεγόμενη κατσούλα. Επειδή δεν μπορούσαν εύκολα να την δένουν και απαιτούσε ώρα πολλή το δέσιμο, δεν την έβγαζαν την νύκτα, με αποτέλεσμα το κεφάλι τους να είναι βρώμικο και γεμάτο ζωύφια. Ο Ματαπάς στην αρχή συμβούλευσε τις γυναίκες να προτιμήσουν το μαντήλι στο κεφάλι ή ένα φακιόλι, οι γυναίκες όμως, επειδή ήταν πολύ όμορφες με την κατσούλα, δεν θέλησαν να συμμορφωθούν. Ο Ματαπάς δεν αστειευόταν! Έβγαλε μια μέρα διαταγή, όλες οι γυναίκες της περιφέρειας να πετάξουν την κατσούλα και αντ' αυτής να μεταχειρισθούν το μαντήλι ως κάλυμμα. Όσες δεν συμμορφώνονταν με την διαταγή, θα τους έκοβαν τα μαλλιά, και σε περίπτωση νέας αρνήσεως καθιστούσε υπεύθυνους τους άνδρες²⁶³.

²⁵⁹ Αυτ., σελ. 211.

²⁶⁰ Βάρδας, 1906, σελ. 219.

²⁶¹ Βλ. Καραβίτης, σελ. 185.

²⁶² Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 690.

²⁶³ Ζάννας, σελ. 24-25.

Κλιματολογικές συνθήκες²⁶⁴

Στη Μακεδονία το καλοκαίρι η θερμοκρασία ήταν ιδιαίτερα υψηλή. Ζέστη ανυπόφορη, αφόρητη γράφει ο Μελάς τον Ιούλιο του 1904²⁶⁵. Το καλοκαίρι του 1905 ο Βάρδας γράφει πως όχι μόνον ο καύσων είναι ανυπόφορος, αλλά και το πλήθος των ενοχλητικών εντόμων παντός είδους²⁶⁶. Βαδίζομεν με συχνάς αναπαύλας, διότι είναι καύσων υπερβολικός σημειώνει ο Βάρδας τον Ιούνιο του 1906²⁶⁷.

Αλλά υπήρχε και αυξημένη υγρασία. Κατά το Μελά: ...βρέχει δυνατά και ακατάπαυστα... είμεθα όλοι υγροί ως τα κόκκαλα, οι πλείστοι έχουν πυρετό, κόψιμο ή κρυολόγημα. Μένομεν λοιπόν εκεί πλαγιασμένοι εις την λάσπην, γλιστρώντας ολίγον κατ' ολίγον, και διαρκώς βρεχόμενοι από ραγδαίαν βροχήν...χωρίς φυσικά να δυνηθώμεν να κοιμηθώμεν από τας συνεχείς βροντάς και την βροχήν²⁶⁸. Την 1η Οκτωβρίου 1906 ο Βάρδας σημειώνει στο ημερολόγιό του, πως ομίχλη ευτυχώς καλύπτει όλον τον τόπον, οπότε διευκολύνεται η πορεία του σώματός του²⁶⁹.

Τον ίδιο το Μελά, το πολύ κρύο στα ορεινά μέρη τον ανάγκασε να ομολογήσει: υποφέρομεν πολύ πρώτον από το ψύχος και την βροχήν και δεύτερον από την ακινησίαν²⁷⁰. Ο Βάρδας μάλιστα γράφει πως αρχές Φεβρουαρίου του 1905, στη Δυτική Μακεδονία, η θερμοκρασία έφτασε στους -13° C²⁷¹. Και ο Μελάς προσθέτει πως δεν ήταν λίγες οι φορές που διανυκτέρευαν στην ύπαιθρο με βροχή...ήλθομεν εις το όρος, όπου εκοιμήθημεν με φοβερά βροχήν²⁷².

Τα ακραία καιρικά φαινόμενα του χειμώνα δυσχέραναν τη διαβίωση των ανταρτών. Οι επιχειρήσεις διεξάγονταν σε μεγάλα υψόμετρα, όπου τα όρη ήταν σκεπασμένα με χιόνια, με πολύ περιορισμένες και δύσβατες οδούς και ατραπούς που εμπόδιζαν τις διακομιδές και τους ανεφοδιασμούς. Το δριμύ ψύχος που άρχιζε το Νοέμβριο, εξακολουθούσε μέχρι το Μάρτιο. Ο Βάρδας με

²⁶⁴ Για λεπτομέρειες περί των κλιματολογικών συνθηκών, βλ. Κυριαζόπουλος.

²⁶⁵ Βλ. Μελά, σελ. 285.

²⁶⁶ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 150.

²⁶⁷ Βάρδας, 1906, σελ. 31.

²⁶⁸ Βλ. Μελά, σελ. 358.

²⁶⁹ Βάρδας, 1906, σελ. 223.

²⁷⁰ Μελά, σελ. 368-369.

²⁷¹ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 74.

²⁷² Μελά, σελ. 387.

γλαφυρότητα περιγράφει τη χιονόπτωση: όλος ο τόπος είναι κατάλευκος, από ενός μηνός δεν παρέρχεται ημέρα να μην πέση χιών και να είμεθα ηναγκασμένοι να οδοιπορώμεν νύκτα, φαντάσου ψύχος και κόπωση, διότι είναι η χιών ως να περιπατής εις την άμμον του Φαλήρου, όπου και τους δυστρόπους ημιόνους δαμάζουν, όχι ημάς τους αβρόποδας. Χαρά εις εκείνους που θα ζήσωσι και θα περιμένωσι τη σωτηρία των από την Αιδηψόν²⁷³. Και αλλού συνδέει τη χιονόπτωση με δυσθυμία των ανταρτών²⁷⁴. Γράφει αλλού: οι στερούμενοι καππών κλαίουσιν εκ του ψύχους. Εγείρομαι πριν εξημερώσει εκ του ψύχους, οι οδόντες μου κτυπώσιν, ως ραπτομηχανή²⁷⁵.

Τα σώματα των οπλαρχηγών Βολάνη και Βρόντα, πέρασαν ολόκληρο τον Ιανουάριο του 1907 στην κορυφογραμμή μεταξύ της Αλμωπίας και του Μοριχόβου, στα σημερινά σύνορα Ελλάδας-Σκοπίων. Το υψόμετρο ήταν περίπου 2000 μέτρα, το χιόνι έφθανε τα δύο μέτρα και οι συγκοινωνίες πολύ δύσκολες. Ας επιτραπεί η παράθεση μίας ακόμη λυρικής περιγραφής αυτής της εμπειρίας από ένα άνδρα του σώματος: Όταν αραιά έβγαινε ο ήλιος απ' τους βράχους το μέρος έπαιρνε ξαφνικά φαντασμαγορική όψη. Τα πεύκα και τα έλατα γίνονταν χριστουγεννιάτικα δέντρα, το στρωμένο καταγής χιόνι βασιλικό χαλί της Ανατολής με διαμάντια και ζαφείρια και οι κρεμασμένοι από τα δένδρα και τους βράχους πίνινοι σταλακτίτες πολυέλαιοι από κρύσταλλο της Βοημίας. Είχαν στήσει πρόχειρες καλύβες από ελατόκλαδα. Δέκα χωρικοί κάθε τρίτη μέρα τους έφερναν στον ώμο την τροφή, αφού περπατούσαν όλη την νύκτα πάνω σε δασωμένα βουνά, ρεματιές, με κίνδυνο να πέσουν σε γκρεμούς ή ενέδρα Τούρκων, κομιτατζήδων, λύκων. Μουλάρια και άλογα δεν μπορούσαν να κινηθούν από το χιόνι²⁷⁶.

Ατομική υγιεινή

Δεν είναι εύκολο να συνοψισθούν γενικοί κανόνες ατομικής υγιεινής, ειδικά οι ισχύοντες κατά την ένοπλη φάση του Αγώνα²⁷⁷. Σε πολλές περιπτώσεις οι αντάρτες δεν είχαν την πολυτέλεια του λουτρού επί πολλές ημέρες²⁷⁸. Το λουτρό επιτρεπόταν μόνο κατά τη

²⁷³ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 52.

²⁷⁴ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 507.

²⁷⁵ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 716.

²⁷⁶ Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 314.

²⁷⁷ Για τους ισχύοντες κανόνες υγιεινής της εποχής, βλ. Σούτσος, Βιαγκίνης.

²⁷⁸ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 815.

διάρκεια της νύκτας, όταν δεν υπήρχε κίνδυνος αιφνιδιασμού από τους εχθρούς²⁷⁹. Όταν στο Κωσταράζι ο Μελάς βρήκε επιτέλους ζεστό νερό και έκανε λουτρό, διέταξε τους άνδρες του να δώσουν όλοι τα ρούχα τους για πλύσιμο, να πλυθούν οι ίδιοι και να ξυριστούν, ακριβώς για να διαφοροποιούνται από τους Βούλγαρους κομιτατζήδες²⁸⁰. Φαίνεται πως το ξύρισμα ήταν σταθερός κανόνας στα ελληνικά σώματα²⁸¹. Στο σώμα του καπετάν Νικηφόρου στο Βάλτο, ήταν παροιμιώδης η ενασχόληση του υπαρχηγού του σώματος με την καθαριότητα, την οποία μας διασώζει η Πηνελόπη Δέλτα, με αναφορά στους αρχαίους Σπαρτιάτες που καλλωπίζονταν πριν από τη μάχη²⁸². Ο Κων/νος Μαζαράκης παραδέχεται πως υπέφερε όλο το σώμα του από τις ψείρες²⁸³. Ο Βάρδας μάλιστα επισημαίνει πως οι αντάρτες θεωρούσιν τιμήν την ψείραν²⁸⁴. Ο Καούδης περιγράφει: *Ο Ιωάννης Καλογεράς εκίταξεν εις τον ήλιον το υποκάμισόν του κ' εσκότωσε εκατόν δέκα ψύρραις*²⁸⁵.

Στα θέματα διατροφής, οι κανόνες υγιεινής δεν εφαρμόζονταν από τους αντάρτες. Ο Μελάς αναφέρει πως *ευρέθη μία σκληρά προβατίνα την οποία τρώγομεν σχεδόν ωμήν, ανάλατον και χωρίς ψωμί*²⁸⁶. Ο «αριστοκράτης» Ζάννας, στις αναμνήσεις του από την καθημερινή ζωή με αντάρτες από το σώμα του Ματαπά, γράφει *...όταν μαγειρεύαμε φασόλια ή φακές, τρώγαμε όλοι από την ίδια γαβάθα. Όταν είχαμε ψητό, το κόβανε απάνω στη «λερή» φουστανέλλα» και με τα χέρια τραβούσαν τα καλύτερα κομμάτια για να μου το προσφέρουν*²⁸⁷. Ο Καραβίτης αναφέρει πως άπλωναν τα φαγώσιμα σε κλώνους οξιάς, αφού το φύλλο της οξιάς είναι το καθαρότερο τραπεζομάντιλο, ούτε χνούδι, ούτε κουνούπι, ούτε κανένα μικρόβιο ζει πάνω του²⁸⁸.

Διαχείριση πτωμάτων

²⁷⁹ Βλ. Καραβίτης, σελ. 482.

²⁸⁰ Βλ. Μελά, σελ. 373.

²⁸¹ Βλ. Καραβίτης, σελ. 882.

²⁸² Βλ. Δέλτα, σελ. 262.

²⁸³ Βλ. Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 65.

²⁸⁴ Βάρδας, 1907, σελ. 980.

²⁸⁵ Γούναρης, Καούδης, σελ. 58-60.

²⁸⁶ Μελά, σελ. 355.

²⁸⁷ Ζάννας, σελ. 70.

²⁸⁸ Καραβίτης, σελ. 217.

Ο Παπατζανετέας διηγείται τα εξής, σχετικά με ένα πτώμα στο Βάλτο...θα το έβγαλε έξω και θα το έθαψε στα γεντέκια, δηλαδή σε χαντάκια και χώμα υψωμένο στην άκρη του βάλτου που τα 'καναν για να μην ξεχειλίζει η λίμνη. Κι εγώ εκεί έθαψα τον Ρουμάνο, ενώ οι Βούλγαροι τα πετούσαν στη λίμνη και βρώμιζαν τα νερά²⁸⁹.

Ο Ζάννας επίσης αναφέρει πως όταν συγκρότησε σώμα προσκόπων του Ελληνικού Στρατού από Μακεδονομάχους αντάρτες το 1912, τους χολεριασμένους τους έθαβαν τότε μακριά από την πόλι, σ' έναν κοινό λάκκο²⁹⁰. Βέβαια δεν έχουμε αναφορά για χολέρα κατά την ένοπλη φάση, αλλά καταγράφεται μία ενέργεια προληπτικής ιατρικής, σύμφωνη με τους κανόνες υγιεινής.

Πολλές φορές οι σωροί των νεκρών χρειάστηκε να ταφούν διαδοχικά σε διαφορετικά σημεία για να αποφευχθεί ο έλεγχος από τις τουρκικές αρχές. Ο Μόδης περιγράφει γλαφυρά τις περιπέτειες της σωρού του οπλαρχηγού Χατζηπανταζή στις Σέρρες, τον οποίο οι Σερραίοι μνημένοι αγωνιστές αρχικά έθαψαν στην αυλή του Ελληνικού Προξενείου, αργότερα στον περίβολο της Μητρόπολης και τέλος πάλι στο Προξενείο²⁹¹.

²⁸⁹ Παπατζανετέας, σελ. 193.

²⁹⁰ Ζάννας, σελ. 70.

²⁹¹ Βλ. Μόδης, Αγώνες, σελ. 59-62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Αποτίμηση της περίθαλψης της ελληνικής παράταξης κατά το Μακεδονικό Αγώνα

Η περίθαλψη κατά το Μακεδονικό Αγώνα έχει αποτιμηθεί σε διάφορες μελέτες. Όπως σε κάθε εκτίμηση της απόδοσης του υγειονομικού σώματος, η βιβλιογραφία δίνει ιδιαίτερη βάση στις καταστάσεις που δυσχέραναν τον Αγώνα. Είναι φυσικό και προκύπτει από την ίδια τη φύση της υγειονομικής περίθαλψης, να καλύπτονται από λήθη οι επιτυχίες και να τονίζονται οι αποτυχίες²⁹². Στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, είχαν διατυπωθεί κατηγορίες κατά του Υγειονομικού, τις οποίες αντικρούει τεκμηριωμένα ο Λ. Βλαδίμηρος στο σχετικό πόνημα, αποδεικνύοντας πως παρά τις ατέλειες το υγειονομικό αντεπεξήλθε στην αποστολή του²⁹³. Το ίδιο συνέβη και με τις κρίσεις για την απόδοση του Υγειονομικού Σώματος κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Στις μεμψιμοιρίες και στις δυσμενείς κριτικές ήλθε να απαντήσει με πλήθος στοιχείων το σχετικό πόνημα των Σκαμπαρδώνη, Σχίζα και Καρδούλη²⁹⁴.

Ο Μακεδονικός Αγώνας με τις ιδιαιτερότητές του δεν περιόριζε την περίθαλψη στην υγειονομική υπηρεσία του στρατού, για την ακρίβεια, μόνο ένα μικρό μέρος ανήκε σ' αυτή. Το κύριο βάρος της οργάνωσης του συστήματος περίθαλψης επωμίστηκαν τα στελέχη των τοπικών εθνικών επιτροπών, οι άνθρωποι των προξενείων και οι αξιωματικοί του Μακεδονικού Κομιτάτου.

²⁹² Στο σύγγραμμα της ΓΕΣ/ΔΙΣ για την Υγειονομική Υπηρεσία στον πόλεμο 1940-41, υπάρχει ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «Ελλείψεις και δυσχέρειες στον Υγειονομικό Τομέα», βλ. Παπαγεωργίου, Κυμουρτζής, Πολυζώης, σελ. 163-175. Αντίστοιχα στο πόνημα της ιστορίας του Υγειονομικού για τη Μικρασιατική Εκστρατεία, υπάρχει κεφάλαιο «Αι ελλείψεις και δυσχέρειαι εις τον Υγειονομικόν Τομέα και η αντιμετώπισις τούτων», βλ. Παπαγεωργίου, σελ. 248-265.

²⁹³ Βλ. Βλαδίμηρος. Όλο το πόνημα διαπνέεται από το σχετικό πνεύμα αποκατάστασης της αλήθειας για τη δράση του Υγειονομικού το 1897, με πλήθος στοιχείων να δημοσιεύονται για πρώτη φορά.

²⁹⁴ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 295-297.

Κινητήριοι μοχλοί ήταν οι ιδιώτες οι οποίοι ασκούσαν την ιατρική στο Μακεδονικό χώρο. Ήταν αυτοί οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν δικαίως *μαχόμενοι ιατροί*²⁹⁵.

Σοβαρό πρόβλημα ήταν η αδυναμία παροχής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε ορισμένες βέβαια περιπτώσεις, κυρίως σε απομονωμένες περιοχές, όπως συνέβη με το θανάσιμα τραυματισμένο οπλαρχηγό Γαρέφη στα όρη της Βορειοδυτικής Μακεδονίας. Παρά το σχέδιο του Μακεδονικού Κομιτάτου, η προσπάθεια εγκατάστασης νέων χειρουργών ιατρών σε χωριά-κλειδιά στη Μακεδονία, δεν ευοδώθηκε. Όπως γράφει ο Ζυμβρακάκης: *είναι ασύλληπτον ποίας δυσκολίας συναντώ προς εξεύρεσιν ιατρών, κανείς δεν πείθεται να έλθη*²⁹⁶.

Σε ορισμένες ελληνικές κοινότητες οι τοπικές διαιρέσεις και ο φόβος των Τούρκων, αλλά και των Βουλγάρων, δυσχέραναν εξαιρετικά την εύρεση ασφαλών καταφυγίων για τους πάσχοντες μαχητές. Ιδιαίτερα επώδυνη για την ελληνική παράταξη ήταν η σύλληψη και εκτέλεση από τους κομιτατζήδες Ελλήνων τραυματισμένων ανταρτών, όπως του Κρητικού Πατρουδάκη. Οι ελλείψεις σε φαρμακευτικό υλικό ήταν επίσης συχνές και προκαλούσαν τα δικαιολογημένα παράπονα των ανταρτών.

Στο έλασσον πρόβλημα μη επιτέλεσης υγειονομικής εξέτασης των εθελοντών, προστέθηκαν ορισμένες φορές δυσχέρειες στη νοσηλεία των ανταρτών λόγω των άσχημων συνθηκών των εγκαταστάσεων στις οποίες παρεχόταν η υγειονομική φροντίδα, ή της έλλειψης ιατρών. Προβληματική κρίνεται πως ήταν η κατάσταση στις διακομιδές των τραυματισμένων ή ασθενών ανταρτών. Το οδικό δίκτυο ήταν από κακό έως ανύπαρκτο, η χρήση του σιδηροδρόμου και των πλωτών μέσων ήταν δυσχερής, ενώ δεν ήταν πάντοτε διαθέσιμες άμαξες ή κατάλληλα ζώα για μεταφορές τραυματιών. Ωστόσο η αυτοθυσία των ανταρτών και η εφευρετικότητα ορισμένων παραγόντων της ελληνικής παράταξης έδωσε λύσεις εκεί που δε βοηθούσε η κεντρική οργάνωση. Επίσης η έλλειψη χειρουργού που να συνοδεύει τους αντάρτες ήταν μελανό σημείο για τα ελληνικά σώματα. Ο Βάρδας γράφει: *δυστυχώς καθ' όλον τούτον τον αγώνα ουδείς επλησίασεν τα σώματα εκ του κλάδου τούτου*²⁹⁷.

²⁹⁵ Βλ. Ασημής.

²⁹⁶ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, ΑΕΒ'/ΑΓΓ', Φ. 2, Επιστολή Παμίκου προς Βάρδα, 9 Απριλίου 1905.

²⁹⁷ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 596.

Αν ο Μακεδονικός Αγώνας παρουσιάζεται ως μία προσχεδιασμένη στρατιωτική επιχείρηση, τότε πράγματι οι ατέλειες και οι αδυναμίες του συστήματος παροχής υγειονομικών υπηρεσιών είναι σοβαρές. Αλλά μάλλον, ο Αγώνας ήταν μία ακόμη φάση της ελληνικής κλέφτικης παράδοσης και έτσι οφείλει ο σύγχρονος μελετητής να τον προσεγγίζει²⁹⁸. Όσες και αν ήταν οι δυσκολίες, τελικά δεν υπερκαλύπτουν τη μεγάλη, αθόρυβη, επιτυχή προσφορά ιατροφαρμακευτικής φροντίδας. Με την πάροδο του χρόνου η παροχή υγειονομικών υπηρεσιών βελτιώθηκε σε οργάνωση, ποσότητα και ποιότητα.

Είναι ενδιαφέρουσα η άποψη για την περίθαλψη του Βάρδα, ενός αρχηγού που έζησε τον Αγώνα σε διάφορες φάσεις και κατέγραψε συστηματικά στο ημερολόγιό του γεγονότα και προσωπικές κρίσεις. Αρχικά ο Βάρδας τον Ιανουάριο του 1905 στο Βογατσικό της Δυτικής Μακεδονίας γράφει: *ανάγκη μεγίστη ταχείας αποστολής δύο τουλάχιστον νέων ιατρών, χειρουργών ιδίως, διότι οι εντόπιοι είναι άχρηστοι λόγω αγνοίας και φόβου*²⁹⁹. Και προσθέτει λίγες ημέρες αργότερα: *έχομεν ανάγκην 2 τουλάχιστον ανδρών χειρουργών και τοιούτους έχομεν πολλούς νέους στρατιωτικούς, οι οποίοι θα εδέχοντο ευχαρίστως. Εκτός της προς ημάς συνδρομής των, θα εβοήθουν και τους χωρικούς, έχοντας μεγίστην έλλειψιν αυτών και θα ωφελούμεθα σπουδαίως*³⁰⁰. Τέλη Φεβρουαρίου, ο θυμώδης Κρητικός αξιωματικός είχε αλλάξει ήδη άποψη ως προς τις ικανότητες των γηγενών ιατρών και το μόνο που μπορούσε να τους προσάψει ήταν φόβος³⁰¹. Από τον Αύγουστο κιόλας του 1905 αναφέρεται στη στενή συνεργασία που έχει με τον *ημέτερο εν Νεβέσκη ιατρό*³⁰². Ένα χρόνο μετά ο Βάρδας αποκαλύπτει πως ο ιατρός Σαχίνης στην Καστοριά ήταν μέλος του τριμελούς εκτελεστικού σώματος και *ουδείς ηδυνήθη να τον ανακαλύψη*³⁰³. Σε τραυματισμό ανδρός του σώματός του το Νοέμβριο του 1906, ο τραυματίας αντάρτης θα τύχει περιθάλψεως από δύο ιατρούς του Μοναστηρίου, γεγονός που ικανοποιεί τον δικαίως απαιτητικό για τους άνδρες του Βάρδα³⁰⁴.

²⁹⁸ Βλ. Γούναρης, Φωτογραφίες, σελ. 97.

²⁹⁹ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 54.

³⁰⁰ Αυτ., σελ. 68.

³⁰¹ Βλ. αυτ., σελ. 90.

³⁰² Βλ. αυτ., σελ. 189.

³⁰³ Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 35.

³⁰⁴ Βλ. αυτ., σελ. 317, όπου μάλλον πρόκειται για τους ιατρούς Μόναχο και Ματλή.

Ιατροί, φαρμακοποιοί, νοσηλευτές, ανταποκρίθηκαν στις υψηλές απαιτήσεις του Αγώνα σε μεγάλο ποσοστό. Δεν είναι η αναζήτηση μύθων και ρομαντικών ηρώων η οποία οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα, αλλά η εύρεση πλήθους στοιχείων στις πηγές, τα οποία μέχρι τώρα έμεναν ανεκμετάλλευτα και επέτρεπαν στη δυσχέρεια στις διακομιδές και σε μεμονωμένα δικαιολογημένα παράπονα για τις νοσηλείες, να είναι οι μόνες αναφορές για την περίθαλψη στη βιβλιογραφία του Μακεδονικού Αγώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο

Η περίθαλψη στις άλλες μαχόμενες παρατάξεις κατά το Μακεδονικό Αγώνα

Η εξέταση της υγειονομικής περίθαλψης στο Μακεδονικό Αγώνα στην παρούσα έρευνα αφορούσε μόνο την ελληνική πλευρά. Υπήρχαν και οι απώλειες υγείας Βουλγάρων, Σέρβων και Τούρκων, πάντοτε βέβαια με τις ιδιαιτερότητες του ακήρυχτου πολέμου, οι οποίες έχουν ήδη περιγραφεί.

Από πλευράς τουρκικού στρατού υπήρχε οργανωμένο υγειονομικό σώμα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό στελεχωνόταν από ομογενείς Έλληνες και Εβραίους ιατρούς. Στο Μακεδονικό χώρο λειτουργούσαν στρατιωτικά νοσοκομεία στη Θεσσαλονίκη, στο Μοναστήρι, στη Στρώμνιτσα, στη Νεάπολη και στο Νευροκόπι³⁰⁵. Η παραγωγική σχολή των Οθωμανών στρατιωτικών ιατρών λειτουργούσε, ως «αυτοκρατορική» από το 1839 στην Κωνσταντινούπολη³⁰⁶. Δεν καταγράφονται ιδιαίτερα προβλήματα στην περίθαλψη των απωλειών υγείας του Οθωμανικού στρατού, οι οποίες άλλωστε δεν ήταν μεγάλες σε αριθμό.

Η βουλγαρική παράταξη αντιμετώπιζε αντίστοιχα προβλήματα με την ελληνική. Φαίνεται ότι μετά το 1875 οι πρώτοι Βούλγαροι ιατροί άρχισαν να σταδιοδρομούν στον Οθωμανικό στρατό. Παράλληλα βασικά μέλη των βουλγαρικών κομιτάτων ήταν ιατροί, όπως ο Christo Tatarchev, ιδρυτικό μέλος της Ε.Μ.Ε.Ο. με ηγετική θέση στην οργάνωση για μακρό χρονικό διάστημα ή ο εξάδελφός του Aggelof Tatarchev ο οποίος ασκούσε την ιατρική στο Μοναστήρι³⁰⁷. Σε ατομικό επίπεδο ξεχωρίζει η Tjeta Boda. Πρόκειται για γυναίκα που ασκούσε την ιατρική στην περιοχή των Σερρών. Είναι άγνωστο εάν είχε πανεπιστημιακή εκπαίδευση, το πιθανότερο είναι πως

³⁰⁵ Πεντόγαλος, Ιατρική, σελ. 258.

³⁰⁶ Τρομπούκης, σελ. 85.

³⁰⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 74-75 και Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 987.

ασκούσε την ιατρική εμπειρικά. Σε μία από τις πολλές μυθιστορηματικού ύφους ανταποκρίσεις Δυτικών δημοσιογράφων, αναφέρεται πως η Boda ανήκε σε ανταρτικό σώμα και απολάμβανε το σεβασμό των ανδρών του σώματος³⁰⁸.

Αξίζει σχολιασμού το ότι η βουλγαρική προπαγάνδα εκμεταλλεύτηκε την προθυμία των Ευρωπαίων και Αμερικανών δημοσιογράφων, να ανακαλύψουν Χριστιανούς ήρωες καταδιωκόμενους από τους βάρβαρους Μουσουλμάνους Τούρκους στα Μακεδονικά βουνά. Η δημοσίευση φωτογραφιών (πιθανότατα σκηνοθετημένων), με κομιτατζήδες να δέχονται τις πρώτες βοήθειες για μικροτραυματισμούς, όπως ένα διάστρεμμα, βοηθούσε στη δημιουργία κλίματος συμπαθείας προς τη βουλγαρική υπόθεση³⁰⁹. Προστίθεται μάλιστα και το ηρωικό στοιχείο, όταν καταγράφεται πως κάθε Βούλγαρος αντάρτης ήταν εφοδιασμένος με δηλητήριο, το οποίο θα λάμβανε σε περίπτωση σύλληψής του από τουρκικές δυνάμεις³¹⁰.

Στις «τσέτες», τα βουλγαρικά ανταρτικά σώματα, τα οποία οργανώνονταν στη Βουλγαρία και διέρχονταν μυστικά τα σύνορα, φαίνεται πως υπήρχε συστηματική υγειονομική υποστήριξη³¹¹. Στις φωτογραφίες των σωμάτων αυτών απεικονίζονται πανομοιότυποι φαρμακευτικοί σάκοι, σημείο που δείχνει ύπαρξη κεντρικής οργάνωσης. Επίσης, γνωρίζουμε πως, σε ορισμένες περιπτώσεις, Έλληνες ιατροί καλούνταν να περιθάλψουν Βούλγαρους αντάρτες, γεγονός αναμενόμενο από το μεγάλο αριθμό των Ελλήνων ιατρών στη Μακεδονική ύπαιθρο χώρα. Φυσικά τα σοβαρά περιστατικά διακομίζονταν στη Βουλγαρία, καθώς δεν υπήρχε οργανωμένο βουλγαρικό νοσηλευτικό ίδρυμα, ενώ ο αριθμός των Βουλγάρων ιατρών ήταν ελάχιστος³¹².

Θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα μία συγκριτική μελέτη της περίθαλψης κατά το Μακεδονικό Αγώνα στις διάφορες μαχόμενες παρατάξεις, παρά τη δυσχέρεια της ύπαρξης πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας σε ελληνική, τουρκική, βουλγαρική και σερβική γλώσσα.

³⁰⁸ Βλ. Howden, σελ. 308.

³⁰⁹ Βλ. αυτ., σελ. 312.

³¹⁰ Βλ. αυτ., σελ. 45.

³¹¹ Βλ. Νικόλτσιος, σελ. 150.

³¹² Αναφέρονται μόλις 12 Βούλγαροι ιατροί κατά το 1905 σε όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη. Βλ. Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 75.

Β' ΜΕΡΟΣ

**Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΣΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ
ΑΓΩΝΑ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΕΣ.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10^ο

Γενικά στοιχεία για την υγειονομική περίθαλψη στο Μακεδονικό Αγώνα κατά τις επιμέρους ιατρικές ειδικότητες.

Η αναφορά στοιχείων κατά ιατρικές ειδικότητες παρουσιάζεται προβληματική. Στην Ελλάδα, η άσκηση κάποιας ειδικότητας θεσμοθετήθηκε μόλις το 1929, οπότε απαιτήθηκε ειδικό ενδεικτικό έγγραφο από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών, το οποίο βεβαίωνε τη μεταπτυχιακή εκπαίδευση των ενδιαφερομένων σε πανεπιστημιακές κλινικές και εργαστήρια³¹³. Μέχρι τότε, οι Έλληνες ιατροί δήλωναν κατά βούληση την ειδικότητα που ασκούσαν και μάλιστα με τέτοιο τρόπο, που να συμπεριλαμβάνουν στην πελατεία τους, όσο αυτό ήταν δυνατό, ευρύτερο φάσμα ασθενών. Στο άλλο εθνικό και επιστημονικό κέντρο, στην Κωνσταντινούπολη, οι ομογενείς ιατροί διαφημίζονταν ως ασκούντες επιμέρους ειδικότητες³¹⁴. Αλλά και στη Μακεδονία αρκετοί ιατροί είχαν αρχίσει να προσανατολίζονται τα επαγγελματικά τους ενδιαφέροντα και την ενημέρωσή τους σε ορισμένους βασικούς κλάδους και από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αυτή η τάση αυξήθηκε κατακόρυφα, όπως για παράδειγμα στην Ωτορινολαρυγγολογία. Ο Adam Politzer στο έργο του Ιστορία της Ωτολογίας που εκδόθηκε το 1913, αναφέρει πως στη Θεσσαλονίκη ασκούσαν, ήδη από το 1910, ειδικότητα ωτορινολαρυγγολόγου οι Π. Δούκας, Δ. Μαργαρίτης και Δ. Ζάννας³¹⁵. Αντίστοιχα δηλώθηκαν οι πρώτοι χειρουργοί, παθολόγοι, γυναικολόγοι-μαιευτήρες, παιδίατροι, φυματιολόγοι και νευρολόγοι-ψυχίατροι. Σχεδόν όλοι ασκούσαν και τη γενική ιατρική. Υπήρχαν μάλιστα περιπτώσεις που ιατροί άλλαζαν ειδικότητα. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο εξειδικευμένοι ιατροί πολύ συχνά προσέφεραν υπηρεσίες άλλης ειδικότητας στους αγωνιστές.

³¹³ Βλ. Καπανίδης, σελ. 34.

³¹⁴ Βλ. Τρομπούκης, σελ. 185-216.

³¹⁵ Βλ. Πολυζωίδης, ΩΡΛ, σελ. 13.

Κρίθηκε σκόπιμο, για την καλύτερη προσέγγιση του θέματος, να χρησιμοποιηθεί το σημερινό σύστημα ταξινόμησης των παθήσεων και ένταξής τους στο πεδίο συγκεκριμένης ειδικότητας, όπου αυτό στάθηκε δυνατό. Και αυτό, διότι και ευκολότερο είναι στον ειδικό σήμερα στο χώρο της υγείας να εξετάσει τα δεδομένα στο δικό του πεδίο, αλλά και διότι, με αυτήν την προσέγγιση, καταδεικνύεται το υψηλό επίπεδο παρεχομένων υπηρεσιών σε ορισμένες ειδικότητες, κατά τον Αγώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11°

Χειρουργικές Ειδικότητες

Γενική Χειρουργική

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Χειρουργική είχε αρχίσει να εξελίσσεται στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο. Μέχρι τα μέσα του αιώνα, δεν υπάρχουν πληροφορίες για ιατρούς χειρουργούς. Στο χώρο κυριαρχούσαν οι πρακτικοί χειρουργοί, οι εμπειρικοί. Στα τέλη του αιώνα, παρά την εμφάνιση ιατρών με σπουδές σε ιατρικές σχολές της Ευρώπης, αναφέρεται σε εφημερίδα της εποχής η ύπαρξη ακόμη και Θεσσαλονικιάς «μέγαιρας-γιάτρισσας». Χαρακτηριστικό είναι πως ακόμη και το 1882, στη Θεσσαλονίκη, επιτράπηκε σε σημαντικό αριθμό πρακτικών η άσκηση της Χειρουργικής, γεγονός που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες και των ιατρών και του κοινού της πόλης³¹⁶.

Με την πάροδο του χρόνου, η κατάσταση άλλαξε. Σύμφωνα με τον καθηγητή Πεντόγαλο από το 1869, στο νοσοκομείο της Ορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης, στο Θεαγένειο, χειρουργούσαν ο Γεώργιος Βόγας και ο Κωνσταντίνος Σχινάς, διαπρεπείς χειρουργοί της εποχής. Στη Θεσσαλονίκη, το 1881, οι Έλληνες ιατροί ίδρυσαν τον *Εν Θεσσαλονίκη Σύλλογον των Ελλήνων ιατρών*. Στο Μοναστήρι, από το 1889, οι μετεκπαιδευμένοι στο Παρίσι Α. Αρβανίτης και Μιχαήλ Χρίστοβιτς, εκτελούσαν σωρεία επεμβάσεων. Ο Χρίστοβιτς, το 1889, εκτέλεσε τις δύο πρώτες επιτυχείς τραχειοστομίες, για την αντιμετώπιση της διφθερίτιδας. Ο Αλέξανδρος Λούης, την ίδια εποχή, ίδρυσε χειρουργική-γυναικολογική κλινική στα Βελεσά (σημερινό Τίτο Βέλες). Στις Σέρρες, χειρουργούσε ο Αναστάσιος Χρυσάφης, με σπουδές στη Βιέννη, ενώ στην Καβάλα διακρίθηκε ο Ιταλός Πικιώλι³¹⁷.

³¹⁶ Βλ. Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 985.

³¹⁷ Βλ. αυτ., σελ. 986.

Οι ιατροί του τουρκικού στρατού δεν υστερούσαν σε χειρουργική δραστηριότητα. Ο Οθωμανός Αλή εφένδης, διατηρούσε ιατρείο στη Θεσσαλονίκη, στο Γενή Χαμάμ, με άριστες συστάσεις. Ο Εβραίος Ζακ Νισίμ, είχε πολύ καλή φήμη ως χειρουργός, ενώ εξήντλησε την ιεραρχία καθώς ονομάστηκε πασάς, δηλαδή στρατηγός³¹⁸. Επίσης, στη Στρώμνιτσα, ο Τζετ εφένδης, χειρουργός, αντιμετώπισε επιτυχώς τραυματία στην κοιλιακή χώρα.

Αρχές του 20^{ου} αιώνα, στη Θεσσαλονίκη, στο νοσοκομείο Χαμηδιέ, διευθυντής της Χειρουργικής κλινικής ήταν ο Έλληνας χειρουργός Π. Οικονόμου και επιμελητής ο Ζ. Σαββαρίκας³¹⁹. Στο Θεαγένειο χειρουργούσαν οι Ε. Χαρισιάδης, Ι. Νεδέλκος και Α. Μητσόπουλος. Στο στρατιωτικό νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, μετατέθηκε από τα Σκόπια ο, εκ των διαπρεπών χειρουργών του αυτοκρατορικού στρατού, Νίκος Μπέης (Νικόλαος Κασάπης). Στο Μοναστήρι, στο νοσοκομείο Gurebá, χειρουργούσε ο Α. Χρηστίδης, τον οποίο η Αυτοκρατορική Ιατρική Εταιρία της Κωνσταντινουπόλεως ονόμασε αντεπιστέλλον μέλος της. Επίσης χειρουργούσαν οι Ζαμαούλης, Δημητρίου, Νάλης και Δούμας. Το 1906, ανακαινίστηκε η αίθουσα χειρουργείου του Ευαγγελισμού, δηλαδή του νοσοκομείου της ελληνικής κοινότητας Μοναστηρίου, ώστε να αποφεύγονται όσο ήταν δυνατό οι μολύνσεις μετά τις εγχειρήσεις. Προκαλεί μεγάλη εντύπωση πως το στρατιωτικό νοσοκομείο Μοναστηρίου απέκτησε νέα χειρουργική κλινική και ακτινολογικό μηχάνημα, αλλά σταθερά πρώτο στην προτίμηση των ασθενών παρέμεινε το ελληνικό νοσοκομείο³²⁰. Στην Καβάλα εμφανίστηκε ο Ιωάννης Αστεριάδης, ενώ στις Σέρρες πάντα χειρουργούσε ο Χρυσάφης και στη Δράμα ο Αλέξανδρος Σβορώνος.

Στον απολογισμό του νοσοκομείου Χαμηδιέ της Θεσσαλονίκης, αναφέρονται διάφορες χειρουργικές επεμβάσεις που διενεργήθηκαν: σκωληκοειδεκτομές, εντερικές αποφράξεις, λιθιάσεις κύστης, εντερεκτομή, λαρυγγεκτομή, οπισθοστερνική βρογχοκήλη, ανεύρυσμα ιγνυακής αρτηρίας και πολλαπλή εχينوκοκκίαση κοιλίας³²¹. Αναφέρονται επίσης ρήξη εξωμητρίου κυήσεως, οισοφαγοτομίες, σπληνεκτομή και πολλαπλά τραύματα κεφαλής, κοιλίας και άκρων³²². Ο Οικονόμου, στο 2^ο Πανελλήνιο συνέδριο,

³¹⁸ Βλ. Νικόλτσιος, Τρομπούκης, σελ. 27.

³¹⁹ Βλ. Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 988.

³²⁰ Βλ. αυτ..

³²¹ Βλ. αυτ..

³²² Περισσότερα βλ. Σαββαρίκας.

ανακοίνωσε εργασία *Περί της ριζικής θεραπείας των κηλών και ιδία της βουβωνικής*, δηλαδή ασχολήθηκε επιστημονικά με μία χειρουργική πάθηση που ήταν προνομιακός χώρος για τους εμπειρικούς της εποχής³²³. Αξιοσημείωτη είναι η διενέργεια μέσα στην τριετία 1905-1907 προστατεκτομής από τον Χρίστοβιτς, καισαρικής τομής και ολικής υστερεκτομής από τον Νεδέλκο στο Θεαγένειο³²⁴. Φυσικά, λάθη γίνονταν και τότε. Ο Οικονόμου ανακοίνωσε σε συνέδριο, *περί λαβίδος αιμοστατικής λησμονηθείσης κατά την εγχείρησιν εν τη κοιλία και εξαχθείσης μετά τρία έτη εκ του εσωτερικού του εντέρου δι' εγχειρήσεως*³²⁵.

Από την έρευνα επισημαίνεται αξιόλογη χειρουργική δραστηριότητα στο μακεδονικό χώρο, κατά τη διεξαγωγή του Μακεδονικού αγώνα. Η πλειοψηφία όσων ασκούσαν την ιατρική στο χώρο ήταν Έλληνες, δίπλα στη μειοψηφία των ελληνομαθών και μη από άλλες εθνότητες³²⁶. Οι Έλληνες χειρουργοί είχαν τον πρώτο λόγο, τόσο στα νοσοκομεία των ελληνικών κοινοτήτων, όσο και στα τουρκικά πολιτικά και στρατιωτικά νοσοκομεία. Πολλές επεμβάσεις ήταν τότε πρωτοποριακές και ορισμένες από αυτές είναι σημαντικές ακόμη και σήμερα. Και είναι βέβαιο, πως το έργο των Ελλήνων χειρουργών, πέρα από το αμιγές επιστημονικό πεδίο, εκτεινόταν και σε εθνικό πλαίσιο.

Από τα απομνημονεύματα των Μακεδονομάχων, προκύπτει σωρεία χειρουργικών περιστατικών, όπως είναι αναμενόμενο σε ένοπλο αγώνα. Στις περιπτώσεις που οι ασθενείς ή τραυματίες ήταν αρχηγοί σωμάτων ή οπλαρχηγοί υπάρχει πλήθος αναφορών στις πηγές.

Από το χωριό Ρούλια (Κώττας), στις 18 Μαρτίου, γράφει ο Μελάς...*εις το σπίτι του Κώττα... συνηντήσαμεν δύο νέους, παλληκάρια του Κώττα που επληγώθησαν εις το πόδι. Αλλά με τους εμπειρικούς και με τα φυτίλια κατέστρεψαν τα πόδια τους. Όταν μετά 15 ημέρας στείλωμεν ανθρώπους διά να πάρωμεν όπλα, θα τους στείλωμεν με τα έξοδά τους εις τας Αθήνας...*³²⁷.

Τα φυτίλια, τα οποία αναφέρονται, ήταν βύσματα που τοποθετούσαν στις πληγές για να παροχετευτεί το πύον. Φαίνεται βέβαια πως δεν τηρούνταν οι αρχές της ασηψίας και της αντισηψίας,

³²³ Αναλυτικά για τις τότε εφαρμοζόμενες θεραπείες στις κήλες, βλ. Μέρμηγκας.

³²⁴ Βλ. Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 989.

³²⁵ Βλ. αυτ., σελ. 988.

³²⁶ Πεντόγαλος, Γενεαλογικά, σελ. 8.

³²⁷ Μελά, σελ. 247.

οπότε απλώς η παροχέτευση του πύου δεν προσέφερε θεραπευτικό αποτέλεσμα στον τραυματία. Χαρακτηριστικό είναι πως, εκείνη την εποχή, διεθνώς, πολλοί ιατροί δεν έδιναν την προσήκουσα προσοχή στην αντισηψία. Γράφει ο Μαρίνος Γερουλάνος στα απομνημονεύματά του, αναφερόμενος στο 1897: *η Χειρουργική ευρίσκετο ακόμη εις τας αρχάς της εφαρμογής των αντισηπτικών αντιλήψεων και διδαγμάτων. Μόνον νέα τινά νοσοκομεία του Βερολίνου είχαν αρχίσει να προσαρμόζονται προς τας νεωτέρας αντιλήψεις*³²⁸. Εάν αυτή ήταν το 1897 η κατάσταση στη Γερμανία, μπορεί να υποθέσει κανείς πόσο απείχαν οι εμπειρικοί ιατροί μίας επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του 1904, από τα σημερινά δεδομένα περί ασηψίας και αντισηψίας.

Βέβαια οι επιστήμονες ιατροί της οθωμανικής επικράτειας, είχαν αρχίσει να εφαρμόζουν την αντισηψία. Στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι χειρουργικές κλινικές ελληνοκρατούνται, αναφέρεται το 1870 εφαρμογή αντισηψίας κατά Lister, από το χειρουργό Αντώνη Σιώτη σε εγχείρηση καρκίνου του μαστού³²⁹.

Μία, συχνά εμφανιζόμενη στους αντάρτες, κατηγορία χειρουργικών παθήσεων, ήταν οι κήλες. Ο ανθυπολοχαγός Κατεχάκης, γενικός αρχηγός του αγώνα στη Δυτική Μακεδονία, αναγκάστηκε να επανέλθει στην Αθήνα, καθώς είχε επιδεινωθεί η κατάσταση της υγείας του, κατά το Δεκέμβριο του 1904, γιατί *έπαθε από κήλη*³³⁰. Ο Κατεχάκης, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, καθυστέρησε να ζητήσει ιατρική βοήθεια για το πρόβλημά του και το έπραξε μόνο όταν δεν μπόρεσε να υποφέρει άλλο τον πόνο³³¹. Ο Παύλος Μελάς, γνωρίζοντας προσωπικά τον Κατεχάκη και τη σωματική του κράση, γράφει *...είμαι ευτυχής διότι δεν ήλθε ο Κατεχάκης, αμφιβάλλω αν θα ηδύνατο να υποστή αυτὰς τας κακουχίας... και αργότερα προσθέτει ...απεφασίσθη η αποστολή του Τσόντου και Κατεχάκη. Είμαι ευτυχής δια τούτο, αλλά φοβούμαι μήπως υποφέρουν πολύ από τον επελθόντα ήδη χειμώνα. Ιδίως δια τον τελευταίον δεν το ευρίσκω φρόνιμο*³³².

Αξιοσημείωτη είναι η επιστολή του Κατεχάκη προς τον αντικαταστάτη του Βάρδα, όπου χρησιμοποιείται κρυπτογραφικός κώδικας για τις ονομασίες των χωριών του τομέα δράσης τους:

³²⁸ Γερουλάνος, σελ. 79.

³²⁹ Βλ. Τρομπούκης, σελ. 199-200.

³³⁰ Καραβαγγέλης, σελ. 37.

³³¹ Βλ. Χοτζίδης, σελ. 92, ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 178 και Καραβίτης, σελ. 182.

³³² Μελάς, σελ. 233.

Εν 713487ΘΟΟ [Βογατσικώ] 5/2/1905

Φίλτατε κ. Βάρδα

...σήμερα την πρωίαν μ' επεσκέφθη ο ιατρός όστις είναι της γνώμης ότι πάσχω εκ βουβωνοκοίλης ελαφράς δυναμένης να θεραπευθή ριζικώς είτε διά κοιλεπιδέσμου και πολυχρονίου ακινησίας (αδύνατον βέβαια δι' ημάς) είτε και δι'εγχειρίσεως εξ ής πλέον των 20 ημερών δεν θα παραμείνω ασθενών. Συνάμα δε μοι συνέστησεν ταχείαν ριζικήν θεραπείαν ήτις κατά το λέγειν του είναι και ακίνδυνος, καθ' όσον εν εναντία περιπτώσει θα αυξηθή οπότε και σπλάγχχνον δυνατόν να εξέλθη...

Σε χαιρετώ,
Ρούβας³³³.

Ο Κατεχάκης τελικά επέστρεψε στην Αθήνα, το Φεβρουάριο του 1905, μαζί με άλλους ασθενείς αντάρτες και τους συμπατριώτες του οπλαρχηγούς Γύπαρη και Καραβίτη. Χειρουργήθηκε σε κάποιο νοσοκομείο των Αθηνών και επέστρεψε στον Αγώνα. Στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο ο υπίατρος Κωνσταντίνος Μέρμηγκας, επιμελητής τότε της Χειρουργικής κλινικής του στρατιωτικού νοσοκομείου των Αθηνών, δημοσίευσε τα πρώτα αποτελέσματα από την εφαρμογή σε ασθενείς με κήλη της πρωτοποριακής τότε μεθόδου, της γνωστής πλαστικής κατά Bassini³³⁴. Το πιθανότερο είναι ο Μέρμηγκας να χειρούργησε τον Κατεχάκη, δηλαδή ένας μελλοντικός καθηγητής Πανεπιστημίου χειρούργησε ένα μελλοντικό Στρατιωτικών.

Ο οπλαρχηγός Καούδης αναφέρει στα απομνημονεύματά του πως, τον Αύγουστο του 1904, κατά την είσοδο ελληνικού σώματος στη Μακεδονία, ο αντάρτης Σίμος Στογιάννης (Ιωαννίδης) επήδησε σε κάποιο ρεματάκι κ' έπαθεν από κήλη και τον έστειλα πίσω και έκανε εγχείριση κ' έγινε καλά³³⁵. Η ανάρρωση ήταν ταχεία, αν κρίνουμε από το ότι ο Στογιάννης, το Νοέμβριο του ιδίου έτους, ακολούθησε την ομάδα Κατεχάκη στη Δυτική Μακεδονία.

Ο Κρητικός αρχηγός σώματος Ιωάννης Καραβίτης αναφέρει πως φοβόταν την πάλη στην οποία επιδίδονταν οι άνδρες του στον ελεύθερο χρόνο τους, επειδή ο μικρόσωμος και αδύνατος Νταλίπης

³³³ Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 2, σελ. 25.

³³⁴ Βλ. Μέρμηγκας, σελ. 255-258.

³³⁵ Χοτζίδης, σελ. 68.

υπέφερε από μία μικρή κήλη³³⁶. Ο Πύρζας επίσης αναφέρει πως ένας από τους συνοδούς των 4 αξιωματικών, οι οποίοι έκαναν την πρώτη περιοδεία στη Μακεδονία το 1904, ο Αποστόλης Τράγας, έπαθε κήλη, οπότε μετέβη σιδηροδρομικώς στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στην Αθήνα, εφοδιασμένος βέβαια με τα απαραίτητα έγγραφα και χρήματα³³⁷. Τέλος, αναφέρεται πως το 1905, η Σόννου Ανδρεάδου στις μετακινήσεις της στη Δυτική Μακεδονία μετέφερε έγγραφα του αγώνα τα οποία έκρυβε επιτυχώς από τους Τούρκους. Η Σόννου έραβε τα έγγραφα μέσα στον κηλεπίδεσμο που φορούσε και δεν κινούσε υποψίες, αφού τότε ο κηλεπίδεσμος ήταν πολύ διαδεδομένη συντηρητική θεραπεία για τις κήλες³³⁸.

Μία άλλη χειρουργική πάθηση, η οποία καταγράφεται στα απομνημονεύματα των Μακεδονομάχων, είναι τα εγκαύματα. Ο οπλαρχηγός Παπατζαντεάς στα απομνημονεύματά του, αναφέρεται σε εγκαύματα που προκαλούσε η υπερθέρμανση των όπλων από τη πολύωρη χρήση. *Τα χέρια μου όμως από τα όπλα που είχαν ανάψει κατακάηκαν, σήκωσαν φούσκες και μετά τη μάχη τα είχα τρεις ώρες στο νερό*³³⁹. Ο οπλισμός ήταν μεταχειρισμένος από τον ελληνικό στρατό, συνήθως τυφέκια τύπου Grass και σπανίως νεότερα τύπου Manlicher. Παρουσιάζονταν συχνά εμπλοκές και η υπερθέρμανση ήταν σχεδόν αναπόφευκτη κατά τη μάχη. Ειδικά στις συμπλοκές, στις καλύβες του Βάλτου των Γιαννιτσών, οι διαρκείς ομοβροντίες επιβάρυναν την κατάσταση.

Εγκαύματα επίσης προκαλούσαν ενίοτε και οι εκρηκτικοί μηχανισμοί που χρησιμοποιούνταν στον αγώνα ύστερα από την ευρεία χρήση τους από τους κομιτατζήδες. Ο Λεωνίδας Πετροπουλάκης βρισκόταν στο πλευρό του αρχηγού του, Αντώνη Βλαχάκη (Λίτσα), στη μάχη της Οσνίτσανης, όταν εξερράγη εκρηκτικός μηχανισμός στα χέρια του Λίτσα. Ο Πετροπουλάκης αναφέρεται πως παρουσίασε εκτεταμένα εγκαύματα³⁴⁰. Ο Λίτσας κατέληξε και οι άνδρες του σώματος προσπάθησαν να διακομίσουν τον Πετροπουλάκη, τον σκέπασαν με την κάπα του, αλλά, λίγο αργότερα, άφησε και αυτός την τελευταία του πνοή.

Σχετικά με τα μέσα αντισηψίας, ο Καραβίτης αναφέρει ένα αξιοπερίεργο στοιχείο. *Εκύτταξα τις πληγές του Βολάνη, που ήσαν*

³³⁶ Καραβίτης, σελ. 186.

³³⁷ Παπασταμάτης, Πύρζας, σελ. 34.

³³⁸ Τζινίκου, Μακεδόνισσα, σελ. 221.

³³⁹ Παπατζαντεάς, σελ. 20.

³⁴⁰ Τσάμης, Αγών, σελ. 344.

πολλές αλλά όχι σοβαρές. Έστειλα και εμάζεψαν ρετσίνι από τα πεύκα που είναι πολύ αντισηπτικό και άλειψα τες πληγές, που έκλεισαν σε ολίγες ημέρες³⁴¹.

Αρκετές φορές υπήρχαν και ακρωτηριασμοί, κυρίως σε περιπτώσεις τραυμάτων από πυροβόλα όπλα. Ο Καραβίτης αναφέρει πως, μετά από διήμερο μάχη με Τούρκους και Βουλγάρους στο δάσος του Μπουκόβικ, ένας από τους άνδρες του έχασε μισό δάκτυλο³⁴².

Οι τραυματισμοί δεν συνέβαιναν μόνο κατά τη διάρκεια της μάχης. Στις 8 Ιουνίου 1906, ο Βάρδας με το σώμα του κατέλυε στην ιερή Μονή Ντούσκου στην Πύλη Τρικάλων. Εκεί ο Έλληνας αρχηγός γράφει πως ...συμβαίνουνσι λυπηρά επεισόδια μεταξύ των ανδρών. Ο Μακεδών αντάρτης Πέτρος Αναστ. Γούλιας, εξετάζων το περίστροφόν του, μάουζερ επαναληπτικόν, μεταξύ άλλων περιέργων, δεν πρόσεξε και εξεπυρσοκρότησε. Επλήγωσε δε τον εξαδελφό του Σταύρον Κ. Γούλια εις τον πόδα τον δεξιόν. Το τραύμα είναι διαμπερές εις την κνήμην και ευτυχώς δεν φαίνεται να ήγγιζε το οστόν. Γίνεται πρόχειρος επίδεσμος επιτιθεμένης ολίγης γάζης ιωδοφορμίου.

Δεν παρήλθε πολλή ώρα ότε ηγέρθη έρις μεταξύ των Κρητών Νικολούδη και Πρωιμάκη εξ αφορμής ασημάντου περί φαγητού. Ο πρώτος έσυρεν την κάμαν του, εμεσολάβησαν όμως άλλοι και τους διεχώρισαν, αλλά μεταξύ τούτων ο Παν. Γερογιάννης, κρατών την χείρα του, τυχαίως εκόπη εις την παλάμην της δεξιάς χειρός, υπό της κάμας αποσυρθείσης βιαίως. Το τραύμα είναι σοβαρόν, διότι του έχει αποκόψει τον δείκτην μέχρι του οστού και το παχύ μέρος της παλάμης. Μετά δυσκολίας σταματά το αίμα, επιδένεται και αυτό προχείρως. Τα ανωτέρω επιτείνουνσι την αθυμίαν όλων. Αποστέλλω τον Κυριάκον Γούλιαν εις Πόρταν με επισκεπτήριόν μου προς τον εκεί αστυνόμον όπως του δοθή διάλυσις φαινικού οξέως και ιωδοφορμίου³⁴³.

Στις 20 Σεπτεμβρίου 1904, ο Μελάς με το σώμα του συγκρούστηκε με τουρκικό απόσπασμα, έξω από το χωριό Μπελκαμένη (Δροσοπηγή). Τραυματίστηκε ο φαρμακοποιός Φίλιππος Καπετανόπουλος από το Μοναστήρι, ο οποίος προ ολίγων ημερών είχε ενταχθεί στο σώμα. Ο Μελάς γράφει πως ο Φίλιππος πληγώνεται εις τον αριστερόν μηρόν. Η σφαίρα διατρυπά τον μηρόν και εξέρχεται εις το υπογάστριον, πολύ πλησίον της κλειδώσεως του μηρού³⁴⁴. Ο

³⁴¹ Καραβίτης, σελ. 791.

³⁴² Αυτ., σελ. 283.

³⁴³ Βάρδας, 1906, σελ. 18.

³⁴⁴ Μελά, σελ. 396.

Πύρζας σημειώνει, πως ο Μελάς με το Λαμπρινό σκέπασαν το Φίλιππο με την κάπα, και τον άφησαν σε κάτι κλαριά αφού δεν μπορούσε να περπατήσει³⁴⁵. Ο Καραβίτης επισημαίνει πως το φορείο θα ήταν πολυτέλεια³⁴⁶. Ο Καπετανόπουλος κατέληξε σε μικρό χρονικό διάστημα από ακατάσχετη αιμορραγία. Σοβαρό τραύμα στο μηρό από πυροβόλο όπλο καταγράφεται και για τον αντάρτη Μιχάλη Αθίτη, στο χωριό Στάτιτσα, κατά τη μάχη που προηγήθηκε του θανάτου του Παύλου Μελά³⁴⁷. Επίσης αναφέρεται ο τραυματισμός στο μηρό του οπλαρχηγού Ανδριανάκη, στις 8 Μαΐου 1907, στη μάχη του Παλαιοχωρίου³⁴⁸.

Στις 5 Απριλίου, το σώμα του Μακρή συγκρούστηκε με τουρκικές δυνάμεις στο χωριό Μπεσφίνα (Σφήκα), με αποτέλεσμα 8 νεκρούς και τρεις τραυματίες³⁴⁹, οι οποίοι διακομίστηκαν στα χωριά Ράκοβο (Κρατερό) και Δράγος, καθώς και στο Πισοδέρι, στη Μονή Αγίας Τριάδος, όπου ένας μισοκαλόγερος είχε πάρει πρόχειρα μαθήματα νοσοκόμου³⁵⁰. Από το σώμα του Μακρή τραυματίστηκαν ο Ιωάννης Δασκαλάκης στην αριστερή ωμοπλάτη, ο Ιωάννης Θεοδωρίδης πάνω από τον αριστερό μαστό και ο ίδιος ο Μακρής. Γράφει στα απομνημονεύματά του: *πληγώθηκα κι εγώ στο αριστερό χέρι. Η σφαίρα μου μπήκε από τον καρπό, διέσχισε κατά μάκρος τον πήχυ και βγήκε από τον αγκώνα...στο Μπούκοβο ήρθαν επί τούτο σταλμένοι από το Μοναστήρι, από το Προξενείο, οι γιατροί Αγγελόπουλος και Νάλες, οι οποίοι, αφού εξέτασαν την πληγή του χεριού μου με εβεβαίωσαν ότι σε οχτώ ημέρες θα είχε κλείσει εντελώς. Κι όπως είπαν οι γιατροί, σε οχτώ μέρες η πληγή έκλεισε έτσι μόνη της*³⁵¹.

Ο Γεώργιος Μόδης, που τραυματίστηκε ως μέλος της ομάδος Βολάνη τον Οκτώβριο του 1906, γράφει: *την πληγή μου γιάτρεψε ο Γεώργιος Κονδύλης...μου έκαμε εγχείρηση με τις κάμες, και έβγαλε απ' το πόδι ένα κομμάτι σφαίρα που δεν άφηνε την πληγή να κλείση παρ' όλα τα αντισηπτικά και τις προσπάθειες του δασκάλου-νοσοκόμου. Δύο*

³⁴⁵ Βλ. Παπασταμάτης, Πύρζας, σελ. 3-80 και Παπασταμάτης, Ανέκδοτες, σελ. 40-42.

³⁴⁶ Βλ. Καραβίτης, σελ. 100.

³⁴⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 372.

³⁴⁸ Αυτ., σελ. 271.

³⁴⁹ Τσάμης, Αγών, σελ. 318.

³⁵⁰ Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 281.

³⁵¹ Μακρής, σελ. 38.

κάμες, αφού απολυμάνθηκαν στην φωτιά έκλεισαν την πληγή³⁵². Ο Μόδης παρατήρησε πως ο δάσκαλος που εκτελούσε χρέη νοσοκόμου τον βοήθησε, όχι τόσο όμως, όσο οι χωρικοί που περιποιήθηκαν τον βαρύτερα τραυματία αντάρτη Ξυλευσίνιο. Οι χωρικοί τύλιξαν τον Ξυλευσίνιο με δέρμα κριαριού με αποτέλεσμα να κλείσουν ταχύτερα οι πληγές του³⁵³.

Ο Καραβίτης αναφέρει τον τραυματισμό στο δάκτυλο του χεριού του αντάρτη Τσιτσιρίδη. *Το δάκτυλο του Τσιτσιρίδη κρατά ακόμη ολίγο και το κόβω με το μαχαίρι, το πλένω στο ρυάκι, το αλείφω με ρετσίνι του πεύκου και το δένω με μια λουρίδα του μανδηλιού του*³⁵⁴. Ο Βάρδας, στις 28 Οκτωβρίου του 1906, αναφέρει πως ο Καραβίτης, προφανώς μη αρκούμενος στην αντισηπτική ιδιότητα του ρετσινιού των πεύκων, του έγραψε: *έχω εδώ και έναν πληγωμένο χωριανό σου, τον Μ. Τσιτσιρίδη, και σας παρακαλώ στείλτε μου αν έχετε σουπλιμέ ή φοινικόν, έως να προμηθευθούμε εκ Βιτωλίων*³⁵⁵.

Ο Καραβίτης επίσης αναφέρει, πως ο αντάρτης Τερερές, μετά από παρέλευση εικοσιτετραώρου από τη μάχη στο Ζέλενιτς (Σκλήθρο), αντελήφθη πως είχε πληγωθεί από σφαίρα, είχε διαμπερές τραύμα και ύφασμα του εσωρούχου του, είχε αποφράξει την πληγή. Κάποιος από τους άνδρες αποφάνθηκε πως η σφαίρα καυτηρίασε την πληγή και δεν χρειαζόταν ιατρική παρέμβαση. *Αν την πλύνετε, μπορεί να κακοσυνέψει. Έτσι και έγινε και έτσι πέρασε γρηγορότερα από το τσίμπημα ενός κορέου σχολιάζει ο Καραβίτης*³⁵⁶.

³⁵² Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 311.

³⁵³ Αυτ., σελ. 310.

³⁵⁴ Καραβίτης, σελ. 533.

³⁵⁵ Αυτ., σελ. 541.

³⁵⁶ Αυτ., σελ. 163.

Ορθοπαιδική³⁵⁷

Η Ορθοπαιδική, όπως και όλες οι επί μέρους χειρουργικές ειδικότητες, παρουσίασαν σταδιακή εξέλιξη και βαθμιαία ανεξαρτητοποιήθηκαν από τη γενική χειρουργική. Κατά τη φάση του Αγώνα, ο διαχωρισμός από τη χειρουργική δεν είχε ουσιαστικά επιτελεστεί. Εκτός από κατάγματα των άκρων από τραύματα από πυροβόλα όπλα, πολύ συχνά συναντώνται αναφορές σε ορθοπαιδικής φύσεως απώλειες υγείας. Λαμβανομένης υπόψιν και της φύσης του Αγώνα, η φροντίδα διαστρεμμάτων, θλάσεων και κακώσεων, υπό συνθήκες αντάρτικης ζωής, δεν μπορούσε παρά να είναι πλημμελής. Το Μάρτιο του 1904, ο Μελάς γράφει στη γυναίκα του, πως έξω από τη Σιάτιστα δυσκολεύονται στην πορεία ...σκοντάπτοντες και στραγγουλίζοντας τα πόδια μας ανά πάσα στιγμήν. Το αριστερόν μου πόδι πονεί εις τον αστράγαλον, το γόνυ και τον γοφόν...το κρύο είναι φοβερό...ο Περάκης μου έτριψε το πόδι³⁵⁸. Σ' αυτήν την πρώτη περιοδεία των Ελλήνων αξιωματικών, ο Μακρής, που τους συνόδευε, αναφέρει πως, λόγω διαστρέμματος του Κοντούλη, αναγκάστηκαν να μείνουν στην Ασπροκκλησιά, ένα ελληνικό χωριό της τότε ελληνοτουρκικής μεθορίου³⁵⁹. Τον Αύγουστο του ιδίου έτους, ο Μελάς γράφει πως τα δάκτυλα των ποδών, τα γόνατα, η μέση υποφέρουν φοβερά³⁶⁰.

Ο Βάρδας αναφέρει στο ημερολόγιό του πως, στις 23 Δεκεμβρίου 1904, άφησε τον ανάρτη Ευ. Φραγκιαδάκη στο Βογατσικό, αναμένων εσπέραν ιατρόν προς εξαγωγή των θραυσθέντων οσταρίων του καρπού³⁶¹.

Ο Καραβίτης αναφέρει πως ο ανάρτης του σώματός του Εμ. Κοπάσης υπέστη διάστρεμμα ποδοκνημικής άρθρωσης. Ενώ ο Καραβίτης σχεδίαζε να τον αφήσει στο δάσος της Αγίας Τριάδος έξω από το Πισοδέρι, ο φόβος των κομιτατζήδων και η εμφάνιση μιας αρκούδας, τον υποχρέωσαν να αναβάλλει την αναχώρηση του

³⁵⁷ Αν και ο διάλογος μεταξύ των ιδίων των Ορθοπαιδικών σχετικά με την ορθογραφία της λέξης δεν έχει ολοκληρωθεί, προτιμήθηκε η γραφή Ορθοπαιδική. Βλ. Συμεωνίδης, σελ. 7-9.

³⁵⁸ Μελά, σελ. 225.

³⁵⁹ Μακρής, σελ. 86.

³⁶⁰ Μελά, σελ. 342.

³⁶¹ Βάρδας, 1904-1905, σελ. 45.

σώματος για μία ημέρα και να εξασφαλίσει κατάλυμα εντός του χωριού³⁶².

Ο υπομοίραρχος Σπυρομήλιος (καπετάν Μπούας), στις 17 Μαΐου 1905, όπως έχει αναφερθεί, τραυματίστηκε στο κάτω άκρο και διακομίστηκε από το χωριό Βλάδοβο, στη Νάουσα, όπου επί τρεις μήνες είχε το πόδι του σε γύψο. Ο ίδιος περιγράφει ως εξής τον τραυματισμό του: *...ολίγον μετά την 10^η π.μ. εβλήθην εις το οστούν της κνήμης δι' επαναληπτικού- το βλήμα διεπέρασε την κνήμην του αριστερού ποδός και άνωθεν των σφυρών υπέστην κάταγμα μέγα, κατ' απήχησιν. Έπεσα και ο εκτελών χρέη φαρμακοποιού υπαξιωματικός Δρακουλάκος μ' αφήρεσε τι υπόδημα ταμών αυτό διά μαχαίρας και μοι επέδεσε δι' επιδέσμου το τραύμα θέσας επί της οπής του οστού ολόκληρον παστίλην *soublime**³⁶³.

Στην περιοχή του Λαγκαδά, την άνοιξη του 1905, έφθασε αντάρτικο σώμα με αρχηγό τον αξιωματικό Αναγνωστάκο (καπετάν Ματαπάς). Το σώμα δεν έδρασε για μεγάλο χρονικό διάστημα, επειδή ο Αναγνωστάκος υπέστη μυϊκή θλάση στο κάτω άκρο. Ο Ματαπάς αποσύρθηκε προσωρινά και εγκαταστάθηκε για νοσηλεία, αλλά και εθνική δράση, στη Μονή Όσιανης (Αρχαγγέλου) σαν ιερωμένος με το όνομα παπα-Χρήστος³⁶⁴.

Στα απομνημονεύματα του οπλαρχηγού Ευθύμιου Καούδη, αναφέρεται ο τραυματισμός του Ιωάννη Βούρβαχη, στην επιδρομή στο Ζέλενιτς (Σκλήθρο). Ο Βούρβαχης διακομίστηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, μεταμφιεσμένος σε χανούμισσα στο χωριό Οψίρινα (Εθνικό), αλλά τελικώς συνελήφθη από τους Τούρκους και οδηγήθηκε στο νοσοκομείο των φυλακών. Εκεί, σύμφωνα με τον Καούδη, τον έδεσαν, λέει, σε μιαν σανίδα και του εκάρφωσαν το πόδι επί δύο μήνες κ' έκανε νέο κόκαλο κ' έγινε καλά³⁶⁵. Επίσης, ο Καούδης αναφέρει πως μετά από συμπλοκή άλλων ελληνικών σωμάτων με τουρκικά αποσπάσματα, περισυνέλεξε ένα τραυματία με κάταγμα κάτω άκρου και τον μετέφερε στην Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος. Οι ειδοποιημένοι Πισοδερίτες τον νοσήλευσαν και ο αντάρτης έγινε καλά³⁶⁶.

Στη Γρασδένιτσα, το 1908, ο οπλαρχηγός Στέφανος Γρηγορίου (καπετάν Στέφος), λόγω εξάρθρωματος του ποδιού του,

³⁶² Βλ. Καραβίτης, σελ. 298

³⁶³ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 1στ', Έκθεσις Αθ. Μπούα (Σπυρομήλιου).

³⁶⁴ Τσάμης, Αγών, σελ. 296.

³⁶⁵ Χοτζίδης, σελ. 115-116.

³⁶⁶ Αυτ., σελ. 133.

βρισκόταν σε κρύπτη του χωριού³⁶⁷. Μετά από συνεχή καταδίωξη από τουρκικά αποσπάσματα, ο καπετάν Στέφος δεν ήταν σε θέση να μετακινηθεί. Τουρκικό απόσπασμα ερεύνησε τη Γρασδένιτσα, αλλά δεν κατόρθωσε τελικά να τον εντοπίσει.

Νευροχειρουργική

Φυσικά δεν νοείται ξεχωριστή ειδικότητα Νευροχειρουργικής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά ο Λεωνίδας Τσιώρης έχρηζε σίγουρα νευροχειρουργικής αντιμετώπισης. Ο Τσιώρης ήταν Θεσσαλός οπλαρχηγός του οποίου το σώμα, στις 11 Φεβρουαρίου του 1906, μετά από βουλγαρική προδοσία, περικυκλώθηκε από τουρκικό απόσπασμα, στο χωριό Λέχοβο, στη Δυτική Μακεδονία. Ο Τσιώρης, αν και είχε στην αρχή αποφασίσει να πολεμήσει, πείσθηκε από τις παρακλήσεις των χωρικών, να παραδοθεί για να μην κάψουν το χωριό. Ο Γερμανός Καραβαγγέλης γράφει στα απομνημονεύματά του πως ο Τσιώρης ...παραδόθηκε αφού όμως πρώτα σκότωσε τον Τούρκο λοχαγό και γυρίζοντας το πιστόλι του κατά πάνω του ετραυματίστηκε και ο ίδιος θανάσιμα στο κεφάλι. Ο Τουρκικός στρατός τους μετέφερε και τους έκλεισε στις φυλακές της Καστοριάς. Από κει ο καημένος μου έγραψε και μου έστειλε ένα γράμμα και με παρακαλούσε, επειδή η σφαίρα είχε πλησιάσει στο μυαλό και υπόφερε φριχτούς πόνους, να του στείλω ή ένα περιστρόφο για να σκοτωθή, γιατί οι Τούρκοι, εννοείται, του είχαν πάρει το δικό του ή ένα γιατρό³⁶⁸. Ο Καραβαγγέλης παρακάλεσε τον Τούρκο έπαρχο να επιτρέψει την επέμβαση ιατρού, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ζήτησε μάλιστα και την επέμβαση του Άγγλου προξένου Μοναστηρίου, αλλά ούτε αυτή η ενέργεια είχε αποτέλεσμα. Ο Τσιώρης, ύστερα από δεκατρείς μέρες πέθανε με φριχτούς πόνους. Ο Καραβαγγέλης τον έθαψε στην Καστοριά, δίπλα στο μνήμα του Παύλου Μελά.

Γεννάται το ερώτημα, αν υπήρχε κάποιος ιατρός που θα μπορούσε να ασχοληθεί με το δυστυχή Τσιώρη. Εκείνη την εποχή, στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρεται πως γίνονταν πολλές χειρουργικές επεμβάσεις στην κεφαλή, ακόμη και κρανιοανατρήσεις³⁶⁹. Από την έρευνα προκύπτει πως, σε μικρή

³⁶⁷ Τσάμης, Αγών, σελ. 423

³⁶⁸ Καραβαγγέλης, σελ. 59-60 και Τσάμης, Αγών, σελ. 318-319.

³⁶⁹ Βλ. Τρομπούκης, σελ. 202.

απόσταση από την Καστοριά, στο γειτονικό Μοναστήρι, χειρουργούσε ο Αναστάσιος Χρηστίδης, αντεπιστέλλον μέλος της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Εταιρίας της Κωνσταντινουπόλεως³⁷⁰. Στο Πανελλήνιο Συνέδριο του 1906, ο Χρηστίδης ανακοίνωσε την αντιμετώπιση δύο περιπτώσεων συγγενούς εγκεφαλομηνιγγοκήλης, τις οποίες είχε χειρουργήσει στο πολιτικό νοσοκομείο Gurebá, παρουσία άλλων συναδέλφων του. Επίσης ο ιατρός Χαρισιάδης μνημονεύει στις, εν αναμονή αμοιβής από το Προξενείο Θεσσαλονίκης, εγχειρήσεις του και επεμβάσεις στην κεφαλή³⁷¹. Στην Αθήνα νευροχειρουργικές επεμβάσεις αναφέρεται πως διενεργούσαν με πολύ καλά ποσοστά επιτυχίας οι γενικοί χειρουργοί Μαρίνος Γερουλάνος και Κωνσταντίνος Μέρμηγκας. Επομένως, υπήρχε χειρουργός, με σχετική, τουλάχιστον, εμπειρία, υπήρχε ακόμη και η δυνατότητα διακομιδής, αλλά η αρνητική διάθεση των Τούρκων παρέμεινε σταθερή μέχρι τέλους, στερώντας τις ελάχιστες έστω πιθανότητες επιβίωσης του Τσιώρη.

Οφθαλμολογία

Η αίσθηση της όρασης ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη σε ένα αγώνα ο οποίος ακολουθούσε κυρίως τις αρχές του ανορθόδοξου πολέμου, όπου οι μετακινήσεις, αλλά και οι συμπλοκές συχνά γίνονταν κατά τη νύκτα, τις πρώτες πρωινές ή τις τελευταίες απογευματινές ώρες. Ο Παύλος Μελάς έγραφε στη σύζυγό του *αναλαμβάνομεν την πορεία μας. Τα μάτια μας φοβερά διεσταλμένα, μας πονούν διαρκώς. Το σκότος είναι τέλειον, η βραδύτης της πορείας ακόμη μεγαλύτερα*³⁷². Συνεπώς οι μαχητές, οι οποίοι είχαν ανεπτυγμένη την όραση, κατά τη νύκτα διέθεταν συγκριτικό πλεονέκτημα.

Ο Μελάς έγραψε για την πορεία του σώματός του, στις 28 Αυγούστου 1904: *οδηγούς ονομάζομεν εκείνους οίτινες, εις πυκνότετον δάσος και εις πυκνότετον σκότος, χωρίς ν' ακολουθούν ούτε οδόν ούτε μονοπάτι, σε οδηγούν ασφαλώς και συντόμως*³⁷³. Αναφέρεται μάλιστα πως, στην προηγούμενη είσοδό του στη Μακεδονία, ο Μελάς είχε οδηγό τον Παύλο Κύρου, ο οποίος εκτός ότι

³⁷⁰ Βλ. Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 988.

³⁷¹ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Επιστολή Χαρισιάδη προς Πρόξενο, Θεσσαλονίκη, 27 Σεπτεμβρίου 1908.

³⁷² Μελά, σελ. 345.

³⁷³ Αυτ., σελ. 334.

εγνώριζε τέλεια τον τόπο και ήταν πιστότατος, είχε και μια περίεργη πάθηση, νυκταλωπία, δηλαδή δεν έβλεπε καλά παρά την νύκτα³⁷⁴. Ο Παύλος Κύρου, το Δεκέμβριο του 1904, αποτέλεσε αιτία διαφωνίας μεταξύ του οπλαρχηγού Καούδη και του ανθυπολοχαγού Κατεχάκη, οι οποίοι αμφότεροι τον διεκδικούσαν για οδηγό του σώματός τους³⁷⁵.

Ο οπλαρχηγός Μακρής, επίσης, περιγράφει τον παλιό κλεφταρματολό Κωνσταντίνο Γκούντα, με τον οποίο συνεργάστηκε στην περιοχή του Μοναστηρίου, το 1906, ως εξής: την νύκτα έβλεπε σαν νάταν ήλιος και την μέρα γινόταν τυφλοπόντικας, αλλού πατούσε κι' αλλού βρίσκονταν³⁷⁶.

Το Σεπτέμβριο του 1904, στη μάχη του Τριγώνου, ο αντάρτης Σκουντρής έχασε τον προσανατολισμό του και απομονώθηκε από τους υπόλοιπους. Σύμφωνα με τον Καούδη, ο Σκουντρής ήταν μισοτυφλωμένος από τους καπνούς και ένας αγροφύλακας τον έφερε πίσω³⁷⁷, ενώ, κατά το Ράπτη, είχε πάθει αμβλυωπία και κάποιος κυνηγός τον βρήκε και τον έφερε πίσω³⁷⁸.

Ο Καραβίτης, στα απομνημονεύματά του, περιγράφει ένα περιστατικό, κατά το οποίο βρέθηκε ο ίδιος αποκομμένος από το σώμα του να καταδιώκεται από τους Τούρκους. Απρόσμενα, ο Δημήτρης Φραγκιαδάκης, ένας αντάρτης από το σώμα του Καραβίτη το οποίο είχε οχυρωθεί σε υψηλότερο οχυρό σημείο, άρχισε να βάλλει εναντίον του, καθώς όπως αποδείχθηκε έπασχε από μυωπία. Αμέσως οι άλλοι άνδρες του σώματος τον σταμάτησαν. Ο Καραβίτης, που παρ' ολίγον να σκοτωθεί, επέπληξε τον Φραγκιαδάκη. Ο αντάρτης απολογούμενος είπε, πως πρώτη φορά διαπίστωσε, πως δεν έβλεπε καλά μακριά και ο Καραβίτης κατέληξε στο συμπέρασμα πως επιβάλλεται η ιατρική και δη η οφθαλμολογική εξέταση, κατά τη στρατολόγηση του σώματος³⁷⁹.

Αρχές Ιουνίου 1905, το σώμα του Γεώργιου Δικώνυμου-Μακρή συγκρούστηκε στο Στρέμπανο (Ασπρόγεια) με κομιτατζήδες και Τούρκους. Ο θείος του Μακρή, Ανδρέας Δικώνυμος, γνωστός ως Μπαρμπανδρέας, ο οποίος εκτελούσε χρέη φρουράρχου στο Λέχοβο, τραυματίστηκε και έχασε το ένα του μάτι³⁸⁰.

³⁷⁴ Μελά, υποσημ., σελ. 334.

³⁷⁵ Χοτζίδης, σελ. 91.

³⁷⁶ Μακρής, σελ. 56. Πρβλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 322.

³⁷⁷ Χοτζίδης, σελ. 79.

³⁷⁸ Ράπτης, σελ. 247 και 253.

³⁷⁹ Βλ. Καραβίτης, σελ. 264-266.

³⁸⁰ Μακρής, σελ. 10. Πρβλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 260-261.

Δύο χρόνια αργότερα, 14 Ιουνίου 1907, το σώμα του ανθυπολοχαγού Φαληρέα (καπετάν Ζάκα) συνεπλάκη με τουρκικό στρατό στην περιοχή του Λεχόβου, με αποτέλεσμα να τραυματιστεί, μεταξύ άλλων, ο οπλαρχηγός Λούκας Κόκκινος στο μάτι. Ο Κόκκινος διακομίστηκε στην Αθήνα για νοσηλεία³⁸¹.

Πάντως η ειδικότητα της Οφθαλμολογίας, ασχέτως των δυνατοτήτων της εποχής ανθούσε ιδιαίτερα. Ο Φωτεινός Πανάς, Έλληνας από την Κεφαλονιά, ήταν τακτικός καθηγητής Οφθαλμολογίας στο Παρίσι³⁸². Αντίστοιχα στην Κωνσταντινούπολη, διέπρεπαν οι Αλέξιος Τράντας και Ανανίας Γαβριηλίδης³⁸³. Ο ανθυπίλαρχος Χρήστος Πραντούνας (μετέπειτα καπετάν Καψάλης), ο οποίος μόλις είχε λάβει το πτυχίο της Ιατρικής Αθηνών, τοποθετήθηκε εθελοντικά ως πράκτορας στο τουρκικό χωριό του Κιλκίς Μαγιαντάς (Φανός) με την ειδικότητα του οφθαλμιάτρου³⁸⁴.

Ωτορινολαρυγγολογία

Στις 16 Ιουλίου 1905, το Προξενείο Μοναστηρίου ενημέρωσε το Υπουργείο Εξωτερικών για όσα συνέβησαν στο χωριό Γρασδένιτσα, όπου βουλγαρική συμμορία έκαψε 74 οικίες του ελληνικού αυτού χωριού. *Ο εμπνευσμένος υποστηρικτής της ορθοδοξίας και του ελληνισμού παπα-Δημήτριος, πεσών εις χείρας ολοκλήρου στίφους Βουλγάρων, υπέστη μαρτυρικών θάνατον, ζητωκραυγάζων ο δυστυχής υπέρ του Πατριαρχείου και της Ελλάδος, καθ' ην στιγμήν ο εκ Πόζαρ Βούλγαρος ιερέυς παπα-Γκιούρος ενεπήγγνε μέχρι λαβής λόγχην εις το στόμα του*³⁸⁵.

Στη λίμνη των Γιαννιτσών, το 1906, σε συμπλοκή του σώματος Ματαπά - Παναγιώτη με Βουλγάρους, τραυματίστηκε ένας ναύτης, του οποίου η σφαίρα του είχε κόψει τα δόντια και λίγο και την γλώσσα³⁸⁶. Μετά τις πρώτες βοήθειες από τον καπετάν Παναγιώτη κλήθηκε ιατρός από γειτονικό χωριό.

³⁸¹ Βλ. Αδαμίδης, Λούκας, σελ. 28-29.

³⁸² Για το Φωτεινό Πανά, περισσότερα στοιχεία βλ. Μαρκέτος, Λασκαράτος και Βλαβιανός, Πανάς.

³⁸³ Βλ. Τρομπούκης, σελ. 206-207.

³⁸⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 200.

³⁸⁵ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1905, ΑΑΚ/Α', Προξενείο Μοναστηρίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. εγγρ. 623, 16 Ιουλίου 1905.

³⁸⁶ Παπατζανετέας, σελ. 21.

Ο οπλαρχηγός Στέφανος Γρηγορίου (καπετάν Στέφος), το 1907 άφησε το Μοναστήρι, όπου, ως βασικό στέλεχος του «εκτελεστικού» δολοφόνησε μέλη της βουλγαρικής κοινότητας. Ο καπετάν Στέφος νοσηλεύθηκε στην Αθήνα για κάποια βλάβη στον φάρυγγα³⁸⁷.

Όπως είναι φυσικό, δεν έλειπαν τα ακουστικά τραύματα από τον εκκωφαντικό στην κυριολεξία ήχο των πυροβόλων όπλων. Ο Βάρδας σημειώνει πως ο οπλαρχηγός Παύλος Ρακοβίτης ήταν βαρήκοος χωρίς καμία αμφιβολία, αφού ο Ρακοβίτης μετά από ένα περίπου χρόνο αντάρτικης ζωής, μιλούσε πολύ δυνατά χωρίς να το αντιλαμβάνεται³⁸⁸.

Πνιγμοί - Ασφυξία

Αν και δε σημειώνεται δράση των αγωνιστών στη θάλασσα, καταγράφονται απώλειες από πνιγμούς. Στη λίμνη των Γιαννιτσών, τον Ιανουάριο του 1906, πνίγηκε ο εκ του σώματος Καβοντόρου (Ρήγας) Δημήτριος Μαντέλας εκ Καβάλας³⁸⁹. Επίσης, ο Παπατζανετέας αναφέρει στα απομνημονεύματά του, πως ο ίδιος έσωσε από πνιγμό τον αντάρτη Ντάσκα που δε γνώριζε κολύμπι και είχε βρεθεί ξαφνικά μέσα στο νερό της λίμνης των Γιαννιτσών. Η απογοήτευση του Παπατζανετέα ήταν μεγάλη, όταν λίγο αργότερα ο Ντάσκας πέθανε από ακατάσχετη αιμορραγία τραύματος εκ πυροβόλου όπλου, στα χέρια του ανήμπορου να αντιδράσει Μανιάτη οπλαρχηγού³⁹⁰.

Κατά τη διέλευση του Αλιάκμονα από το σώμα Σταυρόπουλου (καπετάν Κόρακα), το Δεκέμβριο του 1905, πνίγηκε αντάρτης παρασυρόμενος από κορμό δένδρου που ακολουθούσε το ορμητικό ρεύμα του ποταμού³⁹¹. Κατά τη διάβαση του ιδίου ποταμού, ο Μακρής περιγράφει ζωνρά τη διάσωση, κατά την ύστατη στιγμή, του γραμματέα του Κοντολάμπρου³⁹². Φαίνεται πως η διέλευση των ποταμών, κατά τη χειμερινή περίοδο, ήταν σημαντικό εμπόδιο για τα ελληνικά σώματα, ειδικά για τους μη γνωρίζοντες κολύμβηση άνδρες.

³⁸⁷ Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 321.

³⁸⁸ Βάρδας, 1907, σελ. 703.

³⁸⁹ Κάκκαβος, σελ. 128.

³⁹⁰ Παπατζανετέας, σελ. 20-21.

³⁹¹ Βλ. Σταυρόπουλος, σελ. 397.

³⁹² Βλ. Μακρής, σελ. 24-25.

Στις 5 Δεκεμβρίου του 1904, ελληνική δύναμη με το Γεώργιο Μακρή, τον Ευάγγελο Φραγκιαδάκη και τον Παπα-Δράκο Χρυσομαλλίδη, περικύκλωσε τον κομιτατζή Κωστάντωφ, ο οποίος κατέλυε με τους άνδρες του στο χωριό Λεμπίσοβο (Αϊ-Λιά), σε φιλικό τους σπίτι. Οι κομιτατζήδες αντιστάθηκαν, οπότε οι Έλληνες πυρπόλησαν το σπίτι. Οι κομιτατζήδες βρήκαν τραγικό θάνατο από ασφυξία, στην κρυψάνα του σπιτιού, που ήταν κατασκευασμένη κάτω από το τζάκι³⁹³.

Τη νύκτα της 12ης προς 13η Ιουλίου 1907, τα σώματα των Φαληρέα (καπετάν-Ζάκα) και Τσοτάκου (καπετάν-Γέρμα), καταδιωκόμενα από ισχυρές τουρκικές δυνάμεις, κατέφυγαν σε μια σπηλιά, στη χαράδρα *Καλογερικό*, κοντά στο χωριό Λόσνιτσα (Γέρμας). Εκεί παρέμειναν και την επομένη ημέρα. Αναγκάστηκαν όμως να βγουν από τη σπηλιά, από την αποπνικτική ατμόσφαιρα και την δυσσομία οπότε 23 αντάρτες των δύο ελληνικών σωμάτων, κυκλωμένοι από τουρκικό στρατό στην επακολουθήσασα μάχη, σκοτώθηκαν³⁹⁴.

³⁹³ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 180.

³⁹⁴ Βλ. αυτ., σελ. 274.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12^ο

Παθολογικές Ειδικότητες

Παθολογία

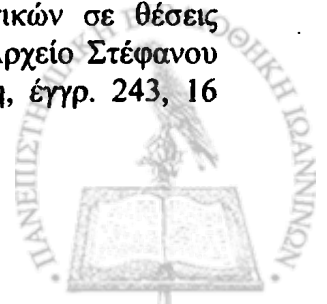
Από τις παθολογικές παθήσεις που καταγράφονται στις πηγές του Μακεδονικού Αγώνα, σημαίνουσα θέση κατέχει η ελονοσία, η οποία ήταν μάλιστα του Βάλτου των Γιαννιτσών, αλλά και ολόκληρης της Μακεδονίας, εκείνη την εποχή³⁹⁵. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να συγκρίνει τις γνώσεις ιατρών και μη της εποχής με τις σημερινές. Ήδη από το 1820, οι Pelletier και Caventou παρήγαγαν την κινίνη, το 1880 ο Laveran είχε ανακαλύψει το πλασμώδιο ως αίτιο της ελονοσίας, ενώ το 1897 ο Ross είχε συσχετίσει τη νόσο με τους κώνωπες τους ανωφελείς³⁹⁶. Είναι βέβαιο, πως όλες αυτές οι γνώσεις δεν είχαν φθάσει στους εμπειρικούς ιατρούς, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τη νόσο στην περιοχή του Βάλτου των Γιαννιτσών, αλλά επίσης βέβαιο είναι πως οι Έλληνες ιατροί, στην ελληνική αλλά και στην οθωμανική επικράτεια, είχαν ενημέρωση για τις διεθνείς ιατρικές εξελίξεις.

Γράφει ο Μελάς, στα τέλη Αυγούστου 1904, *άλλοι δύο άνδρες προσεβλήθησαν από σφοδρόν πυρετόν...τους δίδω φαινασετίνην και αμέσως κατόπιν κινίνο. Εκείνην την στιγμήν και ο Πύρζας έρχεται και μου ζητεί και αυτός κινίνο, διότι έχει ρίγος. Ευτυχώς ότι ο Σάπκας³⁹⁷ μου έδωκεν αρκετή ποσότητα κινίνης και ούτω δίδω προφυλακτικώς εις*

³⁹⁵ Βλ. Καραδήμου, σελ. 25-26, όπου καταγράφεται πως λόγω της ελονοσίας αποδεκατιζόταν ο πληθυσμός της συνοικίας του Βαρδάρη στη Θεσσαλονίκη.

³⁹⁶ Περισσότερα στοιχεία για την ιστορία των γνώσεων περί ελονοσίας εκείνη την εποχή, βλ. Σάββας, Μικροβιολογία.

³⁹⁷ Σάπκας Μιχαήλ: ιατρός Μακεδόνας εγκατεστημένος στη Λάρισα, ο οποίος βοηθούσε ενεργά στον εφοδιασμό των σωμάτων με φαρμακοεπιδεσμικό υλικό αλλά και για πάσης φύσεως θέματα του αγώνα. Είναι χαρακτηριστικό πως μέσω της εν Λαρίση Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας ο Σάπκας αλληλογραφούσε με το Στέφανο Δραγούμη για διορισμούς Ελλήνων υπαξιωματικών σε θέσεις δασκάλων στη Δυτική Μακεδονία, βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 207/1.7, Μιχαήλ Σάπκας προς Στέφανο Δραγούμη, έγgr. 243, 16 Αυγούστου 1906.

όλους τους εξασθενημένους κατόπιν της χθεσινής αγρίας πορείας³⁹⁸. Οι άγριες πορείες δεν αναβάλλονταν, οπότε ο Μελάς γράφει παρεχώρησα το ζώο μου εις αποκαμώντα εκ πυρετού δικό μας, ενώ στις 30 Αυγούστου 1904, ο Μελάς γράφει πως ...ο Πύρζας έχει ολίγον πυρετόν, του δίδω ισχυράν δόση κινίνης. Και εγώ, αν και είμαι καλά, λαμβάνω τακτικά κινίνο, δια να ενδυναμώνω το σώμα μου που αντέχει καλά μέχρις ώρας³⁹⁹. Τέσσερις ημέρες αργότερα, τα αποθέματα κινίνης φαίνεται πως τελείωσαν, αφού ζήτησε από ένα τσέλιγκα δέκα δράμια κινίνης, διότι ο πυρετός δίνει και παίρνει (εγώ ευτυχώς ούτε ίχνος πυρετού)..., ενώ μετά από δύο ημέρες ο Μελάς με επιστολή του ζήτησε και από τον Γερμανό Καραβαγγέλη να του στείλει κινίνο⁴⁰⁰. Η κατανάλωση του κινίνου ήταν μεγάλη, αφού όλοι σχεδόν υποφέρουν από δυνατούς πυρετούς...ήμην ο μόνος ο οποίος δεν είχε εισέτι προσβληθή εκ πυρετών, από προχθές όμως κατελήφθην από αυτούς⁴⁰¹.

Ο Ευθύμιος Καούδης και το σώμα του ταλαιπωρήθηκαν επίσης από την ελονοσία. Στα απομνημονεύματά του, γράφει πως ...εις το Λέχοβο μου έμεινε ο Σωτήρης Χατζηδάκης άρρωστος από πυρετούς⁴⁰². Στη δεύτερη είσοδό του στη Μακεδονία, είχε προηγηθεί νοσηλεία του: εγώ ήμουν άρρωστος από ελώδεις πυρετούς κ' εμπήκα στο Δημοτικό Νοσοκομείον κ' έκανα περί τας δεκαπέντε είκοσι ημέρας⁴⁰³. Τον Αύγουστο του 1905 ο Καούδης ετοιμαζόταν να εισέλθει εκ νέου στη Μακεδονία. Όπως όμως σημειώνει, εμένα με ηύρε πάλι η ελωσία και κάτω από το Βελεμίστι [Αγιοφύλλο],⁴⁰⁴ σ' ένα ρέμα με κάτι πλατάνους, έπεσα με πυρετούς κ' εκάναμεν εκεί δύο ημέρες που δεν εμπορούν να βαδίσω. Εκεί ήτον ένα χωράφι καλαμπόκι και οι άνδρες, όλοι Κρητικοί, τους άρεσαν τα καλαμπόκια και τα έβαναν στα κάρβουνα και τα έτρωγαν, το αποτέλεσμα όμως ήτο να αρρωστήσουν οι μισοί από πυρετούς και έως ότου να φθάσουμε στο Βουγατσικό να αφήσομεν τους μισούς στα διάφορα χωριά που περνούσαμε⁴⁰⁵. Ο Καούδης αναφέρει και τα εξής: είχα ένα παιδί,

³⁹⁸ Μελά, σελ. 338.

³⁹⁹ Αυτ., σελ. 340.

⁴⁰⁰ Αυτ., σελ. 350.

⁴⁰¹ Αυτ., σελ. 398.

⁴⁰² Χοτζίδης, σελ. 70.

⁴⁰³ Αυτ., σελ. 104.

⁴⁰⁴ Βελεμίστι: (Αγιοφύλλο), το τελευταίο ελληνικό χωριό πριν από την τότε ελληνοτουρκική μεθόριο.

⁴⁰⁵ Χοτζίδης, σελ. 105.

Δημοσθένη Καρατζά από τη Μάνη, γερό παληκάρι, και ήτον και αυτός άρρωστος αλλά δεν ήθελε να μείνει στο Βουγατσικό και ναι μεν την πρώτη βραδιά ήτο καλά, την άλλη μέρα όμως τον έριξεν ο πυρετός κάτω, ω, τι κακό, σαράντα βαθμών θα ήτον ο πυρετός του. Τι να κάνομε τώρα; Αναγκαστήκαμε να τον σηκώνομε κάθε δύο, ένας από την μίαν μασχάλη και άλλος από την άλλη, όλην την νύκτα κ' εξημερωθήκαμεν απάνω από τον Τούρναβο, δηλαδή όλην την νύκτα δεν επήγαμε μίας ώρας δρόμο⁴⁰⁶.

Σε επιστολή του αξιωματικού του Προξενείου Θεσσαλονίκης Κάκκαβου, στις 6 Σεπτεμβρίου 1905, προς τον ανθυπολοχαγό Κωνσταντίνο Μπουκουβάλα (καπετάν Πετρίλο), ο οποίος ήταν αρχηγός των ελληνικών δυνάμεων στο Βάλτο, αναφέρονται μεταξύ άλλων τα ακόλουθα: σου αποστέλλω την μπέρταν, το κονιάκ και το κινίνο. Πολύ ελύπησε τον Άθω⁴⁰⁷ το ζήτημα της ασθενείας σου και σκέπτεται να σε αποστείλει εις κανέν μέρος προς εντελή ανάρρωσίν σου⁴⁰⁸. Ήταν παγιωμένη η αντίληψη, πως η αλλαγή κλίματος ωφελούσε τον πάσχοντα από ελονοσία. Λήγοντος του 1905, ο Κάκκαβος, αναφέρει: ...ο κ. Άθως ελυπήθη κατάκαρδα δια την κατάστασίν της υγείας σου. Εφρόντισεν αμέσως προς ανεύρεσιν αντικαταστάτου...επειδή όμως η υγεία σου πιθανόν να μην επιτρέπει να υφίστασαι τας κακουχίας του ατάκτου βίου δια τούτο να αποσυρθείς εις Τσινάφορον...σκέπτεται να σοι αποστείλει ιατρόν ικανόν⁴⁰⁹.

Ο Παπατζανετέας γράφει στα απομνημονεύματά του, πως τον εξήτασε ο ιατρός Κωνσταντινίδης από την Αλεξάνδρεια (Γιδα), ενώ αργότερα, όταν μετέβη για υπηρεσιακούς λόγους στο Προξενείο Θεσσαλονίκης, δέχτηκε εκεί θεραπεία. Στο Κέντρο με κράτησαν 16 ημέρες για ν' αναλάβω από τους πυρετούς, που με είχαν τελείως εξαντλήσει⁴¹⁰.

Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η περίπτωση του Γκόνου Γιώτα, ντόπιου καπετάνιου από τα Γιαννιτσά. Ο Γκόνος δρούσε στο Βάλτο από τις αρχές του αγώνος, χρησιμοποιούμενος και ως οδηγός μέσα στον υδάτινο εκείνο λαβύρινθο. Ο Γκόνος, εγκλιματισμένος στις ανθυγιεινές συνθήκες του Βάλτου, την αφόρητη δηλαδή υγρασία και την ελονοσία, παρέμεινε συνεχώς μέσα σ' αυτόν, εξασφαλίζοντας τη

⁴⁰⁶ Αυτ., σελ. 105-106.

⁴⁰⁷ Άθως: ψευδώνυμο χρησιμοποιούμενο στις κρυπτογραφικές επιστολές για τον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης Λάμπρο Κορομηλά.

⁴⁰⁸ Μαυρίκος, σελ. 124.

⁴⁰⁹ Αυτ., σελ. 139.

⁴¹⁰ Παπατζανετέας, σελ. 29.

συνέχεια του αγώνα. Τα σώματα και οι αρχηγοί εναλλάσσονταν συχνά. Κάποιος όμως έπρεπε να παραμένει για να ενημερώνει και να κατατοπίζει στα μυστικά του Βάλτου κάθε καινούριο σώμα και αυτός ήταν ο Γκόνος. Το ελληνικό κέντρο της Θεσσαλονίκης και οι αρχηγοί που συνεργάζονταν μαζί του τον αποκαλούσαν το στοιχείο του Βάλτου⁴¹¹. Μία εξήγηση γι' αυτό που περιγράφεται, είναι το φαινόμενο της ανοσίας. Γράφει, το Μάρτιο του 1906, ο Σάββας, καθηγητής της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: *Είναι δε γενικώς παραδεδομένον ότι άνθρωποι από νεαρής ηλικίας κατοικούντες εις μέρος εν τω οποίω επικρατεί συνεχώς έντονος ελονοσία, αποκτών, αν δεν αποθάνωσιν εκ της νόσου, ως εκ των επανειλημμένων προσβολών αυτής μέγαν βαθμόν επικτήτου ανοσίας. Αύτη όμως ισχύει μόνον επί εκείνου του είδους του παρασίτου, υφ' ου προεκλήθη, ουχί δε και επί των λοιπών μορφών αυτού*⁴¹². Αυτές τις γνώσεις του Σάββα επιβεβαιώνει και η σύγχρονη επιστήμη. Σε σύγχρονο σύγγραμμα Παθολογίας αναφέρεται πως η ανοσία στην ελονοσία είναι ειδική έναντι του είδους του παρασίτου και με το *P. Falciparum* είναι ειδική έναντι του στελέχους⁴¹³. Η καταγωγή του Γκόνου από τα Γιαννιτσαά συνηγορεί υπέρ αυτής της εξήγησης, αλλά δεν αποκλείονται και άλλες ερμηνείες.

Μία άλλη πιθανή ερμηνεία του φαινομένου μη νόσησης του καπετάν Γκόνου, είναι η γενετικά καθοριζόμενη αντίσταση στη νόσο. Αυτό που δεν μπορούσε να γνωρίζει ο Σάββας είναι πως ο Γιαννιτσιώτης οπλαρχηγός κάλλιστα μπορούσε να είναι ετεροζυγώτης για το γονίδιο της αιμοσφαιρίνης S, να είχε αρνητικό φαινότυπο της ομάδας αίματος Duffy (FyFy) ή να είχε γονίδιο ελλειπτοκυττάρωσης. Σ' αυτές τις περιπτώσεις τα άτομα δε νοσούν από ελονοσία. Όπου ενδημεί η νόσος, αυξάνονται αντισταθμιστικά οι φορείς των προαναφερθέντων γονιδίων⁴¹⁴.

Τον Αύγουστο του 1906, ο οπλαρχηγός Μπενής αναχώρησε, λόγω ελονοσίας στην Αθήνα⁴¹⁵, ενώ τον Φεβρουάριο του 1907, ο Ανθυπολοχαγός Αγαπηνός (καπετάν Άγρας) αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη λίμνη, για να θεραπευθεί από τραύματα που έφερε,

⁴¹¹ Τσάμης, Αγών, σελ. 351.

⁴¹² Σάββας, Μικροβιολογία, σελ. 510.

⁴¹³ Leech, Petersen, σελ. 953.

⁴¹⁴ Βλ. αυτ.

⁴¹⁵ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 350.

αλλά και από τους πυρετούς που έπασχε⁴¹⁶. Κατέφυγε στη Νάουσα στην οικία του Διαμαντή Μπίλη, για να νοσηλευθεί.

Αν και ο σπλίτης Γρηγόριος Δημόπουλος, γράφει πως *όλοι μας είμαστε από τον πυρετό σαν τα φαντάσματα, όλοι κίτρινοι*⁴¹⁷, ο Παπατζανετέας αναφέρει πως όταν ξεκινούσαν για μια επιθετική ενέργεια κατά των Βουλγάρων, *ακόμα και μερικά παιδιά που είχαν πυρετό κι εκείνα ήρθαν*⁴¹⁸.

Το καλοκαίρι του 1907, οι Τούρκοι έστειλαν ολόκληρο σύνταγμα για να συλλάβει το Ματαπά, στην περιοχή της Παλατίτσας. Όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Ζάννας, στις αναμνήσεις του, *κατά σύμπτωση εκείνες τις ημέρες ήταν ο Ματαπάς πολύ άρρωστος, είχε αρπάζει πνευμονία και τον νοσήλευε ο πατέρας μου που ευτυχώς έμενε μαζί μας. Δεν ταραχθηκε όμως ούτε έφυγε από το κτήμα ο Ματαπάς. Απλούστατα πήγε ντυμένος χωρικός και ξαπλώθηκε σε ένα χωριάτικο σπίτι, που απείχε μόλις 200 μέτρα από το κονάκι μας*⁴¹⁹. Ο Ζάννας είχε ως διαγνωστικά όπλα τη λήψη λεπτομερούς ιστορικού και το στηθοσκοπικό του, αφού οι ακτίνες Ρέντγκεν δεν ήταν ακόμη σε χρήση, ενώ η μη ύπαρξη αντιβιοτικών, μετέτρεπε την πνευμονία σε κρίσιμη για τη ζωή νόσο⁴²⁰.

Ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης στις αναμνήσεις του αναφέρει πως *οι πλείστοι των ανδρών μου υπέφερον και εξ αιματοουρίας*⁴²¹. Πρόκειται πιθανότατα για αιμοσφαιρινουρία που έδινε την εντύπωση αιματοουρίας, δηλαδή για τον αιμοσφαιρινουρικό πυρετό. Σύμφωνα με το σύγγραμμα Μικροβιολογίας του Σάββα, *ούτος χαρακτηρίζεται δια καταστροφής τοσούτου πλήθους ερυθρών αιμοσφαιρίων, ώστε το ήπαρ δεν δύναται να μετατρέψη την εκ τούτων αποχωρισθείσαν αιμοσφαιρίνην εις χολοχρωστικήν...ο πυρετός εισβάλλει δι' ισχυρού ρίγους, διαρκούντος πολλάκις επί ώρας, υψηλού πυρετού, σφοδράς κεφαλαλγίας, χολωδών εμέτων, δυσπνοίας και ταχυσφυγμίας εις α προστίθεται ίκτερος*⁴²². Ως προς την αιτιολογία, ο Σάββας καταγράφει το 1906 τρεις εκδοχές:

⁴¹⁶ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 280.

⁴¹⁷ Τιμοθεάδης, Δημόπουλος, σελ. 28.

⁴¹⁸ Παπατζανετέας, σελ. 27.

⁴¹⁹ Ζάννας, σελ. 24-25.

⁴²⁰ Από τις πρώτες ακτινογραφίες στο μακεδονικό χώρο, αναφέρονται στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Μοναστηρίου μόλις το 1906. Βλ. Πεντόγαλος, Χειρουργική, σελ. 988.

⁴²¹ Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 71.

⁴²² Σάββας, Μικροβιολογία, σελ. 507.

1. Η νόσος είναι αποτέλεσμα ελαιογενούς λοιμώξεως, οφειλομένης εις την επίδρασιν του ελώδους πλασμωδίου και θεραπευομένης δια της χρήσεως της κινίνης.
2. Η αιμοσφαιρινουρία είναι απότοκος της χρήσεως της κινίνης.
3. Ο Yersin υποστηρίζει ότι αυτή είναι ίδια νόσος, οφειλομένη εις ιδιαίτερον μικρόβιον.

Σήμερα η αιτιολογία του αιμοσφαιρινουρικού πυρετού, όπως αναφέρεται σε σύγχρονα εγχειρίδια, είναι η μεγάλου βαθμού παρασιταιμία ή η οφειλόμενη στα φάρμακα αιμόλυση⁴²³. Επομένως, ο καθηγητής Σάββας άριστα κατηρτισμένος, οπλισμένος με τις γνώσεις της εποχής του, είχε ορθή προσέγγιση στο εν λόγω θέμα. Και, καθώς ο καθηγητής Σάββας αρθρογραφούσε στα ιατρικά περιοδικά σε υψηλό επιστημονικό επίπεδο, αλλά και σε περιοδικές εκδόσεις ημερολογίων και οδηγών για την υγεία, σε μία πιο εκλαϊκευμένη μορφή γνώσης, οι ιατροί της εποχής είχαν άριστη ευκαιρία απόκτησης των πλέον συγχρόνων τους επιστημονικών γνώσεων⁴²⁴.

Ο αντάρτης Δημόπουλος, επίσης, αναφέρει για τον ανθυποπλοίαρχο Δεμέστιχα (καπετάν Νικηφόρος) πως *πρήστηκαν τα πόδια του*⁴²⁵. Το οίδημα αυτό μπορεί να αποδοθεί σε πλήθος αιτιών. Μία από τις πιθανές αιτίες είναι και η περιφερική αγγειοδιαστολή που συνοδεύει τον πυρετό της ελονοσίας.

Γεννάται η απορία, εάν οι αντάρτες που έρχονταν από τον ελλαδικό χώρο ή από την Κρήτη είχαν νοσήσει ήδη από την ελονοσία, οπότε υπήρχε το ενδεχόμενο απόκτησης ανοσίας⁴²⁶. Μία ενδιαφέρουσα παράθεση στοιχείων σχετικά με την ελονοσία και την κατάσταση που επικρατούσε σε όλο τον ελληνικό χώρο υπάρχει στο πόνημα του καθηγητού Σάββα, το οποίο εκδίδεται το 1927. Σύμφωνα με τα στοιχεία των ετών 1901 και 1904 – 1908, *η εν τη παλαιά Ελλάδα, τη προ του 1913, συχνότης της ελονοσίας ανήρχετο εις 29,26%...ως προς την Κρήτην η γενική συχνότης ανήρχετο εις 16%, όμως 17 εκ των 77 δήμων της Κρήτης ουδόλως προσβάλλονται υπό της νόσου ταύτης*⁴²⁷. Προφανώς, λόγω γεωγραφικών συνθηκών και κλίματος σ'

⁴²³ Leech, Petersen, p. 952.

⁴²⁴ Εκλαϊκευμένα δημοσιεύματα του Σάββα για την ελονοσία βλ. Σάββας, Μάστιγες και Σάββας, Λεύκωμα. Περισσότερα για τον ανθελονοσιακό αγώνα βλ. Δημησάς.

⁴²⁵ Τιμοθεάδης, Δημόπουλος, σελ. 25.

⁴²⁶ Από τους πολλούς Κρητικούς αντάρτες η συντριπτική πλειοψηφία καταγόταν από τον τότε 5^ο νομό της Κρήτης, τον ορεινό νομό Σφακιών.

⁴²⁷ Σάββας, Μικροβιολογία, σελ. 524.

αυτούς τους δήμους ανήκουν και οι της επαρχίας Σφακίων, από τους οποίους και κατάγονταν οι περισσότεροι αγωνιστές.

Ο Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας), το Μάρτιο του 1908, γράφει με το συνήθη υπερβολικό λόγο των ανταρτών *η κατάσταση δεν ήταν τόσο ρομαντική στη Λίμνη μας. Τα κουνούπια ήταν σαν ...χελιδόνια*⁴²⁸. Ο Παπατζανετέας (καπετάν Παναγιώτης) υπερθεματίζει αναφέροντας πως τα κουνούπια του Βάλτου *τρυπούσαν και τα ρούχα*⁴²⁹. Οι κώνωπες οι ανωφελείς, οι οποίοι ευθύνονται για την εξάπλωση της νόσου, σαφώς εύρισκαν πρόσφορες κλιματολογικές συνθήκες, για να πολλαπλασιαστούν στη λίμνη των Γιαννιτσών.

Πολύ συνηθισμένες ήταν οι τροφικές δηλητηριάσεις. Οι αντάρτες δεν είχαν την πολυτέλεια της επιλογής των τροφών. Κατά τον Καραβίτη, *το καλύτερο φαγί δια τον πεζοπόρο και πάντα δρομέα είναι το κρύο βραστό κρέας. Το ψητό κόβει τα ποδάρια, όπως και το τυρί, αλλά λαμβάνονται κατ' ανάγκην ως περισσότερον πρόχειρος τροφή. Το βραστό ή και το ψητό, άμα είναι πολύ, δια να διατηρείται καλλίτερα, ανακατεύεται μα φέτα τυρί τριμμένη και δένεται μαζί σε ένα καθαρό πανί*⁴³⁰. Ο Μελάς γράφει σχετικά πως *...από χθες το πρωί, εκτός μιας παλιοπροβατίνας την οποίαν εμοιράσαμε 27 άνδρες χωρίς ψωμί, είμεθα εντελώς νηστικοί. Πεινώμεν φοβερά...οι πλείστοι έχουν πυρετόν, κόψιμον ή κρυολόγημα...ο τόπος είναι κατάφυτος από αγριαχλαδιές, μηλιές και κορομηλιές. Με αυτά τα έκτακτα οπωρικά, τα οποία είναι μεν ελαφρώς υπόζυνα, αλλά και ελαφρώς μοσχάτα, χορταίνομεν ολίγο οι δυστυχείς*⁴³¹.

Είναι γνωστό, πως με το βράσιμο σκοτώνονται μικρόβια τα οποία παραμένουν ενεργά, όταν οι τροφές ψήνονται. Η επιλογή της λέξης *παλιοπροβατίνα* συνηγορεί στη λογική υπόθεση πως τα ζώα που σφάζονταν ήταν κατά κανόνα γέρικα ή άρρωστα. Επίσης το τυρί είναι καλό υπόστρωμα για την ανάπτυξη μικροοργανισμών, ειδικά κατά τους θερινούς μήνες. Όλες αυτές οι παράμετροι, συντελούσαν στην αύξηση των κρουσμάτων τροφικών δηλητηριάσεων.

Μία αναφορά γίνεται για Μακεδόνα πρόκριτο, πάσχοντα από *άσθμα*⁴³². Συγκεκριμένα, ο Βάρδας αναφέρει πως προσπάθησε να δηλητηριάσει τον «ασθματικό» προύχοντα, ο τελευταίος έπαθε κρίση

⁴²⁸ Σταυρόπουλος, σελ. 437.

⁴²⁹ Παπατζανετέας, σελ. 35.

⁴³⁰ Καραβίτης, σελ. 228.

⁴³¹ Μελά, σελ. 358-359.

άσθματος και τελικά απώλεσε τις αισθήσεις του. Από την περιγραφή φαίνεται πως πιθανώς ο Βάρδας ταυτίζει το άσθμα, με τη δύσπνοια.

Ρευματολογία

Οι αναφορές σε ρευματολογικά νοσήματα είναι άφθονες, αποδεικνύοντας πως ήταν συχνά και σοβαρά τα συμπτώματα των παθήσεων αυτών και στο Βάλτο των Γιαννιτσών, αλλά και στα υπόλοιπα μέτωπα του αγώνα, όπου οι συνθήκες ήταν πάντοτε σκληρές.

Ο Παύλος Μελάς έπασχε από ρευματισμόν αριστεράς ωμοπλάτης, ο οποίος ωζύνθη αρκετά⁴³³. Προσπαθούσε με τα μέσα της εποχής να αντιμετωπίσει τους πόνους. Το μόνον που με κάμνει και υποφέρω ακόμη είναι ο ρευματισμός μου...περιμένω ευκαιρίαν δια να βάλω το εκδόριον, αλλ' ο χρόνος είτε ο καιρός δεν με το επιτρέπουν ακόμη⁴³⁴. Ο Μελάς επομένως έπασχε ήδη από ρευματισμούς, οι οποίοι απλώς επιδεινώθηκαν. Εκδόριο ονομαζόταν έμπλαστρο που με την προσκόλληση στο δέρμα δημιουργούσε ορώδεις φλύκταινες, αφήνοντας εκδορές. Το χρησιμοποιούσαν συχνά στην πλευρίτιδα και στο κρυολόγημα, αλλά είχε ένδειξη και στις αρθρίτιδες⁴³⁵.

Ο Κων/νος Μπουκουβάλας, αρχηγός των Ελληνικών δυνάμεων του Βάλτου των Γιαννιτσών, σε αναφορά του προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης γράφει δέον να έχητε υπ' όψιν σας ότι, η εξ ανάγκης ακινησία και οι ρευματισμοί κατέστησαν τους πλείστους των ανδρών μας ανικάνους προς πορείαν ανωτέρα των τεσσάρων ωρών. Αντάρτης του σώματος του Μπουκουβάλα, σε γραπτή αναφορά του προς τον αρχηγό, γράφει...άρχισαν τα ποδάρια μου να με πονούν από τα γόνατα και κάτωθεν, εις την πορείαν δε περιηπάτουν μετά δυσκολίας και τώρα εξακολουθούν τον πόνον όταν στέκωμαι όρθιος και περιπατήσω⁴³⁶. Αργότερα, με την κατάλληλη ένδυση και υπόδηση, περιορίστηκε το πρόβλημα των ρευματισμών. Ο ίδιος ο Μπουκουβάλας οργάνωσε τον εφοδιασμό των ανταρτικών ομάδων από τα μετόπισθεν⁴³⁷. Ο Παναγιώτης Παπατζανετέας επιβεβαιώνει

⁴³² Βάρδας, 1907, σελ. 781 και 830.

⁴³³ Μελά, σελ. 348.

⁴³⁴ Αυτ., σελ. 356.

⁴³⁵ Βλ. Huchard, σελ. 28 και 142.

⁴³⁶ Μαυρίκος, σελ. 110.

⁴³⁷ Αυτ., σελ. 167.

και αυτός στα απομνημονεύματά του πως έκανε *θεραπεία για τους πυρετούς, τους ρευματισμούς...που έπιασα εκεί στην λίμνη όπως και τους πυρετούς*⁴³⁸.

Ο Χαράλαμπος Παπαγακής (καπετάν Αγραφιώτης), ένα χρόνο μετά την αποχώρησή του από το διαμέρισμα των Γιαννιτσών, αναφέρει σε επιστολές του προς το Κέντρο Αθηνών, πως μετέβη στη λουτροπόλεις της εποχής Αιδηψό και Σμόκοβο διότι έπασχε από...*ρευματισμούς πάσης φύσεως αρθριτικής*⁴³⁹. Είναι φανερό πως τα θεραπευτικά μέσα της εποχής, (ιαματικά λουτρά, η άσκηση, οι εντριβές, η αποφυγή του «υγρού ψύχους» και η «χρήσις ελαίου ήπατος ονίσκου»), δεν αρκούσαν για να θεραπεύσουν τους χρονίως πλέον πάσχοντες Μακεδονομάχους.

Δερματολογία - Αφροδισιολογία

Ο αξιωματικός Κων/νος Μαζαράκης (καπετάν Ακρίτας) στις αναμνήσεις του γράφει πως βρισκόταν σε νευρική υπερδιέγερση *παρά τας βροχάς, την ψώραν, τας στερήσεις και τας συνεχείς πορείας*⁴⁴⁰. *Εκείνο το οποίο δεν απέφυγα ήτο η φθειρίασις και ιδίως η ψώρα των δένδρων. Καθ' όλον σχεδόν το διάστημα υπεφέραμεν όλοι. Ήτο κάτι το απαίσιον η φαγούρα, αλλ' είχομεν συνηθίσει πλέον*⁴⁴¹. Ο Βάρδας και ο Καραβίτης πιστοποιούν πως οι άνδρες των σωμάτων τους παρουσίαζαν φθειρίαση.

Ένα από τα πλέον συχνά νοσήματα της εποχής εκείνης, ήταν η βλεννόρροια. Ο Βάρδας αναφέρει πως στα Τρίκαλα διαπίστωσε πως στο σώμα του είχε αντάρτη ο οποίος ήταν πρώην χωροφύλακας στην Κρήτη, *πάσχων εκ βλεννορροίας...με δριμείς πόνους*⁴⁴². Με διάθεση αυτοκριτικής ο Βάρδας προσθέτει *μη επιμείνας να τους εξετάση ιατρός [εις Αθήνας] υφίσταμαι τας δαπάνας των αδίκως*. Αν και δεν μπορεί να διασταυρωθεί, είναι πολύ πιθανό πως κάποια από τα ψυχιατρικά περιστατικά οφείλονταν σε προϊούσα γενική παράλυση, δηλαδή ήταν τριτογενή στάδια σύφιλης.

⁴³⁸ Παπατζανετέας, σελ. 35.

⁴³⁹ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Παπαγακής προς Παναγιώτη, Λάρισα, 2 Απριλίου 1908 και Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Παπαγακής, Λάρισα, 4 Ιουνίου 1908.

⁴⁴⁰ Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 71.

⁴⁴¹ Αυτ., σελ. 247.

⁴⁴² Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13^ο

Λοιπές Ειδικότητες

Ψυχιατρική

Κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στη Μακεδονία, οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας περιορίζονταν κυρίως στην καθήλωση των ασθενών σε μοναστήρια, τα οποία είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη φήμη για τη θεραπεία ψυχικώς αρρώστων ανθρώπων. Λόγω ανυπαρξίας άλλων λύσεων, αλλά και της γενικότερης νοοτροπίας οι ψυχικώς πάσχοντες προσέφευγαν στην εκκλησία. Συγκεκριμένα κέντρα της «θεουργικής» αυτής θεραπείας ήταν η μονή Αγίας Τριάδος στην Έδεσσα, ο ναός του Αγίου Αντωνίου στη Βέροια και ο ναός του Αγίου Αντωνίου στη Θεσσαλονίκη⁴⁴³. Στην περιοχή του Ιπποδρομίου, πλησίον του ναού του Αγίου Αντωνίου, υπήρχε ένα υποτυπώδες άσυλο ψυχικώς νοσούντων⁴⁴⁴. Για την πολυπληθή κοινότητα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι θρησκευτικές αρχές της κοινότητάς τους είχαν δημιουργήσει χώρο εγκλεισμού που κάλυπτε 80 τροφίμους, ενώ από το 1908, τις ανάγκες κάλυπτε το νοσοκομείο Χιρς (σημερινό Ιπποκράτειο). Επίσης, για τις ανάγκες των ευρωπαϊών κατοίκων της πόλης της Θεσσαλονίκης, το ιταλικό νοσοκομείο διέθετε αίθουσα για ψυχικώς πάσχοντες.

Στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, η Ψυχιατρική άρχισε να διδάσκεται συστηματικά ως αυτοτελές μάθημα από τον καθηγητή Μ. Κατσαρά μόλις το 1893, ενώ οι ειδικές σπουδές στην Ψυχιατρική άρχισαν να οργανώνονται στο Αιγινήτειο νοσοκομείο, το οποίο άρχισε να λειτουργεί το 1904⁴⁴⁵. Εκτός Πανεπιστημίου, λειτουργούσαν το φρενοκομείο της Κέρκυρας (το οποίο «κληρονομήθηκε» με την ένωση των Ιονίων νήσων) και το άσυλο στο

⁴⁴³ Βλ. Πλουμπίδης, σελ. 69-70.

⁴⁴⁴ Βλ. Πολυζωίδης, Μισός Αιώνας, σελ. 149.

⁴⁴⁵ Βλ. Χριστοδούλου, Ψυχιατρική, σελ. 876.

Δρομοκαϊτειο⁴⁴⁶. Ουσιαστικά δεν υπήρχε οργανωμένη δημόσια ψυχιατρική περίθαλψη. Πολλοί ψυχικώς πάσχοντες, που συλλαμβάνονταν από την Αστυνομία, οδηγούνταν σε μοναστήρια, ενώ δεν ήταν λίγοι αυτοί οι οποίοι έμεναν στα κρατητήρια της Αστυνομίας.

Στην Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από το 1898 ο καθηγητής Ρασίντ Ταχσίν είχε αρχίσει τη διδασκαλία των νευρολογικών και ψυχιατρικών νοσημάτων. Το 1900, ιδρύθηκε ψυχιατρική κλινική στο νοσοκομείο Γκιούλχανέ. Ταυτόχρονα, οργανώθηκαν μαθήματα για την εκπαίδευση των στρατιωτικών ιατρών. Το 1903, ο καθηγητής Ταχσίν κατόρθωσε να του παραχωρηθούν τρεις αίθουσες στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Χαϊντάρ Πασά. Τελικά, το 1909, η πανεπιστημιακή κλινική, διαχωρίστηκε από το στρατιωτικό νοσοκομείο και στεγάστηκε στην ιατρική σχολή⁴⁴⁷.

Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής, είναι το θεραπευτικό μοντέλο που περιγράφεται πως ήταν σε καθολική χρήση στον Άγιο Αντώνιο στη Βέροια και στην Αγία Τριάδα στην Έδεσσα. Ο ασθενής παρέμενε μέσα στην εκκλησία εφόσον δεν ήταν διεγερτικός. Σε περίπτωση διέγερσης υπήρχαν ειδικοί χαλκάδες έξω από το ναό, πίσω από το ιερό, όπου με αλυσίδες καθελώνονταν οι επιθετικοί άρρωστοι. Το χειμώνα προβλέπονταν και ειδικά κελιά. Η παραμονή διαρκούσε σαράντα μέρες και συνοδευόταν από νηστεία και ανάγνωση ειδικών ευχών, ραντισμό με αγιασμό και προσκύνηση θαυματουργών εικόνων ή λειψάνων αγίων. Σε επιμονή των συμπτωμάτων, υπήρχε η εναλλακτική θεραπεία με ψυχρά λουτρά ή ακόμη και ξυλοκόπημα. Όταν πλέον αποτύγγαναν όλες οι προαναφερθείσες θεραπευτικές προσπάθειες, τότε αναφέρεται πως ήταν αναγκαίο το «κάψιμο»⁴⁴⁸. Ρωμαλέα άτομα συγκρατούσαν τον ασθενή με τον αυχένα ακάλυπτο, ενώ δένονταν με αλυσίδες τα άνω και τα κάτω άκρα του. Ένα πυρωμένο σίδηρο εφαρμοζόταν τρεις φορές και σταυροειδώς στον αποκεκαλυμμένο αυχένα. Ασθενείς με διαταραχές του συναισθήματος είχαν μεγάλη βελτίωση, με άγνωστο μηχανισμό, ίσως ανάλογο με αυτόν της ηλεκτροσπασμοθεραπείας.

⁴⁴⁶ Στο ημερολόγιο του Βάρδα καταγράφεται πως ο αδελφός του Κρητικού αξιωματικού νοσηλεύονταν για ψυχικό νόσημα στο φρενοκομείο της Κέρκυρας. Βλ. Βάρδας, 1906, σελ. 424, 596 και 926.

⁴⁴⁷ Βλ. Πλουμπίδης, σελ. 69-70.

⁴⁴⁸ Βλ. Ρηγάτος, Ψυχικά, σελ. 30.

Ο Γερμανός Καραβαγγέλης, στα απομνημονεύματά του, περιγράφει το ακόλουθο περιστατικό, το οποίο διαδραματίζεται στην περιφέρεια της Καστοριάς, το 1903. Ένας Έλληνας ρασοφόρος, ονόματι Θεοφάνης, φρενοβλαβήσας και μη υπάρχόντων ειδικών θεραπευτηρίων, μετηνέχθη κατ' έθος εις την ιεράν μονήν των Αγίων Αναργύρων⁴⁴⁹ και απομονώθηκε σε κάποιο κελί. Μέσα στα πλαίσια της ψυχικής νόσου, ο ασθενής κληρικός έσπαζε αντικείμενα, πόρτες και παράθυρα. Ο ηγούμενος έκρινε πως, λόγω επικινδυνότητας ο παπα-Θεοφάνης έπρεπε να μεταφερθεί σε ειδικό κελί προς καθήλωση. Η βουλγαρική προπαγάνδα δεν άφησε το γεγονός ανεκμετάλλευτο. Εκείνο το χρονικό διάστημα, λίγο μετά την εξέγερση του Ήλιντεν και τις σφαγές από τους Τούρκους των χριστιανικών πληθυσμών της Δυτικής Μακεδονίας, επισκέφτηκε την περιοχή κλιμάκιο του Βαλκανικού Κομιτάτου του Λονδίνου. Ο Καραβαγγέλης, προς μεγάλη του έκπληξη, έλαβε επιστολή από το Λονδίνο, από κάποια κυρία Thomson, μέλος του προαναφερθέντος κλιμακίου. Στην επιστολή, η κυρία Thomson τον κατηγορούσε, πως η φυλάκιση του ιερέα και η καθήλωσή του με σιδηρά δεσμά, ήταν μεσαιωνικές μέθοδοι. Τον παρακαλούσε μάλιστα θερμώς, να απελευθερώσει τον παπα-Θεοφάνη, ο οποίος ήτο Βούλγαρος ιερέας, περιορισθείς εις δεσμά όπως αποπτύσει την Εξαρχίαν και μη δυνηθείς να ανθέξει εις τα βασανιστήρια της ιεράς εξετάσεως, εφρενοβλάβησε⁴⁵⁰. Αναμφισβήτητα, ήταν πολύ δύσκολο στην αγγλική επιτροπή να αντιληφθεί τον θεραπευτικό ρόλο της ιεράς μονής σε ψυχικώς πάσχοντα ασθενή και να μην ενστερνιστεί τις βουλγαρικές αιτιάσεις. Ο Μητροπολίτης Καστοριάς δεν παραλείπει να μας πληροφορήσει για την πορεία του ασθενούς. Ο Θεοφάνης υγιής, αποσχηματισμένος πλέον, ασχολήθηκε με αγροτικές εργασίες στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Από επιστολή του Καραβαγγέλη προς «τον Παναγιώτατο Δέσποτα», δηλαδή τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, με ημερομηνία 3 Ιουνίου 1904, πληροφορούμαστε τα εξής: ...Οι εκβιασμοί της συνειδήσεως εξακολουθούσι, και διά της σπάθης απέσπασαν αναφοράς και παρά πλείστων χωρίων...Ο του Νεστημίου πρώτος εκ των προκρίτων Γεώργιος τη αυτή νυκτί, καθ' ήν εξεβιάζετο η υπογραφή του, εκ θλίψεως παρεφρόνησε και ευρίσκεται καθειργμένος

⁴⁴⁹ Καραβαγγέλης, σελ. 79.

⁴⁵⁰ Αυτ..

εις την ιεράν μονήν Τσούκας...⁴⁵¹. Αν και σήμερα θα μπορούσε να θεωρηθεί πως η κατάλληλη διάγνωση είναι διαταραχή μετά από ψυχοτραυματικό στρες ή βραχεία ψυχωσική διαταραχή⁴⁵², αυτό που είναι σημαντικότερο ίσως από την ονομασία της κλινικής εικόνας είναι η θεραπευτική πρακτική με τον εγκλεισμό σε μοναστήρι.

Στην Κοζάνη, ο τοπικός διευθυντής της τουρκικής αστυνομίας συστηματικά δωροδοκείτο από τα μέλη της ελληνικής επιτροπής Εθνικής Αμύνης της πόλης. Όταν κάποτε σταμάτησε το «μπαξίς», ο εν λόγω αξιωματικός συνέλαβε όλα τα μέλη της επιτροπής με την κατηγορία της συννομωσίας. Η οθωμανική χωροφυλακή στη Μακεδονία στελεχωνόταν από το 1903, από ένα πολυεθνικό σώμα ευρωπαίων αξιωματικών-αναμορφωτών. Η Δυτική Μακεδονία ήταν ζώνη ευθύνης των Ιταλών. Ο Ιταλός λοχαγός Castoldi επελήφθη της υποθέσεως. Εξετάζοντας το μάρτυρα κατηγορίας, ο Castoldi διαπίστωσε, πως ο υποτιθέμενος πληγωμένος αντάρτης που του παρουσίασε ο Τούρκος διευθυντής, δεν ήταν παρά φυγάς από τον Άγιο Αντώνιο Βεροίας, ο οποίος είχε πλήθος παρανοϊκών ιδεών. Η πληγή του ήταν από τις σωφρονιστικές αλυσίδες της εκκλησίας. Όπως ήταν φυσικό, ο Τούρκος αρχιαστυνόμος απολύθηκε και τα φυλακισμένα μέλη της επιτροπής αφέθηκαν ελεύθερα⁴⁵³. Από την περιγραφή συνάγεται το συμπέρασμα πως ο ασθενής «αντάρτης» έπασχε από ψυχωσική διαταραχή, πιθανώς από τη σήμερα καλούμενη σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου.

Αντίστοιχα, την πρωτοχρονιά του 1908, στην Καστοριά ο ιατρός Λουκάς έγραψε επαναστατικά γράμματα προς πολλούς και διάφορους αποδέκτες. Οι επιστολές έπεσαν στα χέρια των διωκτικών αρχών. Πάλι με την παρουσία του λοχαγού Castoldi έγινε έλεγχος στο σπίτι του ιατρού, όπου ανευρέθησαν αναρίθμητες επιστολές, με εμμονή σε θέματα μιας ανύπαρκτης επανάστασης⁴⁵⁴. Από τη μεγάλη ηλικία του ιατρού και από τη λειτουργικότητά του στον επαγγελματικό τομέα, συμπεραίνεται πως είχε εμφανίσει πιθανότατα παραλήρημα οργανικής αιτιολογίας.

Το Δεκέμβριο του 1904 το σώμα του αρχηγού Βάρδα κυνηγούσε το βοεβόδα Κωνστάντωφ. Ο Μητροπολίτης Καστορίας

⁴⁵¹ Επίσημα Έγγραφα, σελ. 55-56.

⁴⁵² Βλ. Μάνος, σελ. 285-290, όπου οι διαγνώσεις ακολουθούν το ταξινομικό σύστημα DSM IV, της Αμερικανικής Ψυχιατρικής Εταιρείας, για τις ψυχικές νόσους.

⁴⁵³ Βλ. Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 233.

⁴⁵⁴ Βλ. αυτ., σελ. 371.

Γερμανός Καραβαγγέλης τους έστειλε ακριβείς πληροφορίες και ντόπιο οδηγό, για να προσβάλλουν το βουλγαρικό σώμα. Ο οδηγός, φτάνοντας στο χωριό Λιμπίσοβο (Αϊ-Λιάς), στα Καστανοχώρια, σταμάτησε στην άκρη του χωριού. Δεν μπορούσε να περπατήσει. Ο Μακρής, με απειλές για τη ζωή του, αλλά και με υλικές υποσχέσεις, προσπάθησε να πείσει τον οδηγό να τους υποδείξει το σπίτι στο οποίο κρυβόταν ο Κωνστάντωφ με το σώμα του, αλλά ο οδηγός στερεότυπα επαναλάμβανε πως είχαν παραλύσει τα πόδια του. Αντιλαμβανόμενοι τι είχε συμβεί, ο οπλαρχηγός Μακρής με ένα ακόμη Κρητικό αντάρτη μετέφεραν τον οδηγό στα χέρια τους και με αυτόν τον τρόπο η επιχείρηση είχε αίσιο τέλος⁴⁵⁵. Ο οδηγός, καθώς βίωσε τη σύγκρουση της επιθυμίας να βοηθήσει το ελληνικό σώμα και του φόβου για ενδεχόμενα βουλγαρικά αντίποινα είχε πάθει υστερική παράλυση (διαταραχή μετατροπής)⁴⁵⁶.

Ένα άλλο στοιχείο ψυχιατρικής συμπτωματολογίας, ήταν η κλειστοφοβία των ανταρτών οι οποίοι αναγκάζονταν να κρύβονται σε κρυψώνες μέσα σε σπίτια. Οι χωρικοί τις ονόμαζαν «κρυψάνες» και φρόντιζαν να κατασκευάζουν σε κάθε χωριό, για περίπτωση ανάγκης. Οι Βούλγαροι πρώτοι εφήρμοσαν την μέθοδο και η ελληνική οργάνωση ακολούθησε⁴⁵⁷. Σε περίπτωση ελέγχου από τον τουρκικό στρατό ανταρτικά σώματα παρέμεναν επί μακρόν σε τέτοιου είδους κρύπτες. Πολλές φορές, η πολυήμερη παραμονή σε πολύ μικρό χώρο και η διαρκής ύπαρξη ενδεχομένου να ανευρεθούν οι αντάρτες από τους Τούρκους, προκαλούσαν κρίσεις πανικού. Ο Καραβίτης αναφέρει χαρακτηριστικά: *Μου φαίνεται ότι θα σκάσω. Έξω βρε αδερφέ, θα πολεμήσης εις ανοικτόν ορίζοντα και θα πέσης αγωνιζόμενος ηρωικώς. Αλλά να σκέπτεσαι ότι αν ανακαλυφθής στην τρύπα θα σκοτωθής άδοξα και σε ένα αποπνικτικό χώρο, σου προξενεί φρίκη*⁴⁵⁸.

Στο πεδινό χωριό Γρασδένιτσα (εκτός ελληνικών συνόρων σήμερα), το Δεκέμβριο του 1906, νοσηλεύονταν οι αντάρτες του σώματος Γερογιάννη, Φίλιππος από το Μπούκοβο, Νίδας από το Μοναστήρι και Σίλας από την Λαμία. Μετά από προδοσία, διενεργήθηκε έρευνα Τούρκων στρατιωτών στο χωριό. Οι αντάρτες κρύφτηκαν στην ειδικά διαμορφωμένη κρυψάνα σε συνθήκες

⁴⁵⁵ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 30-35.

⁴⁵⁶ Βλ. Χριστοδούλου, Ψυχιατρική, σελ 449.

⁴⁵⁷ Καραβίτης, σελ. 345.

⁴⁵⁸ Αυτ., σελ. 716.

κλειστοφοβίας, υγρασίας, ασφυξίας και διαρκούς άγχους επί δύο ολόκληρες ημέρες. Όταν έφυγαν οι Τούρκοι και τους έβγαλαν, ήταν και οι τρεις σε κακή σωματική και ψυχική κατάσταση. Ο Σίλας παρά τις περιποιήσεις δεν συνήλθε. Φώναζε, καταριόταν τους Τούρκους, είχε ψευδαισθήσεις, ήταν εκτός ελέγχου. Οι χωρικοί αποφάσισαν να τον σκοτώσουν για να μη διακινδυνεύσουν οι ίδιοι, αλλά και γιατί έβλεπαν πως έτσι θα λυτρωνόταν ο *σαλεμένος* αντάρτης⁴⁵⁹. Η Μακεδόνισσα που τους φιλοξενούσε έπεισε τελικά τους συγχωριανούς της να μη σκοτώσουν τον τραυματία και φρόντισε να φτάσει σώος στην Ιερά Μονή Τιρνόβου (Πράσινο) Φλωρίνης, που ήταν τόπος νοσηλείας των ψυχικώς πασχόντων. Από εκεί το Μακεδονικό Κομιτάτο φρόντισε να τον στείλει στην ιδιαίτερή του πατρίδα. Από την περιγραφή συμπεραίνεται πως εκλύθηκε ένα ψυχωσικό επεισόδιο.

Μετά την επιδρομή στο Ζέλενιτς (Σκλήθρο), οι Έλληνες αντάρτες περπάτησαν 6 ώρες μέχρι τη Λόσνιτσα (Γέρμα), όπου κατέλυσαν. Εκεί, ο Κρητικός Μιχαήλ Τεραράκης λέγει ότι *ευρίσκεται πληγωμένος εις τον πόδα, τότε εκατάλαβε*⁴⁶⁰. Επρόκειτο προφανώς για επιπόλαιο τραυματισμό, τον οποίο όμως ο αντάρτης δεν συνειδητοποίησε, όσο ήταν υπό την επήρεια του stress της μάχης⁴⁶¹.

Κατά την προσαρμογή των ανδρών στη διαβίωση σε ανταρτικό σώμα υπήρχε πρόβλημα στην αλλαγή των βιορυθμών. Οι πορείες γίνονταν νύκτα, ενώ η ημέρα προσφερόταν για ανάπαυση. Η προσαρμογή δεν ήταν εύκολη. Ο Μαζαράκης αναφέρει πως χρειαζόνταν 10 περίπου ημέρες για να προσαρμοστούν στον ημερήσιο ύπνο και την νυχτερινή αγρυπνία⁴⁶². Ο ημερήσιος ύπνος βέβαια δεν ήταν ο καλύτερος. Ο αντάρτης κοιμόταν τυλιγμένος με την κάπα του, φορώντας τα υποδήματά του και με το όπλο ανά χείρας, με μισάνοιχτα μάτια, έτοιμος να σηκωθεί με τον παραμικρό κρότο.

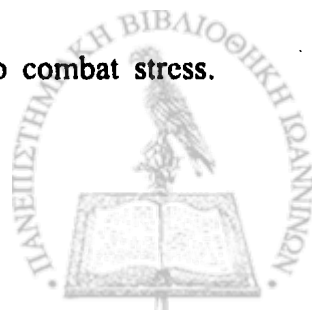
Από τις ιστορικές πηγές του αγώνα, δεν είναι λίγες οι αναφορές για χρήση αλκοόλ ή κοινωνικά αποδεκτών ψυχοδραστικών ουσιών. Ο Κρητικός οπλαρχηγός Καούδης αναφέρει για τους άντρες του ανταρτικού σώματος του Βάρδα: *Είχαν κ' ένα άλλο κακό, κάθε πρωί σε ότι λημέρι κι αν ήτο θα άναβαν φωτιά να κάνουν καφέ να*

⁴⁵⁹ Βλ. Τζινίκου, Μακεδόνισσα, σελ. 193-194.

⁴⁶⁰ Βλ. Γούναρης, Καούδης, σελ. 83.

⁴⁶¹ Σήμερα γίνεται διαρκώς λόγο στη διεθνή βιβλιογραφία για το combat stress. Περισσότερα βλ. Φουντουλάκης και Binneveld.

⁴⁶² Βλ. Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 51.

πιούνε. Βλέπεις οι άνθρωποι δεν έκαναν χωρίς καφέ⁴⁶³. Και αν αυτό σήμερα μπορεί να φαντάζει πολύ σύνηθες γεγονός, για τις τότε συνθήκες ήταν καταστροφικό, αφού η φωτιά πρόδιδε τη θέση του σώματος σε αδιάκριτα βλέμματα, με απρόβλεπτες συνέπειες. Στην περιγραφή των πορειών από τον Καραβίτη, αλλά και από άλλες πηγές, δεν παραλείπεται η αναφορά στα διαλείμματα, στα οποία πέρα από το κάπνισμα, παρασκευαζόταν καφές με τα καμινέτα, ενώ οι κάπες των ανταρτών επιστρατεύονταν για την απόκρυψη της φλόγας, που υπήρχε κίνδυνος να προδώσει την κίνηση του ανταρτικού σώματος. Ο Βάρδας επισημαίνει πως ο βήχας ο οποίος μπορούσε να προδώσει το σώμα σε πορεία, προερχόταν κυρίως εκ του καπνού, ον τινες καπνίζουν κατά κόρον⁴⁶⁴, όπως ο οπλαρχηγός Παύλος Κύρου⁴⁶⁵.

Αλλά η κατάχρηση του αλκοόλ ήταν αυτή που προκάλεσε σοβαρά προβλήματα σε πολλές περιπτώσεις. Ο αντάρτης Μωραΐτης μεθυσμένος άρχισε να πυροβολεί τον Παύλο Κύρου, ο οποίος τελικά τον σκότωσε αμυνόμενος⁴⁶⁶. Ο καπετάν Κλάπας (υπολοχαγός Μακρόπουλος) αναφέρεται πως είχε πρόβλημα με την κατάχρηση αλκοόλ. Είναι καταγεγραμμένη, καταγγελία του ταμία της Εθνικής Άμυνας στη Βέροια, φαρμακοποιού Αριστοτέλη Βλάχου, ο οποίος μηνιαίως χορηγούσε 50 λίρες στον υπολοχαγό και όταν μετέβη στην καλύβα του εν λόγω αξιωματικού, είδε έκπληκτος το πρόσωπο να αποτελείται από κάσες με φιάλες κονιάκ⁴⁶⁷. Την ίδια εικόνα για το συγκεκριμένο αξιωματικό περιέγραψε και στο Προξενείο Θεσσαλονίκης ο καπετάν Παναγιώτης (Παναγιώτης Παπατζανετέας). Επίσης, κατά την είσοδο του σώματος του Καούδη στη Μακεδονία, τον Αύγουστο του 1904, ο νεαρός εθελοντής Αποστόλης Αγακίδης, ενώ είχε αναλάβει να εξασφαλίσει κατάλυμα για το σώμα στο χωριό Χορηγός της Κοζάνης, όπου είχε γνωστούς, επέστρεψε άπρακτος, αφού ήλθεν μεθυσμένος⁴⁶⁸. Σε άλλη περίπτωση, ο Καραβίτης αναφέρει, πως ο οπλαρχηγός Κλειδής συνελήφθη, γιατί έμεινε μέρα σε χωριό της Δυτικής Μακεδονίας, επειδή ευρήκε τον πάρεδρον

⁴⁶³ Χοτζίδης, σελ. 110.

⁴⁶⁴ Βάρδας, 1907, σελ. 805.

⁴⁶⁵ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 257.

⁴⁶⁶ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 579.

⁴⁶⁷ Χριστοδούλου, Βέροια, σελ. 32.

⁴⁶⁸ Χοτζίδης, σελ. 69.

καλόκαρδον όπως ήταν και αυτός και με τα παγουράκια εξενύχτησαν⁴⁶⁹.

Είναι αξιοσημείωτο πως υπήρχε ήδη μία εκστρατεία κατά του αλκοολισμού εκείνη την εποχή στην Ελλάδα. Ακολουθώντας τη Γαλλική Σχολή της Ψυχιατρικής ο ψυχίατρος Σιμωνίδης Βλαβιανός είχε αναλάβει το κεντρικό βάρος αυτής της προσπάθειας μέσα από τις στήλες του περιοδικού «Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησης», που ο ίδιος εξέδιδε⁴⁷⁰. Μάλιστα ζητούσε ανταποκρίσεις από την περιφέρεια και ο ιατρός Μεταξάς από την Κοζάνη έσπευσε να ανταποκριθεί με άρθρο στο περιοδικό⁴⁷¹. Σε αυτό το πλαίσιο ανήκαν και οι ομιλίες για τις βλαβερές συνέπειες του αλκοόλ στους στρατευμένους. Το 1908 αναφέρεται ομιλία με θέμα το αλκοόλ, από τον ανθυπίατρο Βουλγαρίδη, στην πολιτοφυλακή της Κρήτης, δηλαδή σε ένα σύνολο Κρητικών οι οποίοι ήταν ουσιαστικά υποψήφιοι αντάρτες, αλλά από ό,τι διαφαίνεται και δεινοί πότες⁴⁷².

Αν και είναι πρόδηλο, πως τέτοια φαινόμενα ήταν μεμονωμένα, ωστόσο η έξη της κατανάλωσης αλκοόλ αποδείχτηκε επικίνδυνη, όπου και όταν δεν τιθασεύτηκε.

Μία άλλη έξη με την οποία ασχολείται η Ψυχιατρική είναι η χαρτοπαιξία. Δεν υπάρχουν στοιχεία γι' αυτό που σήμερα ονομάζεται παθολογική χαρτοπαιξία. Υπάρχει μία αναφορά του Καούδη στο ημερολόγιό του, όπου γράφει πως *εισήλθαμεν εις το νέον έτος του 1906, ημέρα σκοτεινή δι' εμέ ένεκα μεγάλης στεναχώριας τινός και εκ της στενοχώριας υποκινούμενος έπαιξα νιζόγον*⁴⁷³. Επίσης ο Βάρδας απορρίπτει αντάρτη υποψήφιο οπλαρχηγό, γιατί ήταν χαρτοπαίκτης⁴⁷⁴. Σίγουρα οι αντάρτες δεν είχαν πολλές ώρες αναψυχής και διασκέδασης, οπότε σε στιγμές με φορτισμένη συναισθηματική διάθεση, ή ανία, η χαρτοπαιξία ήταν μία διέξοδος⁴⁷⁵.

Μία άλλη μόδα της εποχής, ήταν η ενασχόληση με τον πνευματισμό. Ο ιατρός Ιωάννης Φουστάνος από το 1883, με το άρθρο

⁴⁶⁹ Καραβίτης, σελ. 746.

⁴⁷⁰ Ο Βλαβιανός είχε συγγράψει διατριβή επί υφηγεσία για τον αλκοολισμό, την οποία εξέδωσε το 1907. Βλ. Βλαβιανός, Αλκοολισμός.

⁴⁷¹ Βλ. Μεταξάς Γ., Ο αλκοολισμός εν Κοζάνη της Μακεδονίας, *Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησης*, 6, 1903, σελ. 169-177.

⁴⁷² Βλ. Πολυχρονίδης, σελ. 36. Ακόμη και ο ίδιος ο Βάρδας αναφέρει ότι μέθυσε. Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 796.

⁴⁷³ Χοτζίδης, σελ. 170.

⁴⁷⁴ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 835.

⁴⁷⁵ Βλ. αυτ., σελ. 869.

του Υπνωτισμός ή ζωικός μαγνητισμός, διαφοροποίησε στο πλαίσιο του ελληνικού χώρου, την επιστημονική μέθοδο του υπνωτισμού από την αγυρτεία, ενώ παραδεχόταν πως γίνονταν πειράματα πνευματισμού στην Αθήνα, κυρίως στο σπίτι του διπλωμάτη Ραγκαβή στην Κηφισιά⁴⁷⁶. Ο στρατιωτικός ιατρός του Ναυτικού Πέτρος Αποστολίδης, πιο γνωστός με το καλλιτεχνικό του ψευδώνυμο Παύλος Νιρβάνας, το 1893, στο δοκίμιό του Φυσιολογική Ψυχολογία, κατέγραψε τα φαινόμενα παραψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Καραβίτη, κάποιοι αντάρτες σε στιγμές χαλάρωσης ή ανίας συμμετείχαν σε τελετές με τραπέζια, επίκληση πνευμάτων κτλ. Η δεισιδαιμονία και οι προλήψεις ήταν σε πολύ μεγαλύτερη ένταση διαδεδομένα και ανάμεσα στους αντάρτες. Συνεχίζοντας την ομηρική παράδοση, οι άνδρες του Βάρδα μετά τη σφαγή του προς βρώση ζώου προέβλεπαν τις εξελίξεις με τη *σπάλα του ζώου*⁴⁷⁷.

Ένα άλλο φαινόμενο που αξίζει μελέτης, είναι η αυτοκτονία. Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες τραυματίες αντάρτες έπεφταν στα χέρια του εχθρού. Ο Καραβίτης αναφέρει τον αντάρτη Κουτσούκη, ο οποίος ανήκε στο σώμα του και είχε λόγω τραυματισμού παραμείνει σε κρυψάνα στο χωριό Μπούσνικ. Όταν ανακαλύφθηκε από τους Τούρκους, ο Κουτσούκης προτίμησε να αυτοκτονήσει παρά να συλληφθεί⁴⁷⁸. Ο Καραβίτης επίσης αναφέρει τον Κρητικό εθελοντή του σώματος του Βάρδα, Παύλο Πατρουδάκη ή Πατρό, ο οποίος, τραυματίας ων και περιθαλπόμενος σε σπίτι που ήταν έτοιμοι να ερευνήσουν οι κομιτατζήδες, προτίμησε να αυτοκτονήσει παρά να αιχμαλωτιστεί. Ο δυστυχής Πατρός μόλις εκτύπησαν την πόρτα που έμενε και κατάλαβε περί τίνος πρόκειται, έμπηξε το μαχαίρι στην καρδιά του, για να μην πέσει ζωντανός στα χέρια των κομιτατζήδων. Έτσι ετελεύτησεν ο Αίας των Μακεδονομάχων...⁴⁷⁹. Η παραπομπή στον Αϊάντα είναι εντυπωσιακή. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν κωδικοποιημένες εσχατολογικές αντιλήψεις, οπότε η αυτοκτονία δεν είχε γι' αυτούς καμιά θρησκευτική ή ηθική απαξία...και δεν την καταδίκαζαν ως βαρύ αμάρτημα⁴⁸⁰. Κατά το Μακεδονικό αγώνα, το στερεότυπο του ήρωα προσαρμόστηκε σύμφωνα με τη χριστιανική αντίληψη περί αμαρτήματος. Ο Μακεδονομάχος, ο οποίος εμφανίζεται τελικά να προτιμά τον ηρωικό θάνατο από την ατιμωτική

⁴⁷⁶ Βλ. Φουστάνος, Υπνωτισμός και Καζολέα, σελ. 104.

⁴⁷⁷ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 674 και 775.

⁴⁷⁸ Καραβίτης, σελ. 747.

⁴⁷⁹ Αυτ., σελ. 378.

⁴⁸⁰ Γερουλάνος, Brindler, σελ. 69.

σύλληψη, δεν προβάλλεται ως πρότυπο στη σχετική ιστοριογραφία. Κι αυτό που οφείλει ο μελετητής να παραδεχτεί είναι, πως ο αυτοκτονών δεν έπασχε από καμία ψυχιατρική νόσο, αυτό δεν προκύπτει από τη μελέτη των πηγών. Ενδεχομένως εδώ ταιριάζει η σύγχρονη ταξινόμηση, η οποία διαχωρίζει την αυτοκτονία με κάποια λογική αιτία⁴⁸¹. Ο αντάρτης που αυτοκτονεί υπερβαίνει τις σημερινές κοινωνικές σταθερές, έχοντας ένα πρότυπο «ρομαντικού» ήρωα.

Αντιθέτως, η νύξη για αυτοκτονία του πάσχοντος από βουβωνοκήλη, ανθυπολοχαγού Κατεχάκη στο γράμμα του προς τον ανθυπολοχαγό Βάρδα έχει διαφορετική υφή.

Εν 217Ξ0890 (Λοσνίση) τη 3/2/1905

Φίλτατε κ. Βάρδα,

Μη δυνηθείς να τύχω ιατρικής περιθάλψεως εν
259171

(Λεχόβω) ης ως και προηγουμένως σας έγραψα, απόλυτον έχω ανάγκην, ηναγκάσθην να κατέλθω μέχρις εδώ οπόθεν απόψε κατέρχομαι εις 7134870ΘΙΞ (Βογατσικόν) ίνα μοι επισκεφθεί ιατρός.

...Υποφέρω από υπερβολικούς πόνους κατ' αυτάς ίδωμεν τι θα απογίνη. Τούτον μόνον σοι γράφω ότι είμαι 460260765207 (απηλπισμένος) μέχρι 4=810812042 (αυτοκτονίας).

Με την ελπίδα ότι θα σε συναντήσω το βράδυ, σε φιλώ,

Ρούβας⁴⁸².

Ο Κατεχάκης, όπως φαίνεται από την επιστολή του, είναι καταβεβλημένος από τους πόνους της παραμελημένης βουβωνοκήλης του. Η συναισθηματική του διάθεση είναι προφανώς επηρεασμένη, οπότε εξηγείται η ιδέα περί αυτοκτονίας, η οποία πάντως ποτέ δεν εκφράστηκε με συγκεκριμένο τρόπο. Μάλιστα ο Κατεχάκης φροντίζει να γράψει κωδικοποιημένες τις επίμαχες λέξεις, προφανώς για μην επιδράσει μία τέτοια πληροφορία αρνητικά στο ηθικό των ανδρών.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, στις οποίες σημειώνονται τολμηρές ενέργειες, που ισοδυναμούν με αυτοκτονία. Ο οπλαρχηγός Σκαλίδης αποκηρύχτηκε από το Προξενείο Μοναστηρίου, λόγω απειθαρχίας. Με 10 άνδρες του ο Σκαλίδης παράτολμα κινήθηκε στην πεδιάδα Μοναστηρίου. Ο τουρκικός στρατός, στις 23 Μαρτίου 1906,

⁴⁸¹ Βλ. Χριστοδούλου, Ψυχιατρική, σελ. 762.

⁴⁸² Βάρδας, 1906, σελ. 76.

τους περικύκλωσε και έπεσαν μέχρι ενός⁴⁸³. Στην ίδια περιοχή, ο οπλαρχηγός Παναγιώτης Φιωτάκης έπεισε κάποιους άνδρες του σώματος του αξιωματικού Παππά να τον ακολουθήσουν, με σκοπό να έχουν επιθετική δράση. Στις 12 Απριλίου 1907, δεκαέξι άνδρες διέβησαν τον ποταμό Εριγώνα και πάτησαν εκεί, όπου κανένα άλλο ελληνικό σώμα δεν είχε πάει. Περικυκλώθηκαν γρήγορα από ισχυρές τουρκικές δυνάμεις και έδωσαν μάχη μέχρις εσχάτων, χωρίς ελπίδα διαφυγής. Ο Φιωτάκης, όταν τελείωσαν τα φυσίγγια του, έσπασε το όπλο του στους βράχους και αυτοκτόνησε με το περίστροφό του⁴⁸⁴. Αντίστοιχα ο καπετάν Μητρούσης, στις 14 Ιουλίου 1907, με πέντε άνδρες του, περικυκλώθηκε από Τουρκικό στρατό, σε σπίτι των Σερρών. Στην άνιση μάχη που ακολούθησε, όταν τελείωσαν τα φυσίγγια του, ο Μητρούσης αυτοκτόνησε, για να μη συλληφθεί⁴⁸⁵.

Υπάρχουν πολλές εκδοχές για το τέλος του Παύλου Μελά⁴⁸⁶. Νεότερα στοιχεία προκύπτουν από επιστολή του Πέτρου Χατζητάση (ενός από τους 5 συντρόφους του, οι οποίοι ήταν παρόντες στις τελευταίες στιγμές του), που ανευρέθη στο αρχείο της Ναταλίας Μελά στο Μουσείο Μπενάκη. Σύμφωνα με αυτή την επιστολή του Φεβρουαρίου του 1905, ο Μελάς, τραυματίας ων, αυτοπυροβολήθηκε στο κεφάλι με το πιστόλι του, αφού κανείς από τους συντρόφους του δεν του έδινε την χαριστική βολή⁴⁸⁷. Αν και δεν είναι βέβαιο, πως αυτή είναι η ακριβής εκδοχή των γεγονότων, εάν είναι, η πράξη της αυτοκτονίας ουσιαστικά μετέτρεψε ένα αποτυχημένο εγχείρημα (Έλληνας αξιωματικός τραυματίας, αιχμάλωτος των Τούρκων), σε μία εθνεγερτήριο θυσία.

Ιατροδικαστική

Αν και δεν υπήρχε ως διακριτή ειδικότητα η ιατροδικαστική, πολλές ιατρικές πράξεις ήταν σαφώς στο πεδίο της. Πτώματα που αναζητούσαν ταυτότητα ή καθορισμό χρόνου θανάτου, διενέργεια εκταφής και νεκροψίας, τραύματα για τα οποία αναζητούνταν η αιτία που τα προκάλεσε, βασανισμένα θύματα που έψαχναν το θύτη,

⁴⁸³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 238-239.

⁴⁸⁴ Αυτ., σελ. 268.

⁴⁸⁵ Αυτ., σελ. 293-294.

⁴⁸⁶ Για τις θεωρίες περί του θανάτου του Παύλου Μελά, βλ. Γούναρης, Μελάς, Παπακυριακίδης, Θωμαΐδης και Ιωάννου.

⁴⁸⁷ Αναλυτικά για αυτήν την εκδοχή βλ. Νταφούλης, Μελάς.

δηλητηριάσεις και πολλές άλλες περιπτώσεις, καθιστούσαν απαραίτητες τις ιατροδικαστικές γνώσεις στον ιατρικό κόσμο της Μακεδονίας, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις οι αναφορές των Ελλήνων προξενικών προς το Υπουργείο Εξωτερικών ή Μητροπολιτών προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως περιείχαν λεπτομερείς καταγραφές, με αυτούσια αποσπάσματα από την ιατροδικαστική έκθεση ύστερα από φόνους, η οποία συντεταγμένη από Έλληνα δημαρχιακό ή κοινοτικό ιατρό ήταν προσβάσιμη στην ελληνική πλευρά. Το κείμενο που ακολουθεί δημοσιεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη του 1906: *Ο Μογλενών Ιωαννίκιος εν Φλωρίνη 31 Αυγούστου 1904, προς Πατριάρχη... Υποβάλλω έκθεσιν του μαρτυρικού θανάτου του αιμινήστου εθνομάρτυρος ιερέως Πέτρου δολοφονηθέντος υπό του Κομιτάτου την 28^{ην} λήγοντος εν τω χωρίω Εξή-Σού. Την χθες 29 λήγοντος, παραλαβών ιερείς διδασκάλους και ψάλτας εννέα τον αριθμόν, διά της πρωινής αμαξοστοιχίας, μετέβην εις το ρηθέν χωρίον... μετά και των δικαστικών υπαλλήλων εκ Φλωρίνης, εισαγγελέως, ανακριτού, και δημαρχιακού ιατρού μετέβημεν εις την οικίαν του εθνομάρτυρος προς νεκροψίαν... Αλλά φεύ! Παναγιώτατε φρίκη καταλαμβάνει και τον ατεγκτότερον άνθρωπον επί τη όψει του παραμεμορφωμένου σώματος του μακαρίτου όπερ έφερε δέκα και επτά πληγάς δι' αμφιστόμου μαχαίρας. Και τέσσαρρας μεν χαινούσας διαμπερείς έφερεν επί του λαιμού, μίαν επί της κεφαλής διά πελέκεως, δύο υπό τον αριστερόν μαστόν, δύο επί της κοιλιακής χώρας, εξ ων εξεχύθησαν τα έντερα, δύο όπισθεν και πλαγίως επί της ράχεως, μίαν υπό τον ομφαλόν, δύο επί των πήχεων των χειρών, μίαν εις τας κνήμας και μίαν επί της αριστεράς παρειάς, της αμφιστόμου διατρυπησάσης μέχρι του λάρυγγος, και αποκοψάσης την γλώσσαν. Ο ανακριτής και ο εισαγγελέυς δεν ηδυνήθησαν να ανθέξωσι προ του φρικώδους νεκρού ένεκα της καταλαβούσης αυτούς φρικιάσεως, και σχεδόν λιπόθυμοι εξήλθον του δωματίου, εν ω ο νεκρός. Διεκπεραιωθεισών των νενομισμένων διατυπώσεων εκ μέρους του ιατρού επί του νεκρού... ήρξατο η νεκρική πομπή⁴⁸⁸...*

Σε άλλες περιπτώσεις παρουσιάζονταν δυσχέρειες στην ταφή των νεκρών, εν αναμονή ιατροδικαστικής έκθεσης. Ο Δεσπότης Ιωακείμ γράφει από το Μοναστήρι στις 3 Φεβρουαρίου 1905 στον Πατριάρχη: *... Τα ιερά λείψανα Χρήστου Τραϊανού και υιού του, έμειναν επί εικοσιτετράωρον εντός της χιόνος, εκεί δ' εν μέση οδώ εγένετο και*

⁴⁸⁸ Επίσημα Έγγραφα, σελ. 61-63.

η νεκροψία υπό των αρχών, μεθ' ἣν, αποστείλας τον γραμματέα και τον κλητήρα μου, μετεκόμισα αυτά εις το Νοσοκομείον της πόλεως⁴⁸⁹.

Επίσης είναι γνωστή η περιπέτεια του ακέφαλου σώματος του Παύλου Μελά. Είναι όμως άγνωστο, πως υπήρξε θέμα αναγνώρισης της κεφαλής του ήρωα, όταν το 1907, τρία χρόνια μετά το θάνατο του, η Ναταλία Μελά μετέβη στην Καστοριά για να γίνει η ανακομιδή των λειψάνων του συζύγου της. Ο Γερμανός Καραβαγγέλης με έμπιστό του εξασφάλισε την μεταφορά της κεφαλής στην Καστοριά. Τότε όμως, η Ναταλία μη μπορώντας να αντικρίσει την κεφαλή, ανέθεσε στην αδελφή του Καραβαγγέλη Αφροδίτη το επώδυνο συναισθηματικά έργο της αναγνώρισης του κρανίου. Συγκεκριμένα, η Ναταλία είπε στην Αφροδίτη Καραβαγγέλη πως ο Μελάς είχε ένα χρυσό δόντι και την παρακάλεσε να το αναζητήσει στο κρανίο. Η Αφροδίτη παρατηρώντας προσεκτικά το κρανίο διαπίστωσε την ύπαρξη όχι ενός, αλλά τριών χρυσών δοντιών (ολικές χρυσές στεφάνες). Ο Παύλος Μελάς είχε πράγματι 3 χρυσές στεφάνες όσο ζούσε και η Ναταλία ξέσπασε σε κλάματα μετά την οριστική εξακρίβωση της ταυτότητας του κρανίου που είχε μεταφερθεί στην Καστοριά. Ουσιαστικά έλαβε χώρα μία αρχέγονη μορφή οδοντιατροδικαστικής αναγνώρισης⁴⁹⁰.

Ο Βάρδας αναφέρει πως αναγκάστηκε να μείνει σε μία κρύπτη, αφού στο χωριό στο οποίο κατέλυε είχε έρθει στρατιωτικός ιατρός για να εξετάσει τους δαρέντας χωρικούς και να συντάξει ιατροδικαστική έκθεση⁴⁹¹. Επίσης ο Βάρδας αναφέρει πως ο ανακριτής, ο ιατρός και κλιμάκιο της Χωροφυλακής ανέλαβαν να διερευνήσουν ένα από τους πολλούς φόνους που έγιναν σε κάποιο από τα χωριά της περιοχής και χάριν της έρευνας έγινε εκταφή του πτώματος⁴⁹².

Πέρα από τις αναγνωρίσεις πτωμάτων, οι δηλητηριάσεις φαίνεται πως δεν έλειψαν και αυτές από το παρασκήνιο του Μακεδονικού αγώνα. Ο Μόδης, αναφερόμενος στη δράση των Βουλγάρων αξιωματικών Πέεφ και Αγαπητώφ, οι οποίοι υπηρετούσαν στο Πρακτορείο (δηλαδή στο αντίστοιχο Προξενείο) της Θεσσαλονίκης, διηγείται το ακόλουθο περιστατικό. Ένα γκαρσόνι του Φλόκα επεχείρησε μια μέρα να εμβολιάσει τους δύο Βουλγάρους

⁴⁸⁹ Αυτ., σελ. 72-73.

⁴⁹⁰ Βλ. Σταυριανός, σελ. 24-25.

⁴⁹¹ Βλ. Βάρδας, 1907, σελ. 690.

⁴⁹² Βλ. αυτ., σελ. 415.

αξιωματικούς της Θεσσαλονίκης με μικρόβια τύφου. Έβαλε όμως το σχετικό παρασκεύασμα σε φλυτζάνι ζεστού καφέ και τα μικρόβια δεν πρόφθασαν να δράσουν στα σκληρά άλλωστε Βουλγαρικά στομάχια⁴⁹³.

Η Βουλγάρα δασκάλα Στανισλάβα στάλθηκε από το βουλγαρικό κομιτάτο στην Έδεσσα, πόλη με φανατικό πατριαρχικό πληθυσμό. Όπως η ίδια διηγείται, μια ανοιξιιάτικη μέρα ενώ περνούσα μπροστά από το σπίτι του Λάζου Μπίντση, η γυναίκα του γεμάτη προσποιητή ευγένεια με κάλεσε για να μου προσφέρει καφέ. Εγώ δέχθηκα γιατί νόμισα πως αυτή η φαντασμένη γραικομάνισσα ανέννησε από την γραικομανία της. Αλλά όταν μετά την επίσκεψη επέστρεψα στο σχολείο αισθάνθηκα τρομερούς πόνους στο στομάχι. Ήλθε αμέσως η καθαρίστρια του σχολείου, έσφαξε μια πάπια, ζέστανε το αίμα της και μου το έδωσε να το πιώ. Καλέσαμε και τον γιατρό και έτσι σώθηκα από βέβαιη δηλητηρίαση⁴⁹⁴.

Άλλη περίπτωση δηλητηρίασης, περιγράφει ο Λάκης Πύρζας στη Φλώρινα, όπου προσπάθησαν να δηλητηριάσουν το Βούλγαρο Μαρκώφ. Ο Πύρζας ζήτησε και τελικώς πήρε λάβδανο από τον ιατρό της πόλης. Το λάβδανο το εχρησιμοποίησεν ο Παύλος (Κύρου) ως μου είπεν, αλλά δεν ενήργησεν, δηλαδή να μεθύση ο Μαρκώφ με τους συντρόφους του⁴⁹⁵. Ο Βάρδας ζήτησε πολλές φορές δηλητήριο για να εξουδετερώσει κυρίως προδότες της ελληνικής παράταξης. Κινητοποιήθηκαν τα Κέντρα Φλωρίνης και Μοναστηρίου, ακόμη και το Κέντρο των Αθηνών, αλλά τελικά η απόπειρα δηλητηρίασης δεν ήταν επιτυχής. Ο Βάρδας που απαιτούσε την αποστολή δηλητηρίου που να έχει δράση ώρες μετά από τη λήψη του, (για να μην τον υποπτευθούν), ειρωνεύεται τον υπεύθυνο ιατρό, γράφοντας πως η αποτυχία οφείλεται εις την αδαημοσύνην του ιατρού, όστις θα έμαθε μόνον βαθμιαίως να δηλητηριάξη τους ανθρώπους⁴⁹⁶.

Ιδιόμορφη συσχέτιση μεταξύ δηλητηριάσεων και δίαιτας στην περιφέρεια Μοναστηρίου, κάνει ο Καραβίτης: εδώ δεν βάζουν στο φαγητό λάδι, αλλά χοιρινό λίπος και πιπέρι Μπούκοβο μπόλικο. Να τύχη δηλαδή κανείς ξένος αμάθητος στο πιπέρι, δεν μπορεί να φάη. Με το πιπέρι όμως αυτό, το από πιπεριές κόκκινες κοπανισμένες, οι άνθρωποι ουδέποτε παραπονιούνται δια το στομάχι τους. Το στομάχι φαίνεται ότι υφίσταται με το πιπέρι κατεργασία σαν το τομάρι στο

⁴⁹³ Μόδης, Αρχηγοί, σελ. 86.

⁴⁹⁴ Νούσκας, σελ. 267.

⁴⁹⁵ Παπασταμάτης, Πύρζας, σελ. 20.

⁴⁹⁶ Βάρδας, 1907, σελ. 871 και 874.

ταμπακαριό και δεν τους πιάνει κατόπιν φαρμάκι...εις το Μοναστήρι ενηργήθησαν δηλητηριάσεις κατά τινων προδοτών και καμμία δεν έφερε τον θάνατο, μερικοί μάλιστα έπαθαν ελαφρύ πονοκέφαλο...έτυχε και εις εμέ να αναγκασθώ να μεταχειρισθώ δηλητήριο εις Βελούσινα εναντίον ενός χωρικού, που μου κατήγγειλε ο αδελφός του ως προδότη...γράφω, λοιπόν στο Κέντρο και μου στέλνουν δύο δόσεις δηλητήριο εις σκονάκια...⁴⁹⁷. Το Κέντρο Μοναστηρίου του έστειλε τα σκονάκια, αλλά ο προδότης χωρικός το μόνο που έπαθε ήταν πως αισθανόταν το κεφάλι του σαν βαρέλι. Οπότε ο Καραβίτης κατέληξε στο συμπέρασμα, πως η αντοχή εις το δηλητήριο οφείλεται εις Μπούκοβο πιπέρι.

Δεν ήταν βέβαια μόνο η ελληνική παράταξη που χρησιμοποιούσε τέτοια μέσα. Στις 23 Φεβρουαρίου 1903, στη Φιλιππούπολη, συνεδρίασαν τα προεδρεία των βουλγαρικών κομιτάτων. Ο Άγγλος διπλωματικός πράκτορας στη Σόφια Έλλιοτ αναφέρει ...εκ μέρους του κομιτάτου εδήλωσεν ο Ταμβάκωφ ότι η Βουλγαρομακεδονική κίνησις δεν δύναται να αναχαιτισθεί δι' οιοδήποτε μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Αυτός και οι ομόφρονες αυτού θα εκβιάσωσι την στρατιωτικήν επέμβασιν των Μεγάλων Δυνάμεων, καθιστώντες τοις Ευρωπαίοις αδύνατον την ζωήν εν Μακεδονία. Εν ανάγκη μάλιστα θα εισαγάγωμεν, έλεγεν, βακτηρίδια πανώλους εξ Ινδιών εις Μακεδονίαν και θα εκδιώξωμεν ούτω πάντας τους Ευρωπαίους εκείθεν⁴⁹⁸. Τα βακτηρίδια ινδικής πανώλους ήταν μία απειλή, η οποία σήμερα, με την ορολογία του βιολογικού πολέμου θα χαρακτηριζόταν «ασύμμετρη».

⁴⁹⁷ Καραβίτης, σελ. 597-599.

⁴⁹⁸ Νικολαΐδης, σελ. 553-554.

Γ' ΜΕΡΟΣ

**ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΑΤΑ
ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14^ο

Η προσφορά του Υγειονομικού Σώματος του Ελληνικού Στρατού κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα.

Στα πρώτα βήματα του υγειονομικού σώματος, από την αρχική οργάνωση μετά την απελευθέρωση, ήταν οι Βαυαροί φιλέλληνες οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις του σώματος και εξασφάλισαν την καλή οργάνωση του σώματος⁴⁹⁹. Με την ίδρυση της Στρατιωτικής Φαρμακαποθήκης, του Σχολείου Νοσοκόμων, της Κτηνιατρικής Υπηρεσίας και την υιοθέτηση του θεσμού των Αδελφών Νοσοκόμων, το Υγειονομικό έκανε σημαντικά βήματα προόδου. Το 1904, 70 περίπου έτη μετά την ουσιαστική ίδρυση του Σώματος, οι στρατιωτικοί ιατροί που στελέχωναν τα 6 ελληνικά στρατιωτικά νοσοκομεία και τα διάφορα θεραπευτήρια στις έδρες των μεγάλων μονάδων, ήταν μόλις 131. Οι ιατροί κατατάσσονταν με διαγωνισμό μετά το πέρας των σπουδών τους στο πανεπιστήμιο και ακολούθως εκπαιδεύονταν στο στρατιωτικό σκέλος της αποστολής τους στα στρατιωτικά νοσοκομεία.

Το υγειονομικό σώμα συμμετείχε πολύπλευρα στον Αγώνα στη Μακεδονία. Είτε άμεσα, είτε έμμεσα μόνιμα στελέχη, αλλά και έφεδροι αξιωματικοί του υγειονομικού έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στον αγώνα. Τέσσερις ήταν οι τρόποι συμβολής των στρατιωτικών ιατρών στο Μακεδονικό Αγώνα:

- Η υγειονομική προετοιμασία των ανταρτών
- Η αντιμετώπιση των απωλειών υγείας
- Η δράση αξιωματικών εθελοντών - πρακτόρων στο Μακεδονικό χώρο
- Η συμμετοχή σε ανταρτικά σώματα με ιδιότητα μαχητού, ακόμη και αρχηγού.

Στην προετοιμασία των σωμάτων συμπεριλαμβανόταν και η εξέταση των υποψηφίων εθελοντών από ειδικό ιατρό, όπως στη

⁴⁹⁹ Περισσότερα για την ιστορία του Υγειονομικού Σώματος βλ. Αντωνόπουλος, Γρηγοράς, Σταυριανόπουλος.

στρατιωτική κατάταξη. Τελικά όμως, την ιατρική εξέταση κατά τη στρατολόγηση φαίνεται πως μόνο οι στρατιωτικοί ιατροί τη διενεργούσαν στους στρατεύσιμους, οι οποίοι επάνδρωναν τα ανταρτικά σώματα.

Οι αξιωματικοί-αρχηγοί σωμάτων είχαν ευκαιρίες καταρτισμού σε χρήσιμα θεωρητικά και πρακτικά θέματα που αφορούσαν γνώσεις χειρουργικής πολέμου, πρώτες βοήθειες σε τραύματα, θέματα διακομιδών, γνώσεις υγιεινής, όπως π.χ. πώς να διαχειρισθούν τις σωρούς των νεκρών κ.ά. Σ' αυτόν τον τομέα, ο θεσμός των ομιλιών από στρατιωτικούς ιατρούς στη Λέσχη Αξιωματικών της Φρουράς Αθηνών, ήταν εξίσου σημαντικός με τη διδασκαλία μαθημάτων του Υγειονομικού από τον αρχίατρο Σόλωνα Χωματιανό, στη Σχολή Ευελπίδων⁵⁰⁰.

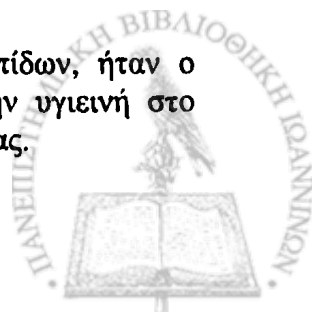
Επίσης, τμήμα της προετοιμασίας ήταν η παροχή σε κάθε σώμα επιδεδυμένου υλικού, φαρμάκων (κυρίως κινίνης) και οδηγίων – ενδείξεων χορήγησης τους. Ακόμη και χειρουργικά εργαλεία συνόδευσαν μεμονωμένες αποστολές.

Στην αντιμετώπιση των απωλειών υγείας, παρά τις αντίξοες συνθήκες, ήδη αναφέρθηκε η διενέργεια διακομιδών και νοσηλειών στα στρατιωτικά νοσοκομεία του τότε ελεύθερου ελλαδικού κράτους. Σε αυτές θα προστεθεί η χορήγηση αναρρωτικών αδειών στους στρατιωτικούς που επέστρεφαν από τη Μακεδονία, μέσω της Ανωτάτης του Στρατού Υγειονομικής Επιτροπής (Α.Σ.Υ.Ε.). Η παροχή υγειονομικής φροντίδας στα μετόπισθεν δεν απέκλειε φυσικά την προσφορά πρώτων βοηθειών στα πεδία των μαχών ή σε κοντινά κρησφύγετα, από όλους τους ιατρούς και φυσικά και από τους αξιωματικούς του υγειονομικού σώματος.

Μόνιμοι στρατιωτικοί ιατροί, κτηνίατροι, φαρμακοποιοί, νοσοκόμοι, όλοι προσέφεραν στον αγώνα. Κανείς δεν τους ζήτησε να μεταβούν στη Μακεδονία, κανείς δεν τους διαβεβαίωνε πως θα επιστρέψουν σώοι και αβλαβείς από ένα αγώνα ζωής και θανάτου και κανείς δεν τους υποσχέθηκε ανταμοιβή της θυσίας και των κινδύνων στους οποίους υποβάλλονταν. Ανιδιοτελώς έκαναν απλά αυτό που θεώρησαν καθήκον τους.

Αλλά σημαντική ήταν και η προσφορά των ομογενών ιατρών. Οι Μακεδόνες ιατροί, που συμμετείχαν από την αρχή ως το τέλος της

⁵⁰⁰ Παλαιότερα καθηγητής του μαθήματος στη Σχολή των Ευελπίδων, ήταν ο περίφημος Π. Σούτσος, ο οποίος είχε εκδώσει σύγγραμμα για την υγιεινή στο στράτευμα, βλ. Σούτσος. Για τη δράση του Χωματιανού, βλ. Δεπάστας.

ένοπλης φάσης στο Μακεδονικό Αγώνα, όταν το 1912-13 ο ελληνικός στρατός πατούσε τα μακεδονικά εδάφη, έτρεξαν να φορέσουν την τιμημένη στολή του ανθυπιάτρου και πλαισίωσαν το Υγειονομικό, με σημαντική συμβολή στην επιτυχή εκτέλεση της αποστολής του σώματος. Όλοι τους θεώρησαν την παράδοση ενός ξίφους και μίας επωμίδας, ως μία από τις μεγαλύτερες τιμές που τους επεφύλασσε η πατρίδα και πολλοί μάλιστα μονιμοποιήθηκαν στο στράτευμα. Ο κοινός αγώνας, το χυμένο από κοινού αδελφικό αίμα, δημιούργησε στενό και άρρηκτο δεσμό μεταξύ γηγενών και ελλαδιτών. Το αίσθημα εμπιστοσύνης και αγάπης για τον ελληνικό στρατό από μέρους των Μακεδόνων, σε ένα βαθμό οφείλεται στη δράση του υγειονομικού σώματος. Και η αποκατάσταση της τιμής του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών μετά από την επώδυνη ήττα το 1897, επιμερίστηκε και στους αξιωματικούς του υγειονομικού⁵⁰¹.

Οι αξιομνημόνευτες προσωπικές διαδρομές αναδεικνύουν τη στρατιωτική και επιστημονική δράση του συνόλου του Υγειονομικού Σώματος. Αν μέχρι σήμερα τον όρο «Μακεδονικός Αγώνας» καλύπτει το τρίπτυχο παπάς – δάσκαλος – αντάρτης, έρχεται τώρα και ο ιατρός να καταλάβει τη θέση που του αξίζει, ειδικά ο υγειονομικός αξιωματικός. Κι αν το υγειονομικό σώμα λειτούργησε άψογα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στους Βαλκανικούς πολέμους και στη Μικρασιατική εκστρατεία, έρχεται τώρα και η περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα να καταλάβει τη θέση που της αξίζει.

⁵⁰¹ Βλ. Φλώρος, σελ. 79-81.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15^ο

Η στρατιωτική ιατρική, «εν πολέμω», στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Ο εικοστός αιώνας βρήκε τη στρατιωτική ιατρική σε μία μεταβατική φάση. Οι τελευταίες πολεμικές συγκρούσεις είχαν καθορίσει νέα δεδομένα, καθώς οι απώλειες υγείας είχαν πολλαπλασιασθεί, αναλογικά με το βαθμό τελειοποίησης των οπλικών συστημάτων. Η ύπαρξη του Ερυθρού Σταυρού, και γενικότερα των λεγομένων «επικουρικών» διεθνών οργανισμών, βοηθούσε σε μία πιο ανθρώπινη προσέγγιση για την ιατρική εν πολέμω, όπως είχε ορισθεί από τη συνθήκη της Γενεύης το 1864⁵⁰². Σε όλες δε τις συρράξεις μετά το Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1871 οι υγειονομικές υπηρεσίες άρχισαν να εφαρμόζουν τη χρήση αντισηπτικών με πολύ εντυπωσιακά αποτελέσματα στη μείωση της θνητότητας των τραυματιών⁵⁰³.

Οι Έλληνες υγειονομικοί αξιωματικοί παρακολουθούσαν ανελλιπώς τις εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Άρθρα από γερμανικά, γαλλικά, ρωσικά, αμερικανικά περιοδικά στρατιωτικής ιατρικής μεταφράζονταν και δημοσιεύονταν τόσο στην Ιατρική Εφημερίδα του Στρατού⁵⁰⁴, όσο και σε άλλα ιατρικά περιοδικά, όπως στην Ιατρική Πρόοδο και στα Αρχεία Ιατρικής⁵⁰⁵.

Ο περίφημος Ρωσοϊαπωνικός Πόλεμος είχε δώσει μία άλλη διάσταση, καθώς είχε μαζικές απώλειες υγείας από βομβαρδισμούς. Σοβαρό δεδομένο αυτού του πολέμου ήταν το θέμα της χρήσης νέου τύπου βολίδων, οι οποίες προκαλούσαν μεγαλύτερες βλάβες. Τα νέα όπλα τα χρησιμοποιούσε κατά το Μακεδονικό Αγώνα ο τουρκικός στρατός, ενίοτε και οι Βούλγαροι. Παρά τις καλύτερες στατιστικές που ανέφεραν οι χειρουργοί, δεν βελτίωναν στην πράξη τις πιθανότητες του τραυματία να επιβιώσει. Άλλωστε όπως ανέφερε ο στρατιωτικός ιατρός Ιωάννης Παπαθεοδώρου μολύνσεις ή λοιμώξεις

⁵⁰² Αναλυτικότερα βλ. Παπαϊωάννου.

⁵⁰³ Βλ. Βλαδίμηρος, σελ. 182.

⁵⁰⁴ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Αντωνακόπουλος, όπου παρατίθεται πίνακας περιεχομένων του συγκεκριμένου περιοδικού.

⁵⁰⁵ Βλ. Φουστάνος, Εν Πολέμω, σελ. 107.

αποδεκάτιζαν τελικά τους τραυματίες⁵⁰⁶. Σε διάλεξή του στη Λέσχη Αξιωματικών της Φρουράς Αθηνών, ο επίτροπος Γεώργιος Καπετανάκης περιέγραψε ως χαρακτηριστική των τάσεων της εποχής τη ρήση του Βρετανού χειρουργού Mac Cormac αναφερόμενη στον πόλεμο Βρετανών και Boers (1899-1901): «εν τω πολέμω τούτω, τραυματιζόμενος τις κατά την κοιλίαν, θνήσκει αν εγχειρηθή, ιάται αν αφεθή ήσυχος»⁵⁰⁷. Ο Καπετανάκης σχολιάζοντας τα στατιστικά στοιχεία των πολέμων με όπλα μικρού διαμετρήματος παρατήρησε πως το ποσοστό ίασης παρέμενε εξαιρετικά μικρό⁵⁰⁸.

Τα ιατρικά περιοδικά έκαναν λόγο για «φιλάνθρωπα» βλήματα, προσδοκία όμως που δεν ανταποκρίθηκε τελικά στην πραγματικότητα, αφού όπως αποδείχθηκε τα νέα βλήματα είχαν χειρότερα αποτελέσματα⁵⁰⁹. Επίσης, ύστερα από την εμπειρία του πολέμου του 1897 ο ελληνικός στρατός είχε αποφασίσει τη χορήγηση ατομικού επιδέσμου σε κάθε στρατιώτη⁵¹⁰.

Στις συγκρούσεις στη Νότιο Αφρική, που προηγήθηκαν του πολέμου μεταξύ Βρετανών και Boers, εξέχουσα φυσιогνωμία προβάλλει ο Dr Jameson, ο οποίος παραμερίζοντας την ιατρική του ιδιότητα αναλαμβάνει να οδηγήσει στρατιωτικό τμήμα στον ένοπλο αγώνα. Όπως γράφεται στις εφημερίδες, ο παράδοξος αυτός *Dr Jameson*, ειλικρινέστερος πολλών συναδέλφων του, έστειλε ως τώρα περισσότερους διά του ξίφους ή διά συνταγών εις τον Άδην⁵¹¹. Όταν τα αναγνώσματα στις εφημερίδες λάμβαναν μυθιστορηματικό ύφος, δεν είναι απίθανο να υποθέσει κανείς πως ο εν λόγω στρατιωτικός ιατρός αποτέλεσε μία μορφή η οποία ενέπνευσε τους Έλληνες αξιωματικούς του υγειονομικού οι οποίοι ενεπλάκησαν στον πολεμικό αγώνα. Ακολουθούν οι βιογραφίες αυτών των αξιωματικών, εστιασμένες στη δράση τους στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα.

⁵⁰⁶ Βλ. Παπαθεοδώρου, Αντισηπτική. Πρβλ. Νταφούλης, Αρθρογραφία.

⁵⁰⁷ Καπετανάκης, Νέα Όπλα. Πρβλ. Νταφούλης, Αρθρογραφία.

⁵⁰⁸ Βλ. Καπετανάκης, Διαμπερή.

⁵⁰⁹ Βλ. Τυπάλδος, Ρωσοϊαπωνικός και Καπετανάκης, Ρωσοϊαπωνικός.

⁵¹⁰ Η απόφαση λήφθηκε μετά από σειρά υπηρεσιακών εκθέσεων και επιστημονικών άρθρων του αρχιάτρου Ι. Παπαθεοδώρου, βλ. Παπαθεοδώρου, Επίδεση και Παπαθεοδώρου, Αντισηπτική. Προϋπήρχαν βέβαια και δημοσιεύσεις για τα ισχύοντα στους μεγάλους ευρωπαϊκούς στρατούς, βλ. Μανούσος.

⁵¹¹ *Ακρόπολις*, 7 Ιανουαρίου 1896.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ΄

Συμβολή των στρατιωτικών ιατρών των μετόπισθεν στο Μακεδονικό Αγώνα

Εξέταση υποψηφίων αντάρτων

Το έργο της υγειονομικής προπαρασκευής άρχιζε από την επιλογή των ανδρών που θα πολεμούσαν στη Μακεδονία. Στον οργανισμό του Μακεδονικού Κομιτάτου στο 20^ο άρθρο προβλεπόταν πως η στρατολογία διεξάγεται δια της επιθεωρήσεως των προσερχομένων ανδρών, της σωματικής και ηθικής αυτών διαπλάσεως, της εξετάσεως της υγείας αυτών παρ' ειδικού ιατρού⁵¹².

Από δύο αναφορές αρχηγών σωμάτων γνωρίζουμε πως τέτοια εξέταση δεν γινόταν συστηματικά. Ο Βάρδας αναφέρει πως μόλις στα Τρίκαλα διαπίστωσε, πως στο σώμα του τρεις αντάρτες ήταν άρρωστοι, από τους οποίους ένας έπασχε από βλεννόρροια. Με διάθεση αυτοκριτικής ο Βάρδας προσθέτει πως *μη επιμείνας να τους εξετάση ιατρός [εις Αθήνας] υφίσταμαι τας δαπάνας των αδίκως*⁵¹³. Ο Καραβίτης αναφέρει πως κινδύνευσε ακόμη και να σκοτωθεί, λόγω της μυωπίας ενός αντάρτη του σώματός του και καταλήγει διαπιστώνοντας την ανάγκη τήρησης του Κανονισμού του Κομιτάτου στο σημείο της εξέτασης των στρατολογουμένων⁵¹⁴. Δεν είναι τυχαίο πως και οι δύο προαναφερθέντες αρχηγοί ήταν Κρητικοί. Η στρατολογία στην Κρήτη βασιζόταν σε προσωπικές γνωριμίες και δεν υπήρχε συχνά ο χρόνος να εξετασθούν οι εθελοντές, ενώ όπως αποδεικνύεται από τα δύο παραδείγματα οι Κρήτες υποψήφιοι αντάρτες δεν ήταν διατεθειμένοι να υποστούν την ταπεινωτική εξέλιξη της επιστροφής τους στην πατρίδα χωρίς πολεμικές εμπειρίες. Ήταν μέσα στην ιδιότυπη ψυχολογία των Κρητικών να προτιμούν να αποσιωπούν τα όποια συμπτώματά τους, προκειμένου να τους

⁵¹² Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 348.

⁵¹³ Βάρδας, 1906, σελ. 20.

⁵¹⁴ Βλ. Καραβίτης, σελ. 264-266.

αφήσουν να πολεμήσουν στον Αγώνα. Για τους νεαρούς Κρητικούς η δοκιμασία αυτή ήταν επιβεβλημένη ως ένδειξη ενηλικίωσης.

Με την πάροδο του χρόνου αυξήθηκαν τα σώματα που διοικούνταν από αξιωματικούς. Τα στελέχη του στρατού είχαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους υπαξιωματικούς και στρατιώτες των μονάδων που υπηρετούσαν. Σίγουρα οι εύζωνοι οι οποίοι πλαισίωσαν τον Αγαπηνό (καπετάν Άγρα), δεν χρειάζονταν ιατρική εξέταση, αφού ήδη είχαν υποστεί τη σχετική εξέταση ως στρατεύσιμοι, από την υγειονομική υπηρεσία του ελληνικού στρατού. Οι δε Μακεδόνες εκ των πραγμάτων δεν είχαν τη δυνατότητα να εξετασθούν ιατρικά πριν από τη στρατολόγησή τους. Ωστόσο φαίνεται, πως για τους μη υπηρετούντες στο στρατό εθελοντές Μακεδονομάχους, δεν τηρήθηκε η διαδικασία της ιατρικής εξέτασής τους. Ίσως ήταν μία πολυτέλεια σε εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, στις οποίες και ένας παραπάνω άνδρας ήταν πολύτιμος για τον Αγώνα.

Συμβολή στρατιωτικών ιατρών υπηρετούντων σε μονάδες των τότε ελληνοτουρκικών συνόρων στο Μακεδονικό Αγώνα.

Το Νοέμβριο του 1904, λίγες ημέρες μετά το θάνατο του Παύλου Μελά, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε επίσημα αποδεχθεί την αποστολή των σωμάτων, η οποία στη Δυτική Μακεδονία κατευθύνονταν μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας του Μακεδονικού Κομιτάτου. Οι πιέσεις από τους διπλωμάτες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων και την Τουρκία ήταν μεγάλες. Επομένως, η συνδρομή των υγειονομικών, αλλά και των άλλων αξιωματικών στο διερχόμενο τότε σώμα του Βάρδα, ήταν μία πράξη που είχε κάποιου, μικρού έστω, βαθμού επικινδυνότητα.

Ο Νικόλαος Μαυρομμάτης ο οποίος συμμετείχε ως υγειονομικός αξιωματικός στην πολεμική περιπέτεια του 1897⁵¹⁵, κατά το 1904 υπηρετούσε στην παραμεθόριο γραμμή των ελληνοτουρκικών συνόρων στην Καλαμπάκα. Εκεί στις 16 Νοεμβρίου 1904 συνάντησε το ανταρτικό σώμα του Βάρδα⁵¹⁶.

Όπως περιγράφει ο Βάρδας, ο ανθυπίατρος βοήθησε στις τελευταίες προετοιμασίες, καθώς εκείνη τη νύχτα οι αντάρτες διέβησαν τα σύνορα. Συγκεκριμένα ο Μαυρομμάτης ανέλαβε τη

⁵¹⁵ Βλ. Βλαδίμηρος, σελ. 222.

⁵¹⁶ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 4.

διανομή των φαρμάκων στους άνδρες του σώματος, που έγινε στο εξωκλήσι του Αγίου Αθανασίου, κοντά στο τελευταίο τότε ελληνικό χωριό πριν από τα σύνορα, το Βελεμίστι (Αγιοφύλλο) Καλαμπάκας. Μάλιστα ο Μαυρομάτης παρέμεινε και στην παράκληση που τελέστηκε στο εξωκλήσι του Αγίου Αθανασίου (στο σώμα ανήκε και ο ιερέας Χρυσόστομος Χρυσομαλλίδης)⁵¹⁷.

Ο ανθυπίατρος Δημήτριος Ραφτάνης υπηρετούσε το 1906 στα ελληνοτουρκικά σύνορα της εποχής, στην περιοχή της Καλαμπάκας. Ο Ραφτάνης βοήθησε και αυτός με τη σειρά του τα διερχόμενα ανταρτικά σώματα ως υγειονομικός υπεύθυνος των φυλακίων της παραμεθορίου. Ο Βάρδας αναφέρει πως ο ανθυπίατρος Ραφτάνης βοήθησε ιδιαίτερα, καθώς εφοδίασε το σώμα με φάρμακα και έδινε τις γενικές γραμμές για τις ενδείξεις τους. *Κινίνη, σουμπλιμέ, γάζες και επίδεσμοι* ήταν τα τότε απαραίτητα για τις πρώτες βοήθειες. *Ο ανθυπίατρος Ραφτάνης*, γράφει στις 14 Ιουνίου 1906 ο Βάρδας, *μου δίδει διαφόρους πληροφορίες δια την χρήσιν μερικών φαρμάκων, άτινα φέρομεν, και άλλας τινάς ιατρικάς συμβουλάς, είτα δ' απέρχεται*⁵¹⁸.

Ο Ραφτάνης συμμετείχε και στους Βαλκανικούς πολέμους διευθύνοντας το Β4 Χειρουργείο και το Στρατιωτικό Αναρρωτήριο Θεσσαλονίκης που στεγαζόταν στην έπαυλη Αλλατίνη⁵¹⁹. Ως λοχαγός-ιατρός ήταν υπεύθυνος του θεραπευτηρίου χολεριώντων του Σιδηροκάστρου⁵²⁰. Αποστρατεύτηκε μετά τη λήξη των εθνικών αγώνων⁵²¹.

Στρατιωτικοί ιατροί της Ανωτάτης του Στρατού Υγειονομικής Επιτροπής (Α.Σ.Υ.Ε.) και Μακεδονικός Αγώνας.

Στην αντιμετώπιση των απωλειών υγείας στρατιωτικών αλλά ακόμη και απλών ανθρώπων του Μακεδονικού λαού, οι ιατροί των στρατιωτικών νοσοκομείων των μετόπισθεν κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες. Οι νοσηλείες στα στρατιωτικά νοσοκομεία των Αθηνών αποδεικνύονται από τις γνωματεύσεις της Ανωτάτης του Στρατού Υγειονομικής Επιτροπής, της γνωστής Α.Σ.Υ.Ε., η οποία στελεχωνόταν από μονίμους στρατιωτικούς ιατρούς. Στο αρχείο της

⁵¹⁷ Βλ. αυτ., σελ. 8.

⁵¹⁸ Βάρδας, 1906, σελ. 24.

⁵¹⁹ Βλ. Ανωνύμου, Το Προσωπικόν, , σελ. 12 και 16.

⁵²⁰ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 435.

⁵²¹ Λεξικόν, τ. Ε', σελ 571, λήμμα Ραφτάνης Δημήτριος.

Α.Σ.Υ.Ε. ανευρίσκονται οι διαγνώσεις των Μακεδονομάχων πασχόντων στρατιωτικών, τα ονόματα των θεραπόντων στρατιωτικών ιατρών και οι αναρρωτικές άδειες που χορηγήθηκαν.

Ο υπολοχαγός Δημοσθένης Φλωριάς, ο οποίος υπηρέτησε στις Σέρρες ως υπάλληλος του Προξενείου, έλαβε αναρρωτική άδεια διαρκείας ενός μηνός και μετέβη στην Ιθάκη. Η διάγνωση που αναγράφεται στην απόφαση της Α.Σ.Υ.Ε. είναι ελαιογενείς πυρετοί⁵²².

Διασώζεται απόφαση για τον καπετάν Κάλα (Υπολοχαγός Πεζικού Κωνσταντίνο Σάρρο) του οποίου η υγεία είχε ταλαιπωρηθεί από τη διαβίωση στο Βάλτο των Γιαννιτσών όπου έδρασε με άλλους αξιωματικούς. Ο Σάρρος έπασχε εκ στενωμάτων ουρήθρας⁵²³. Η επιτροπή αποφάσισε να του χορηγήσει ένα μήνα αναρρωτική άδεια προς ίασιν.

Ο ανθυπολοχαγός Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας έδρασε ως καπετάν Πετρίλος αρχικά στη Χαλκιδική και ακολούθως στη λίμνη των Γιαννιτσών. Καθώς ήταν από τους πρώτους Έλληνες αρχηγούς που μπήκαν στο Βάλτο και δεν είχε αντικατασταθεί γρήγορα, η ελονοσία τον κατέβαλε. Έτσι τα μέλη της Επιτροπής τον βρήκαν εξασθενηκότα εξ ελονοσίας και του χορήγησαν μηνιαία αναρρωτική άδεια⁵²⁴. Ο αρχίατρος μάλιστα Π. Μανούσος μέλος της επιτροπής που διέγινωσε την ελονοσία στον Μπουκουβάλα, στους επερχόμενους Βαλκανικούς Πολέμους θα χριστεί επικεφαλής του αντιχολερικού αγώνα στη Μακεδονία⁵²⁵.

Ο γνωστός από την στρατιωτική και πολιτική του σταδιοδρομία Στυλιανός Γονατάς, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στη Θράκη ως μυστικός πράκτορας, χρειάστηκε επίσης τις υπηρεσίες των στρατιωτικών ιατρών των Αθηνών. Διεγνώσθη πως έπασχε από ελονοσία και τυφοειδή πυρετό, οπότε του χορηγήθηκε δίμηνη αναρρωτική άδεια⁵²⁶.

Ο υπολοχαγός Πυροβολικού Γεώργιος Τσόντος (Καπετάν Βάρδας) παραπέμφθηκε στην επιτροπή ύστερα από εξέταση του υπιάτρου Δ. Λυρίτσα ο οποίος διέγινωσε χρονίους αρθρικούς ρευματισμούς⁵²⁷. Ήταν αναμενόμενο με τη διαβίωση στο βαρύ κλίμα της Δυτικής και Βόρειας Μακεδονίας η υγεία του Κρητικού

⁵²² Βλ. Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε., τ. 7, 1905, αρ. αποφ. 1232.

⁵²³ Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε., τ. 8, 1906, αρ. αποφ. 108.

⁵²⁴ Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε., τ. 8, 1906, αρ. αποφ. 247.

⁵²⁵ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 133.

⁵²⁶ Βλ. Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε., τ. 8, 1906, αρ. αποφ. 1976.

⁵²⁷ Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε., τ. 10, 1908, αρ. αποφ. 1002.

αξιωματικού να έχει κλονιστεί. Και ελλείψει ειδικών φαρμάκων η «λουτροθεραπεία» θεωρήθηκε πως είχε ένδειξη. Η απόφαση της επιτροπής ήταν χορήγηση μηνιαίας αναρρωτικής άδειας για Αιδηψό για ιαματικά λουτρά. Αντίστοιχη άδεια για Αιδηψό έλαβε και ο Ιωάννης Δεμέστιχας (καπετάν Νικηφόρος), του οποίου μάλιστα τα έξοδα πληρώθηκαν από το Μακεδονικό Κομιτάτο⁵²⁸. Ο ανθυπολοχαγός Παπαγακής (καπετάν Αγραφιώτης), αναφέρει σε επιστολή του προς το Κέντρο των Αθηνών, πως μετά την περιπέτειά του στη Μακεδονία και ενώ υπηρετούσε στη Φρουρά Λαρίσης, οι ιατροί του συνέστησαν λουτρά στο Σμόκοβο ή στην Αιδηψό⁵²⁹. Η λουτροθεραπεία δεν περιοριζόταν μόνο σε αξιωματικούς, αλλά αφορούσε και απλούς αντάρτες οι οποίοι με μέριμνα του Μπουκουβάλα λάμβαναν τα έξοδά τους⁵³⁰.

Σημαντική ήταν και η εξέταση από την Α.Σ.Υ.Ε. σε μεταγενέστερα από τον Αγώνα έτη, αγωνιστών οι οποίοι δια ειδικής νομοθεσίας δικαιούνταν αναγνώριση και ανταμοιβή από την ελληνική πολιτεία για τη συμμετοχή τους στο Μακεδονικό Αγώνα. Σε αυτό το πλαίσιο μάλιστα παρατηρείται σημαντική αύξηση των προσερχομένων προς εξέταση στην Α.Σ.Υ.Ε. κατά το έτος που συντελέστηκε η νομοθετική ρύθμιση για χορήγηση συντάξεων στους Μακεδονομάχους.

⁵²⁸ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Απόδειξις παρά Κέντρου Αθηνών, 12 Απριλίου 1908.

⁵²⁹ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Παπαγακής προς Παναγιώτη, Λάρισα, 2 Απριλίου 1908 και Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Παπαγακής, Λάρισα, 4 Ιουνίου 1908.

⁵³⁰ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Απόδειξις παρά Κέντρου Αθηνών, 21 Απριλίου 1908.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17^ο

Υγειονομικοί αξιωματικοί πράκτορες στη Μακεδονία.

Αγγελακόπουλος Διονύσιος

Ο Αγγελακόπουλος γεννήθηκε στην Πάτρα το 1878. Δεν είναι γνωστό σε ποιο πανεπιστήμιο του εξωτερικού σπούδασε κτηνιατρική⁵³¹, πάντως επέστρεψε στην Ελλάδα ως ένας από τους πρώτους επιστήμονες κτηνιάτρους⁵³² και κατετάγη στον ελληνικό στρατό με το βαθμό του ανθυποκτηνιάτρου.

Ο Αγγελακόπουλος διαδέχτηκε τον ανθυπολοχαγό Λουκά Σακελλαρόπουλο (ψευδώνυμο Αλεξάνδρου), διάδοχο του Σουλιώτη-Νικολαΐδη στην «Οργάνωση Θεσσαλονίκης». Στο Αρχείο της ΓΕΣ/ΔΙΣ ανευρίσκεται η σχετική αλληλογραφία. Ο ταγματάρχης Πίσσας Ευστράτιος, διευθυντής του μακεδονικού τμήματος της Πανελληνίου Οργανώσεως, αναφέρει στις 31 Οκτωβρίου 1909, στο Γενικό Διευθυντή Π. Δαγκλή:

Συνταγματάρχα μου,

λαμβάνω την τιμήν να φέρω εις γνώσιν υμών ότι ο υπό το πρόσχημα του πράκτορος της ασφαλιστικής εταιρίας ζωής «Η Αμοιβαία» διευθύνων την Οργάνωσιν της πόλεως Θεσσαλονίκης ανθυπολοχαγός του πυροβολικού Λουκάς Σακελλαρόπουλος αιτεί την αντικατάστασίν του. Επειδή η θέσις του διευθύνοντος την Οργάνωσιν της πόλεως τυγχάνει εκ των σπουδαιοτέρων, συμφέρον δ' είναι ένεκα πλείστων λόγων όπως ταύτην κατέχει πρόσωπον μη εργαζόμενον εν τω προξενείω, αλλ' υφ' οιουδήποτε πρόσχημα εκτός αυτού εγκατεστημένον. Παρακαλώ υμάς όπως ενεργήσητε και αποσπασθή δια την θέσιν ταύτην ο

⁵³¹ Μόλις το 1950 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η πρώτη Κτηνιατρική Σχολή στον ελληνικό χώρο. Περισσότερα για την ιστορία της Κτηνιατρικής στον ελληνικό στρατό βλ. Καρδούλης.

⁵³² Βλ. Τσακνάκης, σελ. 18, όπου αναφέρεται πως μέχρι το 1910 μόλις 44 κτηνίατροι είχαν άδεια ασκήσεως επαγγέλματος στο ελληνικό κράτος.

ανθυποκτηνίατρος Αγγελακόπουλος Διον. κεκτημένος πάντα τα προσόντα ευδοκιμήσεως και πράκτορος. Ούτος μεταβαίνων εκεί θέλει εξασκήσει πραγματικώς το κτηνιατρικόν επάγγελμα, ούτινος μεγίστην ανάγκην έχει ο τόπος, συγχρόνως δε δια της ιδρύσεως πεταλουργείου θέλει έλθει εις συνάφειαν μετά χωρικών και άλλων στοιχείων και ούτω ευκολότερον και ανυποπτότερον θέλει διεξαγάγει την εμπιστευθησομένην αυτώ υπηρεσίαν⁵³³.

Το αίτημα διαβιβάστηκε από το συνταγματάρχη Δαγκλή στο Υπουργείο Εξωτερικών⁵³⁴. Στη διπλωματική αλληλογραφία οι αναφορές στον Αγγελακόπουλο συνεχίζονται. Ο λοχαγός Μαστραπάς, ο οποίος υπηρετούσε ως ειδικός γραφέας, στο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, έγραφε το 1909 στο Δαγκλή: Ο Αγγελακόπουλος εγκαθίσταται ημέρα τη ημέρα στερεώτερον, φαίνεται δε, ότι θα οργανωθεί καλώς, καθόσον είναι ευφυής και κριτικός⁵³⁵.

Ο λόγος για τον οποίο ο Αγγελακόπουλος είχε τόσο δύσκολο έργο και έπρεπε να είναι ευφυής και κριτικός, προκύπτει εξετάζοντας τη δράση της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης. Από το καλοκαίρι του 1906, ο υπολοχαγός Αθανάσιος Σουλιώτης με το ψευδώνυμο Νικολαΐδης, παρίστανε τον έμπορο ραπτομηχανών⁵³⁶. Ο Σουλιώτης είχε συστήσει τη μυστική οργάνωση του ελληνικού στοιχείου, η οποία είχε σημαντικά αποτελέσματα στον οικονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτικό τομέα. Το φρόνημα των Ελλήνων είχε ανυψωθεί, ενώ οι Βούλγαροι έπαυσαν να εποικίζουν τα προάστια της πόλης. Με απειλές, εκβιασμούς, ακόμη και δολοφονίες, οι Έλληνες ήλεγχαν την πόλη. Το Δεκέμβριο του 1907, ο Σουλιώτης ανέλαβε την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, οπότε η διεύθυνση της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης ανατέθηκε στον ανθυπολοχαγό πεζικού Λουκά Σακελλαρόπουλο, ο οποίος παρέδωσε τη διεύθυνση στον Αγγελακόπουλο, κατά το 1909. Ο Dakin αναφέρει και αυτός πως οι Τούρκοι δεν ανακάλυψαν ποτέ τον Αγγελακόπουλο και αποδίδει την ιδέα της χρησιμοποίησης του στον αγώνα σε πρόταση του Ζάννα⁵³⁷.

⁵³³ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 7γ', Πίσσας προς Δαγκλή, 31 Οκτωβρίου 1908.

⁵³⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 7γ', Δαγκλής προς Υπουργό Εξωτερικών, 31 Οκτωβρίου 1908.

⁵³⁵ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 7γ', Μαράς προς Δαγκλή, 20 Σεπτεμβρίου 1909.

⁵³⁶ Βλ. Σουλιώτης, σελ. 35.

⁵³⁷ Βλ. Dakin, σελ. 278 και Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Η', Μακεδονικός Αγών, Περί της τοποθετήσεως αξιωματικών σε θέσεις πρακτόρων, 29 Ιουλίου 1908.

Κατά το γνωστό Μακεδονομάχο, πολιτικό και συγγραφέα Μόδη, ο Αγγελακόπουλος άνοιξε πεταλάδικο εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το μέγαρο της ΧΑΝΘ στην Θεσσαλονίκη. Είχε τακτικούς πελάτες τόσο χωρικούς όσο και μπέηδες και αξιωματικούς του πυροβολικού και του ιππικού. Έμπαινε ελεύθερα και στους στρατώνες τους. Τον ήξεραν με τ' όνομα «Νιόνιο αφέντη». Τούρκοι και Έλληνες έμαθαν ότι ήταν αξιωματικός από τις αθηναϊκές εφημερίδες! Όταν ανακλήθηκε μαζί με τους άλλους αξιωματικούς, είχε κάποιο επεισόδιο με το λοχαγό Δερλελέ, που απασχόλησε αρκετά και τον αθηναϊκό τύπο. Και τότε μαθεύτηκε η πραγματική του ταυτότητα⁵³⁸.

Ο Αγγελακόπουλος αποστρατεύτηκε πρόωρα, για άγνωστους λόγους, το 1910, με τον βαθμό του υποκτηνιάτρου⁵³⁹.

Δουμπιώτης Δημήτριος

Ο Δημήτριος Δουμπιώτης γεννήθηκε το 1874, στη Χαλκίδα. Καταγόταν από το χωριό Δουμπιά Χαλκιδικής⁵⁴⁰. Η οικογένεια του είχε αναδείξει πολλούς διακεκριμένους άνδρες στους πολεμικούς αγώνες του έθνους. Συγκεκριμένα, το 1821, οι Νικόλαος, Κωνσταντίνος και Στέργιος Δουμπιώτης, μνημένοι στη Φιλική Εταιρία, σήκωσαν από τους πρώτους τη σημαία της επανάστασης στη Χαλκιδική⁵⁴¹. Διέθεσαν την περιουσία τους εξοπλίζοντας σώματα που έδρασαν στη Χαλκιδική και στην περιοχή του Ολύμπου. Όταν κατεστάλη η επανάσταση στην Χαλκιδική, οι Δουμπιώτες κατέφυγαν στη Σκόπελο, όπου έχτισαν το «κάστρο του Δουμπιώτη» στον κόλπο του Αγνώντα και από εκεί έκαναν επιδρομές εναντίον των Τούρκων. Με την ανακήρυξη του Ελλαδικού κράτους, η οικογένεια Δουμπιώτη εγκαταστάθηκε στην Αταλάντη, όπως και πολλοί άλλοι Μακεδόνες. Ο Δημήτριος ήταν ένας ακόμη στρατιωτικός απόγονος της οικογένειας Δουμπιώτη. Αξιοσημείωτο είναι πως ο πατέρας του, ο θείος του, αλλά και ο εξάδελφός του Νικόλαος Δουμπιώτης, ήταν όλοι αξιωματικοί του Ελληνικού στρατού. Ο Νικόλαος Δουμπιώτης μάλιστα, με το ψευδώνυμο καπετάν Αμύντας, διετέλεσε αρχηγός ανταρτικού σώματος στην Ημαθία κατά τα έτη 1906-1907.

⁵³⁸ Μόδης, Νεότερη Ιστορία, σελ. 238.

⁵³⁹ Βλ. Λεξικόν, τ. Β', λήμμα Αγγελακόπουλος Διονύσιος, σελ. 405.

⁵⁴⁰ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 80-81.

⁵⁴¹ Βλ. Δεσποτόπουλος, σελ. 164.

Ο Δημήτριος Δουμπιώτης κατετάγη το 1899 ως ανθυπίατρος στο στρατό. Ήταν υπίατρος το 1907, όταν διηύθυνε το Κέντρο του αγώνα στην Καστοριά⁵⁴². Επισήμως είχε εισέλθει στη Μακεδονία με το ψευδώνυμο Δημήτριος Ριτσιέρης. Το 1911, το Υπουργείο Εξωτερικών εξέδωσε διαταγή, με την οποία ζητούσε πληροφορίες περί της δράσεως και του βαθμού της ευδοκιμήσεως των αξιωματικών, οι οποίοι εργάστηκαν ως προξενικοί υπάλληλοι στη Μακεδονία⁵⁴³. Ο τότε Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στην Αδριανούπολη, Κωνσταντίνος Δημαράς απάντησε με κρυπτογραφημένο έγγραφο. Ο Δημαράς είχε διατελέσει Πρόξενος Μοναστηρίου, από το Μάιο του 1907, οπότε ήταν ο καταλληλότερος για να δώσει τις ζητούμενες πληροφορίες. Γράφει ο Δημαράς:

*Ο Υπίατρος κ. Δουμπιώτης υπηρέτησεν ως πράκτωρ εν Καστοριά υπό το όνομα Ριτσιέρης και φέρων Ιταλικό διαβατήριον από του τέλους 1907 ή αρχών του 1908 και επί τρεις έως τέσσαρας μήνας ειργάζετο εκεί ως δήθεν πράκτωρ ασφαλιστικής τινός εταιρείας*⁵⁴⁴.

Δεν είναι παράξενη η χρήση του ιταλικού διαβατηρίου. Οι Έλληνες αξιωματικοί αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα εισόδου και παραμονής στη Μακεδονία, ειδικά προς το τέλος του Αγώνα. Οι οθωμανικές αρχές, καχύποπτες πλέον, εντόπιζαν εύκολα Έλληνες πολίτες, οι οποίοι εισέρχονταν στη χώρα από την τότε Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό πως για τον ανθυπολοχαγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη, ο οποίος εργάστηκε εθνικά στα σχολεία της Εδέσσης κατά το 1908, είχε γίνει η πρόταση να προωθηθεί στη Θεσσαλονίκη μέσω Αιγύπτου ή Κωνσταντινουπόλεως. Επομένως, η κάλυψη με ένα ευρωπαϊκό διαβατήριό ήταν προσφορότερη. Ειδικά στη Δυτική Μακεδονία, η οθωμανική χωροφυλακή είχε επικεφαλής Ιταλούς αξιωματικούς, σε εφαρμογή της συμφωνίας των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, σχετικά με την αναμόρφωση της κατάστασης στη χριστιανική Μακεδονία. Μάλιστα ο Ιταλός λοχαγός Castoldi, με έδρα την Καστοριά αναφέρεται πως υποστήριζε τις ελληνικές θέσεις, γεγονός σπάνιο εκείνη την εποχή στη Μακεδονία.

Δεν είναι επίσης πρωτόγνωρη στους Έλληνες αξιωματικούς η χρήση της ιδιότητας του ασφαλιστικού πράκτορα για κάλυψη. Ο

⁵⁴² Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 311.

⁵⁴³ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Διαταγή υπ. αριθμ. 2121/1911, Β. Υπουργείο Εξωτερικών.

⁵⁴⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Αντίγραφον κρυπτογραφημένου εγγράφου του εν Αδριανουπόλει Β. Γενικού Προξενείου της Ελλάδος προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον Β' Πολιτικόν Τμήμα, αρ. πρωτ. 999/23-10-1911.

Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, εργάστηκε εθνικά και δημιούργησε την *Οργάνωση Θεσσαλονίκης*, φέροντας την προμετωπίδα του πράκτορα της ασφαλιστικής εταιρίας *Αμοιβαία*⁵⁴⁵. Αλλά και άλλοι αξιωματικοί χρησιμοποίησαν αυτήν την κάλυψη, η οποία τους επέτρεπε πολλές μετακινήσεις, δεν απαιτούσε ιδιαίτερες γνώσεις, ενώ δεν κινούσε και τις υποψίες των τουρκικών αρχών.

Ως υπεύθυνος του Κέντρου Καστοριάς (με τον κωδικό ΑΚ 5), ο Δουμπιώτης είχε την ευθύνη του συντονισμού των ελληνικών επιτροπών αμύνης της πόλης, αλλά και των επιτροπών των χωριών της περιοχής. Το Κέντρο και τα μέλη των επιτροπών μεριμνούσαν για τροφοδοσία, αλληλογραφία, ανεφοδιασμό σε πολεμικό και φαρμακευτικό υλικό των ανταρτικών σωμάτων που δρούσαν στην περιοχή. Πέραν αυτών, η ενίσχυση του φρονήματος των κατοίκων γινόταν μέσα από κάθε είδους παρεμβάσεις. Σε συνεργασία με το Μητροπολίτη Καστοριάς, το Κέντρο ανέλαμβανε πρωτοβουλίες ακόμη και για υλική υποστήριξη των κατεστραμμένων οικονομικά χωρικών ή γενικότερα των υπό διωγμόν Ελλήνων. Οι πληροφορίες για τις κινήσεις τέλος των τουρκικών στρατευμάτων ήταν ιδιαίτερα πολύτιμες και έπρεπε το Κέντρο να τις κοινοποιεί εγκαίρως στα ανταρτικά σώματα⁵⁴⁶. Με την παράθεση του έργου του Δουμπιώτη εξηγείται γιατί ο Καραβίτης σε επιστολή του προς το Βάρδα φαίνεται πως θεωρούσε μεγάλη την ανάγκη ύπαρξης ικανού αξιωματικού στη θέση αυτή⁵⁴⁷. Ο Βάρδας συμφωνούσε και ζητούσε επανειλημμένως από το Κομιτάτο αξιωματικό για τη θέση του Κέντρου της Καστοριάς, παρατηρώντας μάλιστα για τους κατοίκους πως *είναι διηρημένοι εις κόμματα, εις τα οποία πολύ φαίνεται συνετέλεσεν ο Μητροπολίτης*⁵⁴⁸.

Όμως, συνεχίζει ο Δημαράς για τον Δουμπιώτη: *Καταστάς ύποπτος ταις Τουρκικαίς αρχαίς κατηγγέλθη εις την εν Κωνσταντι/λει Ιταλικήν πρεσβείαν ήτις διέταξε τον εν Μοναστηρίω Ιταλόν Πρόξενον να καλέσῃ αὐτόν και να τω επιβάλῃ την εκ της Καστοριάς αναχώρησίν του, όπερ και εγένετο, ο δε κ. Δουμπιώτης ηναγκάσθη να επανέλθῃ εις Ελλάδα*⁵⁴⁹. Προδήλως με τη συμβολή των όσων αναφέρει ο Πρόξενος

⁵⁴⁵ Βλ. Σουλιώτης, σελ. 35.

⁵⁴⁶ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 60.

⁵⁴⁷ Βλ. Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 27, σελ. 52.

⁵⁴⁸ Βλ. Βάρδας, 1904-1905, σελ. 60.

⁵⁴⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Αντίγραφον κρυπτογραφημένου εγγράφου του εν Αδριανουπόλει Β. Γενικού Προξενείου της Ελλάδος προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον Β' Πολιτικόν Τμήμα, αρ. πρωτ. 999/23-10-1911.

Δημαράς, ο Δουμπιώτης αναγνωρίστηκε ως «πράκτορας Α' τάξεως» του Μακεδονικού Αγώνα.

Στους Βαλκανικούς Πολέμους, ο Δουμπιώτης υπηρέτησε με τον βαθμό του λοχαγού-ιατρού, διευθυντής του 4^{ου} Ορεινού Χειρουργείου⁵⁵⁰. Στη μάχη του Σαρανταπόρου, το Α4 χειρουργείο είχε έδρα του το Χάνι Χατζηγώγου και δέχθηκε 69 τραυματίες, από τους οποίους οι 17 ήταν Τούρκοι. Ο Δουμπιώτης, όπως και το σύνολο του υγειονομικού σώματος συμπεριφέρθηκαν άψογα στους αντιπάλους τραυματίες⁵⁵¹ (το *Βιβλίο Απωλειών Υγείας* του Α4 χειρουργείου βρίσκεται στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων). Ο Δουμπιώτης, υπεύθυνος του χειρουργείου συνέχισε τον Αγώνα στο μέτωπο της Ηπείρου, ενώ κατά τον ελληνοβουλγαρικό πόλεμο, αντιμετώπισε και κρούσματα χολέρας.

Στις 4 Δεκεμβρίου 1917, ο αρχίατρος Δημήτριος Δουμπιώτης άφησε την τελευταία του πνοή στην Αθήνα, σε ηλικία 43 ετών⁵⁵². Όπως ο Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας και ο Γεώργιος Κολοκοτρώνης, γόννοι των γνωστών οικογενειών με μεγάλη κλέφτικη παράδοση, οι οποίοι συμμετείχαν στο Μακεδονικό Αγώνα, ο Δουμπιώτης με τη συμμετοχή του στον αγώνα τίμησε το όνομα της οικογενείας του⁵⁵³. Μη λησμονώντας τη μακεδονική του καταγωγή συνέδεσε ακόμη περισσότερο τον Αγώνα με την κλεφταρματολική παράδοση⁵⁵⁴.

Ζούζουλας Σπυρίδων

Ο υποκτηνίατρος Ζούζουλας Σπυρίδων, γεννήθηκε το 1872, στην Αθήνα. Σπούδασε, όπως όλοι οι κτηνίατροι τότε, στο εξωτερικό και κατετάγη ως ανθυποκτηνίατρος στο στράτευμα. Συμμετείχε στο Μακεδονικό Αγώνα, αρχικά ως διπλωματικός υπάλληλος στο Προξενείο Μοναστηρίου, άμεσος βοηθός του λοχαγού Κωνσταντινόπουλου⁵⁵⁵ και αργότερα ως πράκτορας στη Δράμα⁵⁵⁶. Η

⁵⁵⁰ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 592.

⁵⁵¹ Βλ. Σκαμπαρδώνης, σελ. 1-4.

⁵⁵² Βλ. Λεξικόν, τ. Γ', σελ. 189, λήμμα Δουμπιώτης Δημήτριος.

⁵⁵³ Βλ. Μαυρίκος, σελ. 74-75.

⁵⁵⁴ Βλ. Μιχαηλίδης.

⁵⁵⁵ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 306.

⁵⁵⁶ Βλ. Μαζαράκης, Αγώνας, σελ. 109.

παρουσία ενός αξιωματικού στο Προξενείο Μοναστηρίου (με τον κωδικό ΑΚ 20), εκείνη την εποχή ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς από εκεί λάμβαναν οδηγίες τα ανταρτικά σώματα της Δυτικής και Βόρειας Μακεδονίας. Στις συγκεκριμένες περιοχές, ο ελληνισμός έδινε τριμέτωπο αγώνα απέναντι σε Τούρκους, Βουλγάρους αλλά και στην αναιδή ρουμανική προπαγάνδα που στόχευε στους βλαχόφωνους κατοίκους. Σ' αυτό το πλαίσιο, το Κέντρο, που έπρεπε να συντονίζει τους γηγενείς κατοίκους, τα ανταρτικά σώματα και το Μακεδονικό Κομιτάτο των Αθηνών, απαιτούσε ικανούς και αποτελεσματικούς αξιωματικούς.

Οι ομογενείς αγκάλιαζαν το Προξενείο και αυτό ήταν προφανές σε εκκλησιαστικές, εκπαιδευτικές, αλλά και κοινωνικές συναθροίσεις. Στο Μοναστήρι, τότε υπήρχε έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων, με πλήθος δολοφονιών και βίαιων εκδηλώσεων. Στην ύπαιθρο, η υποστήριξη στη δράση των σωμάτων ήταν η πρώτη προτεραιότητα των προξενικών, αλλά πάντοτε συνέβαιναν και πολλά άλλα γεγονότα, που απαιτούσαν την βοήθειά τους. Στον αγώνα ήταν άμεση η συνεργασία των προξενικών και των εκκλησιαστικών αρχών. Στο Μοναστήρι Μητροπολίτης ήταν ο Ιωακείμ Φορόπουλος, με άμεσο συνεργάτη του τον, διάκονο τότε, μετέπειτα Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Αθηναγόρα.

Ιδιαίτερα δύσκολη ήταν η συνεργασία των προξενικών αξιωματικών με τους αρχηγούς των ελληνικών σωμάτων. Όπως περιγράφει ο οπλαρχηγός Καραβίτης στα απομνημονεύματά του, τη συνεργασία δυσχέραναν και οι διαφορετικές αντιλήψεις μεταξύ αξιωματικών και μη αρχηγών σωμάτων, αλλά και οι συχνές αλλαγές υπευθύνων αξιωματικών του Προξενείου, που ανέτρεπαν τις ισορροπίες. Ο Καραβίτης απαιτούσε στο Κέντρο να τοποθετούνται αξιωματικοί ξεφτέρια, να βλέπουν καθημερινώς εις την αγορά διά των οργάνων τους χωρικούς όλων των χωριών, ... [το Κέντρο] να ερωτά, να ερευνά, να μην του διαφεύγη καμία ύποπτη κίνηση και μόλις μάθει τίποτε να το μεταδίδει με τις αναγκαίες οδηγίες εις τον αρχηγό της περιφέρειας⁵⁵⁷.

Στην Ανατολική Μακεδονία, η μορφή του ένοπλου αγώνα ήταν ελαφρώς διαφοροποιημένη, λόγω ανθρωπογεωγραφικών συνθηκών. Στη Δράμα, ο Ζούζουλας ήταν άμεσος συνεργάτης του

⁵⁵⁷ Βλ. Καραβίτης, σελ. 707.

εκεί αρχηγού του αγώνα, Μητροπολίτη και μετέπειτα Εθνομάρτυρα, Χρυσοστόμου Σμύρνης, ο οποίος επετέλεσε πολύπτυχο εθνικό έργο.

Ο Ζούζουλας στους Βαλκανικούς Πολέμους υπηρέτησε στην 1η Μοίρα Ορεινού Πυροβολικού, όπου χρειάζονταν τις κτηνιατρικές γνώσεις του, καθώς οι μετακινήσεις των πυροβόλων γίνονταν με ζώα⁵⁵⁸. Ο Ζούζουλας συμμετείχε και στους αγώνες 1917-1922, ενώ αποστρατεύτηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1922.

Κιτάνος Αργύριος

Ο Αργύριος Κιτάνος γεννήθηκε στη Φιλιππούπολη το 1882⁵⁵⁹. Ήταν ανιψιός του δραστήριου ομογενούς Γρηγορίου Μαρασλή, ο οποίος χρημάτισε δήμαρχος Οδησού, ενώ ακόμη και σήμερα μνημονεύεται ως εθνικός ευεργέτης και ιδρυτής των Μαρασλείων εκπαιδευτηρίων. Ο Αργύριος φοίτησε στα Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια, στη Φιλιππούπολη. Το συγκεκριμένο γυμνάσιο είχε εξομοιώσει το πρόγραμμα σπουδών του με το ελληνικό πρόγραμμα σπουδών, οπότε οι μαθητές των Ζαριφείων, μετά την αποφοίτησή τους, είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν σε τμήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών⁵⁶⁰. Ο Κιτάνος φοίτησε στην Ιατρική Αθηνών και έλαβε την άδεια ασκήσεως του ιατρικού επαγγέλματος, το 1906⁵⁶¹.

Το 1906, στην αποκορύφωση δηλαδή του ένοπλου αγώνα στη Μακεδονία, στην Ανατολική Ρωμυλία ξέσπασαν έντονες διώξεις εις βάρος των Ελλήνων, με κορύφωση το συλλαλητήριο στις 16 Ιουλίου στη Φιλιππούπολη. Ο βουλγαρικός όχλος κατέστρεψε καταστήματα, ιδρύματα, εκπαιδευτήρια και οικίες των Ελλήνων, λεηλάτησε περιουσίες, κακοποίησε ιερείς και βεβήλωσε τους ναούς⁵⁶². Ο διδάκτωρ πλέον της Ιατρικής, Κιτάνος κατά τη δική του διήγηση,

⁵⁵⁸ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 590.

⁵⁵⁹ Όπως και σε άλλους αξιωματικούς, στα ατομικά στρατιωτικά έγγραφα του Αργυρίου Κιτάνου αναγράφονται σκοπίμως αναληθή στοιχεία: έτος γεννήσεως αναφέρεται το 1885 αντί του 1882 και τόπος γεννήσεως η Αθήνα αντί της Φιλιππούπολης.

⁵⁶⁰ Αναλυτικά για τα Ζαρίφεια βλ. Αποστολίδης.

⁵⁶¹ Καθώς δεν εντοπίστηκε ο τόμος του Μητρώου Φοιτητών Εθνικού Πανεπιστημίου 1896-1901, η μόνη μαρτυρία για τη φοίτηση του Κιτάνου είναι του ιδίου, όπως καταγράφεται σε υπόμνημά του που φυλάσσεται στο Αρχείο της ΓΕΣ/ΔΙΣ.

⁵⁶² Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 257-261.

μένεα πνέων κατά των Βουλγάρων⁵⁶³, παρουσιάστηκε στο Μακεδονικό Κομιτάτο, στην Αθήνα και ζήτησε να συμμετάσχει στον Αγώνα. Του προτάθηκε να μεταβεί στη λίμνη των Γιαννιτσών, όπου τα ελληνικά σώματα χρειάζονταν επειγόντως ιατρό, καθώς ταλαιπωρούνταν από τις αμφιβόλου ποιότητας ιατρικές πράξεις των εμπειρικών, όπως του «Αντωνάκη». Εξετάζοντας την αξιοπιστία τέτοιου είδους σημειωμάτων, όπως αυτό του Κιτάνου, είναι δυνατό να διατυπωθεί η θέση πως περιέχουν πολλές υπερβολές και ανακρίβειες, ειδικά όταν γράφονται μετά την παρέλευση ετών και τη μυθοποίηση του αγώνα, αλλά και υπό το κράτος ιδιοτελών επιδιώξεων, υλικών και μη του συγγραφέα. Στην περίπτωση του Κιτάνου όμως, η πληροφορία διασταυρώνεται από ένα έγγραφο που περιέχεται στην αλληλογραφία του Καλαποθάκη, στο οποίο στις 18 Αυγούστου 1906 το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης γράφει απευθυνόμενο προς το Μακεδονικό Κομιτάτο, στην Αθήνα: *ιατρού έχομεν ανάγκην και υπάρχουνσι θέσεις εις κέντρα, αλλά απαιτείται άδεια τουρκική· εάν ο περί ου ο λόγος έχη τοιαύτην ή δύναται ευκόλως να λάβη υφιστάμενος εξετάσεις ωρισμένας, δύναται να τοποθετηθή. Εν εναντία περιπτώσει εάν είνε νέος και έχη διάθεσιν, δύναται να χρησιμεύση ως ιατρός σωμάτων διαμένων εν, ή παρά την Λίμνην*⁵⁶⁴. Αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών ήταν ο Κιτάνος να μάθει τη Γαλλική γλώσσα και ειδικά την ιατρική ορολογία, με σκοπό να λάβει άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, κάτι που πέτυχε στην Κωνσταντινούπολη, αφού υπεβλήθη στη δοκιμασία των εξετάσεων.

Μόλις όμως ο Κορομηλάς πληροφορήθηκε την καταγωγή του Κιτάνου από τη Φιλιππούπολη, η αποστολή που ανατέθηκε στο νεαρό ιατρό τροποποιήθηκε. Η γνώση της τουρκικής, της γαλλικής, αλλά κυρίως της βουλγαρικής γλώσσας έπεισαν τον Πρόξενο να χρησιμοποιήσει τον Κιτάνο ως πράκτορα του Κομιτάτου στη Μακεδονία, καθώς ήλπιζε (και βάσιμα, όπως αποδείχθηκε από την έλευση λίγους μήνες αργότερα του Δαβίδ Σιακκή στο Βάλτο), πως θα εύρισκε άλλο εθελοντή ιατρό για τα ανταρτικά σώματα.

Το 1906, ο Κιτάνος εργάστηκε ως ιατρός στο Σούμποσκο (σημερινή Αριδαία). Η επιλογή του Λάμπρου Κορομηλά ήταν ο Κιτάνος να αναλάβει το συντονισμό του αγώνα στην Πέλλα. Ήταν

⁵⁶³ Βλ. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 1δ', Κιτάνος Α., *Υπόμνημα επί της δράσεως μου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα*, σελ. 1.

⁵⁶⁴ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β προς Κέντρο Α, 18 Αυγούστου 1906.

περιοχή μεγάλης στρατηγικής σημασίας, καθώς, όποια από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις είχε τον έλεγχό της, μπορούσε να αποκόψει τα αντίπαλα ανταρτικά σώματα. Οι Βούλγαροι είχαν επικεντρώσει τις προσπάθειές τους σ' αυτήν την επαρχία και η κατάσταση χαρακτηριζόταν τουλάχιστον έκρυθμη⁵⁶⁵.

Ο Κιτάνος είχε ζήσει το βουλγαρικό επεκτατισμό στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Οι αγριότητες των Βουλγάρων στη Φιλιππούπολη είχαν αρχίσει δεκαετίες νωρίτερα. Σαφώς είχε ως εφόδιο την καλή γνώση των αντιπάλων, ενώ σημαντική ήταν και η γνώση των ομιλουμένων στην περιοχή διαλέκτων, που του επέτρεπε να παρακολουθεί καλύτερα τον εχθρό, αλλά και να επικοινωνεί με τους σλαβόφωνους Έλληνες της Πέλλας. Ο συνδυασμός αυτών των προσόντων με την ιατρική του ιδιότητα, του έδιναν μεγάλη ευχέρεια κινήσεων. Στις αναμνήσεις του ο Κιτάνος αναφέρει, πως το Σεπτέμβριο του 1907 είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶⁶. Επιστρέφοντας σιδηροδρομικώς στη Θεσσαλονίκη, είχε παρακολουθηθεί από Έλληνα σιδηροδρομικό μνημένο στην ελληνική οργάνωση, ο οποίος τον είχε εκλάβει ως Βούλγαρο μεταμφιεσμένο, με πλαστό ελληνικό διαβατήριο, κυρίως λόγω του υπογενείου του. Όπως ήταν φυσικό, ο Κιτάνος φρόντιζε με το παρουσιαστικό του και την προφορά του να μην τονίζει τα ελληνικά χαρακτηριστικά του.

Ο Κιτάνος στην Αριδαία πέτυχε τη μεταστροφή των σλαβοφώνων χωριών Καπόνανη και Κωστούριανη στην Ορθοδοξία, ενώ ενίσχυσε τα ελληνικά ερείσματα στα εχθρικά διακείμενα χωριά Πόζαρ, Στρούπινο και Τσάκων. Οι φανερές του μετακινήσεις γίνονταν με αφορμή ασθενείς που τον καλούσαν ως ιατρό, ενώ συχνά συναντούσε τα ανταρτικά σώματα με απόλυτη μυστικότητα⁵⁶⁷. Όπως γράφει ο ίδιος ο Κιτάνος, την 25^η Μαρτίου του 1908 γιόρτασε τη διπλή πανήγυρη εκκλησιαζόμενος στο χωριό Μπάχοβο (σημερινό Πρόμαχοι), μαζί με το ανταρτικό σώμα του Καραπάνου. Προσθέτει μάλιστα πως εκτός από την εκφώνηση του πανηγυρικού της ημέρας και τη συμμετοχή στο εορταστικό τραπέζι, έδωσε τις πρώτες βοήθειες στον αντάρτη Ζαρκάδα, ο οποίος είχε τραυματιστεί στα μαλακά μόρια της κνήμης.

Ο Κιτάνος μετέφερε σε ενόπλους και μη αγωνιστές τις οδηγίες του Προξενείου Θεσσαλονίκης, με το οποίο ήταν σε διαρκή

⁵⁶⁵ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 339-340.

⁵⁶⁶ Βλ. Κιτάνος, Σιδηροδρομικοί, σελ. 8-9.

⁵⁶⁷ Βλ. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 1δ', Κιτάνος Α., 25 Μαρτίου-Μπάχοβο, σελ. 13-14.

επικοινωνία. Γράφει ο ίδιος: ...Ενθυμούμαι και αναπολώ πόσες φορές με σχετικές προφυλάξεις μπάζαμε στο κτίριον αυτό, το Παλαιόν Προξενείον της Θεσσαλονίκης, χωρικούς και εν γένει μεμυημένους εις το Κομιτάτον. Είχε, δεν ξέρω αν σώζεται, μια πορτούλα, μεταξύ του κτιρίου και της Μητροπόλεως και από εκεί δια της Μητροπόλεως έμπαιναν οι από το εσωτερικόν της Μακεδονίας κατερχόμενοι ομογενείς δι' εθνικάς υποθέσεις και επιχειρήσεις...Εγώ ως Έλλην υπήκοος έμπαινα ελεύθερα, μόνον που με παρηκολούθουν οι αστυνομικοί, εύρισκα σκυμμένους στα γραφεία εργαζομένους ή συνεργαζομένους με διάφορα εθνικά πρόσωπα του Προξενείου...Αλ. Ιωαννίδην, Δημ. Ζώνη, Α. Αντωνίου, Α Παλμίδην, Κυρ. Κατσανόν, ήδη ανωτάτους αξιωματικούς του στρατού μας, που με πόσην δίψαν και ανυπομονησίαν περίμεναν να ακούσουν από το στόμα μου τας εθνικάς προόδους της επαρχίας την οποίαν διηύθυνα⁵⁶⁸.

Στην Αριδαία, ο Κιτάνος είχε μία σημαντική επιτυχία. Μόνος αυτός είχε εγκαίρως ειδοποιήσει το Προξενείο Θεσσαλονίκης για τις κινήσεις των Νεότουρκων αξιωματικών, πολύ πριν από την εκδήλωση του κινήματός τους. Αλλά και με τους Νεότουρκους, η κατάσταση δεν άλλαξε για τους ελληνικούς πληθυσμούς. Ο Κιτάνος συνέχισε να ενθαρρύνει και να ενισχύει το ελληνικό στοιχείο, παρά το ότι ήταν γνωστός πλέον ο ρόλος του στις οθωμανικές αρχές⁵⁶⁹.

Μετά την Αριδαία, ο Κιτάνος εγκαταστάθηκε στην πόλη της Έδεσσας. Ο Παναγιώτης Παπατζανετέας, γνωστός οπλαρχηγός και πράκτορας κατά το Μακεδονικό Αγώνα, αναφέρει πως, το Σεπτέμβριο του 1908 πήγε με διαταγή του Προξενείου Θεσσαλονίκης, σαν διευθυντής του ελληνικού οικοτροφείου στην Έδεσσα. Εκεί συνεργάστηκε με τον Κιτάνο επί δέκα μήνες. Στα απομνημονεύματά του ο Παπατζανετέας περιγράφει τη δράση του Κιτάνου: ο γιατρός γυρίζοντας δήθεν να γιατρεύη, επροπαγάνδιζε...πήγαινε ένα γύρω και κατηχούσε τους χωρικούς και τους όπλιζε. Προβαίναμε και σε φόνους μυστικών των σημαινόντων Βουλγάρων, των μελών του κομιτάτου κάθε χωριού⁵⁷⁰. Σύμφωνα με τον καταγόμενο εκ Φιλιππουπόλεως διπλωμάτη Ζήση Χατζηβασιλείου⁵⁷¹, ο Κιτάνος παρείχε δωρεάν τις ιατρικές του υπηρεσίες, ενώ συχνά πλήρωνε ο ίδιος τα έξοδα για τη φαρμακευτική αγωγή των ασθενών που εξήταζε. Ο ίδιος μάλιστα ο

⁵⁶⁸ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 109-115.

⁵⁶⁹ Βλ. Κιτάνος, Σούμποσκο, σελ. 2-3.

⁵⁷⁰ Παπατζανετέας, σελ. 51.

⁵⁷¹ Βλ. Χατζηβασιλείου, σελ. 423-425.

Κιτάνος αναφέρει πως εργαζόταν άνευ ιατρικής αμοιβής: *ουδέποτε εδέχθην τοιαύτην [αμοιβήν] προσφερομένην μοι, αρκούμενος εις το 4 (!) λιρών επίδομα του Κέντρου (Προξενείον Θεσσαλονίκης) φανατίζων και εμψυχώνων τους ημετέρους*⁵⁷². Σε άλλη διήγησή του, ο Κιτάνος αναφέρει πως προμηθευόταν τα φάρμακα από τον Ανδρέα Ματζουρανή, φαρμακοποιό στην Έδεσσα⁵⁷³. Το Φαρμακείο είχε ιδρυθεί το 1904, ήταν ιδιοκτησία της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Εδέσσης και διέθετε στους φτωχούς κατοίκους της περιοχής δωρεάν φάρμακα⁵⁷⁴.

Η τοπική ιστορική μνήμη καταγράφει τις συχνές επισκέψεις του Κιτάνου στους κατοίκους των χωριών Άγρας (Βλάδοβο) και Καρυδιά (Τέχοβο), για τους σκοπούς του Αγώνα⁵⁷⁵. Παρά τις προφυλάξεις που λάμβανε ο Κιτάνος, δεν απέφυγε τη σύλληψη ύστερα από ψευδείς καταγγελίες της βουλγαρικής προπαγάνδας για αυτουργία σε φόνο Βουλγάρου, στελέχους του κομιτάτου. Λόγω ελλείψεως στοιχείων και με το άλλοθι της γηραιάς μητέρας του, οι τουρκικές αρχές τον άφησαν ελεύθερο.

Ο σύνδεσμος του Κιτάνου με τους Εδεσσαίους συναγωνιστές του είναι φανερός από το πλήθος των φωτογραφιών, που απεικονίζουν τον υγειονομικό αξιωματικό με κατοίκους της περιοχής της Έδεσσας, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά ακόμη και κατά τη Μικρασιατική εκστρατεία. Πέραν όμως των απλών αγωνιστών, υπήρξε στενή συνεργασία του Κιτάνου με το Μητροπολίτη Βοδενών (Εδέσσης), Στέφανο Δανιηλίδη και τον ανθυπολοχαγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη. Ο Γρηγοριάδης είχε σταλεί στην Έδεσσα από το Μακεδονικό Κομιτάτο σαν διευθυντής των ελληνικών σχολείων, με το ψευδώνυμο *Ανδρόνικος*. Ένας βασικός στόχος των Ελλήνων πρακτόρων, ήταν ο έλεγχος των τρομοκρατημένων από τους κομιτατζήδες χωριών. Ένα τέτοιο χωριό, το Βέρτεκοπ (σημερινή Σκύδρα), είχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, καθώς βρισκόταν στον άξονα της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου, και μεταξύ Νάουσας, Έδεσσας και Γιαννιτσών. Οι αγροτικές σλαβόφωνες οικογένειες του χωριού είχαν υποκύψει στους εκβιασμούς του βουλγαρικού κομιτάτου. Χάρης στις συντονισμένες ενέργειες (εθνικά

⁵⁷² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 1δ', Α. Κιτάνος, *Υπόμνημα επί της δράσεως μου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα*, σελ. 3.

⁵⁷³ Βλ. Αρχείο ΔΙΣ/ΓΕΣ Φ. 1δ', Α. Κιτάνος, *Η Βλάχα και τα φάρμακα*, σελ. 1-2.

⁵⁷⁴ Βλ. Στουγιαννάκης, σελ. 257.

⁵⁷⁵ Βλ. Νούσκας, σελ. 385.

και θρησκευτικά επιχειρήματα, αλλά και απειλές, ακόμη και δωροδοκίες) του Κιτάνου, του Γρηγοριάδη και του Μητροπολίτη, το χωριό επανέκαμψε στην Ορθοδοξία και διορίστηκε δάσκαλος Έλληνας πράκτορας, με μεγάλο όφελος για την ελληνική παράταξη⁵⁷⁶.

Επόμενος σταθμός του Κιτάνου, ήταν η Γευγελή (σήμερα στο έδαφος του κράτους των Σκοπίων). Εκεί καταγγέλθηκε από Νεότουρκους αξιωματικούς πως εργάζεται επαναστατικά υπέρ της Ελλάδας και διετάχθη η σύλληψη του, οπότε αναγκάστηκε να διαφύγει στην Αθήνα. Αργότερα καταδικάστηκε από στρατοδικείο ερήμην, σε θάνατο. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο Κιτάνος αφιλοκερδώς παρείχε τις ιατρικές του υπηρεσίες στο Μακεδονικό Κομιτάτο, το οποίο κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βοηθούσε ιδιαίτερα Μακεδόνες, οι οποίοι κατέρχονταν στην Αθήνα για ιατρικούς λόγους.

Αργότερα, έδωσε επιτυχώς εξετάσεις και κατετάγη ως ανθυπίατρος στο υγειονομικό. Στους Βαλκανικούς Πολέμους, η προσφορά του Κιτάνου ξεπέρασε τα συνήθη καθήκοντά του υγειονομικού αξιωματικού. Εισήλθε στη Μακεδονία και σχημάτισε σώμα από 70 εθελοντές γηγενείς μακεδονομάχους. Το σώμα του Κιτάνου γνώριζε άριστα το έδαφος και άνοιγε δίοδο για την προέλαση του ελληνικού στρατού. Κατά τη διάρκεια της ελληνοτουρκικής μάχης των Γιαννιτσών, οι Βούλγαροι είχαν επιδοθεί σε αγώνα δρόμου για να καταλάβουν όσο περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας ήταν δυνατό έστω και από άτακτους κομιτατζήδες. Με τη βοήθεια του αρχιμανδρίτη Νικάνδρου Παπαϊωάννου, οι πρόσκοποι του Κιτάνου, ύψωσαν πρώτοι την ελληνική σημαία στο διοικητήριο της Αριδαίας⁵⁷⁷, προλαμβάνοντας τμήμα του βουλγαρικού στρατού που, μέσω Γευγελής, είχε φτάσει στην Αλμωπία⁵⁷⁸. Ως ανθυπίατρος, ο Κιτάνος, στη συνέχεια του πολέμου, υπηρέτησε στο στρατιωτικό νοσοκομείο Έδεσσας⁵⁷⁹.

Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υπηρέτησε στο Μακεδονικό μέτωπο, στα πολύ γνωστά του άλλωστε μέρη. Στην ανακωχή, μετά τον πόλεμο, ο Κιτάνος διετέλεσε μέλος της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στη Βουλγαρία, όπου προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες λόγω

⁵⁷⁶ Βλ. Κιτάνος, Βέρτεκοπ, σελ. 8-9.

⁵⁷⁷ Βλ. Ανεστόπουλος, σελ. 90.

⁵⁷⁸ Βλ. Κιτάνος, Σούμποσκο, σελ. 2-3.

⁵⁷⁹ Βλ. Ανωνύμου, Το Προσωπικόν, σελ. 15.

του ζήλου του και της γνώσης της γλώσσας. Στη Μικρασιατική εκστρατεία ο Κιτάνος υπηρέτησε ως διευθυντής της υγειονομικής υπηρεσίας της Χ Μεραρχίας. Οργάνωσε και διηύθυνε το στρατιωτικό νοσοκομείο στο Μπαλή Κεσέρ, από το Δεκέμβριο του 1920 μέχρι και το Μάιο του 1921. Τον Αύγουστο του 1921, ανέλαβε το πρόχειρο στρατιωτικό νοσοκομείο Σμύρνης, μέχρι το Νοέμβριο του 1921⁵⁸⁰.

Ο Κιτάνος, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αναγνώριση του Μακεδονικού Αγώνα από την ελληνική πολιτεία. Σε νεκρολογία του καπετάν Μπούα (υπομοίραρχος Σπύρος Σπυρομήλιος), στο περιοδικό *Μακεδονικός Αγών*, ο Φιλιππουπολίτης ιατρός ζητά ως ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης να ονομαστεί ένας δρόμος στη Θεσσαλονίκη και ένας στην Έδεσσα προς τιμήν του Σπυρομήλιου⁵⁸¹. Ο ίδιος ο Κιτάνος αναγνωρίστηκε Μακεδονομάχος πράκτωρ Α' τάξεως. Γράφει σε επιστολή του στο περιοδικό *Μακεδονικός Αγών*, στις 18 Μαΐου 1930 ...*δεν μπορώ παρά να βροντοφωνήσω, να περιαιτολογήσω, ίσως μέχρι παρεξηγήσεως- μου είναι αδιάφορον...ότι οι αγώνες ήσαν άφθαστοι, αι θυσίαι μέγισται, ανυπολόγιστοι. Το Κράτος ώφειλεν ευθύς μετά την απελευθέρωσιν της Μακεδονίας, να ζητήσει ν' αμείψη τους εργάτας αυτού, να τους αμείψη δε με την μεγαλυτέραν γενναιοδωρίαν. Ας το συγχωρήσωμεν λόγω των επακολουθησάντων ραγδαίων γεγονότων και των δεκαετών πολέμων. Ήδη τη ενεργεία ευγενών μαχητών του αγώνος εδόθη κάποια ώθησις σ' αυτό το ζήτημα. Ας ελπίσωμεν, ας ευχηθώμεν να το δούμε πραγματοποιούμενον. Η πραγματοποίησίς του θα ικανοποιήσει ημάς και θα εμψυχώσει και τονώσει το ηθικόν των νέων γενεών, παράδειγμα αξιομίμητον*⁵⁸².

Κατά τη διαδικασία για την απονομή σύνταξης στους Μακεδονομάχους υπήρχαν πολλές καταγγελίες, όπως η ακόλουθη: ...*ο τότε Υπουργός των Στρατιωτικών κ. Κατεχάκης, διώρισε σύμφωνα με το Νομοσχέδιον το οποίον έκαμε μία Επιτροπήν υπό την Προεδρίαν του Αντιστρατήγου κ. Πετρίτη, αποτελουμένην από τον Παύλον Γύπαρην, Τερτίκαν, Σταυρόπουλον, Κιτάνον και Γκαίτε Τζοβαρόπουλον δια να βαθμολογήσουν τους Μακεδονομάχους, τους πραγματικούς Μακεδονομάχους, να βαθμολογήσουν τα δέκατα πέμπτα εξαδέλφια του Κατεχάκη, δια να έχη ψήφους. Οι ενόπλως δράσαντες πληρωνόντουσαν οι μεν οπλίται 3 λίρας τον μήνα, οι υπαρχηγοί 5 και*

⁵⁸⁰ Βλ. Παπαγεωργίου, σελ. 303-314.

⁵⁸¹ Βλ. Κιτάνος, Νεκρολογία, σελ. 9.

⁵⁸² Κιτάνος, Επιστολή, σελ. 2.

οι οπλαρχηγοί 7 και ο Θεός και η ψυχή τους. Όλοι οι χασομέρηδες που πήραν ένα όπλο εις το χέρι πρέπει να πληρώνονται επ' άπειρον και εκείνοι όπου εργάστηκαν αφίλοκερδώς να γυρνάνε ρακένδυτοι και πένητες⁵⁸³. Δεν είναι γνωστό αν οι καταγγελίες αυτές ήταν βάσιμες ή ήταν προϊόν προσωπικής πικρίας ή ιδιοτελών κινήτρων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί, πως ο Κιτάνος, εξαντλώντας την ιεραρχία του υγειονομικού σώματος ήταν γενικός αρχίατρος, διευθυντής του τμήματος υγειονομικού του Υπουργείου Στρατιωτικών, με άμεσο προϊστάμενο τον υπουργό Κατεχάκη και ο ίδιος δεν έλαβε ποτέ σύνταξη ως Μακεδονομάχος, παρά αρκέστηκε σ' ένα μετάλλιο.

Ο Ιωάννης Καραβίτης, οπλαρχηγός με μεγάλη δράση στη Δυτική και Βόρειο Μακεδονία, γράφει σχετικά στα απομνημονεύματά του: άλλοι κατάφεραν και επήραν ψεύτικα πιστοποιητικά και άλλοι τα πήραν παρ' αξίαν από «αρχηγούς» που επολιτεύοντο χάριν ψηφοθηρίας⁵⁸⁴. Δεν είναι γνωστό αν ο Καραβίτης εννοεί μόνο τον Κατεχάκη, ή και το Βάρδα, ο οποίος πολιτευόταν, όπως και ο ίδιος ο Καραβίτης άλλωστε, στις περιοχές της Καστοριάς και της Φλώρινας. Η πελατειακή σχέση μεταξύ καπεταναίων και πολιτευτών στη Δυτική Μακεδονία έχει μελετηθεί εκτενώς⁵⁸⁵. Ο Χατζηβασιλείου αναφέρει, πως και ο Κιτάνος είχε αντίστοιχες προτάσεις. Δια της ευγενούς συμπεριφοράς του είλκυσε επί τοσούτον την γενικήν εκτίμησιν και αγάπην των κατοίκων, ώστε ούτοι προς ένδειξιν της ευγνωμοσύνης των, μετά την απελευθέρωσιν της περιφερείας των, τω προέτειναν να τον εκλέξωσιν βουλευτήν των, αλλ' η υπαλληλική του κατάστασις τον ηνάγκασε να αρνηθή την τιμήν ταύτην⁵⁸⁶.

Ο Χατζηβασιλείου διασώζει τα του θανάτου του Κιτάνου...ως ιατρός προβλέπων το τέλος του, καθό γνωρίζων την φύσιν της φοβεράς του ασθενείας, δύο ημέρας προ του θανάτου του συνέταξε ο ίδιος την αγγελίαν αυτού και τον κατάλογον των προσώπων εις τα οποία έπρεπε αύτη να σταλή. Προσκαλέσας δε όλους τους εν τω Νοσοκομείω υπηρετούντας έδωκεν εις ένα έκαστον χρηματικόν δώρον δια τας περιποιήσεις του, ζητήσας συγγνώμην παρ' αυτών, αν εν τη ασθενεία του εκουσίως ή ακουσίως τους επίκρανε. Εις τους κλαίοντας κατά τον αποχαιρετισμόν τούτον νοσοκόμους υπηρέτας και στρατιώτας συνέστησε να μην κλαίουν διότι ο θάνατος είναι φυσικόν πράγμα και

⁵⁸³ Βλ. Καραβίτης, σελ. 881.

⁵⁸⁴ Αυτ.

⁵⁸⁵ Αναλυτικά βλ. Γούναρης, Βουλευτές.

⁵⁸⁶ Χατζηβασιλείου, σελ. 424.

κανείς δεν θα τον διαφύγει αργά ή γρήγορα⁵⁸⁷. Ο θάνατος του Κιτάνου ήταν ανάλογος της βιωτής του. Ένας άνθρωπος που ρισκοκινδύνευσε σε τόσους αγώνες, δε φοβήθηκε το φυσικό τέλος.

Παπαβασιλείου Ιωάννης

Υπάρχουν διάφορες εκδοχές για τον τόπο και το χρόνο γέννησης του Ιωάννη Παπαβασιλείου. Στα ατομικά στρατιωτικά του έγγραφα αναφέρεται αρχικά ως τόπος γέννησης η Θήβα και έτος γέννησης το 1869. Το Υπουργείο Στρατιωτικών, λόγω πολλών σφαλμάτων, ζήτησε με εγκυκλίους του να δηλωθούν εξ αρχής οι χρονολογίες που αναγράφονται στα ατομικά έγγραφα των αξιωματικών. Τότε ο Παπαβασιλείου δηλώνει έτος γεννήσεως το 1872, αλλά αλλάζει και τον τόπο γεννήσεως, δηλώνοντας αυτήν τη φορά την Αθήνα. Προφανώς η καταγωγή του Παπαβασιλείου από την επικράτεια της Οθωμανική Αυτοκρατορίας και η συμμετοχή του στο Μακεδονικό Αγώνα τον ώθησαν στην καταγραφή ψευδών στοιχείων. Κατά άλλη εκδοχή ο Παπαβασιλείου γεννήθηκε το 1874 στην Αίγινα⁵⁸⁸. Ο Παπαβασιλείου, κατά τη Τζινίκου, γεννήθηκε στη Μακεδονική κωμόπολη Γουμένισσα του νομού Κιλκίς το 1870⁵⁸⁹. Εκεί έμαθε τα πρώτα του γράμματα. Τελείωσε το Γυμνάσιο στη Θεσσαλονίκη και συνέχισε τις σπουδές του στην Ιατρική Αθηνών, απ' όπου πήρε το πτυχίο της Ιατρικής.

Ο Παπαβασιλείου σχετίστηκε με τη μακεδονικής καταγωγής πολιτική οικογένεια Δραγούμη. Ήταν μέλος της Εθνικής Εταιρίας, μίας οργάνωσης επιφανών Ελλήνων αξιωματικών, πολιτών και επιστημόνων, η οποία διεκδικούσε καλύτερη τύχη για τον ελληνισμό με ενέργειες που φιλοδοξούσαν να ομοιάσουν με τη δράση της Φιλικής Εταιρίας. Η δράση της Εθνικής Εταιρίας οδήγησε στην ελληνοτουρκική σύρραξη το 1897, όπου ο Παπαβασιλείου συμμετείχε ως ιατρός χειρουργείου⁵⁹⁰.

Στις 22 Φεβρουαρίου 1899, ο Παπαβασιλείου κατετάγη στο Υγειονομικό Σώμα ως μόνιμος ανθυπίατρος. Τοποθετήθηκε στο Α'

⁵⁸⁷ Χατζηβασιλείου, σελ. 425.

⁵⁸⁸ Βλ. Τιμοθεάδης, Ιατροί, σελ. 11.

⁵⁸⁹ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 186-187.

⁵⁹⁰ Βλ. Βλαδίμηρος, σελ. 229.

Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών. Στις 9 Μαΐου 1900, ο ανθυπίατρος Παπαβασιλείου έλαβε μέρος σε συνεδρίαση της Εθνικής Εταιρίας. Οι εφημερίδες της εποχής, μετά την αποτυχία της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897, επέρριπταν τις ευθύνες στην Εταιρία, ενώ αντίστοιχες επιθέσεις δεχόταν η Εταιρία και από αρνητικά τοποθετημένους απέναντί της πολιτικούς. Ο Παπαβασιλείου παρουσίασε στους εταίρους ολοκληρωμένο σχέδιο αναδιοργάνωσης⁵⁹¹. Υπό το βάρος της κριτικής, η Εθνική Εταιρία αυτοδιαλύθηκε την 1^η Δεκεμβρίου 1900 και η περιουσία της περιήλθε στη νεοϊδρυθείσα «Πανελλήνιον Σκοπευτικήν Εταιρίαν». Ο Παπαβασιλείου μαζί με τους Μελά, Μαζαράκη, Βάρδα και άλλους έγινε μέλος και της νέας Εταιρίας.

Τα επόμενα έτη, ο Παπαβασιλείου υπηρέτησε στο στρατιωτικό θεραπευτήριο Τρικάλων, στο Β' και στο Α' Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών και στο θεραπευτήριο Αγίας Παρασκευής. Στο ατομικό βιβλιάριο του αναγράφονται τα εξής:

Εχορηγήθη ενιαύσιος εκπαιδευτική άδεια δι' αλλοδαπήν από 1^{ης} Ιουλίου 1905 δυνάμει Βασιλικού Διατάγματος...Το Φρουραρχείον Αγίας Παρασκευής⁵⁹².

Ο Παπαβασιλείου στην πραγματικότητα είχε θέσει τον εαυτό του στη διάθεση του Μακεδονικού Κομιτάτου, το οποίο από το 1904 είχε αρχίσει την αποστολή αξιωματικών, δασκάλων και ιατρών σε νευραλγικές θέσεις στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία, για να αντιμετωπίσουν τη βουλγαρική απειλή. Σ' αυτές τις αποστολές οι εμπλεκόμενοι αξιωματικοί ελάμβαναν άδεια για εκπαίδευση στο εξωτερικό, με αναγραφόμενο τόπο προορισμού ευρωπαϊκές χώρες. Προφανώς το Υπουργείο Στρατιωτικών και ο επικεφαλής του Στρατού, τότε διάδοχος, Κωνσταντίνος, δεν επιθυμούσαν πιθανή διπλωματική εμπλοκή με την Τουρκία ή τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, το ανώτερο διευθυντικό κέντρο του αγώνα στην Κεντρική Μακεδονία, διόρισε τον Παπαβασιλείου διευθυντή του ελληνικού σχολείου Γιαννιτσών. Υπό φυσιολογικές συνθήκες αυτός ο διορισμός θα ήταν αρμοδιότητα των οργάνων της ελληνικής κοινότητας των Γιαννιτσών⁵⁹³. Λόγω όμως των έντονων εθνικών ανακατατάξεων στην περιοχή και προβλημάτων

⁵⁹¹ Βλ. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 407γ', Πρακτικά Εθνικής Εταιρίας, 9/5/1900. Πρβλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 139.

⁵⁹² Το ατομικό βιβλιάριο του Ιωάννη Παπαβασιλείου ανευρίσκεται στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων του Γενικού Επιτελείου Στρατού.

⁵⁹³ Βλ. Ηλιάδου, σελ. 73-75.

που ταλάνιζαν την κοινότητα, το προξενείο πήρε την πρωτοβουλία. Ο Παπαβασιλείου εισήλθε στη Μακεδονία το Σεπτέμβριο του 1905 με το ψευδώνυμο Ιωάννης Σφέτσος, και από τότε διηύθυνε το Κέντρο του Αγώνα στα Γιαννιτσά⁵⁹⁴. Η επιλογή του Παπαβασιλείου για το Κέντρο των Γιαννιτσών ήταν επιτυχής. Ο νεαρός ανθυπίατρος μιλούσε άπταιστα την τουρκική, αλλά και τη βουλγαρική γλώσσα, οπότε είχε ένα μεγάλο εφόδιο για να αποσπάσει την εμπιστοσύνη των κατοίκων και των τουρκικών αρχών, γεγονός που δεν άργησε να συμβεί.

Εκτός από τις πληροφορίες και οι ιατρικές υπηρεσίες του Παπαβασιλείου, ήταν ανεκτίμητες. Σε μικρή σχετικά απόσταση από τα Γιαννιτσά, εκτεινόταν ο Βάλτος, κέντρο ολόκληρου του ένοπλου αγώνα, ενώ το γειτονικό όρος Πάϊκο προσέφερε καταφύγιο σε ανταρτικές ομάδες. Ο Τιμοθεάδης αναφέρει πως ο Παπαβασιλείου χρησιμοποιούσε στην αλληλογραφία του το ψευδώνυμο Λυγκεύς⁵⁹⁵. Από τις επιστολές του Παπαβασιλείου, διαπιστώνεται πως διατηρούσε καλά οργανωμένο φαρμακείο για το οποίο συνεχώς ζητούσε από το Προξενείο Θεσσαλονίκης φαρμακευτικό και επιδεσμικό υλικό.

Στα αμιγώς εκπαιδευτικά του καθήκοντα ο Παπαβασιλείου είχε βοηθό το Γιαννιτσιώτη δάσκαλο Παπαδόπουλο, ο οποίος ανέλαβε ουσιαστικά τη διεύθυνση του ελληνικού σχολείου, μία δραστηριότητα που δεν έπρεπε να παραμεληθεί. Ο Παπαβασιλείου ως διευθυντής εκφωνούσε πανηγυρικούς λόγους στις γιορτές του σχολείου, όπως στην εορτή των Τριών Ιεραρχών ή του Ευαγγελισμού⁵⁹⁶. Επίσης μνημονεύεται η ιδιαίτερη ευαισθησία του διευθυντού στην εκμάθηση πατριωτικών τραγουδιών και στη σωματική άθληση που προετοίμαζε σωματικά τους μαθητές για πιθανό μελλοντικό αγώνα. Σε επιστολή του ο Παπαβασιλείου προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης γράφει στις

⁵⁹⁴ Βλ. Κάκκαβος σελ. 172, Τσάμης, Αγών, σελ. 269 και Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 103.

⁵⁹⁵ Λυγκεύς: σύμφωνα με τη μυθολογία γιος του Αιγύπτου, βασιλιάς του Άργους που συμμετείχε στην Αργοναυτική εκστρατεία, με εξαιρετικά καλή όραση. Μπορούσε να βλέπει μέσα από τοίχους και δένδρα, τα βάθη του αιθέρα, της θάλασσας και τα υπόγεια βάραθρα. Ενδεχομένως και το άγριο ζώο λύγκας, που ζούσε τότε στα δάση της Μακεδονίας και της Πελοποννήσου, ονομάστηκε έτσι καθώς οι πρόγονοί μας πίστευαν στη διαπεραστική του όραση. Σαφής, ο μέσω του ψευδωνύμου, τονισμός των κατασκοπευτικών αισθητηρίων που θα χρησιμοποιούσε ο Παπαβασιλείου στη Μακεδονία.

⁵⁹⁶ Βλ. Τιμοθεάδης, Παιδεία, σελ. 38-39 όπου παρατίθεται και η αναμνηστική φωτογραφία μαθητών, διδασκάλων, προκρίτων και ιερέων έξω από το οίκημα του ελληνικού σχολείου μετά τον εορτασμό των Τριών Ιεραρχών.

28 Φεβρουαρίου 1906: με την βελτίωσιν του καιρού επανήλθον αθρόως οι μαθηταί και προχθές εξήλθον όλα τα σχολεία μακρυνήν εκδρομήν ενθουσιώδη και ευεργετικήν, την οποίαν την επιούσαν επηκολούθησεν διανομή των ελέγχων και των δώρων. Ωραία εορταί αι οποίαι ενθουσίασαν και με πολύ ολίγα έξοδα. Η ραφή των ενδυμάτων συνεχίζεται... Διά Φαρμακείον μου εγράψατε, μη με λησμονείτε⁵⁹⁷. Σε λιγότερο από ένα μήνα, στις 25 Μαρτίου, οι ελληνικές κοινότητες της Μακεδονίας γιόρταζαν τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο η γιορτή ήταν διπλή, ήταν και η επέτειος της επανάστασης του 1821, όχι όμως για τους υπόδουλους ομογενείς. Σε επιστολή που γράφει στις 25 Μαρτίου, ο Παπαβασιλείου αναφέρει στο Προξενείο Ευχάριστος η σήμερον από πάσαν έποψιν. Πληθώρα εκκλησιάσματος ένεκα της διπλής εορτής: Του Ευαγγελισμού και της Αδελφότητος των Κυριών, ήτις διεξήχθη όσον δεν ανεμένετο επιτυχής, με πολύν κόσμον, με επιτυχείς πατριωτικές και ενθουσιώδεις σκηνάς και με έρανον 1 ½ λίρας...το απόγευμα εγένετο η κηδεία του Θωμά Γρηγ. Διδασκάλου πάνδημος με πρωτοφανές πλήθος συρρευσάντων Ορθοδόξων...εφυγουράρησαν πολύ τα παιδιά μας με τας ομοιομόρφους ποδιάς των και τα διαλεκτά και επίκαιρα μικρά σκετς τα οποία έπαιζαν. Πρώτον σήμερον περί τους 15 σχισματικούς συνοδεύσαντες την κηδείαν, επανήλθον όλοι εις την εκκλησία μας⁵⁹⁸. Επομένως, η έμπνευση του Παπαβασιλείου να κατασκευαστούν ομοιόμορφες εμφανίσεις των μαθητών, κυανόλευκες δηλαδή ποδιές, ήταν μία σαφής επίδειξη δύναμης στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας των Γιαννιτών.

Από τις αναμνήσεις του Γ. Χατζηκυριακού, έχουμε μία έμμεση μαρτυρία, ενός σχολικού επιθεωρητού για τα διδασκαλικά προσόντα του Παπαβασιλείου: Τον συνήντησα, ως ενθυμούμαι, εις Γενιτσά, φέροντα φέσιον και υποκρινόμενον τον διδάσκαλον υπό το ψευδώνυμον, Σφέτσος. Απέκρυψε κατ' αρχάς και από εμέ την πραγματικήν του αποστολήν του στρατιωτικού και οργανωτού του ενόπλου αγώνος δια το ιατρικόν μέρος. Όταν όμως τον παρηκολούθησα εις το σχολείον διδάσκοντα ή εξετάζοντα εννόησα ότι δεν είχαν να κάμω με διδάσκαλον, όπως τούτο μοι συνέβη και με άλλους αξιωματικούς τους, ας τους ονομάσωμεν ούτω, επαναστατικούς υποκριτάς. Συνεννοήθημεν αρκετά περί της εθνικής μας υποθέσεως και μας ανεκοίνωσε λεπτομερείας τινάς των σχεδίων της οργανώσεως του

⁵⁹⁷ Βλ. Τιμοθεάδης, Παιδεία, σελ. 37.

⁵⁹⁸ Βλ. αυτ..

αρξαμένου ενόπλου αγώνος ιδίως εις το τμήμα εκείνο, το πολυθρύλητον, της λίμνης των Γενιτσών⁵⁹⁹.

Ο Παπαβασιλείου οργάνωσε ένα δίκτυο συλλογής πληροφοριών από τη γύρω περιοχή, στην οποία οι κομιτατζήδες με άσκηση βίας και τρομοκρατίας είχαν εγκαταστήσει τους πρώτους εξαρχικούς πυρήνες. Οι πληροφορίες αφορούσαν τις δυνάμεις, τις κινήσεις και τα δρομολόγια των βουλγαρικών σωμάτων, αλλά και των αποσπασμάτων καταδίωξης του τουρκικού στρατού. Η διοχέτευση των πληροφοριών γινόταν και προς τις δύο διευθύνσεις: και προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης και προς τα ανταρτικά σώματα στο Βάλτο. Συγκεκριμένα σε σωζόμενο έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Μακεδονικό Κομιτάτο στην Αθήνα αναφέρονται τα εξής: *το μάλλον δυσάρεστον εν τη Λίμνη, είναι η ασυμφωνία των δύο αρχηγών, του Νικηφόρου μη αναγνωρίζοντος Φρουραρχείον ως μας διαβεβαίου Σφέτσος ελθών χθες εκ της Λίμνης*⁶⁰⁰. Πέραν της συνεργασίας με το Προξενείο, υπήρχε συνεργασία με τις τοπικές επιτροπές αμύνης, ενώ το Κέντρο των Γιαννιτσών μεριμνούσε για την τροφοδοσία των σωμάτων του τομέα ευθύνης του και ενίοτε για την αποστολή όπλων και πολεμοφοδίων, καθώς και της μισθοδοσίας των ανδρών. Από την αλληλογραφία του Παπαβασιλείου προκύπτει συνεργασία του ιατρού με τους οπλαρχηγούς Γκόνο, Μπουκουβάλα, Ρήγα, Σάρρο, Τόμπρα, Αγαπηνό και Δεμέστιχα⁶⁰¹. Ειδικά μάλιστα για το Δεμέστιχα αναφέρεται πως ο Παπαβασιλείου όχι μόνο του υπέδειξε συνεργάτες από τα Γιαννιτσά, αλλά οργάνωσε και τις πρώτες κινήσεις του νέου αρχηγού με το σώμα του στην επικίνδυνη περιοχή των Γιαννιτσών⁶⁰².

Το 1906, ένας Γιαννιτσιώτης ιατρός, ο Γεώργιος Διδασκάλου, μετέπειτα δήμαρχος Γιαννιτσών, σε επιστολή του προς το γνωστό Μακεδόνα πολιτικό Στέφανο Δραγούμη, διατυπώνει παράπονα για τη συμπεριφορά του διευθυντού των σχολείων των Γιαννιτσών. Κατά τον ιδιαίτερα ενδιαφερόμενο για την εθνική υπόθεση Διδασκάλου, ο διευθυντής έλειπε συχνά στη Θεσσαλονίκη, εξαφάνιζε δέματα από το

⁵⁹⁹ Διευθυντής, σελ. 4. Αν και ο Χατζηκυριακού συγχέει την αληθή ταυτότητα του Παπαβασιλείου με αυτή του Α. Κιτάνου (άλλου στρατιωτικού ιατρού, ο οποίος διέπρεψε ως πράκτορας στην Πέλλα κατά τα ίδια έτη), είναι ακριβής η περιγραφή ως προς την παρουσία του αξιωματικού μέσα στην τάξη.

⁶⁰⁰ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, Περί δράσης ελληνικών σωμάτων και αγοράς κτημάτων, 23 Νοεμβρίου 1906.

⁶⁰¹ Βλ. Τιμοθεάδης, Ιατροί, σελ. 12.

⁶⁰² Βλ. Δεμέστιχας Δ., σελ. 114-115.

Σχολείο και το χειρότερο· είχε ιδιαίτερες σχέσεις με την Ανδρονίκη Παπαβασιλείου, δασκάλα του σχολείου των Γιαννιτσών, γεγονός που εξόργιζε τους άλλους δασκάλους. Ήταν φανερό πως ο Παπαβασιλείου έπαιζε το μυστικό του ρόλο με ιδιαίτερη επιτυχία και ουδείς υποψιαζόταν πως η πραγματική του ιδιότητα δεν ήταν η διδασκαλική. Η δε σχέση του με την Ανδρονίκη Παπαβασιλείου, δεν θα ενοχλούσε τους δασκάλους που σκανδαλίζονταν με την υποτιθέμενη ανηθικότητα του διευθυντού τους, αν ήξεραν την πραγματική του ταυτότητα. Ο Διδασκάλου απευθύνθηκε στον ίδιο τον Παπαβασιλείου και του εξέθεσε την κατάσταση. Ο τελευταίος, ευρισκόμενος σε λεπτή θέση, προέτρεψε το Διδασκάλου να ζητήσει συστάσεις από το Δραγούμη και με αυτόν τον τρόπο λύθηκε η παρεξήγηση⁶⁰³.

Από έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης, προκύπτει πως η μηνιαία μισθοδοσία του Παπαβασιλείου ήταν 8 οθωμανικές λίρες⁶⁰⁴. Μάλιστα, όταν τον επισκέφθηκε η μητέρα του το 1906, το Προξενείο της έβγαλε διαβατήριο και πλήρωσε τα έξοδά της με την υπογράμμιση στον Παπαβασιλείου πως τα ποσά θα κρατηθούν από το μισθό του⁶⁰⁵.

Ένα σοβαρό θέμα για την ελληνική κοινότητα ήταν η ανέγερση οικοτροφείου. Για να προχωρήσει η ανέγερση έπρεπε να αγοραστεί το κατάλληλο οικόπεδο. Οι πρόκριτοι της κοινότητας των Γιαννιτσών, χωρισμένοι σε παρατάξεις, δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν, όπως για μεγάλο χρονικό διάστημα το 1904 δεν πέτυχαν να συμφωνήσουν για την ανέγερση της Αστικής Σχολής και χρειάστηκαν διαιτησία από τη Θεσσαλονίκη. Ο Παπαβασιλείου, αποφασιστικός πάντοτε, πρότεινε την αγορά ενός συγκεκριμένου οικοπέδου που πληρούσε τις προδιαγραφές. Όπως μας πληροφορεί το Κέντρο Θεσσαλονίκης, ο *Σφέτσος* βρήκε οικόπεδο που η θέση του ήταν κατάλληλη, ενώ ανήκε σε Βούλγαρο (οπότε η αγορά θα αύξανε την ιδιοκτησία των Ελλήνων). Ο Παπαβασιλείου είχε σκεφθεί και να εμφανίσει τρίτο άνδρα ως αγοραστή ώστε να μην υποπτευθεί κανείς

⁶⁰³ Βλ. Νταφούλης, Ιατροί, σελ. 14.

⁶⁰⁴ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1905, (ΑΑΚ'), Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 2551-6, Θεσσαλονίκη, 21 Φεβρουαρίου 1906, για μισθό Ιανουαρίου 1906, Φ. 1905, (ΑΑΚ'), Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 2667 για μισθό Φεβρουαρίου 1906 και Φ. 1905, (ΑΑΚ'), Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 2515, Θεσσαλονίκη, 8 Ιανουαρίου 1906 για μισθό Πολιτοφυλακής Γιαννιτσών για τον Ιανουάριο του 1906.

⁶⁰⁵ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β προς Κέντρο Α, 7 Ιουλίου 1906.

για την πραγματική ταυτότητα του ιδίου, ο οποίος θα έδινε ένα σημαντικό ποσό, 70 οθωμανικές λίρες, για την αγορά⁶⁰⁶.

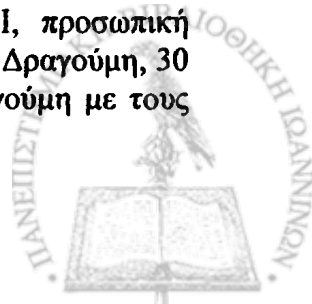
Στο ατομικό βιβλιάριο του Παπαβασιλείου υπάρχει καταγραφή με ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1906: *εχορηγήθη αυτώ εξαμήνος παράτασις της εν ω διατελεί εκπαιδευτικής αδείας δια Γαλλίαν και Γερμανίαν*. Οι χώρες δεν επελέγησαν τυχαία. Εκείνη την εποχή η Διεύθυνση Υγειονομικού του Υπουργείου Στρατιωτικών όντως έστελνε αξιωματικούς για εκπαίδευση σε Γαλλία και Γερμανία. Και επειδή άλλο εκπαίδευση και άλλο προαγωγή, ο Παπαβασιλείου στις 31 Ιουλίου 1906 προήχθη σε υπίατρο. Στις 23 Αυγούστου 1907 στο φιλομαθή υπίατρο θα χορηγηθεί *ετήσια παράτασις της εκπαιδευτικής του αδείας*. Και επειδή άλλο εκπαίδευση και άλλο μετάθεση, ο Παπαβασιλείου στις 11 Νοεμβρίου 1907 μετατίθεται στο 4^ο Πεδινό Σύνταγμα που είχε έδρα την Καρδίτσα. Η Διεύθυνση Υγειονομικού ομολογουμένως κατέγραφε με αληθοφάνεια την εικονική σταδιοδρομία του υπίατρου.

Τελικά, το καλοκαίρι του 1907, οι έριδες του Παπαβασιλείου με μερίδα παραγόντων της ελληνικής κοινότητας οδήγησαν στη μετάθεσή του από την πόλη των Γιαννιτσών. Η απουσία του Παπαβασιλείου από τα Γιαννιτσά ήταν δυσεπίλυτο πρόβλημα για την ελληνική παράταξη. Ο ιατρός Σακελλαρίου, βαθύς γνώστης της πραγματικής κατάστασης του ελληνισμού στην περιοχή, γράφει από τη γειτονική Γουμένισσα προς τον Ίωνα Δραγούμη στις 30 Αυγούστου 1907: *τα Γιαννιτσά μετά την αναχώρησιν κατά τον Ιούλιον του Σφέτσου και την προχθεσινήν παύσιν του αρχιμανδρίτου Προκοπίου Γεωργιάδου μένουν ακέφαλα, ή...θολοκέφαλα*⁶⁰⁷.

Στο αρχείο του ναυάρχου Στυλιανού Μαυρομιχάλη, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στο Υποπροξενείο Καβάλας, αναφέρεται το όνομα του Παπαβασιλείου, σε κατάλογο αξιωματικών που συμμετείχαν στον Αγώνα στην Ανατολική Μακεδονία. Το Νοέμβριο του 1907, ο Παπαβασιλείου τοποθετήθηκε διευθυντής στο σχολείο του Πραβίου (σημερινής Ελευθερούπολης Καβάλας), όπου για δεύτερη φορά σαν εκπαιδευτικός έδρασε με μυστικότητα.

⁶⁰⁶ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, Περί δράσης ελληνικών σωμάτων και αγοράς κτημάτων, 23 Νοεμβρίου 1906.

⁶⁰⁷ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, προσωπική αλληλογραφία, Φ. 10, υποφ. 4, Σακελλαρίου Α., επιστολή προς Ίωνα Δραγούμη, 30 Αυγούστου 1907. Για τη γενικότερη εμπλοκή της οικογενείας Δραγούμη με τους ιατρούς της περιοχής βλ. Νταφούλης, Ιατροί, σελ. 11-14.

Ταυτόχρονα ο Παπαβασιλείου ήταν και γραμματέας της Μητροπόλεως Ελευθερουπόλεως, οπότε μπορούσε ανενόχλητος να συνοδεύει το Δεσπότη στις περιοδείες του και να οργανώνει το ελληνικό στοιχείο στην ύπαιθρο. Στην περιοχή του Παγγαίου, από το Μάιο του 1907 ενεργούσε το σώμα του καπετάν Νταή (ανθυπασπιστής Κωνσταντίνος Τσιάρας)⁶⁰⁸, οπότε είναι πιθανό ο Παπαβασιλείου να υποστήριζε και υγειονομικά το συγκεκριμένο ανταρτικό σώμα.

Από την αλληλογραφία των ελληνικών προξενικών αρχών, προκύπτει πως ο Παπαβασιλείου ο οποίος είχε οθωμανικό διαβατήριο, συνελήφθη στην Ελευθερούπολη Καβάλας στις 5 Φεβρουαρίου του 1908 με διαταγή του Βαλή Θεσσαλονίκης προς εξακρίβωση της ταυτότητάς του. Υπήρξε καταγγελία του πρώην αρχιερατικού επιτρόπου Γιαννιτών Προκοπίου ο οποίος γνώριζε την πραγματική ταυτότητα και δράση του Έλληνα αξιωματικού. Ο κρατούμενος μεταφέρθηκε στις φυλακές της Θεσσαλονίκης. Ήταν τέτοιες οι συνθήκες κράτησης που ο Γενικός Πρόξενος θεώρησε επιτυχία πως δια του διερμηνέως του Προξενείου Θεόδωρου Ασκητού εξασφάλισαν στον Παπαβασιλείου ανετώτερον δωμάτιον των φυλακών και θα του αποστέλληται δε συγχρόνως καθ' εκάστην τροφή και παν το αναγκαιούν αυτό⁶⁰⁹.

Ωστόσο το Προξενείο δεν είχε δικαιοδοσία στην περίπτωση του Παπαβασιλείου, καθώς ο Σφέτσος είχε οθωμανική υπηκοότητα. Για αυτόν τον λόγο ο Πρόξενος ζήτησε την παρέμβαση του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ο οποίος όμως δεν έκανε το απαραίτητο διάβημα στο Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Χιλμή Πασά, πιθανόν λόγω φόβου. Ο Πρόξενος ζήτησε από το Μητροπολίτη Ελευθερουπόλεως να υποβάλει αίτηση στον Θεσσαλονίκης για να ενδιαφερθεί επισήμως για τον Παπαβασιλείου και προσπάθησε μάλιστα να επιταχύνει τις ανακρίσεις. Ακόμη ο Πρόξενος εξασφάλισε ότι η κατάθεση του Παπαβασιλείου πως πήγε το καλοκαίρι στην Ελλάδα για να επισκεφθεί μία φιλική του οικογένεια, θα επαληθευόταν σε περίπτωση διασταύρωσης από την οθωμανική πρεσβεία των Αθηνών.

Σε αναφορά προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο Πρόξενος Αλεξανδρόπουλος αναφέρει πως μετά από συντονισμένες ενέργειες

⁶⁰⁸ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 295.

⁶⁰⁹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Αλεξανδρόπουλος προς Σκουζέ, αρ. πρωτ. 94, Θεσσαλονίκη, 15 Φεβρουαρίου 1908.

του, πέτυχε την απελευθέρωση του «Σφέτσου», αφού χρησιμοποίησε ακόμη και τη «δεσποινίδα Σφέτσου», αδελφή του κρατουμένου για να συγκινήσει το Χιλμή Πασά. Μάλιστα ο Παπαβασιλείου επισκέφτηκε το Χιλμή Πασά για να εκφράσει τις ευχαριστίες του και ο Χιλμή του συνέστησε να αποφεύγει τις ύποπτες συναναστροφές και τις μεταβάσεις στη Δράμα και στην Καβάλα.

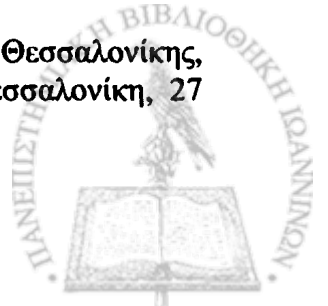
Προφανώς οι συμβουλές του Χιλμή Πασά έπεσαν στο κενό και έτσι τον Ιούνιο του 1908 ο Παπαβασιλείου συνελήφθη εκ νέου. Η σύλληψη έγινε από απόσπασμα του οθωμανικού στρατού και όχι από αστυνομικούς όπως θα ήταν πιο φυσικό. Μάλιστα αναφέρεται πως οι στρατιώτες πυροβόλησαν όταν ο Παπαβασιλείου προσπάθησε να εξέλθει από την οικία που διέμενε στην Ελευθερούπολη. Για να δικαιολογηθούν οι τουρκικές αρχές διέδωσαν πως ο Παπαβασιλείου πυροβόλησε πρώτος, κάτι που απέκλεισαν οι Έλληνες διπλωμάτες. Με ανακούφιση ο υποπρόξενος Καβάλας αναφέρει προς το επί των Εξωτερικών Βασιλικόν Υπουργείον πως ουδέν επ' αυτού ενοχοποιητικόν ευρέθη κατά την σύλληψιν⁶¹⁰.

Ο διευθύνων το Προξενείο Θεσσαλονίκης Κανελλόπουλος γράφει προς το Υποπροξενείο Καβάλας πως κατά το Χιλμή Πασά: *εδημιουργήθη ανώμαλος εν Πραβίω κατάστασις από της εν αυτώ εγκαταστάσεως του Διευθυντού του σχολείου κ. Σφέτσου και δη ότι ένεκα αυτού ανεπτύχθησαν μίση μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών μέχρι τούδε ειρηνικώς συμβιούντων*⁶¹¹. Τις οθωμανικές αρχές της Ελευθερούπολης τις ενοχλούσε ακόμη και το ότι οι μαθητές του σχολείου της Ελευθερούπολης στις εξετάσεις φορούσαν γαλανόλευκα ενδύματα. Ο Χιλμή πασάς μάλιστα πρόσθεσε πως ο «Σφέτσος» θα απελαθεί από το Πράβι. Μέσω Δράμας ο Παπαβασιλείου μεταφέρθηκε πάλι στη Θεσσαλονίκη. Οι προξενικοί μας ανταλλάξανε γραπτώς διάφορα αθωωτικά επιχειρήματα για τον Παπαβασιλείου και επέμειναν πως για όλα έφταιγε ο φανατισμός των τουρκικών αρχών του Πραβίου⁶¹². Μάλιστα έγινε διάβημα στους διπλωμάτες της

⁶¹⁰ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Πολυχρονιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 409, Καβάλα, 23 Ιουνίου 1908.

⁶¹¹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Κανελλόπουλος προς Υποπροξενείο Καβάλας, αρ. πρωτ. 572, Θεσσαλονίκη, 21 Ιουνίου 1908.

⁶¹² Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Κανελλόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 549, Θεσσαλονίκη, 27 Ιουνίου 1908.

Αυστρίας και της Ρωσίας, των χωρών δηλαδή που ήταν υπεύθυνες για την οθωμανική χωροφυλακή, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Πολύ σύντομα, τέλη Ιουνίου ο Σφέτσος απελάθηκε στην Ελλάδα.

Ο Παπαβασιλείου επέστρεψε στη θέση του στο στράτευμα. Για τη δράση του στη Μακεδονία, τις δύο φυλακίσεις του και τους κινδύνους στους οποίους εξετέθη, δεν υπήρξε παρασημοφόρηση, ή εύφημος μνεία, λόγω της μυστικότητας του Αγώνα. Έπρεπε να συμπέσει το 1911 την έκθεση προσόντων του υπιάτρου να την κάνει ο μέραρχος του, υποστράτηγος Δαγκλής, ο οποίος εκτός από τη γνωστή του προσφορά στους Βαλκανικούς πολέμους και τη συμμετοχή του στην Τριανδρία της Θεσσαλονίκης, είχε διατελέσει και πρόεδρος της Πανελληνίου Οργανώσεως, του φορέα που διαδέχθηκε το Μακεδονικό Κομιτάτο. Στις 30 Δεκεμβρίου 1911 ο Δαγκλής γράφει για τον Παπαβασιλείου: *Πρόθυμος εις την υπηρεσίαν του, καλλίστου χαρακτήρος, ειλικρινής και καταγεγνημένος εις την μόρφωσίν του. Υπηρέτησεν από του 1904-1907(sic) εν Μακεδονία ως εθνικός πράκτωρ. Κράσις ισχυρά και ικανός δια την εν εκστρατεία υπηρεσίαν*⁶¹³.

Στους Βαλκανικούς πολέμους ο Παπαβασιλείου, ιατρός-λοχαγός, διηύθυνε την υγειονομική υπηρεσία του 11^{ου} Συντάγματος Πεζικού της IV Μεραρχίας⁶¹⁴. Από το ατομικό του βιβλιάριο προκύπτει πως κρίθηκε αδέκαστος και ακέραιος από τους υφισταμένους του αξιωματικούς και οπλίτες του υγειονομικού. Και έχαιρε της εκτίμησης όλων, διότι ήταν αναμφισβήτητη η αμεροληψία του σε μία περίοδο κατά την οποία γίνονταν φονικές μάχες σώμα με σώμα και ένα ποσοστό στρατευσίμων επεδίωκε με κάθε τρόπο την απαλλαγή του από τα καθήκοντά του στην πρώτη γραμμή. Ο απλός οπλίτης υπολόγιζε πολύ την αντικειμενικότητα του ιατρού στις απαλλαγές ή παραπομπές εν καιρώ πολέμου. Σημαντικό επίσης ήταν πως ο Παπαβασιλείου συμμετείχε και ο ίδιος σε πορείες και σε μάχες του συντάγματος. Ο διοικητής του δεν παραλείπει να εξάρει την προνοητικότητά του για εξασφάλιση του αναγκαίου υγειονομικού υλικού, το έργο του που αφορούσε την πρόληψη επιδημιών, αλλά και τη συνεχιζόμενη επιστημονική του κατάρτιση.

Μία άλλη πλευρά του χαρακτήρα του Παπαβασιλείου διαφαίνεται από το αιτιολογικό μιας ποινής που του επιβλήθηκε. Στις 30 Ιανουαρίου 1913 ο λοχαγός-ιατρός τιμωρήθηκε με 20 ημέρες

⁶¹³ ΥΣΑ, Ατομικό Βιβλιάριο Αξιωματικού Ιωάννου Παπαβασιλείου.

⁶¹⁴ Βλ. Ανωνύμου, Το Προσωπικόν, σελ. 12.

φυλάκιση γιατί δημοσίως, σε μη στρατιωτικό χώρο, μαστίγωσε ένα λοχία, *δυσφημώντας την υπηρεσίαν*⁶¹⁵. Αν και δεν γνωρίζουμε την αιτία του διαπληκτισμού και τις συνθήκες υπό τις οποίες έλαβε χώρα, είναι βέβαιο πως ο Παπαβασιλείου ήταν πολύ σκληρός χαρακτήρας.

Στις 18 Φεβρουαρίου 1914 τιμωρήθηκε διότι *εισήγαγε και ενοσήλευσε εν τω θεραπευτηρίω του συντάγματος σπουδαίως νοσούντας αρρώστους (πλευρίτιδα, περιτονίτιδα κτλ.) κατά παράβασιν εγκυκλίου Υπουργείου Στρατιωτικών οριζούσης τα νοσήματα δι' α νοσηλεύονται εν τοις ειρημένοις θεραπευτηρίοις οι οπλίσται και άπερ είναι ελαφρά και ουχί βαρέα ως τα ανωτέρω*⁶¹⁶. Το παράπτωμα αποδεικνύει το άφοβο του χαρακτήρα του Παπαβασιλείου, ο οποίος δεν διακόμιζε περιστατικά για τα οποία άλλοι γιατροί θα έσπευδαν τάχιστα να αποσείσουν τις ευθύνες από τους ώμους τους. Η τελευταία ποινή που καταγράφεται στα ατομικά του έγγραφα δεν δυσφημεί καθόλου τον Παπαβασιλείου που επίατρος ων, διηύθυνε το 1917 το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Μεσολογγίου. Τιμωρήθηκε με δεκαπενθήμερο κράτηση διότι *χρησιμοποίησε δια τους ασθενείς άνευ εγκρίσεως Διοικητικής Επιτροπής Ταμείου Εθνικής Αμύνης, 180 κυτία γάλακτος συμπυκνωμένου όπερ ανήκε εις το υλικόν επιστρατεύσεως*⁶¹⁷. Ο άνθρωπος που έδινε αγώνα ζωής και θανάτου στη Μακεδονία είχε μάθει να επιλύει τα προβλήματα ουσιαστικά, χωρίς να αναζητά γραφειοκρατικές εγκρίσεις.

Το 1919 αρχίατρος πλέον, ο Παπαβασιλείου διηύθυνε το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης. Ακολούθως ανέλαβε το πρωτόγνωρο έργο να μετασχηματίσει υγειονομική μονάδα για να συμμετάσχει στην εκστρατεία στην Ουκρανία και αργότερα στη Μικρασιατική. Το εκστρατευτικό σώμα στην Ουκρανία είχε ανάγκες για υγειονομική κάλυψη. Οι μονάδες αναδιοργανώθηκαν και σε υλικό, αλλά και σε προσωπικό επί εθελουσίας βάσεως⁶¹⁸. Ο Παπαβασιλείου από το Σεπτέμβριο έως το Νοέμβριο του 1920 διηύθυνε το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Σμύρνης και από το Δεκέμβριο του 1920 έως τον Απρίλιο του 1921 υπήρξε Διευθυντής Υγειονομικού στο Στρατηγείο Σμύρνης⁶¹⁹. Στις 13 Δεκεμβρίου 1923 προήχθη σε γενικό αρχίατρο και αποστρατεύτηκε. Όπως συχνά συνέβαινε και σε εκείνη την εποχή, ο Παπαβασιλείου ανακλήθηκε τον Ιούνιο του 1927

⁶¹⁵ ΥΣΑ, Ατομικό Βιβλιάριο Αξιωματικού Ιωάννου Παπαβασιλείου.

⁶¹⁶ Αυτ.

⁶¹⁷ Αυτ.

⁶¹⁸ Βλ. Τσιτσεκλής, σελ. 40.

⁶¹⁹ Παπαγεωργίου, σελ. 302 και 311.

και υπηρέτησε μέχρι το Μάρτιο του 1928 ως Διευθυντής Υγειονομικού του Δ' Σώματος Στρατού.

Τις διακρίσεις που δεν πήρε κατά τον Μακεδονικό αγώνα ως αξιωματικός ο Παπαβασιλείου τις έλαβε σε άλλες φάσεις της σταδιοδρομίας του. Το 1914 τιμήθηκε με αργυρό παράσημο, το 1918 με μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας Δ' Τάξεως και το 1921 του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός Β' του Τάγματος του Σωτήρος. Στην ημερησία διαταγή της τρίτης μεραρχίας ο υποστράτηγος Τρικούπης ποιεί εύφημον μνείαν του Παπαβασιλείου, διότι *ειργάσθη μετ' εξαιρέτου ζήλου και αφοσιώσεως και παρά τας πολλαπλάς ελλείψεις μέσων οργάνωσε δι' εργασίας αόκνου και εντατικής εν αυτώ τω πεδίω της μάχης υπό τα πυρά του εχθρού την περισυλλογή μεγίστου αριθμού τραυματιών»* και εξασφάλισε την διακομιδή μέχρι ενός *«επιδειξάμενος εξαιρετικήν εθελοθυσίαν»*⁶²⁰. Εν τέλει, μετά από πολλά χρόνια, ο Παπαβασιλείου αναγνωρίστηκε ως πράκτορας Α' τάξεως του Μακεδονικού Αγώνα το 1929. Πέθανε πλήρης ημερών και τιμών στην Αθήνα κατά την πέμπτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα⁶²¹.

⁶²⁰ ΥΣΑ, Ατομικό Βιβλιάριο Αξιωματικού Ιωάννου Παπαβασιλείου.

⁶²¹ Εκτός από την ημερομηνία γέννησης και η χρονολογία θανάτου του Παπαβασιλείου δεν είναι σίγουρη. Η Τζινίκου αναφέρει 1950, ο Τιμοθεάδης 1946. Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 186-187 και Τιμοθεάδης, Ιατροί, σελ. 12 αντίστοιχα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18^ο

Υγειονομικοί αξιωματικοί μαχητές στο Μακεδονικό Αγώνα

Μοσχοβίτης Ιωάννης

Ο Ιωάννης Μοσχοβίτης γεννήθηκε το 1874 στη Μαγούλα Λακεδαιμόνος. Σε διαφήμιση στον αθηναϊκό τύπο πληροφορούμαστε πως ο φαρμακοποιός Μοσχοβίτης είχε λίγο πριν το 1900 *εφεύρει τη Μοσχοβιτίνη*, για τους ρευματισμούς και τις ισχιαλγίες⁶²². Όπως διαφαίνεται, επρόκειτο για ιδιοσκεύασμα το οποίο, σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής, πήρε το όνομά του από το επώνυμο του κατασκευαστή του.

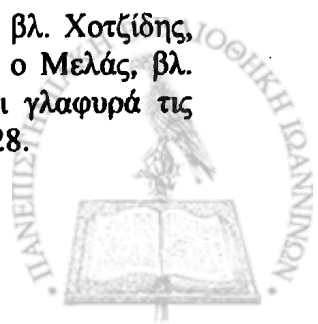
Ο Μοσχοβίτης κατετάγη στο στρατό με το βαθμό του ανθυποφαρμακοποιού και ήταν ήδη υποφαρμακοποιός, όταν το 1905 εθελοντικά τέθηκε επικεφαλής ανταρτικού σώματος και πέρασε στη Μακεδονία⁶²³. Το σώμα του Μοσχοβίτη από τον Πειραιά έφθασε με πλοίο στο Βόλο. Από εκεί, αφού διανυκτέρευσε σε ένα απόμερο ξενοδοχείο, με το σιδηρόδρομο συνέχισε για Καλαμπάκα, από όπου πλέον άρχιζε η πορεία προς τα σύνορα, όταν ρυθμίζονταν και οι τελευταίες λεπτομέρειες. Το δρομολόγιο αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε πως ήταν κλασικό, αφού οι περισσότεροι αρχηγοί σωμάτων το περιγράφουν πανομοιότυπα⁶²⁴.

Η παρουσία των ανταρτών έπρεπε να μείνει μυστική καθώς καιροφυλακτούσαν τόσο πληροφοριοδότες της οθωμανικής πρεσβείας, αλλά κυρίως της βρετανικής πρεσβείας της οποίας οι

⁶²² Βλ. Βλαδίμηρος, Ριζόπουλος, σελ. 134.

⁶²³ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 418 και Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 168.

⁶²⁴ Το πρώτο ένοπλο σώμα το 1903 ακολούθησε αυτήν την πορεία, βλ. Χοτζίδης, σελ. 147-148. Το συγκεκριμένο δρομολόγιο ακολουθεί και ο ίδιος ο Μελάς, βλ. Μελάς, σελ. 196-197. Ο δε οπλαρχηγός Καραβίτης μας περιγράφει γλαφυρά τις περιπέτειές του στην ίδια περίπου πορεία. Βλ. Καραβίτης, σελ. 420-428.

αναφορές έφεραν σε δύσκολη θέση την ελληνική κυβέρνηση. Από το Βόλο ειδικά, είχαν πολλές φορές καταγραφεί για λογαριασμό των Άγγλων οι διελεύσεις των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων. Η μυστικότητα αυτή, σε συνδυασμό με την αναμενόμενη ψυχική ένταση και την ετερογένεια του σώματος, δυσχέραιναν τη διοίκηση των σωμάτων, τα οποία ήταν υποχρεωμένα να περάσουν ορισμένες ημέρες σε αδράνεια μέχρι να περάσουν την ελληνοτουρκική μεθόριο. Τα σώματα περνούσαν από το χωριό Βελεμίστι (Αγιοφύλλο) της Καλαμπάκας και βρίσκονταν στα εδάφη της τουρκοκρατούμενης τότε Μακεδονίας.

Μία τυπική καταγραφή των αναγκών του σώματος Μοσχοβίτη, κυρίως για τη σίτιση και τη διαμονή των ανδρών του σώζεται σε μία αναλυτική κατάσταση εξόδων⁶²⁵. Οι καταγγελίες για υπεξαυρέσεις κονδυλίων ήταν αρκετές και ο υποφαρμακοποιός Μοσχοβίτης ήθελε να είναι υπεράνω πάσης υποψίας για ιδιοποίηση χρημάτων του Μακεδονικού Κομιτάτου, τα οποία προορίζονταν για τους άνδρες του.

Όμως η πορεία του Μοσχοβίτη μέσα στο τουρκικό έδαφος ήταν βραχεία. Στο αρχείο του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα ανευρίσκεται τηλεγράφημα στο οποίο ο λοχαγός Οικονομίδης πληροφορεί το Κέντρο των Αθηνών για την περιπετειώδη σύλληψη του Μοσχοβίτη από τουρκικές δυνάμεις, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1905, αλλά και την απελευθέρωση και επάνοδό του στα Τρίκαλα, όπου ανέμενε διαταγές⁶²⁶.

Ο Μοσχοβίτης συμμετείχε και στους Βαλκανικούς Πολέμους με το βαθμό πλέον του Φαρμακοποιού (Λοχαγού). Συγκεκριμένα υπηρέτησε στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Φιλιπιάδας⁶²⁷, ενώ αποστρατεύτηκε το 1914⁶²⁸.

Πραντούνας Χρήστος

⁶²⁵ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Μοσχοβίτης Ιωάννης, Υπόμνημα εξόδων σώματος, αρ. πρωτ. 55, Καλαμπάκα, 13 Αυγούστου 1905.

⁶²⁶ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Οικονομίδης προς Καλαποθάκη, αρ. πρωτ. 148, Τρίκαλα, 31 Αυγούστου 1905.

⁶²⁷ Βλ. Αωνύμου, Το Προσωπικόν, σελ. 13.

⁶²⁸ Λεξικόν, τ. Δ', σελ. 663, λήμμα Μοσχοβίτης Ιωάννης.

Ο Χρήστος Πραντούνας γεννήθηκε το 1873 στα Λεχαινά της Ηλείας, όπου ο πατέρας του Φραγκίσκος υπηρετούσε ως ειρηνοδίκης. Ο πατέρας του καταγόταν από τη Νάξο, ενώ η μητέρα του από το Μεσολόγγι. Οι ρίζες από την οικογένεια της μητέρας του Πραντούνα έφταναν στο Χρήστο Καψάλη, ο οποίος κατά την έξοδο των υπερασπιστών του πολιορκημένου Μεσολογγίου ανατίναξε μεγάλη ποσότητα πυρομαχικών σκοτώνοντας πέρα από τον εαυτό του, όσους περισσότερους Τούρκους ήταν δυνατό. Το γεγονός αυτό φαίνεται πως είχε επηρεάσει ιδιαίτερα το νεαρό Πραντούνα ο οποίος επέλεξε το *Καψάλης* ως ψευδώνυμό του στην ανταρτική δράση του στη Μακεδονία⁶²⁹.

Με αφορμή την επιλογή του *Καψάλης*, αξίζει να σημειωθούν οι παράμετροι για τον καθορισμό των ψευδωνύμων των αξιωματικών που ανελάμβαναν δράση στην Μακεδονία. Άλλοι επέλεγαν το όνομα με καθαρά γεωγραφικά κριτήρια. Για παράδειγμα ο ανθυπολοχαγός Χαράλαμπος Παπαγακής ο οποίος καταγόταν από τα Φουρνά Ευρυτανίας είχε πάρει το όνομα *Αγραφιώτης*⁶³⁰. Οι Μακεδόνες στην καταγωγή αξιωματικοί επέλεγαν μακεδονικά ονόματα στρατηγών του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Έτσι ο ανθυπίλαρχος Πηχεών από την Καστοριά διάλεξε το *Φιλώτας*, ενώ ο λοχαγός Νικόλαος Δουμπιώτης από την Χαλκιδική ονομάστηκε *καπετάν Αμύντας*⁶³¹. Το ψευδώνυμο μπορεί να είχε προέλευση από διάφορες καταστάσεις. Ο Παύλος Μελάς είναι γνωστό πως ονομάστηκε *Μίκης Ζέζας* από τα χαϊδευτικά ονόματα των παιδιών του (για το Μίκης είναι δεδομένο, για το Ζέζας υπάρχει και η εκδοχή πως το επέλεξε γιατί στα αρβανίτικα σημαίνει μαύρος, δηλαδή Μελάς), ενώ ο Σουλιώτης διάλεξε το επώνυμο ενός γείτονά του που λεγόταν Νικολαΐδης⁶³². Σε άλλες περιπτώσεις το ψευδώνυμο είχε συμβολικό νόημα. Έτσι ο ανθυποπλοίαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας ονομάστηκε *καπετάν Νικηφόρος*, ο ανθυπολοχαγός Κωνσταντίνος Μαζαράκης *καπετάν-Ακρίτας* και ο ανθυπίλαρχος Βασίλειος Πανουσόπουλος *καπετάν-Λαχτάρας*. Σε περίπτωση ανάκλησης επιτυχημένου οπλαρχηγού ο αντικαταστάτης μπορούσε να λάβει το ίδιο ψευδώνυμο για να διατηρηθεί το ηθικό των ελληνικών πληθυσμών και να συνεχίσει το όνομα να λειτουργεί ως φόβητρο στους αντιπάλους. Έτσι ο υπολοχαγός Παπαδόπουλος Γεώργιος που

⁶²⁹ Βλ. Τζινίκου, *Ιατροί*, σελ. 206-209.

⁶³⁰ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 418.

⁶³¹ Βλ. *αυτ.*, σελ. 417.

⁶³² Βλ. Σουλιώτης, σελ. 20.

αντικατέστησε το Δεμέστιχα στη λίμνη των Γιαννιτσών, ονομάστηκε Νικηφόρος Β'.

Επανερχόμενοι στον Πραντούνα αξίζει να σημειώσουμε πως επισήμως ήταν καταγεγραμμένος ως ανθυπίλαρχος, δηλαδή αξιωματικός του Ιππικού. Μετά τις γυμνασιακές του σπουδές στην Καρδίτσα, όπου είχε μετατεθεί ο πατέρας του, ο Πραντούνας άρχισε το 1891 να φοιτά στην Ιατρική Σχολή των Αθηνών. Το 1892 κατετάγη εθελοντής στο ιππικό με δεκαετή υποχρέωση. Το 1897 έλαβε μέρος στον πόλεμο ως λοχίας ιππικού και την επόμενη χρονιά πρώτευσε στις εξετάσεις της Σχολής Υπαξιωματικών. Μετά από τριετείς σπουδές ο Πραντούνας αποφοίτησε ανθυπίλαρχος, ενώ αργότερα πήρε και το πτυχίο της Ιατρικής. Το 1905 το Μακεδονικό Κομιτάτο των Αθηνών έστειλε τον Πραντούνα στο χωριό Φανός του Κιλκίς (Μαγιαντάγ). Η επίσημη ιδιότητα του οφθαλμιάτρου κάλυπτε το ριψοκίνδυνο ιατρό⁶³³. Ο Πραντούνας πολύ γρήγορα απέκτησε την εμπιστοσύνη των ντόπιων, αλλά και των Τούρκων, καθώς δεν έπαιρνε χρηματική αμοιβή και ήταν ζεστός και φιλικός προς όλους.

Ο Πραντούνας ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με καθήκοντα πράκτορα, ανυπομονούσε να συμμετάσχει στον ένοπλο αγώνα. Την ευκαιρία τη βρήκε τον Οκτώβριο του 1905, όταν σε ενέδρα που έστησαν Τούρκοι στρατιώτες, διαλύθηκε το σώμα του υποπλοιάρχου Γεώργιου Κακουλίδη (Μιχάλη Δράγου), ο οποίος συνελήφθη. Ο Κακουλίδης ύστερα από δωροδοκία του Τούρκου δικαστή αθωώθηκε και επέστρεψε στην Αθήνα, αλλά προέκυψε η ανάγκη νέου αρχηγού ανταρτικού σώματος στην περιοχή. Ο Πραντούνας ανέλαβε με ενθουσιασμό τη νέα του θέση. Με υπαρχηγό τον λοχία του ιππικού Ταμβάκη και 18 άντρες εισήλθε στο Βάλτο των Γιαννιτσών και άρχισε τις εκκαθαρίσεις στην περιοχή της λίμνης και στην οροσειρά του Πάϊκου⁶³⁴.

Στις 11 Δεκεμβρίου του 1905 τα ενωμένα ελληνικά σώματα της λίμνης των Γιαννιτσών επιχείρησαν αιφνιδιαστική επίθεση στο εξαρχικό χωριό Αλάρ (Αρχοντικό). Είχαν συγκεντρωθεί τα σώματα του Καβοντόρου (ανθυπολοχαγός Κολιός), του Ματαπά (ανθυπασπιστής Αναγνωστάκος) και του Πραντούνα. Οχυρωμένοι κομιτατζήδες προέβαλαν ισχυρή αντίσταση. Οι Έλληνες έκαψαν ορισμένα σπίτια του χωριού. Η κατάσταση επιδεινώθηκε με την έλευση τουρκικού στρατού, ο οποίος με κυκλωτική κίνηση έφερε σε

⁶³³ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 200.

⁶³⁴ Βλ. αυτ., σελ. 250-251.

δύσκολη θέση τους Έλληνες. Ο Πραντούνας πήρε την επιβεβλημένη εκείνη την στιγμή πρωτοβουλία και οι αντάρτες διέσπασαν τον Τουρκικό κλοιό με μόνο 3 νεκρούς και 3 τραυματίες⁶³⁵.

Σχετικά με το τέλος του Πραντούνα καταγράφονται δύο εκδοχές. Σύμφωνα με τον Παπατζανετέα, ο οποίος μόλις είχε καταφτάσει στη λίμνη των Γιαννιτσών, ο Πραντούνας είχε διαταγή τον Απρίλιο του 1906 να αποκόψει τον δρόμο Γιαννιτσών Βέροιας. Σε αντίποινα αυτής της δράσης, οι Βούλγαροι του έστησαν ενέδρα στην θέση «Νταλμπίνα», όπου στις 21 Απριλίου 1906 ο Πραντούνας σκοτώθηκε⁶³⁶. Σύμφωνα με τον Κάκκαβο, ο οποίος ήταν υπεύθυνος αξιωματικός του Προξενείου Θεσσαλονίκης για τον τομέα της λίμνης και η μαρτυρία του έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, *...ο αείμνηστος Καψάλης βαρέως φέρων την παθητικήν αναμονήν εν τη λίμνη των Γιαννιτσών και θέλων δια λόγους φιλοτιμίας να επιδείξη ζωηρότητα εν τη δράσει του, επεχείρησε επίθεσιν κατά εχθρικής καλύβης. Τεθείς επί κεφαλής της επιχειρήσεως ταύτης και ιστάμενος όρθιος επί της πρώτης επιτιθεμένης πλάβας εδέχθη πρώτος τα εχθρικά πυρά και αμέσως εφονεύθη, των λοιπών ανδρών υποχωρησάντων εγκαίρως και ούτω απωλέσαμεν πολυτιμότατον αρχηγόν εξ υπερβολικού πατριωτικού ενθουσιασμού*⁶³⁷.

Είναι πάντως αναμφισβήτητο το γεγονός πως ο Πραντούνας σκοτώθηκε από σφαίρα στο μέτωπο, από πολύ κοντινή απόσταση. Την αρχηγία του σώματος ανέλαβε ο καπετάν-Περήφανος από το Σέλι της Βέροιας. Η σωρός του Πραντούνα αρχικά θάφτηκε στο χωριό Νεοχώρι. Αργότερα με τον φόβο της σκύλευσης του πτώματος από τους Βουλγάρους, η σωρός μεταφέρθηκε σε ένα ερημοκλήσι κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξάνδρειας, όπου έθεσαν αντί σταυρού, *δια να μη ανακαλυφθή, ζεύγλες αροτριώντων βοών*⁶³⁸. Το Σεπτέμβριο του 1907 ο Νικηφόρος τέλεσε μνημόσυνο για τον ήρωα με πάνδημη συμμετοχή. Μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας η σωρός του ήρωα μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Το 1929 αναφέρεται για την τύχη της σωρού πως *τα οστά είναι τοποθετημένα εντός μικράς εκκλησίας του 6^{ου} Στρατιωτικού Νοσοκομείου, την οποίαν ανήγειρον δι' εράνων διάφοραι κυρίαί των Αθηνών, αι αδελφαί του ήρωος*

⁶³⁵ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 109.

⁶³⁶ Βλ. Παπατζανετέας, σελ. 16.

⁶³⁷ Βλ. Κάκκαβος, σελ. 107.

⁶³⁸ Αωνύμου, Πραντούνας, σελ. 6.

*Μακεδονομάχου και η πρωτοβουλία της τότε αρχινοσοκόμου δεσποινίδος Αθηνάς Καραούλη*⁶³⁹.

Στην Αθήνα δόθηκε το όνομά του σε μία μικρή οδό, κάθετο στην οδό Κατεχάκη. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης τίμησε το Χρήστο Πραντούνα δίνοντας το όνομά του σε δρόμο της πόλης, ενώ υπάρχουν προτομές του ήρωα στη Νάξο, στα Λεχαινά, και στα Κουφάλια. Το ξίφος του και άλλα αντικείμενά του φυλάσσονται στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Γιαννιτών.

Σιακκής Δαβίδ

Ο Δαβίδ Σιακκής γεννήθηκε στη Λάρισα το 1882, αν και στα ατομικά του έγγραφα αναφέρεται έτος γεννήσεως το 1879. Ήταν Εβραίος στο θρήσκευμα, Έλληνας υπήκοος. Σπούδασε ιατρική στην Αθήνα. Το 1907 λαμβάνοντας το πτυχίο του κατετάγη εθελοντής σε ανταρτικό σώμα στη λίμνη των Γιαννιτών⁶⁴⁰. Αναφέρεται πως ο Σιακκής ήρθε να προσφέρει τις υπηρεσίες του ύστερα από συνεννόηση με την ελληνική πρεσβεία των Παρισίων⁶⁴¹. Ο υπολοχαγός Σουλιώτης-Νικολαΐδης σημειώνει στα απομνημονεύματά του: *Υπήρχαν και Εβραίοι πραγματικά φιλέλληνες. Παραδείγματος χάριν θυμούμαι τον ιατρό Δαβίδ Σιακκή που κατά το 1907 επί πέντε μήνες εθεράπευσε τους Έλληνες αντάρτες στη λίμνη των Γιαννιτών*⁶⁴². Η αναφορά του Σουλιώτη μας εισάγει στο πνεύμα αμφισβήτησης ή και καχυποψίας που πιθανότατα συνάντησε ο Σιακκής στην ελληνική παράταξη, λόγω της καταγωγής και πίστης του. Οι Εβραίοι της Μακεδονίας, ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης, υπερίσχυαν των Ελλήνων στις οικονομικές δραστηριότητες. Η στάση τους πολλές φορές δεν ήταν υπέρ του ελληνικού στοιχείου, με το οποίο άλλωστε, είχε εκδηλωθεί ένας άτυπος ανταγωνισμός για τα εμπορικά πρωτεία στην πόλη. Ο Σουλιώτης είχε ζήσει αυτόν τον ανταγωνισμό και για αυτό εξαίρει τη στάση του Σιακκή ακόμη περισσότερο.

Ο ίδιος ο Σιακκής περιγράφει την είσοδο και τη δράση του στη λίμνη των Γιαννιτών στο περιοδικό *Μακεδονικός Αγών*. Υπογράφει το άρθρο του με το όνομα *Δημ. Τσάκαλος*. Σε επόμενα τεύχη του

⁶³⁹ Αυτ., σελ. 7.

⁶⁴⁰ Βλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 307.

⁶⁴¹ Βλ. Τουσίμης, σελ. 403.

⁶⁴² Σουλιώτης, σελ. 48.

περιοδικού τόσο ο διατελέσας αντάρτης στη λίμνη Δαουκλιώτης, όσο και η διεύθυνση του περιοδικού, στη νεκρολογία του η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό, διαβεβαιώνουν πως το άρθρο ανήκει στο Σιακκή⁶⁴³. Αναφέρεται δε, πως Δημήτρης Τσάκαλος ήταν το ψευδώνυμο που έφερε ο Σιακκής στη λίμνη των Γιαννιτσών⁶⁴⁴.

Ενθυμούμαι την ενθουσιώδη αναχώρησίν μου μετά ομάδος αγωνιστών εκ του Τσιάγεζι δ' ιστιοφόρου και την αδιαφορίαν ήν έδειξαν οι επιβαίνοντες αγωνισταί όταν ο πλοίαρχος μας ανήγγειλε ότι το Τουρκικό ατμόπλοιο Τοκάτ περιεπόλει προς το μέρος μας...εις την Καρυάν μας ανέμενεν ειδικός οδηγός και δια μονοξύλων απεβιβάσθημεν εις το σημείον οπόθεν ανεχωρήσαμεν περί το εσπέρας δια Γιδάν και μετά πορείαν ένδεκα ωρών εφθάσαμεν εις την παρά το χωρίον Νησί άκραν της λίμνης Γενιτσών...επιβιβασθέντες εις πλάβας δια στενωπού ανωμάλου μεταξύ των καλαματών της λίμνης, μετεφέρθημεν εις το νέον αρχηγείον. Εκεί εύρον τους δύο αρχηγούς τον Κάλαν (ή Σάρων λοχαγόν Πεζικού) αρχηγόν του Δυτικού Βάλτου και τον αρχηγόν Άγραν (ή Αγαπηνόν επίσης αξιωματικόν του Πεζικού), όστις ενδιαίτατο εκεί επειδή ήτο πληγωμένος εις το άκρον του δείκτου της χειρός και παρεπονείτο ότι δεν εθεραπεύετο ταχέως. Τότε αμέσως τον εξήτασον και είδον ότι αφορμή της μη ταχείας θεραπείας ήτο τεμάχιον οστού της πρώτης φάλαγγος, σχεδόν απεσπασμένον και ημποδίζε την ίασιν. Τω έκαμα υγρόν επίδεσμον και την επομένην αφήρεσα ανωδύνως το τεμάχιον του οστού και εντός ολίγων ημερών ιάθη⁶⁴⁵.

Το Μάρτιο του 1907, ελληνική δύναμη με αρχηγό το Νικηφόρο επιτέθηκε στο χωριό Κουφάλια το οποίο ήταν ορμητήριο των κομιτατζήδων. Ο Σιακκής αναφέρει, πως της συγκεκριμένης επιχείρησης είχε προηγηθεί συνεννόηση του Κάλα με τον Καϊμακάμη των Γιαννιτσών. Η επιχείρηση ήταν επιτυχής, χωρίς ιδιαίτερες απώλειες. Αντίθετα, στην επίθεση που έγινε από δυνάμεις υπό τον Κάλα κατά βουλγαρικής καλύβας στη Λίμνη, εφονεύθη ο Λύκας εκ Καρδίτσης και ετέθησαν εκτός μάχης δύο ακόμη αγωνισταί, ο Παρασκευάς Ζερβέας, λοχίας τότε του πυροβολικού και ο ψυχογιός του Άγρα Βαγγέλης. Οι τραυματίες μετά 5-6 ημέρας απεστάλησαν εις Αθήνας εις το στρατιωτικό νοσοκομείον, όπου ευτυχώς εθεραπεύθησαν

⁶⁴³ Βλ. Δαουκλιώτης, Ένοπλος Δράσις, σελ. 15 και Ανωνύμου, Νεκρολογίαι, σελ. 9-10.

⁶⁴⁴ Βλ. Μπεσπάρης, σελ. 135.

⁶⁴⁵ Τσάκαλος, σελ. 13.

τελείως⁶⁴⁶. Ο Σιακκής επέδωσε τα τραύματα. Ο Ζερβέας είχε κόψει ένα δάκτυλο του χεριού, ενώ ο Λύκας πέθανε μετά από μία ώρα από σοβαρό τραύμα στο κρανίο⁶⁴⁷. Ο Σιακκής μάλιστα παρατηρεί με βεβαιότητα πως ο Λύκας σκοτώθηκε από άστοχες ελληνικές σφαίρες. Ο Σιακκής διέκρινε στο πτώμα τραύματα από Μάνλιχερ και όχι από βουλγαρικά όπλα. Σημειώνει επίσης πως οι Βούλγαροι χρησιμοποιούσαν και σφαίρες «ντουμ-ντουμ». Σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής οι στρατιωτικοί χειρουργοί αντιμετώπιζαν μεγάλη δυσκολία στην αντιμετώπιση τραυμάτων από τέτοιες σφαίρες⁶⁴⁸.

Τον Απρίλιο του 1907, ο γενικός αρχηγός του Βάλτου Κάλας (υπολοχαγός Σάρρος) συγκέντρωσε τους καπεταναίους της Λίμνης. Ο Παπατζανετέας (καπετάν Παναγιώτης) αναφέρει στα απομνημονεύματά του τη σύνθεση της ομήγυρης: ο Κάλας είχε καλέσει όλους τους καπεταναίους στρατιωτικούς και ιδιώτες: τον Κούμπαρη, τον Ι. Χατζόπουλο, τον Δ. Σουλιώτη, έναν Βασιλάκη που ξεχνώ το επίθετό του, που είχε κάνει άλλοτε με τον Μπουκουβάλα, τον Μαντούβαλο και έναν άλλο που δεν θυμούμαι το όνομά του και που μπήκε έπειτα στην Σχολή των υπαξιωματικών. Και από τους ιδιώτες τον Γκόνο, τον Παντελή από την Στρώμνιτσα, που σκοτώθηκε αργότερα στην Στρώμνιτσα, ένα δίοπο του Ναυτικού, τον Στέλιο Κρητικό και άλλους που δεν θυμάμαι. Μαζί με αυτούς ήταν κι ένας Εβραίος γιατρός Σιακκής. Όλους αυτούς τους είχε καλέσει για να τους ανακοινώσει την διαταγή του Κέντρου Θεσσαλονίκης⁶⁴⁹. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρήθηκε, πολλούς είχε ξεχάσει ο Παπατζανετέας, το Σιακκή όμως τον θυμόταν⁶⁵⁰.

Στα απομνημονεύματα του Παπατζανετέα διασώζεται και η ιστόρηση μιας ακόμη συμμετοχής του Σιακκή σε επιχείρηση στο Βάλτο. Οι Βούλγαροι έπαιζαν το παιχνίδι των συνεννοήσεων, λίγους μήνες πριν από την εξαπάτηση του θρυλικού καπετάν Άγρα. Ο Κάλας είχε πληροφορίες πως οι Βούλγαροι επεδίωκαν συνεννοήσεις. Περιγράφει ο Παπατζανετέας: ετοιμαστήκαμε λοιπόν μαζί με τον αρχηγό, με τον Εβραίο γιατρό Σιακκή και άλλους υπαξιωματικούς και πήγαμε στην καλύβα του Κούγκα, που απείχε από τη νέα Βουλγαρική καλύβα του Ζερβοχωρίου 400 πάνω-κάτω μέτρα. Από 'κει ο Κάλας

⁶⁴⁶ Αυτ., σελ. 14.

⁶⁴⁷ Βλ. Δαουκλιώτης, Ένοπλος Δράσις, σελ. 15.

⁶⁴⁸ Βλ. Νταφούλης, Αρθρογραφία, σελ. 130-131.

⁶⁴⁹ Παπατζανετέας, σελ. 43.

⁶⁵⁰ Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 257.

έστειλε δύο πλάβες, το ίδιο έκαναν και οι Βούλγαροι από την καλύβα τους και τα μονόξυλα συναντήθηκαν στο μέσο από τις δύο καλύβες. Οι Βούλγαροι τους έδωσαν ένα γράμμα από τον αρχηγό τους, και λίγα που θυμάμαι από την αρχή του ήταν : Ω βλάκες, ω ηλίθιοι, ω ανόητοι, η Μακεδονία δεν υπήρξε ποτέ χώρα Ελληνική. Και από κάτω ένα σωρό βρισιές για την βασίλισσα Όλγα. Αμέσως ο Κάλας διέταξε να αρχίσουν πυρά ομάδων από τις καλύβες⁶⁵¹.

Το έργο του Σιακκή πέρα από την αντιμετώπιση και περιποίηση τραυμάτων εμπεριείχε και την αντιμετώπιση των κακουχιών του Βάλτου και ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Ελονοσία, ρευματισμοί, δυσεντερία, λοιμώξεις, προβλήματα υγιεινής παρουσιάζονταν σε καθημερινή βάση⁶⁵². Αλλά και οι ένοπλες συγκρούσεις δεν έλειπαν. Ο Σιακκή ανέλαμβανε τους τραυματίες και έκρινε αν χρειαζόταν ή όχι διακομιδή, είτε στη Θεσσαλονίκη, είτε στα στρατιωτικά νοσοκομεία των Αθηνών. Ο Σιακκή με τη διπλή ιδιότητα ιατρού και μαχητού ενέπνευσε εμπιστοσύνη στους Έλληνες αντάρτες. Αυτό καταδεικνύεται και από το γεγονός πως λάμβανε μέρος όπως αναφέρθηκε σε όλες τις συσκέψεις των καπεταναίων, αν και δεν έφερε στρατιωτικό βαθμό εκείνη την εποχή.

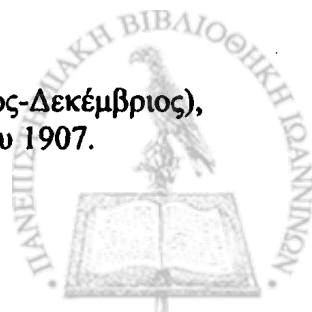
Η συνολική εικόνα του Σιακκή αποτιμάται σε έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών: *Η εν τη λίμνη των Γεννιτσών συγκέντρωση πολλών σωμάτων από του παρελθόντος έτους μέχρι πρό τινας και η υφ' όλως νοσηρούς όρους διαβίωσης αυτών κατέστησαν επιτακτική την παρουσίαν ιατρού προς νοσηλείαν των ασθενούντων οπλιτών. Ο Ισραηλίτης το θρήσκευμα ιατρός Δαβίδ Σιακκής πτυχιούχος του ημετέρου Πανεπιστημίου, Έλλην δε υπήκοος, μεταβάς κρυφίως εις την λίμνην ως οπλίτης παρέμεινεν εκεί επί 5 ολόκληρους μήνας παρέχων τοις ημετέροις την ιατρικήν του συνδρομήν μετά πολλής προθυμίας και ζήλου. Τας υπηρεσίας του ταύτας θεωρώ καθήκον να αναφέρω τω Β. Υπουργείω ίνα τύχη της δεούσης προστασίας, εν η περιπτώσει ήθελε ζητήση αυτήν*⁶⁵³.

Μετά το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα, ο Σιακκής αναφέρεται ότι εργάστηκε ως παθολόγος στο Γαλλικό Νοσοκομείο

⁶⁵¹ Παπατζανετέας, σελ. 43-44.

⁶⁵² Βλ. Ρηγάτος, Ελονοσία, σελ. 26-27.

⁶⁵³ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1907, Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλιος-Δεκέμβριος), Κοντογούρης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 486, 15 Ιουλίου 1907.

Θεσσαλονίκης⁶⁵⁴. Συμμετείχε στους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913⁶⁵⁵. Επίσης από το 1913 ο Σιακκής υπηρέτησε ως μόνιμος υγειονομικός αξιωματικός του στρατού ξηράς στις συρράξεις 1917-1923. Την άνοιξη του 1930 ο Σιακκής πέθανε, ενώ ακόμη υπηρετούσε ως λοχαγός ιατρός στον ελληνικό στρατό.

Τόμπρας Γεώργιος

Ο Γεώργιος Τόμπρας γεννήθηκε την πρωτοχρονιά του 1878 στις Κυδωνίες (Αϊβαλί) της Μικράς Ασίας. Σπούδασε στη Φαρμακευτική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και στις 9 Ιουνίου του 1900 κατετάγη στο Υγειονομικό Σώμα ως μόνιμος ανθυποфармаκοποιός⁶⁵⁶. Δεν ήταν ασυνήθιστο ομογενείς να σταδιοδρομούν στον ελληνικό στρατό, αφού τότε οι Έλληνες που κατοικούσαν εκτός του μικρού ελληνικού βασιλείου ήταν σε αριθμό περισσότεροι από τους κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας, ενώ οι δεσμοί με το εθνικό κέντρο ήταν πάντοτε πολύ ισχυροί.

Ο γνωστός Μακεδονομάχος ανθυπολοχαγός Γεώργιος Κατεχάκης (καπετάν Ρούβας) την άνοιξη του 1905 επέλεξε ως υπαρχηγό στο υπό κατάρτιση σώμα του, τον ανθυποфармаκοποιό Τόμπρα. Η θέση του υπαρχηγού είχε μεγάλη βαρύτητα, γιατί αυτός αντικαθιστούσε τον αρχηγό στην απουσία του, αποτελούσε το σύνδεσμο ανάμεσα σε αρχηγό και άντρες του σώματος, αλλά και έδινε μία δεύτερη γνώμη στον αρχηγό στις δύσκολες επιλογές. Το σώμα αποτελούμενο από 45 άνδρες συγκροτήθηκε στη Βουλιαγμένη σε ένα ειδικό κέντρο εκπαίδευσεως, το οποίο λειτουργούσε εκεί. Διέβησαν μέσα Απριλίου την ελληνοτουρκική μεθόριο και κατευθύνθηκαν προς τη Βλάστη στη Δυτική Μακεδονία, όπου συναντήθηκαν τρία ελληνικά σώματα, σχεδιάζοντας μία κοινή επιχείρηση κατά των κομιτατζήδων⁶⁵⁷.

Μετά από προδοσία Βουλγάρων χωρικών, οι Έλληνες συνεπλάκησαν στο Μουρίκι με ισχυρές τουρκικές δυνάμεις. Κατά τη διάρκεια της μάχης ο οπλαρχηγός Παύλος Γύπαρης και ο Γεώργιος

⁶⁵⁴ Βλ. Πολυζωίδης, Μισός Αιώνας, σελ. 153, όπου αναφέρεται μάλλον άλλος ιατρός με το ίδιο επώνυμο, ο Αλβέρτος Σιακκής με δράση στο Γαλλικό νοσοκομείο και ενεργό ανάμειξη στα της Ιατρικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης.

⁶⁵⁵ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 581.

⁶⁵⁶ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 275-278.

⁶⁵⁷ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 213.

Τόμπρας ανέλαβαν επιτυχείς στρατηγικές πρωτοβουλίες⁶⁵⁸. Οι Έλληνες αντάρτες με τρεις μόνο τραυματίες νίκησαν τους Τούρκους οι οποίοι είχαν μεγάλες απώλειες. Ήταν μία σημαντική νίκη, η οποία αναπτέρωσε το ηθικό των Μακεδόνων. Σε στρατιωτικό όμως επίπεδο, ο τουρκικός στρατός άρχισε μια ανηλεή καταδίωξη των ελληνικών σωμάτων των οποίων οι άνδρες αναγκάστηκαν να διασκορπιστούν.

Τότε διατυπώθηκε μία κατηγορία του Τόμπρα κατά του αρχηγού Βέργα, περί δειλίας στη συγκεκριμένη μάχη. Ο Βέργας αντέδρασε και το θέμα παραπέμφθηκε σε Συμβούλιο Τιμής, το οποίο επέτρεψε τη μονομαχία των δύο αξιωματικών. Από το αρχείο του Βάρδα από το οποίο αντλούμε τις ανωτέρω πληροφορίες, δεν ενημερωνόμαστε για το αποτέλεσμα της μονομαχίας⁶⁵⁹. Πάντως διαφαίνονται η γενναιότητα του Τόμπρα, αλλά και η τραχύτητα του χαρακτήρα του.

Ο Τόμπρας (καπετάν Ρουπακιάς ή καπετάν Σκόμβρος) προωθήθηκε στο Βάλτο των Γιαννιτσών. Ήταν υπαρχηγός στο σώμα του ανθυπολοχαγού Σταύρου Ρήγα (καπετάν Καβοντόρου). Ο Ρήγας είχε αναλάβει την προστασία από τους κομιτατζήδες των χωριών ανατολικά και βόρεια του Βάλτου με προοπτική να προωθηθεί η ακτίνα δράσης του μέχρι το Πέτροβο και τη Γουμένισσα⁶⁶⁰. Στις 11 Δεκεμβρίου του 1905 τα ενωμένα ελληνικά σώματα της λίμνης των Γιαννιτσών προσέβαλαν αιφνιδιαστικά το χωριό Αλάρ (Αρχοντικό), όπου υπήρχε οργανωμένος δραστήριος πυρήνας του βουλγαρικού κομιτάτου. Η αντίσταση των κομιτατζήδων ήταν ισχυρότερη του αναμενομένου, αφού κάθε σπίτι είχε μετατραπεί σε ένα μικρό οχυρό. Η άφιξη αποσπάσματος του τουρκικού στρατού δυσχέρανε τη θέση των Ελλήνων. Κατά την επιχείρηση διαφυγής από τον κλοιό των Τούρκων ο Τόμπρας τραυματίστηκε *δια σφαίρας διαμπερώς στο στήθος*⁶⁶¹. Ο Τόμπρας τραυματίας ανέμενε τον αντικαταστάτη του από την Ελλάδα, υπό αντίξοες συνθήκες. Το Φεβρουάριο του 1906 υποχρεώθηκε από την πορεία του τραύματός του να επιστρέψει στην ελεύθερη Ελλάδα για περαιτέρω νοσηλεία.

Η αποχώρηση του Τόμπρα ώθησε τον αρχηγό Ρήγα να γράψει ευχαριστήριο επιστολή στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρει για τη

⁶⁵⁸ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 128-130.

⁶⁵⁹ Βλ. Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας, τ. 13, σελ. 43.

⁶⁶⁰ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 205.

⁶⁶¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 2στ', Βιογραφικόν σημείωμα Ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα Γ. (Ρουπακιάς). Βλ. και Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 109.

συμπλοκή στο Αλάρ: διεσώσατε το πλείστον του σώματός μας ...δια της καταλλήλου τοποθετήσεώς σας και καλλίστης διευθύνσεως των πυρών σας απηλλάξατε αυτό από βέβαιον όλεθρον... Την αυταπάρνησιν, την οποίαν εδείξατε κατά την επιστροφήν του σώματος εκ της ανωτέρω συμπλοκής, όσον αφορά την διάσωσιν του βαρέως πληγωθέντος Εμμ. Μιγλάκη, τον οποίον πολλάκις καθ' οδόν εφέρατε επί του ώμου σας⁶⁶².

Σε επιστολή του Τόμπρα προς τον υπεύθυνο των οικονομικών του Μακεδονικού Κομιτάτου διαφαίνεται μία πτυχή του αξιωματικού που αξίζει ιδιαίτερης αναφοράς. Ο Τόμπρας επέστρεψε στην ελλαδική επικράτεια και φρόντισε και τις τελευταίες λεπτομέρειες για τους άνδρες του σώματός του που επέστρεφαν ασθενείς ή τραυματίες μαζί του. Στην επιστολή ζητά να του χορηγηθούν, εάν είναι δυνατό, τα χρηματικά ποσά που διέθεσε κατά τον Αγώνα. Σε αντίθετη περίπτωση απλώς θέλει να γνωρίζει ότι υπερέβη το πνεύμα οικονομίας που είχε τότε το Κομιτάτο. Συγκεκριμένα ο Τόμπρας πλήρωσε εξ ιδίων πόρων τα εισιτήρια των ανταρτών από Πειραιά για Κρήτη, τους αγόρασε πολιτικά ρούχα, (προφανώς δεν είχαν), και τους χορήγησε και ένα μικρό ποσό σε μετρητά για να κινηθούν αξιοπρεπώς έως την ιδιαίτερη πατρίδα τους⁶⁶³. Ο Τόμπρας ως αξιωματικός που μεριμνούσε για κάθε ανάγκη των ανδρών του, σαφέστατα είχε καλή ψυχική επαφή μαζί τους, πέρα από την απλή διοικητική σχέση.

Η επιστροφή του Τόμπρα στο Βάλτο έγινε μετά από 7 μήνες, το Σεπτέμβριο του 1906. Ο Τόμπρας ορίστηκε υπαρχηγός στο σώμα του υπολοχαγού Σάρρου (καπετάν-Κάλα)⁶⁶⁴. Το σώμα είχε αποστολή πέραν των εχθροπραξιών, να κατασκευάσει νέες καλύβες-αποθήκες πολεμοφοδίων, να οργανώσει κέντρα εκπαιδεύσεως των εθελοντών χωρικών, να δημιουργήσει αναρρωτήρια και να ανοίξει νέες διόδους (μονοπάτια) μέσα στη λίμνη. Η παρουσία του ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα, ενός αξιωματικού του υγειονομικού σώματος, ενδεχομένως σχετίζεται και με την εντολή για δημιουργία αναρρωτηρίων.

Όμως η σχέση Σάρρου-Τόμπρα δεν ήταν η καλύτερη. Ο Σάρρος απέδωσε στον υπαρχηγό του τις διαφωνίες που είχε με τους άλλους Έλληνες αρχηγούς σωμάτων του Βάλτου (Νικηφόρο και

⁶⁶² ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 2στ', Βιογραφικόν σημείωμα Ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα Γ. (Ρουπακιάς).

⁶⁶³ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Τομαράκης προς Υποπλοίαρχο, Περί ενδυμάτων, 17 Μαρτίου 1906.

⁶⁶⁴ Το νέο ψευδώνυμο του Τόμπρα ο Dakin το αναφέρει ως «καπετάν Ζήκης», ενώ ο Βακαλόπουλος «καπετάν Ζήσης».

Άγρα), σχετικά με την τακτική των ελληνικών δυνάμεων⁶⁶⁵. Το κύριο αίτημα που προέβαλλε ο Τόμπρας ήταν να καταρτίσει δικό του σώμα με άνδρες της δικής του επιλογής. Ο λόγος ήταν κατά τον Τόμπρα, πως οι άνδρες που είχε επιλέξει ο Σάρρος δεν τον ακολουθούσαν σε επιθετικές ενέργειες, παρά ακολουθούσαν την αμυντική νοοτροπία του Σάρρου ή αδιαφορούσαν για προσωπικούς τους λόγους. Ίσως το παράπονο των αξιωματικών του Προξενείου της Θεσσαλονίκης, πως ο Τόμπρας ήθελε να γίνει *αρχηγός ιδίου σώματος*⁶⁶⁶, ήταν αληθές και αιτιολογημένο. Ένας αξιωματικός με δύο εισόδους στη Μακεδονία, με τραύματα από το πεδίο της μάχης, δεν μπορούσε μονίμως να είναι υπαρχηγός σώματος, ειδικά όταν είχε τελείως διαφορετική αντίληψη της τακτικής που έπρεπε να ακολουθήσει το σώμα από αυτή του αρχηγού του. Ο Τόμπρας πάντως συνεργάστηκε πολύ καλά με τον Παπατζανετέα (καπετάν Παναγιώτη), ένα επιθετικό, αλλά ταυτόχρονα και αποτελεσματικό Έλληνα αρχηγό σώματος⁶⁶⁷. Ίσως αυτά τα επίθετα χαρακτηρίζουν και τον Τόμπρα εξ ίσου. Σε έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης, αναφέρεται πως ο Τόμπρας ήταν *σώφρων και πειθαρχικός*, αλλά επίσης παρατηρείται πως είχε ελαττώματα, όπως η *έξις προς τας ύβρεις, πράγμα όπερ ως γνωστόν πειράζει και κακώς διαθέτει ενταύθα τους χωρικούς...και η έλλειψις επιβολής μετ' αγάπης*⁶⁶⁸. Σαφέστατα προκύπτει μία προσωπογραφία ενός ιδιαίτερα σκληρού αξιωματικού, με στρατιωτικές αρετές.

Ο Τόμπρας τραυματίστηκε πάλι όταν οι ελληνικές δυνάμεις επιτέθηκαν στη γνωστή βουλγαρική καλύβα Κούγκα, στις 14 Νοεμβρίου 1906. Μετά από μάχη με τους εμπλεκόμενους σε πολύ κοντινές αποστάσεις και σημαντικές απώλειες, οι Έλληνες υποχώρησαν. Ο δύσκολος χειμώνας, οι έριδες μεταξύ των αξιωματικών των σωμάτων της λίμνης, η ελονοσία και το νέο τραύμα, εξανάγκασαν το Μακεδονικό Κομιτάτο να καλέσει εκ νέου τον Τόμπρα στην Αθήνα πάλι για ανάρρωση.

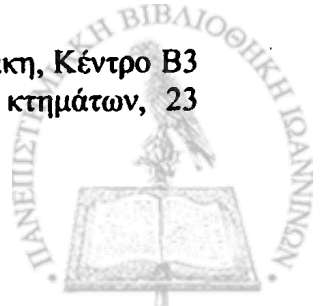
Στην Αθήνα στις 18 Δεκεμβρίου ο Τόμπρας σε μία από τις δυσκολότερες στιγμές του κατά την περίοδο του αγώνα, εξέθεσε προς

⁶⁶⁵ Βλ. Dakin, σελ. 377 και Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 185.

⁶⁶⁶ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, Περί δράσης ελληνικών σωμάτων και αγοράς κτημάτων, 23 Νοεμβρίου 1906.

⁶⁶⁷ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 181.

⁶⁶⁸ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, Περί δράσης ελληνικών σωμάτων και αγοράς κτημάτων, 23 Νοεμβρίου 1906.

το Κέντρον μία άσχημη πλευρά της ελληνικής παράταξης στο Βάλτο. Συγκεκριμένα κατήγγειλε επί κιναιδισμό τον υπολοχαγό Μακρόπουλο, τονίζοντας πως ο εν λόγω αξιωματικός είχε καταχραστεί μεγάλα χρηματικά ποσά, ενώ είχε φθάσει, (με σύγχρονους ψυχιατρικούς όρους), σαφώς σε κατάχρηση και εξάρτηση από το αλκοόλ. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης διασταύρωσε αυτές τις πληροφορίες⁶⁶⁹, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση του Μακρόπουλου και ο Τόμπρας σημείωνε: *δεν επιχαίρω να περιγράψω την όλην κατάστασιν, αλλ' αφ' ενός μεν ερυθριώ, αφ' ετέρου δε φοβούμαι μη τυχόν δια του καλάμου μου επισκιάσω τας μέχρι τούδε λαμπράς σελίδας του Μακεδονικού Αγώνος*⁶⁷⁰. Στη συνέχεια ανέφερε πως παρά τις διαφωνίες μεταξύ των αρχηγών στη λίμνη, ο ίδιος ήταν πάντοτε υπό τις διαταγές του Κέντρου.

Και πράγματι η επάνοδος του Τόμπρα δεν άργησε. Η ελληνική πλευρά είχε το σοβαρό ατύχημα του ανθυπολοχαγού Παπαδά (καπετάν Φούφα) με την καταστροφή του σώματός του στη Δυτική Μακεδονία το Μάιο του 1907⁶⁷¹. Το Μακεδονικό Κομιτάτο ζήτησε από τον Τόμπρα τη βοήθεια του, οπότε την άνοιξη του 1907 ο προσφάτως αναρρώσας Τόμπρας, παρά τις αντίθετες συστάσεις των θεραπόντων ιατρών του, εισήλθε στη Δυτική Μακεδονία ως αρχηγός σώματος 40 ανδρών με τους Μακεδόνες οπλαρχηγούς Σιδέρη, Γρηγορίου και Ρήγα και τους υπαξιωματικούς Νικλάμπα, Καλύβα και Δημπουλίτσα. Είναι σημαντική η ισορροπία ανάμεσα σε Μακεδόνες και ελλαδίτες εθελοντές, απαραίτητη προϋπόθεση κατά τον Τόμπρα για την άριστη λειτουργία του σώματος. Επίσης από το ημερολόγιο του οπλαρχηγού Σιδέρη φαίνεται πως ο Τόμπρας μπορούσε με εναλλαγές αυστηρότητας και εγκαρδιότητας να γεφυρώνει τις συχνότερες διαφορές ανάμεσα στους οπλαρχηγούς, προκρίτους και αντάρτες⁶⁷². Σίγουρα το μειονέκτημα που είχε επισημάνει το Προξενείο, ως προς την «έλλειψη επιβολής μετ' αγάπης» δεν υπήρχε πλέον. Εκτός από την ικανότητά του στους συμβιβασμούς, ο Τόμπρας αναφέρεται πως ήταν επιμελής και στην αλληλογραφία (καίριο προσόν για αρχηγό σώματος) και στην καταγραφή των γεγονότων, αν και ο Σιδέρης δεν παραλείπει να σημειώσει πως οι εκθέσεις των

⁶⁶⁹ Βλ. Παπατζανετέας, σελ. 20-29 και Χριστοδούλου, Βέροια, σελ. 32, όπου καταγράφεται αντίστοιχη μαρτυρία του Αριστοτέλη Βλάχου.

⁶⁷⁰ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Τόμπρας προς Γενικό Κέντρο, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1906.

⁶⁷¹ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 271.

⁶⁷² Βλ. Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 26-28.

αρχηγών ήταν υπερβολικές⁶⁷³. Με την εμπειρία του και την ασταμάτητη δραστηριότητά του ο Τόμπρας ολοκλήρωσε σημαντικό εθνικό έργο στην περιφέρεια των Κορεστίων και των Καστανοχωρίων, δηλαδή στον τομέα ευθύνης του.

Βέβαια όσο και αν οι ντόπιοι πληθυσμοί συνεισέφεραν στον αγώνα, δεν έλειπαν οι προδοσίες. Στο χωριό Νεστράμι (σημερινό Νεστόριο), στα τέλη Απριλίου το σώμα του Τόμπρα συγκρούστηκε ύστερα από προδοσία, με διπλάσια από το σώμα δύναμη τουρκικού στρατού με καλή τελικά για τους Έλληνες έκβαση.

Έργο του Τόμπρα ήταν και η εκκαθάριση της περιοχής από τις διάφορες συμμορίες Τουρκαλβανών, οι οποίες λυμαίνονταν τον τόπο. Και πράγματι, στο χωριό Σούλι τον Ιούνιο του 1907 το σώμα Τόμπρα εξάρθρωσε δεκαπενταμελή συμμορία Τουρκαλβανών. Μεγαλύτερης εμβέλειας πάντως φαίνεται η επιχείρηση στις 3 Ιουλίου του Τόμπρα με την ενίσχυση του σώματος Πλατανιά (καπετάν Λαχτάρα), εναντίον του βοεβόδα Κορσάκωφ, ο οποίος τότε θεωρούνταν ο σημαντικότερος Βούλγαρος οπλαρχηγός στη Δυτική Μακεδονία⁶⁷⁴. Τα δύο σώματα εισήλθαν χωρίς να συναντήσουν αντίσταση στο χωριό Φτελιά, όπου υπήρχαν πληροφορίες πως κρυβόταν ο Κορσάκωφ. Η έρευνα του σώματος Τόμπρα δεν ανακάλυψε κρυμμένους κομιτατζήδες, αλλά τα βιβλία της εκκλησίας και του σχολείου που βρέθηκαν να είναι γραμμένα σε βουλγαρική γλώσσα. Οι Έλληνες αντάρτες συνέλαβαν τον ιερέα, το δάσκαλο και τον πρόεδρο του χωριού, μαζί με άλλους 6 κατοίκους. Οι Βούλγαροι έστησαν ενέδρα κατά την αποχώρηση των ελληνικών σωμάτων, τα οποία ανταπέδωσαν και εκτέλεσαν τους αιχμαλώτους. Μία τέτοια πράξη σκληρότητας σήμερα μπορεί να κρίνεται αποτρόπαια, αλλά με την ένταση εκείνης της στιγμής, τις διαρκείς υπόνοιες για προδοτικό ρόλο των κατοίκων και τα αισθήματα αντεκδίκησης να είναι σε κορύφωση, ο φόνος αιχμαλώτων δεν δικαιολογείται βέβαια, αλλά τοποθετείται σε μία άλλη διάσταση. Είναι γεγονός πως παρόμοια περιστατικά δε βοήθησαν την παράταξη που τα υποκίνησε, καθώς ο ντόπιος πληθυσμός φοβόταν μεν τους αντάρτες, αλλά ταυτόχρονα αισθανόταν ένα τείχος να τον χωρίζει από τους ένοπλους δράστες, είτε αυτοί ήταν Έλληνες, είτε Βούλγαροι.

Στο χωριό Φτελιά η σύρραξη γενικεύθηκε όταν κατέφθασε ισχυρό τμήμα τουρκικού στρατού. Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να

⁶⁷³ Βλ. αυτ., σελ. 34.

⁶⁷⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 277-278.

διαφύγουν, όπως συνήθως έπρατταν σε τέτοιες καταστάσεις, αλλά από τις ομοβροντίες των Ελλήνων σκοτώθηκε ο Κορσάκωφ⁶⁷⁵. Η διάλυση της βουλγαρικής δύναμης δεν έφερε το τέλος της συμπλοκής, αφού η μάχη με τους Τούρκους συνεχίστηκε επί δίωρο, με τους Έλληνες να διαφεύγουν επιτυχώς με λίγους τραυματίες. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του οπλαρχηγού Σιδέρη, λίγο πριν από την τελευταία έφοδο του σώματος, [του Τόμπρα] *εδάκρυσαν τα μάτια του, χωρίς να είπη λέξιν παρά με πίκρα εις τα χείλη του και με λύπη εις την καρδιά του είπε προς όλους: Εμπρός παιδιά, ένας ένας κι ότι είπε ο Θεός. Το περισσότερόν του ενδιαφέρον ήτο διά τον τελευταίον οπλίτην, παρά δια τον εαυτόν του. Καθ' οδόν ρωτούσε τους πλησιεστέρους ονομαστικώς δια όλους τι γίνονται και μετά δίωρον πόλεμον διασπάσαμε τους Βουλγάρους...*⁶⁷⁶

Ο τουρκικός στρατός κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στην περιοχή των Κορεστίων διατηρούσε ισχυρές δυνάμεις σε ετοιμότητα, γεγονός που απαγόρευσε την εκτέλεση επιθετικών επιχειρήσεων από το σώμα του Τόμπρα μόνο του ή από κοινού με το σώμα του Φαληρέα (καπετάν Ζάκα)⁶⁷⁷. Για μία ακόμη φορά τον Ιούλιο ο Τόμπρας επανήλθε στην ελεύθερη Ελλάδα για λόγους υγείας, αφήνοντας στο σώμα υπευθύνους τους Γρηγορίου και Σιδέρη⁶⁷⁸. Με την έλευση του φθινοπώρου το Κέντρο διέταξε το σώμα Τόμπρα να επανέλθει στη βάση του, αφού είχε φέρει σε αίσιο πέρας την αποστολή του.

Όσο διάστημα ο Τόμπρας απουσίαζε στη Μακεδονία οι διπλωματικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις πίεζαν διαρκώς την ελληνική κυβέρνηση να λάβει δραστικά μέτρα αποτροπής εισόδου άλλων αξιωματικών και σωμάτων στη Μακεδονία. Οι Άγγλοι πρόξενοι καλά πληροφορημένοι (ακόμη και από τους Τούρκους) σημείωναν μέχρι και τον αριθμό των ανδρών των σωμάτων τα οποία κατευθύνονταν στη Μακεδονία⁶⁷⁹. Ο Τόμπρας με έκκληση έμαθε πως η ελληνική κυβέρνηση στις 31 Ιουλίου 1907 δημοσίευσε στον τύπο εγκύκλιο, η οποία ζητούσε πληροφορίες για τον τόπο διαμονής του, όπως και 14 άλλων αξιωματικών και

⁶⁷⁵ Βλ. *Εμπρός*, 15 Ιουλίου 1907.

⁶⁷⁶ Βλ. Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 32-34.

⁶⁷⁷ Βλ. Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας, σελ. 299.

⁶⁷⁸ Βλ. Αδαμίδης, Σιδέρης, σελ. 3.

⁶⁷⁹ Βλ. Dakin, σελ. 424-428.

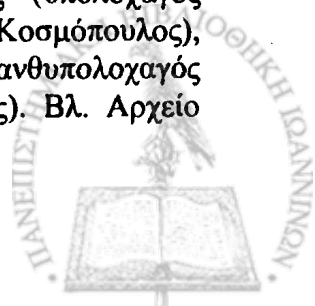
υπαξιωματικών⁶⁸⁰ οι οποίοι είχαν δηλώσει τόπους προορισμού αδείας στο εξωτερικό της χώρας. Η ελληνική κυβέρνηση διαβεβαίωσε τους εκπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας, της Ρωσίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας, πως σκόπευε να παραπέμψει στο στρατοδικείο οποιονδήποτε αξιωματικό αποδεδειγμένα είχε μεταβεί στην άδειά του, σε τόπο διαφορετικό από εκείνο για τον οποίο του είχε χορηγηθεί η άδεια. Στις 22 Νοεμβρίου του 1907, ο υπουργός Εξωτερικών Σκουζές δήλωσε πως 8 αξιωματικοί οι οποίοι κατά την άδειά τους είχαν μεταβεί στη Μακεδονία, είχαν παραπεμφθεί για ανάκριση και ενδεχόμενη τιμωρία. Με τέτοιους διπλωματικούς ελιγμούς η κυβέρνηση κέρδισε χρόνο, εξευμενίζοντας τους ευρωπαίους. Η ανάκριση ήταν χρονοβόρα και στο τέλος οι ποινές δεν ήταν τίποτε άλλο παρά προανάκρουσμα προαγωγών των κατηγορούμενων αξιωματικών.

Ο Τόμπρας όσο χρονικό διάστημα παρέμενε στην Αθήνα δεν έπανε να συμμετέχει στα τεκταινόμενα στο Μακεδονικό Κομιτάτο. Καθώς μάλιστα ο αγώνας ήταν σε μία κρίσιμη καμπή και οι δυσλειτουργίες του Κομιτάτου γίνονταν φανερές, ο Τόμπρας και άλλοι 10 αρχηγοί ανταρτικών σωμάτων κινήθηκαν συντεταγμένα προς την κατεύθυνση της αναμόρφωσης της ελληνικής δράσης. Τα κύρια αιτήματα των αρχηγών ήταν η ενοποίηση της επιχειρησιακής ευθύνης στα δύο βιλαέτια Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης και η χρησιμοποίηση αξιωματικών ως ειδικών αντιπροσώπων του Κομιτάτου στα Προξενεία⁶⁸¹. Οι πιέσεις των αξιωματικών ήταν σε ορθή βάση, αλλά δεν έτυχαν πλήρους αποδοχής.

Το 1908, η επανάσταση των Νεοτούρκων άλλαξε την υφή του αγώνος. Ο συνταγματάρχης Δαγκλής ανέλαβε την ευθύνη δημιουργίας και λειτουργίας της *Πανελληνίου Οργανώσεως* και αναζήτησε αξιωματικούς που θα αποστέλλονταν στις

⁶⁸⁰ Οι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί ήταν: Ν. Δουμπιώτης, Π. Κλείτος, Π. Γιαννετάκης, Γ. Τσόντος, Φ. Πηχεών, Ν. Τσοτάκος, Δ. Παπαβιέρος, Ε. Θειάφης, Γ. Στρυμωναράς, Δ. Κοσμόπουλος, Χ. Παπαγακής, Γ. Φαληρέας, Μ. Αναγνωστάκος, και Ν. Πλατανιάς. Βλ. Dakin, σελ. 429.

⁶⁸¹ Το υπόμνημα υπογράφουν στις 2 Απριλίου 1908 στην Αθήνα οι: Αμύντας (λοχαγός Νικόλαος Δουμπιώτης), Μάλλιος (λοχαγός Στέφανος Δούκας), Βρόντας (ανθυπίλαρχος Βασίλειος Παπάς), Γκούρας (ανθυπολοχαγός Δημήτριος Παπαβιέρος), Λαύρας (άγνωστο με ποιόν ταυτίζεται), Κίτσος (υπολοχαγός Κωνσταντίνος Δημαράς), Κουρμπέσης (ανθυπολοχαγός Δημήτριος Κοσμόπουλος), Τσάρας (ανθυπολοχαγός Γεώργιος Στρυμωναράς), Φλάμπουρας (ανθυπολοχαγός Ευστάθιος Θειάφης), Ζάκας (ανθυπολοχαγός Γρηγόριος Φαληρέας). Βλ. Αρχείο Θεοτόκη. Βλ. Γούναρης, Γουδί, σελ. 186-187.

τουρκοκρατούμενες περιοχές για να αναλάβουν καθήκοντα πρακτόρων. Ο ίδιος ο Τόμπρας γράφει: *...αρχάς Οκτωβρίου 1908 εκλήθην παρά του συνταγματάρχου Δαγκλή Παναγιώτου όστις με ηρώτησεν αν είμαι διατεθειμένος να μεταβώ εις Ελασσώνα ως προξενικός υπάλληλος με ωρισμένας εντολάς. Εδέχθην ασμένως την πρότασιν ταύτην και την 13 Οκτωβρίου 1908 μοι εχορηγήθη υπό του Υπουργείου Εξωτερικών Διαβατήριον υπ' αριθ. 3045 υπό το όνομα Γεώργιος Τομαράς και την ιδιότητα υπαλλήλου του Προξενείου Ελασσώνας, και ανεχώρησα δια την θέσιν μου ταύτην*⁶⁸².

Στην Ελασσόνα ο Τόμπρας διαρκώς συνέλεγε πληροφορίες για τις κινήσεις των Νεοτούρκων σε πολιτικό αλλά και σε στρατιωτικό επίπεδο, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία με το συνταγματάρχη Δαγκλή και το κέντρο των Αθηνών. Μάλιστα σε μία επιστολή του ανέφερε την στάση των Νεοτούρκων απέναντι στους Έλληνες και διατύπωσε την παράκληση να μεταφερθούν τα στοιχεία στο Διάδοχο Κωνσταντίνο⁶⁸³. Η θέση της Ελασσόνας πλησίον των τότε ελληνοτουρκικών συνόρων καθιστούσε τέτοιου είδους πληροφορίες εξαιρετικά πολύτιμες, όπως αποδείχθηκε από την αρχική φάση του Α' Βαλκανικού Πολέμου το 1912. Ο ειδικός γραφέας του Προξενείου σε αρμονική συνεργασία με τον Πρόξενο Λάμπρο Ενυάλη λειτουργούσε ως πόλος συσπείρωσης των ομογενών. Ο Τόμπρας εμψύχωνε τους Έλληνες και οργάνωνε πυρήνες ανταρτικών σωμάτων. Ζήτησε επανειλημμένως περίστροφα για εξοπλισμό των Ελλήνων, αλλά οι εισηγήσεις του δεν έγιναν άμεσα αποδεκτές. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, ο Τόμπρας προσέθεσε άλλο ένα ψευδώνυμο στα ήδη χρησιμοποιηθέντα· υπέγραφε ως Κυδώνης⁶⁸⁴.

Σύντομα όμως ο Τόμπρας εξαναγκάστηκε να αποχωρήσει. Όπως περιγράφει ο ίδιος *...κατά το διάστημα της εκτελέσεως των καθηκόντων μου εις το Ελληνικόν Προξενείον Ελασσώνας εγνώσθη φαίνεται η πραγματική ιδιότης μου και εσπέραν τινά εξ ενέδρας επυροβολήθην ανεπιτυχώς παρά Τούρκου επιλοχίου, όν αντεπυροβόλησα, συνεπεία δε του γεννηθέντος σάλου ηξίωσεν η εν Αθήναις Τουρκική Πρεσβεία την ανάκλησίν μου και ούτως*

⁶⁸² ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 2στ', Βιογραφικόν σημείωμα Ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα Γ. (Ρουπακιάς).

⁶⁸³ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Κυδώνης, Περί Νεοτούρκων και δράσης ελληνικών εθνικών κέντρων, 19 Δεκεμβρίου 1908.

⁶⁸⁴ Βλ. Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Κυδώνης, προς Πίσσα, 7 Νοεμβρίου 1908.

αντεκαταστάθην υπό του τότε Υπολοχαγού Πυροβολικού Λουκά Σακελλαροπούλου⁶⁸⁵.

Τον Ιούνιο του 1909, οι αξιωματικοί της Πανελληνίου Οργανώσεως άρχισαν να ανακαλούνται από την ελληνική κυβέρνηση που έθετε ως απόλυτη προτεραιότητα την επίλυση του Κρητικού ζητήματος. Στις 27 Ιουλίου, ανακλήθηκαν όλοι οι Έλληνες αξιωματικοί από την κυβέρνηση Ράλλη. Η επιστροφή των αξιωματικών και υπαξιωματικών θεωρήθηκε ατιμωτική πράξη που ισοδυναμούσε με προδοσία. Η δυσφορία των στελεχών του στρατού κορυφώθηκε, όταν τον Ιούλιο του 1909 έγιναν «κατ' εκλογήν» προαγωγές 15 υπαξιωματικών, ενώ 17 απλώς επαινούνταν. Η απόφαση αυτή ήγειρε πλήθος διαμαρτυριών, αναφορών και παραπόνων. Ο Τόμπρας δε δίστασε, για άλλη μία φορά στη σταδιοδρομία του, να χρησιμοποιήσει σκληρή γλώσσα. Σε επιστολή του προς τον συνταγματάρχη Δαγκλή μεταξύ άλλων αναφέρονται τα εξής:

Η απόφασις της εξελεγκτικής επιτροπής επί των εκθέσεων των διαφόρων αρχηγών προς προβιβασμόν των υπαξιωματικών των δρασάντων εν Μακεδονία, ως επίσης και η διαγωγή της προκατόχου κυβερνήσεως όχι μόνο με εξέπληξεν, αλλά μοι παρέχει και το δικαίωμα να είπω...ότι υπήρξεν αποτέλεσμα ρουσφετολογίας και πολιτικής πίεσεως⁶⁸⁶. Αυτές οι εξελίξεις ώθησαν τους μακεδονομάχους στην πλαισίωση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, του πρώτου συνωμοτικού πυρήνα που οδήγησε στην επανάσταση στο Γουδί και στις συνεπακόλουθες ευεργετικές συνέπειες για την οργάνωση του ελληνικού στρατού.

Στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο ο Τόμπρας κατετάγη στο σώμα εθελοντών προσκόπων, οι οποίοι ήταν Μακεδονομάχοι που προετοιμάζαν την επέλαση του ελληνικού στρατού, καθώς γνώριζαν άριστα τη μορφολογία του εδάφους, αλλά είχαν και πολεμική πείρα εκτός της αναμφισβήτητης φιλοπατρίας τους. Ο Φαρμακοποιός-Λοχαγός πλέον Τόμπρας, τραυματίστηκε ξανά στη μάχη της Νεάπολης στη Δυτική Μακεδονία. Ο τραυματισμός ήταν πάλι σοβαρός, αυτήν την φορά υπέστη κάταγμα μηριαίου. Αργότερα ο Τόμπρας μετείχε στους πολέμους 1917-1923. Μετετάχθη μάλιστα στο Πεζικό, όπως αναφέρει ο ίδιος με πρόταση του Δαγκλή και του Πίσσα, λόγω της πολεμικής του δράσεως. Αποστρατεύθηκε τιμητικώς

⁶⁸⁵ Αρχείο ΔΙΣ/ΓΕΣ, Φ. Ανθυποφαρμακοποιού Γ. Τόμπρα.

⁶⁸⁶ Αρχείο Δαγκλή, Φ. 26, Ρουπακιάς (Γ. Τόμπρας) προς Δαγκλή, Αθήνα 14/7/1909.

συνεπεία τραύματος πολέμου στις 24/5/1926⁶⁸⁷. Όπως φαίνεται από το Αντίγραφο Φύλλου Μητρώου του, ο Τόμπρας... προήχθη εις τον βαθμόν του Υποστρατήγου της προαγωγής του λογιζομένης από 19 Μαρτίου 1926 αφ' ης, συμφώνως τω από 13-3-26 Ν. Δ. και της αποφάσεως του Πρωτοδικείου Αθηνών, εδικαιούτο...⁶⁸⁸.

⁶⁸⁷ Λεξικόν, τ. ΣΤ', σελ. 430, λήμμα Τόμπρας Γεώργιος.

⁶⁸⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, αρχ. '92, Φ. 2στ', Βιογραφικόν σημείωμα Ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα Γ. (Ρουπακιάς).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19°

Έφεδροι ιατροί με δράση κατά το Μακεδονικό Αγώνα

Βελτσίδης Εμμανουήλ

Στην περιοχή της Βέροιας, στο Κάτω Σέλι, αλλά και στη λίμνη των Γιαννιτσών, συμμετείχε ενεργά στην περίθαλψη των ανταρτών ο ιατρός Εμμανουήλ Βελτσίδης. Μετά τις σπουδές Ιατρικής στην Αυτοκρατορική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη ο Βελτσίδης ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της χειρουργικής και της μαιευτικής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών. Λόγω της εξειδίκευσής του στη χειρουργική η βοήθειά του προς τα ελληνικά σώματα ήταν πολύτιμη.

Ο Βασίλειος Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας), αρχηγός ανταρτικού σώματος που έδρασε στην Ημαθία, αναφέρει πως ο Βελτσίδης βοήθησε ιδιαίτερα και στη διάνοιξη θυρίδων ανάμεσα στις αυλές των σπιτιών της Βέροιας (τα επονομαζόμενα παραπόρτια) που διευκόλυναν κατά πολύ την ελεύθερη δίοδο τραυματιών, νοσούντων ή απλά καταδεδιωγμένων ανταρτών⁶⁸⁹.

Σε μία άλλη περίπτωση ο Βελτσίδης βοήθησε με ένα διαφορετικό τρόπο στην ανύψωση του ηθικού του σώματος του Σταυρόπουλου. Οι αντάρτες συνήθιζαν να έχουν μαζί τους ένα κριάρι, το οποίο κατά τα κλέφτικα έθιμα ήταν το γούρι του σώματος. Σε μία σύρραξη, το ζώο απομακρύνθηκε και έπεσε στα χέρια των Τούρκων, οι οποίοι πρόσεξαν το ελληνικό γράμμα Α που είχε ως σημάδι πάνω του και θεώρησαν πως το ζώο ήταν του αρχηγού του σώματος⁶⁹⁰. Αποτέλεσμα ήταν να θέσουν το ζώο σε ανοιχτή δημοπρασία. Ο Βελτσίδης, γνωρίζοντας τη συναισθηματική αδυναμία των ανταρτών

⁶⁸⁹ Βλ. Χριστοδούλου, Βέροια, σελ. 43, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σταυρόπουλου προς το Χριστοδούλου σχετικά με το Μακεδονικό Αγώνα στην περιοχή της Ημαθίας.

⁶⁹⁰ Βλ. Σταυρόπουλος, σελ. 38.

στο συγκεκριμένο ζώο και τη βαθιά ριζωμένη δεισιδαιμονία ορισμένων εξ αυτών, πλειοδότησε μέσω τρίτου και αγόρασε το κριάρι. Έστειλε μάλιστα και μεζέ στον καϊμακάμη από άλλο κριάρι για να αποδείξει πως έσφαξε το ζώο. Πέρα από τα χρήματα που διέθεσε ο Βεροιώτης ιατρός, σημαντικότερος ήταν ο κίνδυνος στον οποίο εξετέθη, αφού στην επόμενη συμπλοκή το σημαδεμένο κριάρι πάλι απομακρύνθηκε από το σώμα. Ο Σταυρόπουλος, βλέποντας τον κίνδυνο για το Βελτσίδη, διέταξε και έσφαξαν το ζώο, παρά τις διαμαρτυρίες των ανδρών.

Ο Βελτσίδης προσέφερε τις υπηρεσίες του και στο σώμα του Κωνσταντίνου Μαζαράκη (Καπετάν Ακρίτα) στο Βέρμιο. Αναφέρεται μάλιστα, πως ο Βεροιώτης ιατρός, σε μία από τις εξόδους του από την πόλη για την περίθαλψη τραυματία αντάρτη, δέχθηκε επίθεση από φανατικούς μουσουλμάνους, τους επονομαζόμενους «φενταήδες», αυτούς δηλαδή που σήμερα αποκαλούνται *φενταγίν*⁶⁹¹.

Ο Βελτσίδης ήταν μέλος της επιτροπής Αμύνης της Βέροιας⁶⁹². Ιερείς, εκπαιδευτικοί, έμποροι, αλλά και ιατροί στελέχωναν αυτές τις επιτροπές που αποδείχθηκαν υπερπολύτιμες στην οργάνωση του κατά τόπους αγώνα. Άντληση και μεταφορά πληροφοριών, συλλογή χρημάτων, τροφοδοσία ανταρτών, διακομιδές και νοσηλεία, όλα χρειάζονταν ανθρώπους. Αυτό ήταν το έργο της επιτροπής και στη Βέροια, πέρα από τη συνεχή μέριμνα εξύψωσης του ηθικού των ομογενών πληθυσμών.

Σημαντική ήταν και η προσφορά του Βελτσίδη σε μία περίεργη νεκροψία. Το Σεπτέμβριο του 1905 στη Νάουσα οι Έλληνες κήδεψαν με τιμές ένα Έλληνα αντάρτη. Τοπικός Τούρκος αξιωματικός έμαθε και ανέφερε το συμβάν, οπότε εισαγγελέας από τη Θεσσαλονίκη μετέβη στη Βέροια και ζήτησε από τον Καϊμακάμη να πάρει ένα ιατρό και να κάνουν νεκροψία στο χριστιανικό νεκροταφείο της Νάουσας. Έπρεπε ο ιατρός να πιστοποιήσει πως ο νεκρός είχε πεθάνει από τραύμα από πυροβόλο όπλο και όχι από ασθένεια. Ο Καϊμακάμης είχε σε υπόληψη το Βελτσίδη, ο οποίος είχε θεραπεύσει παλιότερα το παιδί του Τούρκου αξιωματούχου και κατά συνέπεια επέλεξε αυτόν ως «ιατροδικαστή». Με διάφορες δικαιολογίες ο Βελτσίδης καθυστέρησε τη διενέργεια της νεκροψίας και ειδοποίησε

⁶⁹¹ Βλ. Χριστοδούλου, Βέροια, σελ. 13.

⁶⁹² Βλ. Καλπακίδης.

τους Ναουσαίους οι οποίοι δωροδοκώντας τους φύλακες, άλλαξαν το πτώμα του αντάρτη με αυτό ενός ηλικιωμένου Ναουσαίου⁶⁹³.

Ο Βελτσίδης συμμετείχε και στους Βαλκανικούς Πολέμους. Στην έκθεση του αρχιάτρου Σόλωνος Χωματιανού *Περί της Λειτουργίας της Υγειονομικής Υπηρεσίας κατ' αμφοτέρους τους Πολέμους* αναδεικνύεται το έργο του Βελτσίδα ως εφέδρου στρατιωτικού ιατρού, καθώς του είχε απονεμηθεί ο βαθμός του ανθυπιάτρου⁶⁹⁴. Πέρα από τα καθιερωμένα, του ανατέθηκε, χωρίς να είναι μόνιμος αξιωματικός, η διοίκηση του C9 Χειρουργείου στην οποία διακρίθηκε ιδιαίτερα. Αργότερα ο Χωματιανός μετέθεσε το Βελτσίδα στο Β' Στρατιωτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, όπου υπήρχε ανάγκη για χειρουργούς. Αυτό το νοσοκομείο είχε συνολική δυναμικότητα 500 κλινών και στεγαζόταν αρχικά στο Δημοτικό Νοσοκομείο, ενώ αργότερα επεκτάθηκε και στο Ιταλικό Νοσοκομείο και σε άλλα παραρτήματα⁶⁹⁵. Εκεί ο Βελτσίδης προσέφερε τις υπηρεσίες του υπό την εποπτεία του κορυφαίου χειρουργού της εποχής του καθηγητού της χειρουργικής στην Ιατρική Αθηνών Μαρίνου Γερουλάνου, ο οποίος είχε ονομασθεί επίτιμος αρχίατρος και με ζήλο και ενθουσιασμό μετέδιδε στους υφισταμένους του ιατρούς τις υψηλού επιπέδου γνώσεις και εμπειρίες του⁶⁹⁶.

Βούζας Αργύριος

Ο Αργύριος Βούζας γεννήθηκε το 1842, στην Καστοριά καταγόμενος από παλιά οικογένεια ξυλογλυπτών⁶⁹⁷. Φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της Καστοριάς και στο γυμνάσιο Μοναστηρίου και ακολούθως στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην Αθήνα δικτυώθηκε σε κύκλους Μακεδόνων που ενδιαφέρονταν για τις εθνικές εξελίξεις και σύντομα ανέπτυξε σύνδεσμο με το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, αλλά και προσωπικά με τον Πρόξενο Βατικιώτη. Επανήλθε στην Καστοριά και, όταν το 1878 εξερράγη η επανάσταση του Βούρινου (της Ελιμείας) στη Δυτική

⁶⁹³ Βλ. Μόδης, *Αγώνες*, σελ. 7-17.

⁶⁹⁴ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 563. Στον πίνακα εθελοντών ομοεθνών ιατρών καταγράφεται ο βαθμός του Βελτσίδα. Αυτ., σελ. 471, περιγράφεται η δράση του Βελτσίδα στο C9 Χειρουργείο.

⁶⁹⁵ Βλ. αυτ., σελ. 69.

⁶⁹⁶ Βλ. Γερουλάνος, σελ. 127-128.

⁶⁹⁷ Βλ. Σαχίνης.

Μακεδονία, ο Βούζας παρουσιάστηκε έτοιμος να αγωνιστεί ως απλός στρατιώτης.

Το 1882, με την προτροπή του φίλου του Αναστασίου Πηχεώνος, ο Βούζας εγκαταστάθηκε στη Φλώρινα ως ιατρός της Δημαρχίας, για να συμβάλλει στην επαναστατική οργάνωση της περιοχής. Ο Πηχεών ήταν πρωτεργάτης της «Νέας Φιλικής Εταιρείας», η οποία επεδίωκε συνωμοτικά την εκδήλωση μία νέας επανάστασης στη Δυτική Μακεδονία. Ο Βούζας ήταν επίσης μέλος αυτής της εταιρείας⁶⁹⁸. Το 1887, οι ζυμώσεις αυτές διεκόπησαν, καθώς μετά από προδοσία του Απόστολου Μαργαρίτη, ενός πράκτορα των Ρουμανικών συμφερόντων, οι Τούρκοι συνέλαβαν κάθε εμπλεκόμενο.

Ο Βούζας οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στο Μοναστήρι, όπου φυλακίστηκε και μετά από ένα έτος δικάστηκε. Η καταδικαστική απόφαση του τουρκικού στρατοδικείου είχε ως εξής: *...ο δε Αργύριος Βούζας αντί να υποστή κάθειρξιν εν φρουρίω προς συμπλήρωσιν του υπολοίπου της ποινής του, αποφυλακίζεται υπό τον όρον να μην πατήση εις ουδέν των βιλαετιών της ευρωπαϊκής Τουρκίας, επιτρεπομένου αυτώ να διαμένη εις οιονδήποτε μέρος της Αραβίας και Μικράς Ασίας ήθελε προκρίνει...*⁶⁹⁹

Ο Βούζας δε θέλησε να ζήσει ούτε στην Αραβία, ούτε στην Μικρά Ασία. Προτίμησε την απόδραση στην ελεύθερη Ελλάδα. Εκεί, με άλλους Μακεδόνες, έκανε ότι ήταν δυνατό, για να συνδράμει τον αγώνα που κορυφώθηκε το 1904-1908. Το 1912, ο Βούζας επανήλθε στην Καστοριά ως στρατιωτικός ιατρός με το βαθμό του υπιάτρου. Στην Καστοριά από 1 Δεκεμβρίου 1912 μέχρι 18 Μαΐου 1913 λειτούργησε Στρατιωτικό Νοσοκομείο με συνολική δυναμικότητα 150 κλινών. Ο Βούζας ως διευθυντής του Νοσοκομείου⁷⁰⁰, αντιμετώπισε επιδημία τυφοειδούς πυρετού, λόγω της χρησιμοποίησης από τους στρατιώτες (παρά τις αντίθετες διαταγές) των υδάτων της λίμνης προς πόση. Ο αριθμός των νοσηλευομένων έφθασε τους 60 και ελήφθησαν τα μέτρα που λαμβάνονται συνήθως σε παρόμοιες περιπτώσεις λοιμωδών νόσων. Τον Ιανουάριο του 1913, σημειώθηκε επιδημία εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδας με 5 κρούσματα (2 θανατηφόρα) σε στρατιωτικό προσωπικό και 15 κρούσματα (5 θανατηφόρα) κατοίκων

⁶⁹⁸ Βλ. Βακαλόπουλος, Μακεδονία, σελ. 161 και Τσάλλης, σελ. 44.

⁶⁹⁹ Αρχείο Ι.Μ.Χ.Α., Φ. στ', 65, Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνος, σελ. 118-119. Πρβλ. Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός, σελ. 242.

⁷⁰⁰ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 76, 77, 493 και 597.

της πόλης. Η έγκαιρη χρήση ενδοραχιαίως αντιμηνιγγιτιδικού ορού περιόρισε τη θνητότητα από τη νόσο.

Σε ηλικία 70 ετών, ο Βούζας έλαβε μέρος και στο Βορειοηπειρωτικό Αγώνα. Εντάχθηκε στα ένοπλα εθελοντικά σώματα με ηγετικές αρμοδιότητες και ορμητήριο τη γενέτειρά του Καστοριά⁷⁰¹.

Λεφάκης Παντελής

Ο Παντελής Λεφάκης γεννήθηκε στην Άνδρο των Κυκλάδων. Ήταν εγκατεστημένος στο Σουφλί, όπου οι Έλληνες αποφάσισαν να οργανωθούν κατά των Βουλγάρων, οι οποίοι είχαν αποθρασυνθεί στις εγκληματικές τους ενέργειες. Ο Λεφάκης ήταν πρόεδρος του *Εν Σουφλίω Εθνικού Κέντρου*, από το 1906 έως το 1908⁷⁰². Οργάνωσε πολιτοφυλακές ενόπλων και τις στήριξε οικονομικά, υλικά αλλά και σε υγειονομικό επίπεδο. Σ' αυτήν του την προσπάθεια ο Λεφάκης είχε ένα ικανό συνεργάτη, τον ειδικό γραφέα του Προξενείου Αδριανούπολης Στυλιανό Γονατά, γνωστό αξιωματικό από τον ρόλο που έπαιξε αργότερα στην ιστοριοπολιτική ζωή της Ελλάδας. Ο Γονατάς αναφέρει πως ο Λεφάκης μυήθηκε και στην Πανελλήνιο Οργάνωση που διαδέχθηκε το Μακεδονικό Κομιτάτο⁷⁰³.

Οι Βούλγαροι αποπειράθηκαν ανεπιτυχώς να δολοφονήσουν τον ιατρό Λεφάκη. Ακολουθώντας, κατά τη συνήθη πρακτική τους, τον κατηγορήσαν στις τουρκικές αρχές ως δράστη ενός φόνου που δεν είχε διαπράξει. Ακολούθησαν αλλεπάλληλες δίκες και φυλακίσεις με τελική κατάληξη την απέλαση του Λεφάκη. Μέσα από τις επιστολές που συνέταξε ο Λεφάκης, κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, διαφαίνεται μία πικρία που του γέννησε η στάση ορισμένων ομογενών, οι οποίοι φαίνεται πως έθεταν πάνω από τους εθνικούς σκοπούς το υλικό συμφέρον⁷⁰⁴.

Το 1912, ο Λεφάκης εγκαταστάθηκε στην Αλεξανδρούπολη (τότε Δεδέαγατς) και συνέχισε το εθνικό του έργο. Εντοπίστηκε όμως από τις τουρκικές αρχές και εξορίστηκε στην Κρήτη μετά πενταμελούς

⁷⁰¹ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 62-65.

⁷⁰² Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 140-141.

⁷⁰³ Βλ. Γονατάς, σελ. 222.

⁷⁰⁴ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 5 Σεπτεμβρίου 1908.

οικογενείας⁷⁰⁵. Ωστόσο ο ενθουσιώδης Λεφάκης δεν παρέμεινε στον τόπο εξορίας του, αλλά κατετάγη στον ελληνικό στρατό με τον βαθμό του ανθυπιάτρου⁷⁰⁶.

Αργότερα ο Λεφάκης παρουσίασε τα ακόλουθα πιστοποιητικά για να αναγνωριστεί η δράση του και πράγματι η πολιτεία τον αναγνώρισε όργανο πράκτορα Α' τάξεως⁷⁰⁷.

Υπουργείον των Εξωτερικών της Ελλάδος

Τη 9^η Οκτωβρίου 1912

Το Υπουργείο των Εξωτερικών πιστοποιεί ότι ο ιατρός κ. Παντ. Λεφάκης, εξ Άνδρου, διετέλεσεν ιατρός επί εικοσαετίαν εν Σουφλί της Ανδριανουπόλεως, ένθα προσέφερε μεγάλας υπηρεσίας, απελαθείς υπό των Τουρκικών αρχών, ένεκα της Εθνικής αυτού δράσεως.

Ο Υπουργός

Α. Κορομηλάς.

Σε άλλη επιστολή που παρουσίασε ο Λεφάκης καταγράφονται τα εξής:

Ο υποφαινόμενος διατελέσας υποπρόξενος εν Δεδέαγατς από του μηνός Δεκεμβρίου 1906 μέχρι του Ιανουαρίου 1908, βεβαιώ ότι ο κ. Παντελής Λεφάκης, ιατρός, διετέλεσεν Πρόεδρος του εν Σουφλίω Εθνικού Κέντρου. Ως τοιούτος αφοσιωθείς μετ' αυταπαρνήσεως εις το έργον της Εθνικής Αμύνης, εξετέλεσε πιστώς πάσας τας εντολάς της Εθνικής Οργανώσεως, μη φεισθείς κόπων, δαπανών και εκτεθείς εις κινδύνους. Δια την δράσιν του ταύτην κατεδιώχθη κατόπιν υπό των Τούρκων, εφυλακίσθη και εξημιώθη οικονομικώς.

Η οικονομική του καταστροφή συνεπληρώθη κατά την κατάληψιν του Σουφλίου υπό των Βουλγάρων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Εν Βερολίνω, τη 30 Οκτωβρίου 1929

Ε. Κανελλόπουλος

Πρεσβευτής.

Ο Λεφάκης διακινούσε «λαχνούς του Στόλου», δηλαδή φρόντιζε να πουληθούν λαχεία προς ενίσχυση του ελληνικού στόλου στους ομογενείς, οπότε και οι ίδιοι είχαν μία έντονη σύνδεση με το ελληνικό κράτος, αλλά και ουσιαστικά ήλπιζαν σε μία αγορά νέων πλοίων, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν σε απελευθερωτικές

⁷⁰⁵ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, Προσωπική αλληλογραφία, Φ. 7, υποφ. 6, Παντελής Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 16 Αυγούστου 1912.

⁷⁰⁶ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 576.

⁷⁰⁷ Βλ. Μεταλλινού, Λεύκωμα, σελ. 16-17.

πολεμικές συρράξεις. Τέτοια λαχεία είχε αγοράσει και ο Ίων Δραγούμης, όταν επισκέφτηκε τον Έλληνα ιατρό⁷⁰⁸. Ο Λεφάκης είχε συνδεθεί με στενή φιλία με τον Ίωνα Δραγούμη. Τους συνέδεαν οι κοινοί εθνικοί τους αγώνες. Αργότερα η φιλία τους τονώθηκε, μέσα από την πολιτική τους συνεργασία. Ο εκπληκτικός δημεγέρτης Ίων από όποιο σημείο είχε περάσει ως απλός διπλωματικός υπάλληλος, είχε αφήσει πίσω του πυρήνες εθνικής δράσεως των ομογενών.

Ο Λεφάκης μεριμνούσε και για την εκπροσώπηση των Ελλήνων σε πολιτικό επίπεδο. Στο κοινοβούλιο που θα προέκυπτε μετά τις εκλογές που είχαν προκηρύξει οι Νεότουρκοι, οι Έλληνες έπρεπε να έχουν επάξιους αντιπροσώπους. Οι δύο πόλοι των Ελλήνων ήταν το Πατριαρχείο και οι διπλωμάτες του ελληνικού κράτους. Όπως γράφει ο Λεφάκης στον Ίωνα Δραγούμη, *εάν ενταύθα διαιρεθώσιν οι Τούρκοι ίσως αναδείξωμεν βουλευτήν. Επ' αυτή τη ελπίδι μέχρι σήμερα φαινόμεθα αδιάσπαστοι και αδιαίρετοι. Διά την υπόδειξιν του προσώπου το Πατριαρχείον προσεφέρθη εν ανάγκη να μας υποδείξη, οι υπό τούτου υποδεικνυόμενοι, τυχάνουν και της εγκρίσεως της πρεσβείας; Αναμένω απάντησίν σας*⁷⁰⁹. Με καλό συντονισμό οι ομογενείς πέτυχαν την εκλογή ενός Έλληνα αντιπροσώπου του βίλαετιού της Αδριανούπολης στην τουρκική βουλή. Οι Νεότουρκοι προέβησαν σε διάφορες μεθοδεύσεις, για να περιορίσουν την αντιπροσώπευση των μειονοτήτων στο κοινοβούλιο, όπου αθροιστικά από όλη την επικράτεια οι Έλληνες κατέλαβαν 27 έδρες (ποσοστό 11, 7 % των συνολικών εδρών)⁷¹⁰.

Ο Λεφάκης εξακολούθησε να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου, αφού καταγράφονται οι συναντήσεις του με κορυφαίους πολιτικούς παράγοντες της εποχής (π.χ. Ράλλης, Δεληγιάννης κ.ά.). Δραστηριοποιήθηκε δε ιδιαίτερα στο σύλλογο Μακεδονομάχων Παύλος Μελάς, στον οποίο το 1939 ήταν πρόεδρος. Ως πρόεδρος μάλιστα, είχε το θλιβερό καθήκον να εκδώσει ψήφισμα για το θάνατο του Μακεδονομάχου Γ. Μακρή⁷¹¹. Ύστερα από δωρεά των απογόνων του, σήμερα, στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα φυλάσσεται η στολή του Παντελή Λεφάκη, με επωμίδες βαθμού υπιάτρου.

⁷⁰⁸ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 9 Σεπτεμβρίου 1908.

⁷⁰⁹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 5 Σεπτεμβρίου 1908.

⁷¹⁰ Βλ. Βερέμης, σελ. 256.

⁷¹¹ Βλ. Μακρή, σελ. 118-119.

Πάνος Παρίσης

Ο στρατιωτικός ιατρός Πάνος Παρίσης του Αποστόλου γεννήθηκε το 1887 στο χωριό Δοβίστα Σερρών (σημερινό Εμμανουήλ Παππός)⁷¹². Ο Πάνος τελείωσε το Διδασκαλείο Σερρών το 1905, οπότε μπορούσε πλέον ως δάσκαλος να προσφέρει στον εθνικό αγώνα, αφού το απολυτήριο του Διδασκαλείου ήταν αρκετό, για να θεωρηθεί ικανός, ένας υποψήφιος δάσκαλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης⁷¹³.

Ο Πάνος ζήτησε και πέτυχε να τοποθετηθεί δάσκαλος στην κοινότητα του Εγρί Ντερέ (σημερινή Καλλιθέα Δράμας). Αν και γεωγραφικά πρόκειται για όμορο χωριό με τη Δοβίστα, η επιλογή του Πάνου μόνο σε αυτά τα πλαίσια δεν έγινε. Στο Εγρί Ντερέ, μέσα σε μακρόχρονες και έντονες εθνοτικές διαμάχες, οι κομιτατζήδες είχαν σκοτώσει πολλούς Έλληνες πατριώτες, κυρίως μέλη της οικογένειας Κομπόκη, αλλά ακόμη και μαθητή του σχολείου του χωριού. Από το 1892, που άρχισαν οι πρώτες βίαιες ενέργειες των Βουλγάρων, η οικογένεια Κομπόκη είχε να επιδείξει οκτώ θύματα⁷¹⁴.

Στο Εγρί Ντερέ, ο Πάνος είχε στενή συνεργασία με το Μητροπολίτη Δράμας Χρυσόστομο Καλαφάτη, μετέπειτα Άγιο Εθνομάρτυρα Χρυσόστομο Σμύρνης. Ο Χρυσόστομος εμπύχωνε τους Έλληνες της επαρχίας του με κάθε μέσο. Συγκέντρωσε μάλιστα στο κεντρικό γυμναστήριο της Δράμας 3.000 μαθητές, άριστα γυμνασμένους, και απένειμε ο ίδιος τα βραβεία στους νικητές, ευλογώντας τους⁷¹⁵. Ο Χρυσόστομος κάλυψε όλη την επαρχία του με γυμναστήρια και τα εφοδίαζε με τα πιο σύγχρονα όργανα γυμναστικής και σε αυτό είχε αρωγό τον Πάνο, ο οποίος είχε ήδη διακριθεί από τις Σέρρες στη γυμναστική. Ο δάσκαλος του Εγρί Ντερέ συνοδευόταν από τη φήμη του κατορθώματός του, να καταλάβει την πρώτη θέση σε επίσημο αγώνισμα ανωμάλου δρόμου δέκα χιλιομέτρων, όταν ήταν τελειόφοιτος μαθητής στις Σέρρες. Και ο αδελφός του Πάνος Πάνος, επίσης ιατρός ήταν μέλος του Συλλόγου

⁷¹² Βλ. Μπαλάνος, Ιατροί, σελ. 41-46.

⁷¹³ Βλ. Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτικά, σελ. 48-61 και Βλάχου, όπου καταγράφονται λεπτομερώς τα της Σερραϊκής εκπαίδευσης εκείνη την εποχή.

⁷¹⁴ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 136-137 και 293.

⁷¹⁵ Βλ. Σολωμονίδης, σελ. 31.

Ορφέας, που έθετε ως στόχο τη μουσική και την αθλητική καλλιέργεια των Σερραίων⁷¹⁶.

Ο Πάνος έδειξε τον εθνικό του ζήλο με κάθε τρόπο. Όπως ήταν φυσικό, η όλη παρουσία του ενόχλησε τους κομιτατζήδες, οι οποίοι τον έβαλαν στο στόχαστρό τους. Πολύ σύντομα, μία αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα εναντίον του, τον υποχρέωσε να εγκαταλείψει το Εγρί Ντερέ και να καταφύγει στην Καλλιράχη Θάσου.

Από μία επιστολή του υπευθύνου στο Κέντρο της Καβάλας προς τον Πρόξενο της Ελλάδας στις Σέρρες, πληροφορούμαστε εμμέσως την υψηλή του δημοτικότητα ανάμεσα στους κατοίκους του Εγρί Ντερέ. Ειδικότερα, σε αναφορά των υποψηφίων προς διορισμό δασκάλων τον Ιούλιο του 1907, όταν πλέον ο Πάνος είχε αναγκαστεί να μεταβεί στη Θάσο, καταγράφονται τα εξής: *Είναι ανάγκη όπως εις το χωρίον Εγρή Δερέ διορισθή...ως διδάσκαλος ο Κώστος Δημητριάδης, όστις επίσης εδίδαξεν άλλοτε, και τον οποίον επιθυμούσι εκεί πλειότερον και αυτού έτι του Πάνου*⁷¹⁷. Ο Πάνος ήταν μέτρο σύγκρισης για τους κατοίκους της περιοχής που επιθυμούσαν να τον δουν ξανά δάσκαλο στα παιδιά τους, αν και γνώριζαν πως το βουλγαρικό κομιτάτο δεν θα επέτρεπε να επανέλθει ο Έλληνας δάσκαλος.

Στη Θάσο ο Πάνος λειτούργησε ως πράκτορας του Υποπροξενείου Καβάλας, ενώ η επίσημη ιδιότητά του ήταν γυμναστής στο ελληνικό σχολείο. Ο Στυλιανός Μαυρομιχάλης, ο Έλληνας αξιωματικός του ναυτικού που συντόνιζε τον Αγώνα στην Καβάλα, ήρθε αμέσως σε επαφή με το νεαρό γυμναστή. Όπως ορθά επισημαίνεται, *το Κέντρο της Καβάλας δε διόριζε μόνο αξιωματικούς και υπαξιωματικούς ως δασκάλους, αλλά και ιδιώτες που είχαν οργανωθεί στον αγώνα και διαπνέονταν από εθνικά αισθήματα. Στελέχη του Κέντρου Καβάλας πρέπει να θεωρηθούν πολλοί δάσκαλοι των επαρχιών, όπως ήταν...ο γυμναστής Πάνος Παρίσης στην Καλλιράχη*⁷¹⁸.

Οι οθωμανικές αρχές μετά από καταγγελίες προερχόμενες από Βουλγάρους, τον συνέλαβαν και τον μετέφεραν στη φυλακή του Επταπυργίου στη Θεσσαλονίκη. Αργότερα ο Πάνος εκτοπίστηκε στην Αλεξανδρέττα της Μικράς Ασίας. Η τακτική των Τούρκων να

⁷¹⁶ Βλ. Καφταντζής, σελ. 50.

⁷¹⁷ Καλαφάτης, σελ. 91-92.

⁷¹⁸ Βλ. Χιόνης, σελ.155-156.

εκτοπίζουν σε μακρινά μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τους «επικίνδυνους» κατ' αυτούς κρατούμενους, δεν ήταν πρωτόγνωρη. Ο Πάνος διέγραψε μία πορεία ως φυλακισμένος, όπως περίπου οι Έλληνες πατριώτες που καταδικάστηκαν λίγα χρόνια νωρίτερα με την υπόθεση των Πηχεωνικών στη Δυτική Μακεδονία⁷¹⁹.

Το 1908, με την επανάσταση των Νεοτούρκων, δόθηκε αμνηστία στους πολιτικούς κρατούμενους. Ο Πάνος απελευθερώθηκε και μετέβη στην Αθήνα, αλλάζοντας πλέον τον τρόπο προσφοράς του στην εθνική υπόθεση. Στη Μακεδονία ήταν σχεδόν σίγουρος πως δεν θα μπορούσε να κινηθεί ελεύθερα και δικαιώθηκε από τις εξελίξεις. Στην ελεύθερη Αθήνα κατετάγη εθελοντής στον στρατό και παράλληλα ενεγράφη στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου. Η φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο δεν τον εμπόδισε να συμμετάσχει στους Βαλκανικούς Πολέμους, όπου διακρίθηκε ιδιαίτερα. Το 1914 ο Πάνος αποφοίτησε από την Ιατρική Αθηνών και ένα χρόνο αργότερα επιστρατεύθηκε και πήρε το βαθμό του ανθυπιάτρου. Υπηρέτησε ανάμεσα σε άλλους στρατιωτικούς ιατρούς στο ελληνικό νοσοκομείο Σερρών. Το 1917, κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Βούλγαροι τον συνέλαβαν, μαζί με τον επίσης ιατρό αδελφό του Πάνο Πάνο και τους έστειλαν στη Βουλγαρία ομήρους, μαζί με άλλους Έλληνες της περιοχής των Σερρών. Σε ηλικία 30 ετών, ο Πάνος πέθανε από τις κακουχίες και τα βασανιστήρια, όπως και ο κατά 7 έτη μεγαλύτερος αδελφός του, τον Ιούλιο του 1917 στην Ανατολική Ρωμυλία⁷²⁰. Τρεις μήνες αργότερα Ελλάδα και Βουλγαρία υπέγραψαν συνθήκη ανακωχής.

Ο Πάνος ήταν μία χαρακτηριστική περίπτωση Έλληνα που προσέφερε από διαφορετικές θέσεις, όπως αυτές του στρατιωτικού ιατρού, του δασκάλου και του γυμναστή ακόμα. Στη Θεσσαλονίκη και στις Σέρρες έχει καταγραφεί πληθώρα παραδειγμάτων τέτοιων ιατρών, αλλά οπωσδήποτε το τραγικό τέλος του νεαρού σε ηλικία Πάνου δίνει ιδιαίτερο χρώμα στη σημαντική προσφορά του στους εθνικούς αγώνες της Ανατολικής Μακεδονίας⁷²¹.

Σακελλαρίου Άγγελος

⁷¹⁹ Βλ. Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός, σελ. 241-242.

⁷²⁰ Βλ. Μπαλάνος, Ιατροί, σελ. 41-46.

⁷²¹ Βλ. Πέννας, Σέρρες, σελ. 135 και Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτικά, σελ. 48-61.

Ο Άγγελος Σακελλαρίου γεννήθηκε το 1856 στα Βίλια της Μεγαρίδος. Σύμφωνα με τον Κάκκαβο ανήκε εις γνωστοτάτην πολιτευομένην οικογένειαν⁷²². Σπούδασε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συνδέθηκε ιδιαίτερα με την οικογένεια Δραγούμη. Ίσως ο σύνδεσμος αυτός δεν ήταν τυχαίος, αφού ο Στέφανος Δραγούμης εκλεγόταν βουλευτής στην εκλογική περιφέρεια Μεγαρίδος. Το 1891 ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στην Θεσσαλονίκη Βατικιώτης, τοποθέτησε νεαρούς επιστήμονες, κατά προτίμηση εκπαιδευτικούς σε καίρια σημεία της μακεδονικής ενδοχώρας. Ο Σακελλαρίου, με τη σύσταση του Δραγούμη, βρέθηκε εθελοντής ιατρός στη «Γουμέντζα», δηλαδή στη σημερινή Γουμένισσα του νομού Κιλκίς.

Ο σλαβόφωνος, πλην ελληνικός στη συνείδηση, πληθυσμός της Γουμένισσας από το 1870 είχε μπει στο στόχαστρο των πρακτόρων του βουλγαρικού κομιτάτου. Το 1875 είχε ιδρυθεί βουλγαρική κοινότητα, ενώ συστηματικά στέλνονταν παιδιά για σπουδές στη Σόφια με υποτροφίες κυρίως για φοίτηση σε διδασκαλεία. Αυτά τα παιδιά ήταν οι δάσκαλοι-συνεχιστές της προπαγάνδας στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Το κομιτάτο έδινε μεγάλη σημασία στην υπόθεση της Γουμένισσας γιατί, αφ' ενός ήταν καθαρά σλαβόφωνη περιοχή, αφ' ετέρου ήταν εξαιρετικής στρατηγικής σημασίας. Όποιος ήλεγχε το τμήμα μεταξύ Γουμένισσας και Αξιούπολης μπορούσε να διατηρεί ασφαλή οδό επικοινωνίας ανάμεσα σε Δυτική, Κεντρική και Βόρειο Μακεδονία⁷²³.

Ο ιατρός Σακελλαρίου εκτιμώντας την κατάσταση που βρήκε το 1891, προτίμησε να κερδίσει πρώτα την εμπιστοσύνη των τουρκικών αρχών και τη συμπάθεια των γηγενών πληθυσμών. Με την άσκηση της επιστήμης του ο Σακελλαρίου πολύ γρήγορα έγινε δημοφιλής σε όλους τους κατοίκους, ακόμη και στους Τούρκους. Κατά τη συνήθεια της εποχής οι ασθενείς αναζητούσαν τον ιατρό στο φαρμακείο της πόλης. Εκεί ήταν το κέντρο του Σακελλαρίου, ο οποίος δεν άργησε να οργανώσει ένα πλήρες δίκτυο πληροφοριών της κινήσεως της βουλγαρικής προπαγάνδας. Στο δίκτυο των Ελλήνων συμμετείχαν ιερείς, δάσκαλοι και χωρικοί, οι οποίοι συγκεντρώνονταν στο φαρμακείο της Γουμένισσας. Ο Σακελλαρίου έμαθε γρήγορα την τουρκική γλώσσα, αλλά και το τοπικό ιδίωμα. Άρχισε να επισκέπτεται τα χωριά, όπου τον καλούσαν να επισκεφθεί ασθενείς. Όταν

⁷²² Κάκκαβος, σελ. 71.

⁷²³ Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 185-188.

χρειαζόταν να κινηθεί για εθνικούς λόγους, τον καλούσαν ακόμη και χωρίς να υπάρχει πραγματικός ασθενής. Ο Σακελλαρίου εγκατέστησε πυρήνες εθνικής άμυνας σε κάθε χωριό για να αντιμετωπιστεί η βουλγαρική προπαγάνδα. Σε τακτά χρονικά διαστήματα ο Έλληνας ιατρός έστελνε αναφορές στο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, αλλά και στο Στέφανο Δραγούμη. Για το σκοπό αυτό είχε συγκροτήσει ένα μυστικό ταχυδρομείο στο οποίο χρησιμοποιούσε κυρίως νεαρούς, βοηθούς δήθεν του φαρμακείου, ανάμεσά τους και το Χρήστο Πίψο, ο οποίος διέσωσε πολλές πληροφορίες για τη δράση του ιατρού.

Οι Βούλγαροι, διαπιστώνοντας την πρόοδο της ελληνικής κίνησης, κατήγγειλαν στις τουρκικές αρχές πως ο Σακελλαρίου οργάνωνε ανατρεπτικό κίνημα κατά της οθωμανικής κυριαρχίας. Με αυτόν τον τρόπο και γίνονταν αρεστοί στους Τούρκους, αλλά και εξουδετέρωναν τις ενέργειες του δραστήριου Έλληνα ιατρού. Ο Σακελλαρίου κλήθηκε σε απολογία. Τελικά, δεν προέκυψε συγκεκριμένη κατηγορία εναντίον του, οπότε αφέθηκε ελεύθερος.

Το 1897, με την έκρηξη του ελληνοτουρκικού πολέμου, ο Σακελλαρίου ως Έλληνας υπήκοος απελάθηκε από τους Τούρκους. Ο άμεσος συνεργάτης του, μετέπειτα αντισυνταγματάρχης Χ. Πίψος, γράφει πως ο Σακελλαρίου έλαβε μέρος στον πόλεμο ως έφεδρος υπίατρος⁷²⁴. Όμως στις επίσημες καταστάσεις των συμμετασχόντων υγειονομικών στον πόλεμο του 1897 δεν αναγράφεται το όνομα του Σακελλαρίου⁷²⁵. Αυτή η αντίφαση πιθανόν να εξηγείται από το ότι όταν έγιναν οι επίσημες εκθέσεις της δράσης του υγειονομικού σώματος⁷²⁶, ο Σακελλαρίου ήδη αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο να επανέλθει στην Μακεδονία η οποία εξακολουθούσε τελικά και μετά το τέλος του πολέμου να είναι υπό οθωμανική κατοχή. Είναι αναμενόμενο ο Σακελλαρίου να μερίμνησε να μην καταγραφεί το όνομά του σε επίσημες καταστάσεις, γεγονός που θα δυσχέρανε την αποστολή του. Είναι μία άλλη όψη του φαινομένου με τον Κιτάνο και τον Παπαβασιλείου, αξιωματικών δηλαδή οι οποίοι για παρόμοιους λόγους δήλωναν τόπο γεννήσεως στην Αθήνα, ενώ κατάγονταν από τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ο Σακελλαρίου, γεννημένος στην τότε ελεύθερη Ελλάδα δεν θα μπορούσε να ζει και να δρα στην Μακεδονία με καταγεγραμμένη τη στράτευσή του στον πόλεμο του 1897. Ενδεικτικό είναι το έγγραφο που απέστειλε στον επόμενο

⁷²⁴ Βλ. Πίψος, τ. 8, σελ. 4.

⁷²⁵ Βλ. Βλαδίμηρος, σελ. 221-231.

⁷²⁶ Βλ. Έκθεση 1897.

ελληνοτουρκικό πόλεμο το Υπουργείο Εξωτερικών και η Διεύθυνση Υγειονομικού κοινοποίησε σε όλα τα νοσοκομεία και στις υγειονομικές μονάδες.

Εξοχώτατε,

λαμβάνω την τιμήν να Σας πληροφορήσω ότι το εν Σμύρνη Στρατοδικείον διέταξε δι' εγκυκλίου τας επαρχιακάς αρχάς όπως αποστείλωσι προς αυτό εκείνους των Ελληνοθωμανών ιατρών, οίτινες δι' εγγράφων ευρισκομένων επ' αυτών, ήθελον αποδειχθεί ότι υπηρέτησαν τον Ελληνικό Στρατόν. Το μέτρον τούτο εφηρμόσθη κατά του ομογενοῦς Ιατροῦ Σωκράτους Γρατσίου, εξ Ιωαννίνων ορμωμένου, μεταβάντος προ διμήνου εις την πατρίδα του, δι' οικογενειακούς λόγους, μόνον διότι εφωδιάσθη με Ελληνικόν διαβατήριον.

Ταῦτα ανακοινών υποβάλλω ευσεβάστως όπως συστηθῇ εις τους Ελληνοθωμανούς ιατρούς, μεγίστη προσοχή κατά την εις Τουρκίαν επιστροφήν των.

*Ευπειθέστατος,
ο Επιτετραμμένος
Ι. Αλεξάκης⁷²⁷.*

Ο Σακελλαρίου επιστρέφοντας στην Αθήνα δεν παρέλειψε να γραφτεί συνδρομητής ενός μηνιαίου ελληνικού ιατρικού περιοδικού της *Ιατρικής Προόδου*, μίας αξιόλογης εκδοτικής προσπάθειας του Ιωάννη Φουστάνου, ο οποίος εξέδιδε μεν το περιοδικό στην Σύρο, αλλά είχε συνδρομητές σε κάθε άκρη του ελληνισμού της διασποράς. Το Νοέμβριο του 1897 η *Ιατρική Πρόοδος* γράφει σε στήλη επικοινωνίας με τους συνδρομητές της: κ. Άγγ. Ι. Σακελ. Αθήνας – Ελήφθησαν αποσταλείσαι συνδρ. 1896 και 1897, ενεγράψαμεν· απεστείλαμεν ολόκληρον έτος 1896 και μέχρι τούδε εκδοθέντα τεύχη 1897 μετά παραρτημάτων⁷²⁸. Όπως φαίνεται από τεύχος του 1900 ο Σακελλαρίου συνεχίζει να είναι συνδρομητής του περιοδικού, χωρίς βέβαια να αναφέρεται πλέον ο τόπος διαμονής του⁷²⁹.

Ο πόλεμος σκλήρυνε την στάση των Τούρκων απέναντι στην ελληνική κοινότητα της Γουμένισσας. Ταυτόχρονα αποθρασύνθηκαν οι Βούλγαροι πράκτορες οι οποίοι ειρωνεύονταν και περιέπαιζαν τους σλαβόφωνους Έλληνες κατοίκους. Το ηθικό των Πατριαρχικών ήταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Τον Ιανουάριο όμως του 1898

⁷²⁷ Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 469, 470 και 256.

⁷²⁸ Αλληλογραφία με τους αναγνώστας, *Ιατρική Πρόοδος*, 11, 1897, σελ. ΜΔ'.

⁷²⁹ Αλληλογραφία με τους αναγνώστας, *Ιατρική Πρόοδος*, 5, 1900, σελ. ΙΘ'.

εμφανίστηκε αιφνίδια στη Γουμένισσα ο Άγγελος Σακελλαρίου. Η χαρά των Πατριαρχικών ήταν μεγάλη. Ο άνθρωπος αυτός για έξι χρόνια ήταν η ζωντανή παρουσία της Ελλάδας στην περιοχή. Η επάνοδός του γέμισε με ελπίδα την ψυχή τους. Σε ελάχιστο χρονικό διάστημα το δίκτυο πληροφοριών και οι εθνικοί πυρήνες στα χωριά λειτουργούσαν ξανά.

Το 1898 ο Σακελλαρίου παρατήρησε πως το πιο αποτελεσματικό όπλο των Βουλγάρων ήταν τα νεαρά παιδιά που η βουλγαρική προπαγάνδα φρόντιζε να σπουδάσουν δωρεάν στη Βουλγαρία και επέστρεφαν ως δάσκαλοι που κήρυτταν το βουλγαρισμό. Για να αντιμετωπίσει τη δεδομένη κατάσταση πρότεινε με γραπτή έκθεσή του προς την Αθήνα τη λήψη του ίδιου μέτρου από την ελληνική κυβέρνηση. Δυστυχώς, είτε λόγω φόβου, είτε για οικονομικούς-γραφειοκρατικούς λόγους, η πρόταση του Σακελλαρίου δεν εισακούστηκε.

Οι Βούλγαροι της Γουμένισσας θέλησαν να εκφοβίσουν το Σακελλαρίου στέλνοντάς του απειλητικές για τη ζωή του επιστολές. Ελπίζανε πως ο ιατρός θα επέστρεφε στην Αττική. Η απάντηση του Σακελλαρίου ήρθε με μια ηχηρή χειρονομία. Την πρωτοχρονιά του 1899 αρραβωνιάστηκε τη Μαρία Χατζηγιάννη, κόρη προκρίτου της Γουμένισσας, συνεργάτη του στον Αγώνα. Αυτός ο αρραβώνας σήμαινε την οριστική εγκατάσταση του Σακελλαρίου στη μικρή πόλη της Γουμένισσας. Η ανταπάντηση των Βουλγάρων ήρθε στις 30 Νοεμβρίου του 1900. Δύο νεαροί Βούλγαροι έστησαν ενέδρα έξω από το σπίτι του Χατζηγιάννη. Πυροβόλησαν πισώπλατα το Σακελλαρίου. Μία από τις σφαίρες τον βρήκε στην αριστερή ωμοπλάτη και σφηνώθηκε στον απέναντι τοίχο, ενώ συνολικά ο Έλληνας ιατρός είχε τέσσερα διαμπερή τραύματα. Ο Σακελλαρίου προσπάθησε να απαντήσει στην επίθεση χρησιμοποιώντας το προσωπικό του περίστροφο, αλλά δεν μπόρεσε να πετύχει κάποιον από τους επίδοξους δολοφόνους του και έπεσε αιμόφυρτος. Τον μετέφεραν στην οικία Χατζηγιάννη, όπου αμέσως άρχισαν να συγκεντρώνονται οι Έλληνες της κοινότητας. Οι τουρκικές αρχές εξαιρετικά θορυβημένες συνέλαβαν μέσα στη νύχτα υπόπτους. Από το Προξενείο Θεσσαλονίκης την επομένη ημέρα κατέφθασαν, ο μετέπειτα δολοφονηθείς, διερμηνέας Θ. Ασκητής και ειδικοί ιατροί, όπως ο επιφανής χειρουργός της εποχής Π. Οικονόμου, τον οποίο αργότερα ο

Σακελλαρίου χαρακτήρισε *έξοχο χειρουργό και σωτήρα* του⁷³⁰. Πλήθη χωρικών μετέτρεψαν τη νοσηλεία σε εθνικό προσκύνημα. Ο Σακελλαρίου στο κρεβάτι του πόνου, τυλιγμένος με επιδέσμους, εκμεταλλεύτηκε την περίσταση για να τους εμψυχώσει, αλλά και να διευρύνει την ψυχική τους απόσταση από τους Βουλγάρους. Σύμφωνα με τον Πίψο ο Σακελλαρίου είχε *δίμηνο περιπετειώδη νοσηλεία*⁷³¹.

Η απόπειρα δολοφονίας του Σακελλαρίου είχε μεγαλύτερο αντίκτυπο από ότι ανέμεναν και οι ίδιοι οι δράστες. Ο Στέφανος Δραγούμης κατά την αναγγελία του στυγερού εγκλήματος στο ελληνικό κοινοβούλιο, το Δεκέμβριο του 1900 είπε τα εξής:

...Επέστη η ώρα να μην αρκεσθώμεν εις μόνας τας εν Κωνσταντινουπόλει παραστάσεις, αλλά να αναγάγωμεν το ζήτημα εκεί, όπου τοιαύτα θέματα πρέπει να αναφέρονται. Ότε εγένοντο σφαγαί εν Αρμενία, του ζητήματος επελήφθησαν και έλυσαν αυτό αι δυνάμεις, εφ' όσον εδυνήθησαν· ότε αι σφαγαί, σήμερον, ουχί υπό των αυτών, αλλ' υπ' άλλων βαρβάρων διεξάγονται εν Μακεδονία, το ζήτημα είναι τοσούτον σπουδαίον, ώστε πάσαι αι Μεγάλαι Δυνάμεις ενδιαφέρονται αμέσως ή εμμέσως εις αυτό, η δ' Ελληνική Κυβέρνησις, ήτις αντιπροσωπεύει την Ελλάδα, την αντιπρόσωπον όλου του Ελληνισμού, έχει, νομίζω, καθήκον,- και επέστη η ώρα ίνα εξασκήση αυτό, αναφερομένη εις τας δυνάμεις και ζητούσα παρ' αυτών επέμβασιν και προστασίαν.

Και προσθέτει μετά από λίγο χρονικό διάστημα ο Δραγούμης: *Προς τούτας δε τας γνώμας συμφωνούσα η Ελληνική Κυβέρνησις παρήγγελε τοις εν τω εξωτερικώ αντιπροσώποις αυτοίς «να προκαλέσωσιν επί της εν Μακεδονία καταστάσεως σοβαρωτάτην την προσοχήν των δυνάμεων»,- ως και επράχθη παρ' απάσαις, εν δε Λονδίνω τη 21 Δεκεμβρίου 1900*⁷³².

Χαρακτηριστικό των καταστάσεων είναι το έγκλημα που ακολούθησε την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Σακελλαρίου. Στις 4 Οκτωβρίου 1904 ο κομιτατζής Σουλτάντσε δολοφόνησε με μαχαίρι την Μαρία Πούλκιν και τραυμάτισε το γιο της Κωνσταντίνο. Διαβάζουμε στον ελληνικό προξενικό απολογισμό των βουλγαρικών εγκλημάτων του 1904:

⁷³⁰ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 207/1.6, έγgr. 207, Νικόλαος Ευγενειάδης προς Στέφανο Δραγούμη, Θεσσαλονίκη, 1 Δεκεμβρίου 1900.

⁷³¹ Πίψος, τ. 10, σελ. 16.

⁷³² Μακεδνός, σελ. 45-46.

...Η θανούσα ήταν η μόνη μάρτυς ήτις κατέθεσε τα κατά την απόπειραν κατά του ιατρού Σακελλαρίου υπό κοιμητηζήδων. Αμφότεροι ο τε σύζυγος και η δολοφονηθείσα Μαρία είχαν καταδικασθεί εις θάνατον παρά του κοιμητάτου, ειδοποιήθησαν δε ότι θα εχαρίζετο η ποινή των αν ο Πούλκιν εδέχετο να δολοφονήσει τον ιατρόν Σακελλαρίου⁷³³.

Με αυτόν τον τρόπο απουσίασε ο κυριότερος μάρτυρας στο Έκτακτο Δικαστήριο της Θεσσαλονίκης, όπου δικάζονταν οι κατηγορούμενοι ως δράστες της δολοφονικής απόπειρας.

Ο κυριότερος Βούλγαρος οπλαρχηγός (βοεβόδας) στην περιοχή της Γουμένισσας ήταν ο Αποστόλ Πέτκωφ. Ο Αποστόλ επανειλημμένως εγκλημάτησε στην ύπαιθρο σε βάρος του ελληνικού στοιχείου. Θέλησε μάλιστα να εισέλθει με το σώμα του στη Γουμένισσα, αλλά μετά από προδοσία (πιθανώς από κάποιο Έλληνα), έγινε αντιληπτός από τουρκικό στρατιωτικό απόσπασμα και αναγκάστηκε να διαφύγει με απώλειες. Αργότερα απέστειλε την ακόλουθο επιστολή στους προκρίτους της Γουμένισσας:

Κύριοι σας γράφω δια τελευταίαν φοράν. Μόλις λάβητε την παρούσαν μου να μεταβήτε εις Γιαννιτσά και να υποβάλητε εις τας αρχάς αναφοράν δια της οποίας να δηλώσητε ότι είσθε Βούλγαροι. Εάν δεν το κάμετε θα εμποδίσω όλας σας τας εμπορικές πράξεις και εις το τέλος θα σας σκοτώσω. Πλην της αναφοράς αυτής οφείλετε να διώξετε εκ Γουμένιτζης τον ιατρόν Αγγελάκη [Σακελλαρίου]. Ελπίζω ότι δεν θα με αναγκάσετε να εκτελέσω τας απειλάς μου.

Αποστόλ Πέτκωφ, βοϊβόδας⁷³⁴.

Από την απαίτηση του Αποστόλ Πέτκωφ είναι προφανές πόσο σημαντική ήταν η δράση του Σακελλαρίου. Επίσης, είναι αξιομνημόνευτο, πως όταν ο Γ. Τσομπαρτζόγλου, διερμηνέας της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη σε περιοδεία του στη Μακεδονία γνώρισε προσωπικά το Σακελλαρίου, προέβλεψε πως ο ιατρός αυτός ήταν αμετάκλητα καταδικασμένος σε θάνατο⁷³⁵. Παρά τις νέες απειλές απτόητος ο Σακελλαρίου, ο οποίος είχε αναρρώσει, συνέχιζε το εθνικό έργο. Φρόντισε όμως να προσλάβει δύο Τουρκαλβανούς σωματοφύλακες οι οποίοι τον ακολουθούσαν παντού και ιδίως στις επισκέψεις στα 40 χωριά της περιοχής που κάλυπτε ιατρικώς. Για λόγους ασφαλείας άλλαξε διαρκώς δρομολόγια, ενώ οι

⁷³³ Κάκκαβος, σελ. 71.

⁷³⁴ Βλ. αυτ., σελ. 71-72.

⁷³⁵ Βλ. Τουσίμης, σελ. 403.

σωματοφύλακές του έκαναν χρήση του προνομίου των Τουρκαλβανών και έφεραν όπλα. Η χρησιμοποίηση Τουρκαλβανών δεν ήταν σπάνια στο Μακεδονικό Αγώνα. Το Προξενείο Θεσσαλονίκης τους χρησιμοποιούσε πολύ, καθώς κυκλοφορούσαν νόμιμα οπλισμένοι και κινούσαν λιγότερες υποψίες στους Τούρκους. Επομένως η επιλογή του Σακελλαρίου, ο οποίος μιλούσε και ο ίδιος την αρβανίτικη διάλεκτο, ήταν επιτυχής. Δύο νέες βουλγαρικές απόπειρες δολοφονίας του απέτυχαν.

Ο Σακελλαρίου γνωρίζοντας τη δύναμη του τύπου και της κοινής γνώμης των ευρωπαϊκών κρατών συνέταξε επιστολή στην οποία κατήγγειλε τα βουλγαρικά εγκλήματα στη Γουμένισσα. Το κείμενο προσυπέγραψαν ο επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων Γεώργιος Χατζηκυριακού, η δασκάλα Μαρία Αργυροπούλου και άλλοι πολίτες της Μακεδονίας. Η επιστολή απεστάλη στο φιλελληνικό σύλλογο *Ο Βύρων*⁷³⁶, όπου την ανέγνωσε ο Έλληνας πρεσβευτής, δημοσιεύθηκε στους Times του Λονδίνου και ακολούθως αναδημοσιεύθηκε σε αθηναϊκές εφημερίδες⁷³⁷. Μεταξύ των άλλων έγραφε:

Ήδη μαστίζουν ημάς ληστρικά συμμορίες αι οποίαι όχι μόνο μας ληστεύουν, αλλά μας δολοφονούν, μας καίουν, λεηλατούν τας οικίας μας, ερημώνουν τας κατοικίας μας και καθυβρίζουν τα τέκνα μας.

Οι υπογραφόμενοι κάμνωμεν έκκλησιν προς τα φιλόανθρωπα αισθήματα του Αγγλικού λαού, της βουλής των Κοινοτήτων, του βασιλέως Εδουάρδου, προς κατάπαυσιν των αποτροπαίων τούτων κακουργημάτων...

Τα αναφερόμενα στην επιστολή δεν ήταν υπερβολικά. Ο ανθυπολοχαγός Κάκκαβος που υπηρετούσε ως διπλωματικός υπάλληλος του Προξενείου Θεσσαλονίκης είχε ως τομέα ευθύνης την λίμνη των Γιαννιτσών και την περιοχή της Γουμένισσας. Στα απομνημονεύματά του περιγράφει την απίστευτη κατάσταση που επικρατούσε τότε στο συγκεκριμένο γεωγραφικό διαμέρισμα. Οι κομιτατζήδες δολοφονούσαν όποιον Έλληνα τολμούσε να κινηθεί στον άξονα Γιαννιτσών-Γουμένισσας, αποκόπτοντας την επικοινωνία των Ελλήνων με τα κέντρα του αγώνα.

Ο σύνδεσμος του νέου ιατρού με την οικογένεια Δραγούμη ήταν διαβατήριο για τη σχέση του Σακελλαρίου με τον γαμπρό της

⁷³⁶ Βλ. Αυγερινού, σελ. 25-26.

⁷³⁷ Βλ. *Νέο Άστυ*, 19 Μαρτίου 1903.

οικογενείας, Παύλο Μελά. Διασώζεται μάλιστα επιστολή του Σακελλαρίου στο Μελά λίγο πριν από την τελευταία έξοδο του Μελά στη Δυτική Μακεδονία⁷³⁸. Η σύζυγος του Μελά διαβεβαιώνει πως υπήρχε συχνή αλληλογραφία μεταξύ των δύο ανδρών. Από την επιστολή του Σακελλαρίου παρατηρούμε πως ο εθναπόστολος ιατρός είχε στενή συνεργασία με το Μελά, αλλά και με τις τουρκικές αρχές, τις οποίες χειριζόταν καταλλήλως, ώστε να επιτυγχάνει το καλύτερο δυνατό για τον Αγώνα.

Ο θάνατος του Παύλου Μελά ήταν το γεγονός που γιγάντωσε τον Αγώνα και ώθησε πολλούς εθελοντές στη Μακεδονία. Τα ελληνικά ανταρτικά σώματα άρχισαν να δρουν στην περιοχή ευρισκόμενα σε συνεννοήσεις με τον ιατρό Σακελλαρίου⁷³⁹. Οι βουλγαριζόντες πληθυσμοί δειλά επέστρεφαν στο Πατριαρχείο. Ο Σακελλαρίου με μεγάλη δυσκολία συγκράτησε την οργή και το θυμό των Ελλήνων χωρικών για τους μετανοούντες συμπατριώτες τους και μερίμνησε για την ομαλή ένταξη των πρώην βουλγαριζόντων στις ελληνικές κοινότητες ο ίδιος προσωπικά.

Ο Σακελλαρίου είχε ιδιαίτερο χάρισμα στις διαπροσωπικές σχέσεις και δεν αμελούσε να καλλιεργεί τις επαφές του με τους Τούρκους παράγοντες, όσο αυτό ευνοούσε την ελληνική υπόθεση. Με δικές του ενέργειες τους έπεισε να στρατοπεδεύσουν δύο λόχοι τακτικού στρατού «εντός πόλεως», για να μην είναι η Γουμένισσα όμηρος των ορέξεων του Αποστόλ Πέτκωφ και των συντρόφων του. Μάλιστα δεν δίστασε να δώσει και τις υγειονομικές του υπηρεσίες σε κάποιες ανάγκες των Τούρκων στρατιωτών. Η αναγνώριση των Τούρκων ήταν άμεση. Του προτάθηκε να καταταγεί στον αυτοκρατορικό στρατό ως ιατρός με απευθείας απονομή βαθμού ταγματάρχη. Η απάντηση του Σακελλαρίου δόθηκε λιτή και κατατοπιστική: *απάδει του χαρακτήρος μου*⁷⁴⁰.

Ο Σακελλαρίου είχε στενές σχέσεις με τους Τούρκους αξιωματούχους, οπότε δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί τις γνωριμίες του για να επισκέπτεται το Προξενείο στη Θεσσαλονίκη. Ο Κορομηλάς

⁷³⁸ Βλ. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Παύλου και Ναταλίας Μελά, Φ. 176, έγγρ. 157 και Μελά, σελ. 269-272. Το πλήρες κείμενο της επιστολής, με τα χωρία που είχε λογοκρίνει η Ναταλία Μελά, δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης.

⁷³⁹ Αναφέρονται τα σώματα Κατσιγάρη, Καραπάνου, Λάζου, Ναούμ, Βέσκα και Ιωάννου. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 250.

⁷⁴⁰ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγγρ. 222, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο Δραγούμη, Γουμέντζα, 12 Σεπτεμβρίου 1903.

μάλιστα εκμεταλλεύθηκε μία επίσκεψη του Σακελλαρίου στη Θεσσαλονίκη τον Ιανουάριο του 1905, για να διατάξει τον Κάκκαβο να ακολουθήσει το Σακελλαρίου στα Γιαννιτσά και στη Γουμένισσα και να ενημερωθεί για τον Αγώνα και τις ελληνικές κοινότητες της περιοχής. Ο Σακελλαρίου ζήτησε συνοδεία στρατιωτών από τους Τούρκους φρουράρχους Θεσσαλονίκης, Γιαννιτσών και Γουμένισσας και με την άμαξα ενός φιλέλληνα Τούρκου, του Εμίν μπέη, διέσχισαν με τον Κάκκαβο τον κάμπο των Γιαννιτσών. Στα Γιαννιτσά φιλοξενήθηκαν από τον Εμίν μπέη. Με συνοδεία 60 (!) στρατιωτών έφθασαν στη Γουμένισσα, όπου διέμειναν στην οικία του Σακελλαρίου. Εκεί ο Σακελλαρίου εξήγησε στον Κάκκαβο πως η ελληνική κοινότητα ήταν διηρημένη σε προκρίτους, τους λεγόμενους «τζορμπατζήδες» και στην κατώτερη τάξη. Φρόντισαν την επομένη που ήταν εορτή του Αγίου Αντωνίου να επισκεφθούν εορτάζοντες και από τις δύο κοινωνικές τάξεις, για να διαλύσουν την ψυχρότητα που επισκίαζε τον αγώνα σε αυτήν την τόσο κρίσιμη για το ελληνικό στοιχείο περιοχή. Επίσης ο Κάκκαβος είχε την ευκαιρία να γνωρίσει όλους τους συνεργάτες του Σακελλαρίου, χωρίς να κινηθούν οι υποψίες των Τούρκων⁷⁴¹.

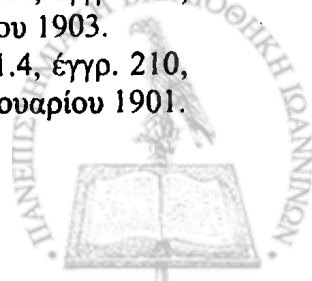
Στο χρονικό διάστημα που ακολουθεί τις απόπειρες των κομιτατζήδων ο Σακελλαρίου δοκιμάζεται σωματικά και ψυχολογικά. *Ελιποψύχησα, ας μοι επιτραπεί να το ομολογήσω*, γράφει στο Δραγούμη⁷⁴². Θα φθάσει μάλιστα στο σημείο να ζητήσει αντικατάσταση, σε στιγμή μέγιστης ψυχοσωματικής καταπόνησης. Ο Σακελλαρίου αναπολεί το πρόσφατο παρελθόν όταν περιήγαγον υπερηφάνως την ελληνικήν σημαίαν από Βοδενών μέχρι Δοϊράνης, ως Χριστιανός, ως Έλλην, ως επιστήμων⁷⁴³. Με την παρέλευση λίγων ημερών ο καρτερικός ιατρός ανακαλεί μόνος του την αίτηση αντικατάστασής του, αναφέροντας όμως τις δυσκολίες που δεν τον αφήνουν να εργαστεί εθνικά με τους ρυθμούς που έχει μάθει και επιβάλλουν οι καταστάσεις:

Κατελήφθην υπό «ιεράς ψυχώσεως». Εις πάσαν καιρικήν μεταβολήν ο μεν διάτρητος πνεύμων μοί παρουσιάζει σπασμωδικόν

⁷⁴¹ Αναφέρονται οι Χ. Πίπος, Ι. Βούζας, Δ. Παπαρέντζης, Δ. Μαλέγκος, Γ. Πέτσης, Α. Τσιμερίκας, Χ. Ρασίδης και Ι. Ίντζος. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, σελ. 133 και Ανεστόπουλος, σελ. 388-405.

⁷⁴² Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγγρ. 218, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο Δραγούμη, Γουμέντζα, 31 Ιουλίου 1903.

⁷⁴³ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγγρ. 210, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο Δραγούμη, Γουμέντζα, 25 Φεβρουαρίου 1901.

*βήχα και δύσπνοια, το δε αριστερόν γόνυ χωλαίνει. Σήμερον μοι επιβάλλεται εργασία μεμετρημένη, ταξείδια και λουτρά, δίαιτα τακτική και ψυχική γαλήνη*⁷⁴⁴.

Παρά το μακρόχρονο αρραβώνα του Σακελλαρίου με τη Χατζηγιάννη, δεν ήταν δυνατό να τελεσθεί ο γάμος τους, λόγω οικονομικών δυσχερειών. Το σύνολο των χωρικών σκανδαλιζόταν, οπότε ο Κορομηλάς απευθύνθηκε στην Αθήνα και ζήτησε έκτακτη οικονομική ενίσχυση από το Υπουργείο Εξωτερικών, ύψους 250 λιρών, για να σταματήσουν οι διαμαρτυρίες για τον ατελείωτο ούτο αρραβώνα⁷⁴⁵. Στις 30 Ιανουαρίου του 1906 έγινε ο γάμος του Σακελλαρίου με τη Χατζηγιάννη. Πάνω από 30 υπάλληλοι των ελληνικών Προξενείων της Μακεδονίας ήταν οι υψηλοί προσκεκλημένοι στους οποίους επιφυλάχθηκε θριαμβευτική υποδοχή, ενώ πλήθος κόσμου συνέρρευσε στην περίλαμπρη τελετή. Το ηθικό των Πατριαρχικών ανέβηκε κατακόρυφα. Η Ελλάδα ήταν παρούσα. Οι δάσκαλοι με τους μαθητές του ελληνικού σχολείου έψαλλαν τον ελληνικό εθνικό ύμνο, ενώ ο κουμπάρος Ίων Δραγούμης αναφωνούσε: *σήμερα η Ελλάς στεφανώνει την Μακεδονίαν*⁷⁴⁶. Στο γαμήλιο γεύμα ο Ίων Δραγούμης έκανε την ακόλουθη πρόποση:

*Βεβαίως δεν γίνεται καμία διάκρισις μεταξύ Ελλήνων ελευθέρων και δούλων. Η μόνη ίσως διαφορά που υπάρχει είναι, ότι οι ελεύθεροι Έλληνες είναι ελευθερώτεροι να εργάζονται διά το εθνικό ιδεώδες. Δι' αθρόας πολιτογραφήσεως προσήλθαν τα Επτάνησα αργότερα η Θεσσαλία και τέλος η Κρήτη εις την ελευθερίαν. Θα ήθελα δια τοιαύτης αθρόας πολιτογραφήσεως να έδιδα την ελληνικήν υπηκοότητα εις όλους εσάς, τους παρόντας και απόντας υποδούλους αδελφούς. Επειδή όμως τούτο δεν είναι δυνατόν δυστυχώς...ακόμη,...η χαρά μας πρέπει να περιορισθή σήμερον εις το ότι, δια του γάμου, όστις ετελέσθη χθες, ηλευθερώθη μία ψυχή από την δουλείαν. Προπίνω εις υγείαν της νέας Ελληνίδος υπηκόου*⁷⁴⁷!

Πέρα από το καθ' αυτό γεγονός, ο συμβολισμός του γάμου ήταν άμεσος και οι εντυπώσεις στον ελληνικό πληθυσμό θετικότες. Σε κοινωνικό επίπεδο η πλάστιγγα είχε γείρει πλέον υπέρ των Ελλήνων. Αυτή η κατάσταση εξόργιζε τους Βουλγάρους. Το Μάιο του

⁷⁴⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγgr. 211, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο Δραγούμη, Γουμέντζα, 2 Μαρτίου 1901.

⁷⁴⁵ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1905, ΑΑΚ/Β', Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 665, 30 Σεπτεμβρίου 1905.

⁷⁴⁶ Πίψος, τ. 10, σελ. 15.

⁷⁴⁷ Δραγούμης, σελ. 78.

1906 οι τουρκικές αρχές πληροφόρησαν το Σακελλαρίου πως έπρεπε να λογοδοτήσει ως ηθικός αυτουργός για τον εμπρησμό ενός μύλου. Μετά από αλληπάλληλες ανακρίσεις ο Σακελλαρίου πάλι αθωώθηκε. Σε έρευνα που διεξήχθη τότε στο βουλγαρικό σχολείο της Γουμένισσας, ο Σακελλαρίου με φρίκη έμαθε πως σε μία βόμβα βρέθηκε ένα σημείωμα που προσδιόριζε τον παραλήπτη σε άψογα ελληνικά: *Άγγελον ιατρόν*⁷⁴⁸.

Ο Σακελλαρίου, *ο πάση ψυχή αγωνιζόμενος*⁷⁴⁹, είχε ενεργό ανάμειξη και στον εκπαιδευτικό τομέα. Ήταν μέλος της Εφορείας των σχολείων της Γουμένισσας⁷⁵⁰. Μάλιστα είχε ιδιαίτερη ενασχόληση με το διορισμό εργατικών και ικανών δασκάλων⁷⁵¹, ενώ σε επιστολή του αναζητά τρόπους να προμηθευτεί το σχολείο της Γουμένισσας όργανα διδασκαλίας σύμφωνα με τις πλέον σύγχρονες για την εποχή του θεωρίες της μάθησης⁷⁵².

Η κατάσταση της υγείας του δεν ήταν ποτέ πλέον καλή. Γράφει προς τον κουμπάρο του Ίωνα Δραγούμη το 1907: *...η επιστολή σου είχε μεγίστη θεραπευτική αξία: εκοιμήθην δύο νύκτας όλως. Τούτο διότι μέχρι προχθές παρασυρόμενος υπό των φαντασμάτων της μανίας καταδιώξεως, υφ' ης από μηνών επαπειλούμαι, δεν ήλπιζον να λάβω επιστολήν σου...*⁷⁵³ Και συνεχίζει ο Σακελλαρίου απαριθμώντας τις αφορμές που τον καταρράκωναν, δηλαδή τις κατηγορίες κάποιων πως φέρεται με φιλοτουρκική διάθεση, την κατάσχεση της αλληλογραφίας του ή τη μη παραλαβή των επιστολών του από το Στέφανο Δραγούμη, τον οποίο ένιωθε σαν πατέρα του.

Ένα θέμα που δυσχέρανε ιδιαίτερα το Σακελλαρίου ήταν οι οικονομικές του απολαβές. Δε δεχόταν να λαμβάνει χρηματική αμοιβή από τους χωρικούς που εξέταζε, ενώ την ίδια στιγμή τα έξοδά του

⁷⁴⁸ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Προμηθεύς προς Γεώργιο, 21 Φεβρουαρίου 1906.

⁷⁴⁹ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/ΚΑ', Επίκουρος Επιτροπή, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 383, Θεσσαλονίκη, 15 Ιουλίου 1904.

⁷⁵⁰ Βλ. Τιμοθεάδης, Παιδεία, σελ. 160.

⁷⁵¹ Βλ. Αυγερινού, σελ. 193.

⁷⁵² Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Φ. 208/1.4, έγgr. 276, Αναστάσιος Σακελλαρίου προς Ξ. Κωνσταντινίδη, 15 Οκτωβρίου 1904, όπου, μέσω του αδελφού του, ο Σακελλαρίου παραγγέλλει μετά από προτροπή της νηπιαγωγού Σπ. Ποταμιάνου «όργανα Φρεβολιανών Μεθόδων» για τα νήπια της Γουμένισσας.

⁷⁵³ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, προσωπική αλληλογραφία, Φ. 10, υποφ. 4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 24 Δεκεμβρίου 1907.

διαρκώς αυξάνονταν ειδικά από το γάμο του και εξής. Η ελληνική κυβέρνηση ύστερα από την παρότρυνση του Δραγούμη, αλλά και τη μαρτυρία του Λάμπρου Κορομηλά συνέχισε την αμοιβή του Σακελλαρίου, αφού *αι πολιτικάί περιστάσεις δεν επιτρέπουν εις τον Έλληνα ιατρόν Γουμέντσης να πιέξη τους ομογενείς προς είσπραξιν των εις αυτόν οφειλομένων... και συνεχίζει ο Κορομηλάς: δεν έχει ούτος την αξίωσιν να αποζημιωθή διό,τι εξημιώθη, θα ήτο παράλογον. Αλλά ζητεί μικρόν της ζημίας του μέρος, τόσον ακριβώς, ώστε να μη ευρεθή κατεστραμμένος, αφού δι' ημάς μόνον υπέφερεν όσα υποφέρει*⁷⁵⁴.. Οι 150 λίρες που προβλέπονταν στα μυστικά κονδύλια του προϋπολογισμού του 1901 με απόφαση του Βασιλέως Γεωργίου δόθηκαν στον Άγγελο Σακελαρίου⁷⁵⁵. Ο Κορομηλάς μάλιστα θεωρούσε επιβεβλημένο να δοθεί και ηθική ανταμοιβή στον ταλαιπωρημένο ιατρό και πρότεινε την απονομή του Σταυρού του Τάγματος του Σωτήρος.⁷⁵⁶ Αργότερα οι προξενικοί της Θεσσαλονίκης έγιναν πιο συγκρατημένοι στις χορηγίες τους με αποτέλεσμα να αναγκαστεί πολλές φορές ο Σακελλαρίου να ζητά χρήματα υπενθυμίζοντας την προσφορά του και τις υποσχέσεις των κατά καιρούς υπευθύνων. Δεν λείπουν μάλιστα και αναφορές στις οποίες προξενικοί αξιωματικοί αναφέρουν την ενόχλησή τους από το ότι ο Σακελλαρίου συνεχίζει να αλληλογραφεί με το Στέφανο Δραγούμη⁷⁵⁷.

Με την επικράτηση των Νεοτούρκων το 1908 η επαρχία της Γουμένισσας πέρασε σε μία άλλη φάση αγώνος. Τα ελληνικά ανταρτικά σώματα των Λάζου και Καραπάνου αποσύρθηκαν και αρχικά το ίδιο συνέβη και με τα βουλγαρικά. Στην συνέχεια όμως οι κομιτατζήδες εκμεταλλευόμενοι την αδράνεια τουρκικών αρχών και Ελλήνων, άρχισαν πάλι να βιαιοπραγούν εις βάρος των Ελλήνων χωρικών. Ο Σακελλαρίου, ο οποίος εξ αρχής ήταν της άποψης πως οι ενέργειες των Νεοτούρκων δεν συμβάδιζαν με τα ελληνικά συμφέροντα, αντέδρασε σε αυτό το φαινόμενο με διαβήματα στις οθωμανικές αρχές, αλλά και με προτάσεις προς τους αρμόδιους στην Αθήνα για αναδιοργάνωση των σωμάτων. Δυστυχώς δεν

⁷⁵⁴ Φ. 1906, ΑΑΚ/ΚΑ', Επίκουρος Επιτροπή, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 15 Σεπτεμβρίου 1906.

⁷⁵⁵ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1900-1901, ΑΑΚ/Γ', Προξενία, Γεώργιος Α', Περί εγκρίσεως δαπανών, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1901.

⁷⁵⁶ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/ΚΑ', Επίκουρος Επιτροπή, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 383, Θεσσαλονίκη, 15 Ιουλίου 1904.

⁷⁵⁷ Βλ. Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Προμηθεύς προς Κέντρο Αθηνών, Θεσσαλονίκη, 21 Φεβρουαρίου 1906.

εισακούστηκε, με αποτέλεσμα ο φόρος αίματος των Ελλήνων της περιοχής να παραμείνει υψηλός.

Ο Σακελλαρίου δεν ευτύχησε να δει την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Το 1910 νοσηλεύθηκε στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός των Αθηνών. Εκεί υπέκυψε από επιπλοκή των τραυμάτων που του είχε αφήσει η απόπειρα δολοφονίας εναντίον του από τους Βουλγάρους κομιτατζήδες το 1900. Μετά το θάνατό του καταχωρήθηκε στους πίνακες των Μακεδονομάχων ως πράκτορας Α' τάξεως⁷⁵⁸.

Χαρισιάδης Επαμεινώνδας

Ο ιατρός Χαρισιάδης καταγόταν από την Κορυτσά. Εκεί έμαθε τα πρώτα γράμματα, ενώ σπούδασε Ιατρική στην Αθήνα και αργότερα στο Παρίσι, όπου ήταν μαθητής του καθηγητού Pozzi⁷⁵⁹. Εγκαταστάθηκε ως ιατρός στη Θεσσαλονίκη. Δικτυώθηκε με το Προξενείο Θεσσαλονίκης και συνδέθηκε μέσω του ιατρού Σβορώνου με φιλική σχέση με τον Κωνσταντίνο Μαζαράκη (το μετέπειτα καπετάν-Ακρίτα), ο οποίος υπηρετούσε στο Προξενείο σαν διπλωματικός υπάλληλος με το ψευδώνυμο Στεργιάκης⁷⁶⁰.

Ο Χαρισιάδης χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές από το Προξενείο για να περιθάλψει τραυματίες αντάρτες στην περιοχή των Γιαννιτσών και ιδιαίτερα στο Βάλτο. Λόγω αυτής της ενασχόλησής του, ο Χαρισιάδης ήρθε σε επαφή με τον πρακτικό «Αντωνάκη». Χαρισιάδης και Αντωνάκης φρόντιζαν για την περίθαλψη των τραυματιών και τη νοσηλεία των βαρέως ασθενούντων.

Στις 17 Μαΐου 1905, στο δάσος του Μπατατσίν (Πάτωμα) κοντά στην Έδεσσα σε συμπλοκή ελληνικού σώματος με βουλγαρικό, τραυματίστηκε ο υπομοίραρχος Σπύρος Σπυρομήλιος. Ο Σπυρομήλιος (καπετάν Μπούας) μεταφέρθηκε σε φιλικό σπίτι σε χωριό της περιοχής και ακολούθως οι άντρες του σώματος Μαζαράκη τον διακόμισαν στη Νάουσα. Εκεί νοσηλεύτηκε τρεις μήνες από τους ιατρούς Περδικάρη και Χαρισιάδη⁷⁶¹. Ο Περδικάρης ως κάτοικος της Νάουσας και κυριότερο στέλεχος του Αγώνα στην περιοχή ήταν

⁷⁵⁸ Βλ. Τζινίκου, Ιατροί, σελ. 222-229.

⁷⁵⁹ Βλ. Πεντόγαλος, Ιατρική, σελ. 257-258.

⁷⁶⁰ Βλ. Μαζαράκης, Αναμνήσεις, σελ. 18.

⁷⁶¹ Βλ. αυτ., σελ. 65. Πρβλ. Τσάμης, Αγών, σελ. 287.

αναμενόμενο να αναλάβει την ιατρική φροντίδα του Έλληνα αξιωματικού (είναι χαρακτηριστικό πως ο Περδικάρης χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Μαχάων, ενός δηλαδή από τους Ομηρικούς στρατιωτικούς ιατρούς). Μάλιστα λόγω των εσωτερικών διενέξεων της ελληνικής κοινότητας στη Νάουσα και του προφανούς κινδύνου σύλληψης από τις τουρκικές αρχές ο Χαρισιάδης *παρ' ολίγον να διανυκτερεύση εν τη υπαίθρῳ*⁷⁶². Η εμπλοκή όμως του Χαρισιάδη από τη Θεσσαλονίκη εγείρει απορίες. Ίσως η ανάμειξη του οφείλεται στο ότι ασκούσε χειρουργική ειδικότητα, οπότε ήταν κατάλληλος να αντιμετωπίσει το κάταγμα που είχε υποστεί ο Σπυρομήλιος. Άλλωστε δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Χαρισιάδης πήγαινε στη Νάουσα. Αναφέρει στα χειρόγραφα της η Αικατερίνη Καραγιαννοπούλου-Μαγκανάρη *...όσες φορές οι πληγές ήταν σοβαρές, φέρναμε και τον γιατρό Χαρισιάδη από τη Σαλονίκη*⁷⁶³. Επίσης ο Χαρισιάδης είχε στενή σχέση και με το Μαζαράκη, αλλά και με τον ίδιο το Σπυρομήλιο που είχε υπηρετήσει και αυτός στο Ελληνικό Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης. Και τέλος τόσο ο Χαρισιάδης όσο και ο Σπυρομήλιος είχαν καταγωγή από τη Βόρειο Ήπειρο. Ο Σπυρομήλιος ήταν Χειμαρριώτης και ενδεικτικό της βαρύτητας αυτού του γεγονότος, είναι πως λίγους μήνες αργότερα κατέφθασε στη Μακεδονία ολόκληρο σώμα από Χειμαρριώτες εθελοντές για να τεθεί υπό τις διαταγές του Βορειοηπειρώτη αξιωματικού, ο οποίος όμως ήταν σε φάση ανάρρωσης. Ο Σπυρομήλιος έπαιξε ηγετικό ρόλο στο Βορειοηπειρωτικό Αγώνα.

Σε στιγμές οικονομικής δυσπραγίας ο Χαρισιάδης αναγκάστηκε να ζητήσει αμοιβή για τις υπηρεσίες που παρείχε στους αγωνιστές που του υποδείκνυε προς περίθαλψη το Προξενείο Θεσσαλονίκης. Σε μία τέτοιου αιτήματος επιστολή προς το Προξενείο ο Επαμεινώνδας (Παμίκος, όπως αυτοαποκαλείται), γράφει οργισμένος προς τον φίλτατό του Αθανάσιο, δηλαδή τον ανθυπολοχαγό Αθανάσιο Εξαδάκτυλο:

*Μόλις ήγον το 16^ο έτος της ηλικίας μου το 1886, οπότε εγκαταλιπών τας τάξεις του Γυμνασίου μετά 7 άλλων συμμαθητών μου νύκτωρ εφύγαμε επιβιβασθέντες караβίου διά Βόλον ίνα χύσωμεν το παιδικόν εκείνο αίμα μας χάριν της πατρίδος*⁷⁶⁴. Ουδέν άλλο εκέρδισα

⁷⁶² Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1907, ΑΑΚ/ΙΘ', Εκπαιδευτικά Μακεδονίας, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 170, Θεσσαλονίκη, 4 Ιουνίου 1905.

⁷⁶³ Τζινίκου, Μακεδόνισσα, σελ. 265-266.

⁷⁶⁴ Ο Χαρισιάδης αναφέρεται στη μερική επιστράτευση που είχε κηρύξει η Ελλάδα από το 1885 λόγω της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τους

τότε φίλε μου Αθανάσιε ει μη επληρώθην φθειρών παμμεγίστων και εξευμνώθην, όπως και οι συμμαθηταί μου παρά του караβοκύρου, Έλληνος ελευθέρου εκ Θεσσαλίας έλκοντας το γένος. Έφερον μεθ'εαυτόν μόνο το ποσόν 3 ½ λιρών οθωμανικών. Εκ τούτου του ποσού μου αφήκεν ο γενναίος караβοκύρης και πατριώτης, ημίσειαν λίρα. Ποίαν δε κακουχίαν και ταλαιπωρίαν υπέστην, εις Θεός γιγνώσκει...

Το 1897 εγκαταλιπόν τας τάξεις του Πανεπιστημίου μετέβην εις Λάρισα μετά του μακαρίτου Γαλβάνη, οπότε είδομεν την αισχράν εκείνη φυγήν εγκαταλιπόντες νοσοκομεία ολόκληρα εν Λαρίσση, νομίσαντες ότι οι τούρκοι ευρίσκονται πλησίον. Μόνον εγώ έμεινα εν Βόλω εν τω νοσοκομείω του Ερυθρού Σταυρού επί πολλάς ημέρας. Όλοι με εγκατέλιπον!!! Είτα μεταβάς εις Αθήνας και με διαταγάς του Γαλβάνη ειργάσθην εν τω Νοσοκομείω συντηρούμενο τότε υπό του Υπουργού των Εξωτερικών κ. Α. Σκουζέ ... και ούτως έχασα εν έτος εν τω Πανεπιστημίω. Νυν εργάζομαι μετά τας μεγάλας ώρας...αψηφών πάντα κίνδυνον και παν συμφέρον μου και εν τούτοις έρχεται ο φίλτατος μου Αθανάσιος και μοι γράφει ότι «η Ψαροκώσταινα έχει διάθεσιν καλήν, αλλ' είνε πτωχή»! Γιγνώσκω καλώς ότι η φιλάτη μας πατρίς είνε πτωχή διά τούτο και ημείς ουδεμίαν συνδρομήν δε ζητούμεν παρ' αυτής, αλλ' ούτε τα δικαιώματά μας. Αλλά φίλτατε Αθανάσιε δείξον μοι παρακαλώ ένα υπάλληλον της Ψαροκώσταινας να χαρίση τον μισθόν. Ποίος πλούσιος υπουργός echάρισε τον μισθόν του; Ποίος πλούσιος πρόξενος έπραξε το αυτό; Πώς λοιπόν γράψατε τοιούτον γράμμαν εις τον Παμίκον εκτελούντα καθήκοντα ου μόνον ιατρού, αλλά νοσοκόμου, δούλου σχεδόν; Μόνον εις Παμίκος ηδύνατο να μη δεχθή αμοιβήν εργασίας επιπόνου εάν ευημέρει ολίγον, όχι πολύ και ουδείς άλλος. Ιδού σε προκαλώ ειπέ...αμοιβήν των εργασιών δε ζητώ, ζητώ μόνον μίαν υποστήριξιν μικράν μέχρις ότου συνέλθω⁷⁶⁵.

Και ο Χαρισιάδης συνεχίζει απαριθμώντας επεμβάσεις που είχε κάνει και αμοιβές που αντίστοιχα ποτέ δεν είχε λάβει. Από αυτόν τον κατάλογο αντιλαμβανόμαστε και το οικονομικό πλαίσιο της παροχής υγειονομικής περίθαλψης κατά την περίοδο της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα. Αναφέρονται σε αντίγραφο που έστειλε το προξενείο στο υπουργείο Εξωτερικών:

Βουλγάρους, την κατάσταση που χαρακτηρίστηκε «ειρηνοπόλεμος». Βλ. Βεργόπουλος, σελ. 24-29.

⁷⁶⁵ Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζγ', Μακεδονικά, Χαρισιάδης, 1 Φεβρουαρίου 1906.

Εν Γευγελή υδροκήλη 2½ λίρες
Εν Γευγελή εγχείρησις του γόνατος 1 λίρα
Εν Βοδενοίς εγχείρησις του βραχίονος 2 λίρες
Βασίλη στόματος 2 λίρες
Πλύσις του ωτός 3 λίρες
Εγχείρησις του ναύτου δια το ους 2 λίρες
Εγχείρησις Κρητός εις τον οφθαλμόν 3 λίρες
Εγχείρησις μαθητρίας οικοτροφείου 3 λίρες
Εγχείρησις Αλή Καβάση 1 ½ λίρες
Εγχείρισις τραύματος κεφαλής 2 λίρες
Εκ Γουμέντσας διδάσκαλος 0,2 λίρες
*Διαμονή εν Νιαούση επί 17 ημέρες προς 2 λίρας την ημέραν*⁷⁶⁶.

Από αυτόν τον κατάλογο συμπεραίνεται πως ο Χαρισιάδης χειρουργούσε ασθενείς όλων των ηλικιών και των δύο φύλων, από μαθήτριες, μέχρι μεγάλους σε ηλικία αντάρτες. Χειρουργούσε επίσης τραύματα κεφαλής, βραχίονες, ώτα, οφθαλμούς και υδροκήλες, δηλαδή έκανε όλα τα πιθανά χειρουργεία. Και ακόμη χειρουργούσε στη Θεσσαλονίκη, στη Γευγελή, στην Έδεσσα και στη Νάουσα, δηλαδή όπου τον καλούσαν ή τον έστελνε το Προξενείο.

Το 1906 παράλληλα με τους Ολυμπιακούς αγώνες που τελέσθηκαν στην Αθήνα, διοργανώθηκε και το Ε' Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο. Από την αφίσα του συνεδρίου πληροφορούμαστε πως από τους ιατρούς της Θεσσαλονίκης ο Π. Οικονόμου ανέπτυξε στη συνεδρία της Παρασιτολογίας, το θέμα *Περί ακτινομυκώσεως του ανθρώπου*, ενώ ο Χαρισιάδης στη συνεδρία της Γυναικολογίας, το θέμα *Περί της ηλεκτροθεραπείας εν τη Γυναικολογία*⁷⁶⁷.

Ο Χαρισιάδης αργότερα φυλακίστηκε από τις τουρκικές αρχές. Εγκαταστάθηκε ουσιαστικά εξόριστος στην Αίγυπτο, όπου διακρίθηκε και πάλι για εθνικούς αγώνες. Εκεί ο Χαρισιάδης είχε να αντιμετωπίσει την επιρροή των αλβανιστών μεταναστών από την Κορυτσά οι οποίοι είχαν διεισδύσει στην ελληνική παροικία. Σε επιστολή του προς το Στέφανο Δραγούμη, ο Χαρισιάδης γράφει *οι ενταύθα Αλβανοί και δη Κορυτσαίοι δυστυχώς αλβανίζουν πολύ και πολεμούσιν ημάς. Φοβούμαι μη με κακοποιήσουσι...*⁷⁶⁸ και προσθέτει ένα χρόνο αργότερα, *οι άρτι αφιχθέντες Αλβανοί μπέηδες εκήρυξαν*

⁷⁶⁶ Αυτ.

⁷⁶⁷ Βλ. Πανελλήνιο Συνέδριο, σελ. 80.

⁷⁶⁸ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 207/1.6, έγρ. 193, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο Δραγούμη, Κάιρο, 26 Δεκεμβρίου 1906.

πόλεμο και δη με απειλούν...⁷⁶⁹ εμέ τον εξόριστον εν τη χώρα των Φαραώ⁷⁷⁰.

Το 1909 ο Χαρισιάδης δέχθηκε το πλήγμα του θανάτου του πατρός του. Γράφει στο Δραγούμη Σεβαστέ προστάτα και φίλε, το άλγος το οποίον αισθάνομαι δια τον θάνατον του γηραιού πατρός μου του ελληνικωτάτην καρδίαν έχοντος επηύξησεν προχθές η παρουσία πολλών συναδέλφων μου εν τη υμετέρα εκκλησίαν εν τη εθνική ημών εορτήν, φέροντα διάφορα παράσημα τα οποία η πατρίς ημών αναξίως επέδωκε αυτοίς...και αφού αναφέρει τα περί της προσφοράς του στην πατρίδα κατά το 1886 και το 1897, προσθέτει πως τρία έτη εν Μακεδονία τελείως κατεστράφην, νυν εν Καϊρω αγωνίζομαι τον έσχατο αγώνα⁷⁷¹.

Μπορεί βέβαια να μην είχε πάρει έως τότε παράσημο από τις ελληνικές αρχές ο Χαρισιάδης, αλλά είχε την υποστήριξη των ελληνικών προξενικών αρχών στην Αίγυπτο. Σε μία επισκεπτήρια κάρτα του που διασώζεται καθώς τη απέστειλε στην οικογένεια Δραγούμη, ο Χαρισιάδης διαφημίζεται ως ιατρός των ελληνικών διπλωματικών αρχών:

Dr E. Harissiadis

Chirurgien-Gynécologue

Ex. Assistant des Hôpitaux de Paris

Médecin de l'Agence Diplomatique et du Consulat de Grèce

Place Ataba-Oel-Hadra H.

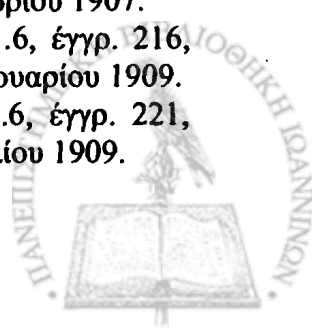
Consult 9-11 et 3-6, Telephone No 1232, Le Caire, le 22 Ju 1910.

Ιδιαίτερη είναι μία αναφορά στο Αρχείο του Ίωνος Δραγούμη για την εφημερίδα *Πρόμαχος*, της οποίας το απόκομμα αποστέλλει περιχαρής ο Χαρισιάδης στον εν Αθήναις φίλο και προστάτη του. Στις 6 Απριλίου 1910 η ελληνική εφημερίδα που κυκλοφορούσε στην Αίγυπτο και στο Σουδάν ασχολείται με τον ιατρό Χαρισιάδη, του οποίου πρωτοσέλιδα δημοσιεύει τη φωτογραφία με υπέρτιτλο Έλληνες επιστήμονες και την εξής λεζάντα: Χαίρομεν διότι επί λίαν τιμητική ευκαιρία δημοσιεύομεν σήμερον την εικόνα του συμπαθεστάτου και διαπρεπούς Ασκληπιάδου, προς ον ως εγράψαμεν χθες επίσημα συγχαρητήρια και ευχαριστήρια εκ μέρους του Υπουργείου

⁷⁶⁹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 207/1.6, έγγρ. 198, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο Δραγούμη, Κάιρο, 8 Δεκεμβρίου 1907.

⁷⁷⁰ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 207/1.6, έγγρ. 216, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο Δραγούμη, Κάιρο, 23 Φεβρουαρίου 1909.

⁷⁷¹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 207/1.6, έγγρ. 221, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο Δραγούμη, Κάιρο, 16 Απριλίου 1909.

διεβιβάσθησαν διότι διέγνωσεν αμέσως ανύποπτον κρούσμα πανώλους εντός του Καϊρου και ειδοποίησε περί τούτου τας αρχάς. Διά της διαγνώσεως ταύτης, ήτις μάλιστα εγένετο άνευ μικροβιολογικής εξετάσεως ο κ. Χαρισιάδης προσέφερε σπουδαιοτάτην εκδούλευσιν εις την δημόσιαν υγείαν και τον τόπον, υπερήφανοι δε πρέπει να είμεθα οι Έλληνες διότι ομογενής επιστήμων κατέκτησε και των επισήμων την ευγνωμοσύνην⁷⁷².

Στους Βαλκανικούς Πολέμους ο Χαρισιάδης υπηρέτησε ως λοχαγός-ιατρός. Η απόδοση τέτοιων βαθμών ήταν η συνήθης πρακτική τότε για τους διευθυντές «επισήμων κλινικών». Προφανώς ο όρος «επίσημος» αναφερόταν σε ιδιωτικές κλινικές αναγνωρισμένου κύρους⁷⁷³. Ο Χαρισιάδης τοποθετήθηκε στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Πετριτίου, μία από τις μεγαλύτερες εστίες της επιδημίας της χολέρας. Το νοσοκομείο είχε συνολική δυναμικότητα 150 κλινών. Νοσηλεύτηκαν 354 ασθενείς με ολική θνητότητα 19,8%. Εμβολιάστηκε το σύνολο του πληθυσμού (στον οποίο είχαν εμφανιστεί 100 κρούσματα χολέρας), ενώ ελήφθησαν τα κατάλληλα μέτρα υγιεινής. Σε ένα μόλις μήνα η επιδημία είχε εξαλειφθεί και ο Χαρισιάδης μετατέθηκε στο Α' Στρατιωτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, για να τον βρει το τέλος του πολέμου στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Καβάλας⁷⁷⁴.

Ο εκ Κορυτσάς ιατρός έλαβε μέρος στον Βορειοηπειρωτικό Αγώνα το 1914⁷⁷⁵. Χρημάτισε μάλιστα Δήμαρχος Κορυτσάς κατά το βραχύ διάστημα του ελευθέρου βίου της πόλης⁷⁷⁶. Στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ο Χαρισιάδης με την σύζυγό του Ασπασία, αδελφή του Γερμανού Καραβαγγέλη, έζησε στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρξε ένας από τους βασικούς χειρουργούς στο Θεαγένειο Νοσοκομείο⁷⁷⁷.

⁷⁷² Αωνύμου, Έλληνες Επιστήμονες, *Πρόμαχος*, 6/19 Απριλίου 1910. Το απόκομμα επισημάνθηκε συνημμένο στο Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Ενότητα Ι, Προσωπική Αλληλογραφία, Φ. 3, υποφ. 2, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Ίωνα Δραγούμη, 1910.

⁷⁷³ Βλ. Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης, σελ. 567.

⁷⁷⁴ Βλ. αυτ., σελ. 197, 422, 464 και 514.

⁷⁷⁵ Βλ. Σκενδέρης, σελ. 81-91 και Δήμα, σελ. 211-215 και 557.

⁷⁷⁶ Βλ. Μπαϊρακτάρης, σελ. 83-87.

⁷⁷⁷ Βλ. Πολυζωίδης, Μισός Αιώνας, σελ. 137.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20^ο

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των πηγών και τα νέα στοιχεία που ήλθαν στο φως, προκύπτουν αβίαστα ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την περίθαλψη κατά το Μακεδονικό Αγώνα, τη δράση του Υγειονομικού Σώματος, αλλά και τον ίδιο ακόμη το Μακεδονικό Ζήτημα.

1. Η περίθαλψη τραυματιών και ασθενών κατά το Μακεδονικό Αγώνα κρίνεται ικανοποιητική, εάν συνυπολογιστούν η μυστική φύση του Αγώνα και οι γεωμορφολογικές δυσχέρειες.
2. Τα αρχικά προβλήματα που αντιμετώπισε η ελληνική πλευρά κυρίως η σύλληψη τραυματιών από εχθρικές δυνάμεις και η μη έγκαιρη μετάβαση τραυματιών σε ιατρό, φάνηκε να αντιμετωπίζονται επιτυχώς με την πάροδο του χρόνου και την καλύτερη οργάνωση του Αγώνα σε όλα τα επίπεδα.
3. Η προσφορά των υγειονομικών επιστημόνων στην ελληνική προσπάθεια ήταν πολύπλευρη. Με υψηλό αίσθημα ευθύνης και ικανοποιητικό επιστημονικό επίπεδο οι Έλληνες ιατροί και φαρμακοποιοί αντεπεξήλθαν σε διάφορες δύσκολες καταστάσεις, ιατρικές και μη.
4. Ανάμεσα στους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού οι οποίοι στελέχωσαν τα ελληνικά ανταρτικά σώματα ή έδρασαν με άλλους ρόλους στη Μακεδονία, συγκαταλέγονται αξιωματικοί του Υγειονομικού Σώματος. Επίσης δεν ήταν λίγοι και οι Μακεδόνες οι οποίοι κατετάγησαν και σταδιοδρόμησαν στο Υγειονομικό Σώμα μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, στην ουσία συνεχίζοντας την πορεία που χάραξαν κατά την ένοπλη φάση του Αγώνα.

5. Πολλοί ήταν οι υγειονομικοί σχηματισμοί οι οποίοι έγιναν αρωγοί στην υπόθεση της περίθαλψης των Μακεδονομάχων, αλλά και του άμαχου πληθυσμού. Οι ανθυπίατροι που υπηρετούσαν στις παραμεθόριες μονάδες, οι νέοι ιατροί που στελέχωναν τα στρατιωτικά νοσοκομεία και τα υψηλόβαθμα μέλη της Α.Σ.Υ.Ε., όλοι από τη δική τους θέση συνεισέφεραν ό,τι απαιτούσαν οι περιστάσεις, ειδικά στο μακεδονικό έδαφος.
6. Όλα τα προηγούμενα δεν θα ήταν δυνατό να συμβούν σε ένα εχθρικό περιβάλλον ή έστω με ουδέτερους κατοίκους. Ανατρέπονται επομένως οι ισχυρισμοί των ιστορικών του κράτους των Σκοπίων περί «ιατρών Μακεδόνων και μόνο λίγων Ελλήνων ιατρών προπαγανδιστών».

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908), διεξήχθη ένας ακήρυκτος ανταρτοπόλεμος εναντίον Βουλγάρων και Τούρκων. Η υγειονομική περίθαλψη παρουσίασε ιδιαιτερότητες, όπως τη μυστικότητα στις διακομιδές και στις νοσηλείες και τις δυσχέρειες στην προσβασιμότητα και στη διαθεσιμότητα των υγειονομικών σχηματισμών. Οι ειδικές κλιματολογικές συνθήκες σε συνδυασμό με τη δυσχερή από πλευράς υγιεινής κατάσταση των μακεδονικών πληθυσμών, έπαιξαν επίσης σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση των δυσκολιών που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Το προσωπικό που επωμίστηκε το δύσκολο αυτό έργο ήταν ένα άθροισμα ιατρών, φαρμακοποιών, κτηνιάτρων, νοσηλευτών, εμπειρικών ιατρών οι οποίοι με τη βοήθεια των μαχητών, αλλά και του συνόλου των απλών Μακεδόνων έφεραν σε πέρας ένα σημαντικό υγειονομικό έργο.

Οι καλά εκπαιδευμένοι, πολλές φορές στην Ευρώπη, ιατροί, με σημαντική συμμετοχή στα κοινοτικά και εκπαιδευτικά δρώμενα, με επιφανή θέση στην οθωμανική κοινωνία, βοήθησαν όχι μόνο σε επίπεδο παροχής υπηρεσιών υγείας, αλλά και στην τόνωση του εθνικού φρονήματος των γηγενών πληθυσμών οι οποίοι ήταν στόχος της βουλγαρικής προπαγάνδας. Όπως είναι φυσικό, αυτές οι δύο επιμέρους δραστηριότητες συχνά αλληλεπικαλύπτονταν ή αλληλοσυμπληρώνονταν. Οι φαρμακοποιοί συνεισέφεραν στο ίδιο, επίσης, διπλό επίπεδο, καθώς τα απαραίτητα φάρμακα κατασκευάζονταν και διακινούνταν σε φαρμακεία που πολλές φορές μετατρέπονταν σε επιτελικά κέντρα του Αγώνα. Τα νοσηλευτικά καθήκοντα άσκησαν εκπαιδευμένοι νοσηλευτές, αντάρτες, μοναχοί, απλοί χωρικοί ή γυναίκες οι οποίες φιλοξενούσαν τραυματίες αντάρτες. Όλοι αυτοί εκπαιδεύονταν ταχύτατα από τους ιατρούς του Αγώνα. Δεν είναι αμελητέα και η προσφορά των εμπειρικών ιατρών οι οποίοι ήταν αρκετοί τότε στη Μακεδονία.

Με πολλές ελλείψεις σε υγειονομικό υλικό και με σοβαρές δυσκολίες πρόσβασης στα νοσηλευτικά ιδρύματα του μακεδονικού χώρου, ήταν αναμενόμενο οι διακομιδές να καταλήγουν συχνά σε νοσοκομεία στο τότε ελεύθερο ελληνικό κράτος. Μέσα από τα απομνημονεύματα και τις διηγήσεις των ιδίων των Μακεδονομάχων σκιαγραφείται μία όχι πάντοτε επιτυχής πορεία των διακομιδών προς μεγάλα αστικά κέντρα, με πολλές περιπέτειες και απώλειες. Μεταμφιέσεις, χρήση σιδηροδρόμου, κάρων, αυτοσχέδιων φορείων

και των χειρών των ανταρτών εναλλάσσονταν ως μέσα διακομιδών. Ωστόσο στην πορεία του χρόνου, από την εμβρυϊκή οργάνωση του 1904 η ελληνική παράταξη με διαρκείς τροποποιήσεις και βελτιώσεις στις μεθόδους της έφθασε στην αποτελεσματική σε υγειονομικό επίπεδο χρονιά του 1908. Από τις προξενικές πηγές προκύπτει η ύπαρξη ενός άλλου ρεύματος διακομιδών το οποίο αφορούσε αμάχους τραυματίες ή και ασθενείς ακόμη οι οποίοι προσέτρεχαν στην ελληνική οργάνωση αναζητώντας βοήθεια ή σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν βασικά στελέχη στον Αγώνα. Η σημασία αυτού του δεύτερου ρεύματος ήταν εξίσου σπουδαία στην ανύψωση του ηθικού των Ελλήνων της Μακεδονίας και σοβαρό πλεονέκτημα στη διεκδίκηση των αμφισβητούμενης εθνικής ταυτότητας κατοίκων.

Σε επίπεδο συνθηκών υγιεινής ειδικά στη Δυτική Μακεδονία, το ορεινό έδαφος και το ηπειρωτικό κλίμα καθιστούσαν ιδιαίτερα δύσκολη τη διαβίωση ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες. Γενικά, η διαβίωση στην ύπαιθρο χώρα, η μη κατάλληλη διατροφή και ένδυση, στις αρχές του Αγώνα, αποτέλεσαν πρόβλημα για τα ελληνικά ανταρτικά σώματα.

Σε μία κατά ιατρικές ειδικότητες εξέταση της υγειονομικής περιθαλψης προκύπτει μία μεγάλη συχνότητα χειρουργικών περιστατικών (τραυματισμοί από πυροβόλα όπλα, κατάγματα, διαστρέμματα, βουβωνοκήλες, εγκαύματα κ.ά.), τα οποία αντιμετωπίστηκαν σχετικά επιτυχώς. Στα παθολογικά περιστατικά δεσπόζει η ελονοσία με τη θεραπεία να είναι η συνεχής χορήγηση κινίνης και ακολουθούν οι αθεράπευτοι τότε ρευματισμοί και οι τροφικές δηλητηριάσεις. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη πολλών ψυχιατρικών διαταραχών που ουσιαστικά δεν επιδέχονταν θεραπείας. Οι ιατροδικαστικές πράξεις ήταν άφθονες, αφού φόνοι και βασανιστήρια γίνονταν σε καθημερινή σχεδόν βάση.

Στο Μακεδονικό Αγώνα συμμετείχαν μόνιμοι και έφεδροι αξιωματικοί του Υγειονομικού Σώματος του Ελληνικού Στρατού οι οποίοι εθελοντικά προσέφεραν στην υγειονομική προετοιμασία των ανταρτών, στην αντιμετώπιση των απωλειών υγείας, στην επιτέλεση οργανωτικών και κατασκοπικών καθηκόντων σε αστικά κέντρα της Μακεδονίας, ή ακόμη και με τη συμμετοχή τους σε ανταρτικά σώματα με ιδιότητα μαχητού, ακόμη και αρχηγού. Ο Αργύριος Κιτάνος, ο Ιωάννης Παπαβασιλείου, ο Δαυίδ Σιακκής, ο Άγγελος Σακελλαρίου και ο Γεώργιος Τόμπρας είναι οι πλέον διακριθέντες. Ειδική μνεία οφείλεται στους ιατρούς που υπηρέτησαν στην τότε ελληνοτουρκική μεθόριο και στους ιατρούς που από τα στρατιωτικά

νοσοκομεία των Αθηνών και την Α.Σ.Υ.Ε., έδωσαν τη δική τους μάχη στα μετόπισθεν.

Οι αξιομνημόνευτες προσωπικές διαδρομές αναδεικνύουν τη στρατιωτική και επιστημονική δράση του συνόλου του υγειονομικού σώματος. Αν μέχρι σήμερα τον όρο «Μακεδονικός Αγώνας» καλύπτει το τρίπτυχο παπάς-δάσκαλος-αντάρτης, έρχεται τώρα και ο ιατρός να καταλάβει τη θέση που του αξίζει, ειδικά ο υγειονομικός αξιωματικός. Κι αν το υγειονομικό σώμα λειτούργησε άψογα στον ατυχή πόλεμο του 1897, στους Βαλκανικούς Πολέμους και στη Μικρασιατική Εκστρατεία, έρχεται τώρα να καταλάβει τη θέση που του αξίζει και στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα.

Title: The sanitary care during the armed phase of the Macedonian Struggle (1904-1908) and the actions of the Greeks medical officers, lifers or reservists, who took part in the Macedonian Struggle.

Author: Dafoulis Pavlos

Summary

During the armed phase of the Macedonian Struggle (1904-1908), an undeclared guerilla war took place between Greeks, Bulgarians and Turks. The sanitary services had to face several difficulties, such as the secrecy of medical attendance and transport. The battle injuries had serious problems on accessing the Sanitary Services, which were not always available. The special climatologic conditions combined with the poor hygiene of the Macedonian people, were additional predicaments. The personnel that shouldered this demanding mission were doctors, pharmacists, veterinary surgeons, nurses and empirics. All these, teamed up with single fighters or civilians in some cases.

Doctors were well trained mainly in European countries. They participated in community's life and education. Undoubtedly doctors were eminent members of the society in the Ottoman Empire. So, they helped not only by providing sanitary services, but by upraising the national morale of the locals who were the target of the Bulgarian propaganda too. The mentioned kind of help that doctors offered many times could not be distinguished. The pharmacists offered in the same double level. Secret meetings and exchange of information took place in the pharmacies, as well as drugs' making and trading. Nursing was a duty of trained nurses, guerrillas, monks, villagers or women who accommodated patients or injured. Usually doctors trained the staff that had nursing duties. The great number of empirics in Macedonia, at that era, cooperated in this medical effort.

As there was a shortage of sanitary material and many problems occurred on accessing the Sanitary Services, health casualties were mostly transported to free Greece's hospitals. Troubles and failures in adventurous transportations are mentioned in Macedonian Struggle's fighters' memoirs. Greek fighters, sometimes disguised, used railways, wagons and stretchers in their transportations. From the 1904's primitive situation the Greek's side

Sanitary Service improved its organization and effectiveness in 1908. In diplomatic sources a second category of medical transportations is found. Patients or injured Macedonians, people who did not entered in the armed Struggle, were transported to Greece. This category of transportations was very important in morale's upraise and to gain the trust of locals with no steady national identity.

Malaria was the major medical problem, especially for the fighters of Giannitsa Lake, the famous "Baltos", who also suffered from rheumatisms. In Western Macedonia, a mountainous territory, the continental climate made hard the living conditions, especially in winter. Generally, the guerillas outdoors living and the improper nutrition and clothing caused serious problems in men's health.

The surgical cases (wounds from guns, fractures, twists, inguinal hernia, burns etc.) were very often well treated. For malaria's treatment (the major problem for internal medicine) quinine was prescribed, even with a preventive rationale. Rheumatisms and trophy poisonings had no effective treatment. It should be mentioned that there were many psychiatric disorders, having no therapy, at that time. The forensic medicine was important, as torturing and killings were extremely often.

Greeks medical officers, lifers or reservists, took part in the Macedonian Struggle. They were responsible for doing sanitary preparations of the guerilla groups, for facing up the health casualties, for organizing the locals or even spying. Sometimes they joined the guerilla groups as simple fighters or as captains. Argirios Kitanos, Ioannis Papabasiliou, David Siakki, Aggelos Sakelariou and Georgios Tobras are the most significant. A revealing role was played by army doctors of the infantry units of the borders and by the doctors that constituted the Highest Army Sanitary Commission in Athens.

The memorable personal processes enlighten the military and scientific actions undertaken of the whole Greek Army Medical Corp. Till today, the term Macedonian Struggle is covered from the triple: priest, teacher and fighter. Now doctor, (specifically the medical military officer), comes to take his place next to them, a place that belongs to him. Till today the Greek Army's Sanitary Service was qualified for an excellent function at the war of 1897 between Greece and Turkey and at the Balkan Wars (1912-13). Now, the Greek Army Medical Corp can be qualified for its offer in the Macedonian Struggle too.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχείο Ανωτάτης του Στρατού Υγειονομικής Επιτροπής (ΑΣΥΕ)

Τόμοι αποφάσεων Α.Σ.Υ.Ε., 6-12, έτη 1904 –1909.

Αρχείο Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ)

Αρχειοθήκη '92 - Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος (ΑΜΑ)

Φ. 1δ', Κιτάνος Α., Η Βλάχα και τα φάρμακα.

Φ. 1δ', Κιτάνος Α., Το ανθελληνικό συλλαλητήριο της Μπογδάντσης.

Φ. 1δ', Κιτάνος Α., Υπόμνημα επί της δράσεως μου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα.

Φ. 1δ', Κιτάνος Α., 25 Μαρτίου-Μπάχοβο.

Φ. 1στ', Έκθεσις Κ. Μπουκουβάλα.

Φ. 1στ', Έκθεσις Αθ. Μπούα (Σπυρομήλιου).

Φ. 2στ', Βιογραφικόν σημείωμα Ανθυποφαρμακοποιού Τόμπρα Γ. (Ρουπακιάς).

Φ. 5β', Έκθεσις Μ. Σάπκα.

Φ. 7γ', Πίσσας προς Δαγκλή, 31 Οκτωβρίου 1908.

Φ. 7γ', Δαγκλής προς Υπουργό Εξωτερικών, 31 Οκτωβρίου 1908.

Φ. 7γ', Μαράς προς Δαγκλή, 20 Σεπτεμβρίου 1909.

Φ. 13η', Εξαδάκτυλος Α., Εγκλήματα Βουλγάρων.

Φ. 31, Πρεσβεία Λονδίνου.

Φ. 407γ', Πρακτικά Εθνικής Εταιρίας, 9/5/1900.

Φ. 1612α'1, Έκθεσις των κατ' αμφοτέρους τους πολέμους πεπραγμένων. Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας των μετόπισθεν Μακεδονίας.

Δεμέστιχας = Δεμέστιχας Ι., Απομνημονεύματα, (ανέκδοτο).

Καμμώνας = Καμμώνας Ν., Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος (ανέκδοτο).

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων 1896-1901, Συνεδρίασις 4^{ης}
Δεκεμβρίου 1900.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη

- Φ. 207/1.6, έγγρ. 193, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο
Δραγούμη, Κάιρο, 26 Δεκεμβρίου 1906.
- Φ. 207/1.6, έγγρ. 198, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο
Δραγούμη, Κάιρο, 8 Δεκεμβρίου 1906.
- Φ. 207/1.6, έγγρ. 199, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο
Δραγούμη, Κάιρο, 25 Ιουλίου 1908.
- Φ. 207/1.6, έγγρ. 216, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο
Δραγούμη, Κάιρο, 23 Φεβρουαρίου 1909.
- Φ. 207/1.6, έγγρ. 221, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Στέφανο
Δραγούμη, Κάιρο, 16 Απριλίου 1909.
- Φ. 207/1.7, έγγρ. 243, Μιχαήλ Σάπκας προς Στέφανο Δραγούμη,
Λάρισα, 16 Αυγούστου 1906.
- Φ. 208/1.3, έγγρ. 161, Γεώργιος Διδασκάλου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γεννιτσά, 25 Αυγούστου 1906.
- Φ. 208/1.3, έγγρ. 177, Γεώργιος Διδασκάλου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γεννιτσά, 28 Ιανουαρίου 1908.
- Φ. 208/1.3, έγγρ. 184, Εμμανουήλ Ζωγράφος προς Στέφανο
Δραγούμη, Γεννιτσά, 28 Αυγούστου 1908.
- Φ. 208/1.3, έγγρ. 186, Εμμανουήλ Ζωγράφος προς Στέφανο
Δραγούμη, Γεννιτσά, 10 Σεπτεμβρίου 1908.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 207, Νικόλαος Ευγενιάδης προς Στέφανο Δραγούμη,
Θεσσαλονίκη, 1 Δεκεμβρίου 1900.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 208, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 6 Φεβρουαρίου 1901.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 209, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 15 Φεβρουαρίου 1901.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 210, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 25 Φεβρουαρίου 1901.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 211, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 2 Μαρτίου 1901.

- Φ. 208/1.4, έγγρ. 216, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 9 Ιουνίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 217, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 10 Ιουλίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 218, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 31 Ιουλίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 221, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 18 Σεπτεμβρίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 222, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 12 Σεπτεμβρίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 223, Άγγελος Σακελλαρίου προς Στέφανο
Δραγούμη, Γουμέντζα, 20 Σεπτεμβρίου 1903.
- Φ. 208/1.4, έγγρ. 276, Αναστάσιος Σακελλαρίου προς Ξ.
Κωνσταντινίδη, 15 Οκτωβρίου 1904.

Αρχείο Ίωνος Δραγούμη
Ενότητα Ι, Προσωπική Αλληλογραφία.

- Φ. 3.2, Χαρισιάδης Επαμεινώνδας προς Ίωνα Δραγούμη, Κάιρο, 22
Ιουνίου 1910.
- Φ. 7.6, Παντελής Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 27
Σεπτεμβρίου 1907.
- Φ. 7.6, Παντελής Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 16
Αυγούστου 1912.
- Φ. 7.6, Παντελής Λεφάκης προς Ίωνα Δραγούμη, Άνδρος, 1
Φεβρουαρίου 1915.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 1
Δεκεμβρίου 1899.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 14
Ιουλίου 1900.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 20
Αυγούστου 1900.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 7
Σεπτεμβρίου 1905.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 11
Ιανουαρίου 1906.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 3
Μαΐου 1906.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 13
Ιανουαρίου 1907.

- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 4 Ιουλίου 1907.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 30 Αυγούστου 1907.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 18 Οκτωβρίου 1907.
- Φ. 10.4, Άγγελος Σακελλαρίου προς Ίωνα Δραγούμη, Γουμέντζα, 24 Δεκεμβρίου 1907.

Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη

- Φ. 100.1, έγgr. 11, Μαρία, χήρα Αγγέλου Σακελλαρίου προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήναι, Νοέμβριος 1927.

Διπλωματικό - Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ)

- Φ. Προξενία Μακεδονίας, Λογοθέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, αρ. 1256, 27 Σεπτεμβρίου 1883.
- Φ. Προξενία Μακεδονίας, Δοκός προς Υπουργείο Εξωτερικών, Μοναστήρι, αρ. 423, 11 Οκτωβρίου 1884.
- Φ. Προξενία Μακεδονίας, Δοκός προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, αρ. 1077, 31 Οκτωβρίου 1891.

Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.)

- Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας = Αρχείο Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα.
- Γύπαρης, Αναμνήσεις = Αρχείο Π. Γύπαρη, Προσωπικαί Αναμνήσεις.

Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης

- Πρακτικά Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης 1890-1899.
- Πρακτικά Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης 1899-1906.

Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη

Αρχείο Παύλου και Ναταλίας Μελά, Φ. 176, έγγρ. 157.

Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα (Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. / Μ.Μ.Α.)

- Φ. 1900-1901, ΑΑΚ/Γ', Προξενία, Γεώργιος Α', Περί εγκρίσεως δαπανών, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1901.
- Φ. 1905, ΑΑΚ/Β', Προξενείο Θεσσαλονίκης, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, 21 Ιουνίου 1905.
- Φ. 1905, ΑΑΚ/Α', Προξενείο Μοναστηρίου προς Υπουργείο Εξωτερικών, έγγρ. 623, 16 Ιουλίου 1905.
- Φ. 1905, (ΑΑΚ'), Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. πρ. 2515, Θεσσαλονίκη, 8 Ιανουαρίου 1906.
- Φ. 1905, (ΑΑΚ'), Προξενείο Θεσσαλονίκης, αρ. πρ. 2551-6, Θεσσαλονίκη, 21 Φεβρουαρίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Προμηθεύς προς Γεώργιο, 21 Φεβρουαρίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Τόμπρας προς Υποπλοίαρχο, Περί ενδυμάτων, 17 Μαρτίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Απόδειξις παρά Κέντρου Αθηνών, 12 Απριλίου 1908.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Απόδειξις παρά Κέντρου Αθηνών, 21 Απριλίου 1908.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Αθανάσιος προς Γιώργο, 21 Μαΐου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β προς Κέντρο Α, 7 Ιουλίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/ΚΑ', Επίκουρος Επιτροπή, Λάμπρος Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, έγγρ. 383, Θεσσαλονίκη, 15 Ιουλίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Μοσχοβίτης Ιωάννης, Υπόμνημα εξόδων σώματος, αρ. πρ. 55, Καλαμπάκα, 13 Αυγούστου 1905.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β προς Κέντρο Α, 18 Αυγούστου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Οικονομίδης προς Καλαποθάκη, αρ. πρ. 148, Τρίκαλα, 31 Αυγούστου 1905.

- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Αθανάσιος προς Κέντρο Α, 18 Σεπτεμβρίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, Περί δράσης ελληνικών σωμάτων και αγοράς κτημάτων, 23 Νοεμβρίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Κέντρο Β3 προς Κέντρο Α, 29 Νοεμβρίου 1906.
- Φ. 1906, ΑΑΚ/Δ', Αλληλογραφία Καλαποθάκη, Τόμπρας προς Γενικό Κέντρο, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1906.
- Φ. 1907, Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιανουάριος - Ιούνιος), Παρθένιος προς Σκουζέ, Θεσσαλονίκη, 3 Απριλίου 1907.
- Φ. 1907 ΑΑΚ/ΙΘ', Εκπαιδευτικά Μακεδονίας, Κορομηλάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 170, Θεσσαλονίκη, 4 Ιουνίου 1905.
- Φ. 1907, Προξενείο Θεσσαλονίκης (Ιούλιος-Δεκέμβριος), Κοντογούρης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 486, 15 Ιουλίου 1907.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζγ', Μακεδονικά, Χαρισιάδης Ε., 1 Φεβρουαρίου 1906.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Αλεξανδρόπουλος προς Σκουζέ, αρ. πρωτ. 94, Θεσσαλονίκη, 15 Φεβρουαρίου 1908
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Η', Μακεδονικός Αγών Β', Διπλότυπον εισπράξεως Νευρολογικής Κλινικής Αιγινήτειου Νοσοκομείου, 10 Απριλίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Κανελλόπουλος προς Υποπροξενείο Καβάλας, αρ. πρωτ. 572, Θεσσαλονίκη, 21 Ιουνίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Πολυχροσιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 409, Καβάλα, 23 Ιουνίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Κανελλόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 549, Θεσσαλονίκη, 27 Ιουνίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Γ', Προξενικά Θεσσαλονίκης, Σουλεϊμάν προς Κέντρο Αθηνών, 25 Σεπτεμβρίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Παρμενίων προς Κέντρο Β, αρ. πρωτ. 196, 13 Ιουνίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Λεφάκης Παντελής προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 5 Σεπτεμβρίου 1908.
- Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Λεφάκης Παντελής προς Ίωνα Δραγούμη, Δεδέαγατς, 9 Σεπτεμβρίου 1908.

Φ. 1908, ΑΑΚ/Ζ', Μακεδονικός Αγών, Επιστολή Χαρισιάδη προς Πρόξενο, Θεσσαλονίκη, 27 Σεπτεμβρίου 1908.

Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ', Κέντρο Λαρίσης, Παπαγακής προς Παναγιώτη, Λάρισα, 2 Απριλίου 1908.

Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ' Κέντρο Λαρίσης, Κυδώνης, προς Πίσσα, 7 Νοεμβρίου 1908.

Φ. 1908, ΑΑΚ/ΣΤ', Ζ' Κέντρο Λαρίσης, Κυδώνης, Περί Νεοτούρκων και δράσης ελληνικών εθνικών κέντρων, 19 Δεκεμβρίου 1908.

Φ. 1908, ΑΑΚ/Η', Μακεδονικός Αγών, Περί της τοποθέτησεως αξιωματικών σε θέσεις πρακτόρων, 29 Ιουλίου 1908.

Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων/Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΥΣΑ)

Ατομικό Βιβλιάριο Αξιωματικού Ιωάννου Παπαβασιλείου.

Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου

Λεύκωμα Αξιωματικών Στρατού Ξηράς 1915.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ - ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Ακρόπολις, ετών 1896-1908.
Εμπρός, ετών 1904-1908.
 Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν, 1909.
 Ημερολόγιο της Υγείας, 1901.
Νέο Άστυ, έτους 1903.
 Πανσερραϊκό Ημερολόγιο, 1993-1994.
Πρόμαχος, έτους 1910.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ακαδημαϊκή Ιατρική, 1975.
 Αριστοτέλης, 1957- 1960.
 Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 1997.
 Αρχεία Ιατρικής, 1905-1914.
 Ασκληπιός, 1861.
 Γαληνός, 1998.
 Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, 1986.
 Δέλτος, 1992-2004.
 Ελληνικά, 1990.
 Ελληνική Ιατρική, 1985-1996.
 Ενημέρωση, 2000.
 Επτά Ημέρες, (Ενθετο Καθημερινής), 2004.
 Θρακικά, 1929-1935.
 Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων, 1979-2000.
 Ιατρική Εφημερίς του Στρατού, 1890-1897.
 Ιατρική Πρόοδος, 1897-1906.
 Μακεδονικά, 1983-1991.
 Μακεδονικός Αγών, 1929-1930.
 Materia Medica Greca, 1984.
 Οδοντιατρικό Βήμα, 2004.
 Παρατηρητής, 1994.
 Σερραϊκά Χρονικά, 1963.
 Τρικαλινά, 1981.
 Φαρμακευτικός Κόσμος, 2004.
 Φίλιππος, 1998-2004.
 Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησης, 1902-1909.

ΒΙΒΛΙΑ - ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΑΡΘΡΑ

Έλληνες συγγραφείς

Αγγελόπουλος Α., *Αι ξέναι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1973.

Αδαμίδης, Βλαχάκης = Αδαμίδης Α., *Ο Αντώνιος Βλαχάκης και η μάχη στην Οσνίτσανη (7-5-1906)*, Θεσσαλονίκη, 1985.

Αδαμίδης, Λούκας = Αδαμίδης Α., *Καπετάν Λούκας Κόκκινος - ο Λεοντόκαρδος Μακεδονομάχος*, Θεσσαλονίκη, 1986.

Αδαμίδης, Σιδέρης = Αδαμίδης Α., *Ο Μακεδονομάχος οπλαρχηγός Ισίδωρος Σιδέρης και το ημερολόγιό του*, Θεσσαλονίκη, 1988.

Ακρίβος = Ακρίβος Σ., *Δράσις του υπό τον Στέφανο Μάλλιο ανταρτικού σώματος εν Μακεδονία*, *Μακεδονικός Αγών*, 6, 1929, σελ. 7-10.

Αναγνωστίδου Α., *Η κοινωνική ιατρική της Ελληνικής εθνότητας της Κωνσταντινούπολης 1839-1922*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1993.

Ανεστόπουλος = Ανεστόπουλος Α., *Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, Θεσσαλονίκη, τ. Α', 1965 και τ. Β', 1969.

Αντωνόπουλος = Αντωνόπουλος Γ., *Η στρατιωτική ιατρική παρ' ημίν από το 1821 μέχρι το 1928*, Τύποις Γ. Κασίμη και Σια, Εν Αθήναις, 1935.

Αωνύμου, Νεκρολογίαι = Αωνύμου, Νεκρολογίαι. Ο στρατιωτικός ιατρός Σιακκής, *Μακεδονικός Αγών*, 14, 1930, σελ. 9-10.

Αωνύμου, Πραντούνας = Αωνύμου, Χρήστος Πραντούνας, *Μακεδονικός Αγών*, 5, 1929, σελ. 6-7.

Αωνύμου, Το Προσωπικόν = Αωνύμου, Το προσωπικόν της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Στρατού, του Στόλου και του Ερυθρού Σταυρού κατά τον Ελληνοτουρκικόν πόλεμον του 1912-1913, *Αρχεία Ιατρικής*, 1-2, 1914, σελ. 10-16 και 3, 1914, σελ. 10-16.

Αποστολίδης = Αποστολίδης Κ., *Τα Ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητος*, *Θρακικά*, 2, 1929, σελ. 94-121.

Αργυρόπουλος Π., *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1957.

Ασημής = Ασημής Ν., *Μαχόμενοι ιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, *Ελληνική Ιατρική*, 4, 1996, σελ. 366-368.

Αυγερινού = Αυγερινού Μ., *Μακεδονικά απομνημονεύματα*, εκδόσεις Το Κράτος, Εν Αθήναις, 1914.

Αυλάμη = Αυλάμη Χ., *Τα απομνημονεύματα του Μακεδονικού Αγώνα ως ιστορική πηγή*, (ανέκδοτο), Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α., 1992.

Βαβαρέτος = Βαβαρέτος Γ., *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες. Οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί από το Ζαγόρι*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1972.

Βαγιακάκος = Βαγιακάκος Δ., *Η συμβολή της Μάνης εις τον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908*, Αθήναι, 1986.

Βακαλόπουλος, Βόρειος Ελληνισμός = Βακαλόπουλος Κ., *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894). Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1983.

Βακαλόπουλος, Ένοπλος Αγώνας = Βακαλόπουλος Κ., *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908), Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 1999.

Βακαλόπουλος, Μακεδονία = Βακαλόπουλος Κ., *Μακεδονία και Τούρκοι, 1830-1878*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1987.

Βακαλόπουλος, Νεότουρκοι = Βακαλόπουλος Κ., *Νεότουρκοι και Μακεδονία, 1908-1912*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1988.

Βακαλόπουλος, Παραμονές = Βακαλόπουλος Κ., *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 1999.

Βαρβαρούσης = Βαρβαρούσης Α., *Ιστορία της Ορθοπαιδικής*, Παριζιάνου, Αθήνα, 2001.

Βάρδας, 1904-1905 = Τσόντος-Βάρδας Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1905*, τ. Α', επιμ. Πετσίβας Γ., εκδόσεις Πετσίβας, Αθήνα, 2003.

Βάρδας, 1906 = Τσόντος-Βάρδας Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1906*, τ. Β1, επιμ. Πετσίβας Γ., εκδόσεις Πετσίβας, Αθήνα, 2003.

Βάρδας, 1907 = Τσόντος-Βάρδας Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1907*, τ. Β2, επιμ. Πετσίβας Γ., εκδόσεις Πετσίβας, Αθήνα, 2003.

Βαρέλλα Ε., *Ιατρικής Επιστήμης ιαματοφόροι επίνοιοι - Υγειονομικά της Θεσσαλονίκης και του Άθω στους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία*, Τροχαλία, Αθήνα, 1998.

Βασιλικό Διάταγμα = Βασιλικό Διάταγμα, *Περί συστάσεως σχολείου Νοσοκόμων, Ασκληπιός*, 6, 1861, σελ. 46.

Βεργόπουλος = Βεργόπουλος Κ., Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, τ. ΙΔ', σελ. 24-29.

Βερέμης = Βερέμης Α., Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειες του, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, τ. ΙΔ', σελ. 254-257.

Βιαγκίνης, Φασανέλης = Βιαγκίνης Ι., Φασανέλης Ι., *Υγιεινή των νέων*, Εστία, Αθήναι, 1895.

Βλαβιανός, Πανάς = Βλαβιανός Σ., Φώτιος Πανάς, *Ψυχιατρική και Νευρολογική Επιθεώρησις*, Ε', 1903, σελ. 2.

Βλαβιανός, Αλκοολισμός = Βλαβιανός Σ., *Αλκοολισμός*, εκδόσεις Κράτος, Αθήνησι, 1907.

Βλαδίμηρος = Βλαδίμηρος Λ., *Το Υγειονομικό στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λογοθέτης, Αθήνα, 1997.

Βλαδίμηρος, Ριζόπουλος = Βλαδίμηρος Λ., Ριζόπουλος Α., *Ιατρική και Διαφήμιση στην Ελλάδα*, Επτάλοφος Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα, 1992.

Βλάχου = Βλάχου Ε., *Η παιδεία εις τας Τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, Αθήναι, 1935.

Βρίτσιος = Βρίτσιος Αρ., Οι ιατροί του Μακεδονικού Αγώνα εις την ευρυτέραν περιοχήν της Θεσσαλονίκης, στο *Η Ιστορία της Ιατρικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης*, Κ.Ι.Θ. - Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 219-227.

Γερουλάνος = Γερουλάνος Μ., *Αναμνήσεις 1867-1957*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995.

Γερουλάνος, Brindler = Γερουλάνος Σ., Brindler R., *Τραύμα-πρόκληση και φροντίδα του τραύματος στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μαυρουδής Α., Δεληκάρη Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1998.

ΓΕΣ/ΔΙΣ = Πασχαλίδου Ε., *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη 1904-1908*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1998.

Γεωργιάδης = Γεωργιάδης Ν., *Όσα έγγραφα στο Μοναστήρι 1903-1912*, Θεσσαλονίκη, 1984.

Γεωργίου Χ., *Ο Γέρμας και τα γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνος*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (στο εξής Ε.Μ.Σ.), Θεσσαλονίκη, 1966.

Γιαννακάκος Ραζέλος Γ., *Οι εθελοντικοί αγώνες της Μάνης δια την ελευθερίαν 1840-1940*, Αθήναι, 1950.

Γκόνης Γ., *Βασικές αρχές Τραυματιολογίας και Χειρουργικής Πολέμου*, Λίτσας, Αθήνα, 1997.

Γοβατζιδάκης = Γοβατζιδάκης Δ., Η συμβολή των Κρητών στον Μακεδονικό Αγώνα, στο *Μακεδονικός Αγώνας, Διαλέξεις για τα 80 χρόνια*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 45-60.

Γονατάς = Γονατάς Σ., *Απομνημονεύματα Στυλιανού Επ. Γονατά (1897-1957)*, Αθήναι, 1958.

Γούναρης, Βουλευτές = Γούναρης Β., Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία, *Ελληνικά*, 41, 1990.

Γούναρης, Γουδί = Γούναρης Β., Από τη Μακεδονία στο Γουδί, δραστηριότητες των Μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909), *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 29, 1986, σελ. 186-187.

Γούναρης, Καούδης = Γούναρης Β., επιμ., *Φθινόπωρο του 1904 στη Μακεδονία. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Μακεδονομάχου Ευθύμιου Καούδη*, Μ.Μ.Α., Θεσσαλονίκη, 1992.

Γούναρης, Μελάς = Γούναρης Β., Το μοιραίο δεκαήμερο, στο *Παύλος Μελάς. Ένας αιώνας μνήμης, Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 17 Οκτωβρίου 2004, σελ. 14-18.

Γούναρης, Φωτογραφίες = Γούναρης Β., *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, Έφεσος, Αθήνα, 2001.

Γουργιώτη Λ., *Ιατροί στη Λάρισα κατά το 19^ο αιώνα*, Σπαρμός, Κέρκυρα, 1993.

Γρηγοράς = Γρηγοράς Γ., *Ιστορία Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2000.

Γυπαράκης Α., *Κρήτες Μακεδονομάχοι 1903-1908*, Αθήνα, 1976.

Γύπαρης, Αναμνήσεις = Ι.Μ.Χ.Α., Αρχείο Π. Γύπαρη, Προσωπικά Αναμνήσεις.

Δαγκλής Π., *Αρχείον Στρατηγού Δαγκλή*, τ. Α'-Β', εκδόσεις Κλεισιούνη, Αθήνα, 1965.

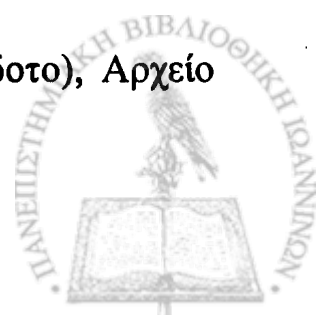
Δαουκλιώτης, Ένοπλος Δράσις = Δαουκλιώτης Ε., Εκ της εν τη Λίμνη Γενιτσών ενόπλου κατά των Βουλγάρων δράσεως, *Μακεδονικός Αγών*, 7, 1929, σελ. 15.

Δαουκλιώτης, Νεκρολογία = Δαουκλιώτης Ε., Νεκρολογίαι. Ο στρατιωτικός ιατρός Σιακκής, *Μακεδονικός Αγών*, 14, 1930, σελ. 9-10.

Δεγλήρης Ν., *Συμβολή στη μελέτη του Ελληνικού Ιατρικού Περιοδικού τύπου του ΙΘ' αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1980.

Δέλτα = Δέλτα Π., *Τα Μυστικά του Βάλτου*, Εστία, 1975.

Δεμέστιχας = Δεμέστιχας Ι., *Απομνημονεύματα*, (ανέκδοτο), Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ.

Δεμέστιχας Δ., = Δεμέστιχας Δ., Ο Μακεδονομάχος Καπετάν Νικηφόρος στην Λϊμνη των Γιαννιτσών 1906-1907 στο *Ο Αγώνας στον Βάλτο των Γιαννιτσών, Α΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Δήμος Γιαννιτσών - Ε.Μ.Σ., Γιαννιτσά, 2002, σελ. 111-127.

Δεπάστας = Δεπάστας Ν., Η προσωπικότης και η δράσις του Γεν. Αρχιάτρου Σόλωνος Ν. Χωματιανού (1854-1918), *Δέλτος* 13, 1997, σελ. 8-10.

Δεσποτόπουλος = Δεσποτόπουλος Α., Ο αγώνας στη Χαλκιδική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, 1975, τ. ΙΒ΄, σελ. 163-165.

Δετοράκης = Δετοράκης Μ., Πρακτικοί γιατροί και αγύρτες στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη, *Δέλτος*, 24, 2002, σελ. 14-21.

Δήμα = Δήμα Δημητρίου Α., *Ο Βορειοηπειρωτικός Αγώνας*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1997.

Δημησάς = Δημησάς Κ., Ο ανθελονοσιακός αγών εν Ελλάδι, *Ακαδημαϊκή Ιατρική* 40, 1975, 1-12.

Δημητριάδης = Δημητριάδης Β., Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική κοινότητά της κατά το 1913, *Μακεδονικά*, 23, 1983, σελ. 88-115.

Διευθυντής = Ο Διευθυντής [Χατζηκυριακού Γ.], Απάντηση σε επιστολή Α. Κιτάνου, *Μακεδονικός Αγών*, 2, 1929, σελ. 4.

Δραγούμης = Δραγούμης Ι., *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες (1903-1909)*, επιμ. Δραγούμης Φ., Αθήναι, 1927.

Έκθεση 1897 = Έκθεσις της Α.Β.Υ. του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού της Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897, εκδόσεις Α. Φέξης, εν Αθήναις, 1899.

Έκθεση 1904-1905 = Έκθεσις των υπό της εφορείας των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1904-1905 πεπραγμένων, εν Λειψία, 1906.

Επίσημα Έγγραφα = *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα μέσα από τα «Επίσημα Έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως»*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993.

Ζάννας = Ζάννας Α., *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1960.

Ζαφειρόπουλος = Ζαφειρόπουλος Θ., *Ο Γεώργιος Κονδύλης και η εποχή του*, Αθήναι, 1984.

Ζέλλιου Μαστοροκώστα Ε., *Χαλκιδική: επαναστάσεις κατά την Τουρκοκρατία-Μακεδονικός Αγώνας*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη, 1996.

Ζηλίδης Χ., Πεντόγαλος Γ., Η υγειονομική προστασία των προσφυγικών πληθυσμών της Μακεδονίας (1925-1930), *Ελληνική Ιατρική*, 6, 1987, σελ. 426-433.

Ηλιάδου = Ηλιάδου-Τάχου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914)*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2001.

Θεοδώρου, Σαρρής, Σούλης = Θεοδώρου Μ., Σαρρής Μ., Σούλης Σ., *Συστήματα Υγείας*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

Θωμαΐδης = Θωμαΐδης Α., *Ιστορία Παύλου Μελά (Μικέ Ζέζα)*, Κεντρικό Βιβλιοπωλείο Δράκου Δ. Παπαδημητρίου, Εν Αθήναις, 1905.

Ι.Μ.Χ.Α., Βάρδας = Ι.Μ.Χ.Α., Αρχείο Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα.

Ιωάννου = Ιωάννου Γ., Ο θάνατος του Παύλου Μελά μέσα από το ανέκδοτο ημερολόγιο του Φίλιππου Δραγούμη, στο *Σε κλαίει λαός. Ένα ανθολόγιο για τον Παύλο Μελά*, Δόμος, Αθήνα, 1995, σελ. 134-167.

Καββαδίας Ν., Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα, *Δέλτος*, 4, 1992, σελ. 2-3.

Καζολέα Ταβουλάρη Π., *Η ιστορία της ψυχολογίας στην Ελλάδα (1880-1987)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

Καλαφάτης = Καλαφάτης Χ., *Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1960.

Καλπακίδης = Καλπακίδης Π., εισαγωγή στο Γούναρης Κ., *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, Ιερά Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας, Βλαχογιάννειο Μουσείο Νεότερης Ιστορίας και Τέχνης, Εκδόσεις Έφεσος, Θεσσαλονίκη, 2001.

Κάκκαβος = Κάκκαβος Δ., *Απομνημονεύματα-Μακεδονικός Αγών*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1972.

Καμμώνας = Καμμώνας Ν., *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος* (ανέκδοτο), Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ.

Κανελλόπουλος Θ., *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907)*, τυπογραφείον Μυρτίδη, Αθήναι, 1958.

Καπανίδης = Καπανίδης Ν., Τα νοσηλευτικά ιδρύματα και οι ιατροί της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο *Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης 1928-2003. 75χρονη διαδρομή στην ιστορία της πόλης μας*, επιμ. Δαρδαβέσης Θ., Δελγιάννης Α., Ντόμπρος Ν., Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 24-32.

Καπετανάκης, Διαμπερή = Καπετανάκης Γ., *Περί των διαμπερών της κοιλίας τραυμάτων μετά βλάβης του γαστροεντερικού σωλήνος και*

της θεραπείας τούτων, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 1, 1890, σελ. 18-24.

Καπετανάκης, Νέα Όπλα = Καπετανάκης Γ., Τα αποτελέσματα των νέων όπλων στους τελευταίους πολέμους και τα εκ τούτων διδάγματα, *Αρχεία Ιατρικής*, 11-12, 1905, σελ. 253-257 και 13-14, 1905, σελ. 297-301.

Καπετανάκης, Ρωσοϊαπωνικός = Καπετανάκης Γ., Ο Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος και αι βολίδες, *Αρχεία Ιατρικής*, 13-14, 1906, σελ. 287-290 και 15-16, 1905, σελ. 330-332.

Καραβαγγέλης = Καραβαγγέλης Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα 1, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1958.

Καραβίτης = Καραβίτης Ι., *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, επιμ. Πετσίβας Γ., Αθήνα, 1994.

Καράδαλης = Καράδαλης Γ., *Γ. Σ. Ηρακλής 1899-1969*, Θεσσαλονίκη, 1969.

Καραδήμου = Καραδήμου Γερόλυμπου Α., Έκθεση για τις συνθήκες υγιεινής στη συνοικία Βαρδαρίου. Θεσσαλονίκη, 1897, *Παρατηρητής*, Χειμώνας 1994.

Καρδούλης = Καρδούλης Α., Ιστορία του Ελληνικού Στρατιωτικού Κτηνιατρικού Σώματος, *Ιατρική Επιθεώρησις Ενόπλων Δυνάμεων*, τ. 13, 1979, Παράρτημα II.

Καριώτης = Καριώτης Π., Management υπηρεσιών υγείας και βιοϊατρική τεχνολογία, Euroclinica, Αθήνα, 1992.

Καφταντζής = Καφταντζής Γ., *Ορφέας Σερρών 1905-1991. Ιστορική αναδρομή*, έκδοση Ομίλου Ορφέα Σερρών, Θεσσαλονίκη, 1991.

Κελαϊδής = Κελαϊδής Π., *Μακεδονομάχοι και Ηπειρομάχοι από τα Σφακιά*, τ. Α', εκδόσεις Καραβί και τόξο, Αθήνα, 1992.

Κεραμιδάς = Κεραμιδάς Γ., *Θεαγένειο. Τρεις αιώνες ιστορία*, Έκδοση Θεαγένειου Αντικαρκινικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2000.

Κιτάνος, Βέρτεκοπ = Κιτάνος Α., Αναμνήσεις από τον Μακεδονικόν Αγώνα. Βέρτεκοπ-Σκύδρα, *Μακεδονικός Αγών*, 18-19, 1930, σελ. 8-9.

Κιτάνος, Επιστολή = Κιτάνος Α., Επιστολή προς τη σύνταξη, *Μακεδονικός Αγών*, 14, 1930, σελ. 2.

Κιτάνος, Νεκρολογία = Κιτάνος Α., Νεκρολογίαι. Σπύρος Σπυρομήλιος, *Μακεδονικός Αγών*, 14, 1930, σελ. 9.

Κιτάνος, Σιδηροδρομικοί = Κιτάνος Α., Αναμνήσεις από τον Μακεδονικόν Αγώνα - Οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι, *Μακεδονικός Αγών*, 14, 1930, σελ. 8-9.

Κιτάνος, Σούμποσκο = Κιτάνος Α., Αναμνήσεις από τον Μακεδονικόν Αγώνα. Σούμποσκο-Αρδέα, *Μακεδονικός Αγών*, 17, 1930, σελ. 2-3.

Κοεμτζόπουλος Ν., *Καπετάν Κώττας ο πρώτος Μακεδονομάχος*, Αθήνα, 1968.

Κοντούλης Α., *Βιογραφία καπετάν Κώττα*, Φλώρινα, 1931.

Κοτσαγεώργη Ξ., *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού Ελληνισμού*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1999.

Κούζης, Εμπειρικοί = Κούζης Α., *Οι εμπειρικοί ιατροί εν Ελλάδι κατά τους χρόνους της δουλείας*, *Αρχαία Ιατρική*, 13-16, 1906, σελ. 272-274.

Κούζης, 25 Μαρτίου = Κούζης Α., *Η 25^η Μαρτίου 1946*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 1946.

Κυρζόπουλος Δ., *Ιατρική και Ιατροί της Κοζάνης κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Κοζάνη, 1972.

Κυριαζόπουλος = Κυριαζόπουλος Β., *Το κλίμα της Ελληνικής Κεντρικής Μακεδονίας*, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήναι, 1939.

Κυρκούδης = Κυρκούδης Θ., *Φαρμακεία και Φαρμακοποιοί στη Θράκη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 2002.

Κύρου = Κύρου Τ., *Πάυλος Κύρου*, Φλώρινα, 1978.

Κωφός = Κωφός Ε., *Η Επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1969.

Λαούρδας Β., *Το Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον Θεσσαλονίκης 1903-1908*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1961.

Λαούρδας Β., Πέννας Π., *Ο Μακεδονικός Αγώνας εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών, Αθήναι, 1958.

Λεξικόν = Λεξικόν των από της ανεξαρτησίας και εντεύθεν διατελεσάντων και μετασχόντων πολέμων Ελλήνων Αξιωματικών Ξηράς, Θαλάσσης και Χωροφυλακής, στη Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι, 1928-1930.

Λυριτζής, Εθνική Εταιρεία = Λυριτζής Γ., *Η Εθνική Εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη, 1970.

Λυριτζής, Παπαζήσης = Λυριτζής Γ., *Γεώργιος Παπαζήσης, Αρχίατρος του στρατού*, έκδοση Συνδέσμου γραμμάτων και τεχνών νομού Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1976.

Λυριτζής, Σύλλογοι Αθηνών = Λυριτζής Γ., *Οι Μακεδονικοί πατριωτικοί σύλλογοι των Αθηνών στις παραμονές και κατά την περίοδον του Μακεδονικού Αγώνος*, έκδοση Συνδέσμου γραμμάτων και τεχνών νομού Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1983.

Μαζαράκης, Αγώνας = Μαζαράκης Ι., *Ο Μακεδονικός αγώνας*, Δωδώνη, Αθήνα, 1981.

Μαζαράκης, Αναμνήσεις = Μαζαράκης Αινιάν Κ., *Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1963.

Μαζαράκης, Ήλιντεν = Μαζαράκης Ι., Η εξέγερση του Ήλιντεν, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι, 1977, τ. ΙΔ', σελ. 231-233.

Μακεδνός = Μακεδνός Γνάσιος [Δραγούμης Σ.], *Μακεδονική Κρίσις. Τα Κομιτάτα και οι δυνάμεις 1901-1903*, Αθήναι, 1903.

Μακρής = Δικώνυμος Μακρής Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Αρχεῖον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα 2, επιμ. Λαούρδας Β., Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., 1959.

Μανδατζής = Μανδατζής Χ., *Τα οικονομικά του Μακεδονικού Αγώνα*, (Ανέκδοτο), Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α, 1993.

Μάνος = Μάνος Ν., *Βασικά Στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1997.

Μανούσος = Μανούσος Π., Η εν τω πεδίω της μάχης πρώτη επίδεσις, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 8, 1895, σελ. 486-490.

Μαρκέτος, Λασκαράτος = Μαρκέτος Σ., Λασκαράτος Ι., Η επανανακάλυψη του καθηγητή Φωτεινού Πανά, *Materia Medica Greca*, 12, 1984, σελ. 551-554.

Μαυρίκος = Μαυρίκος Π., *Ο τελευταίος πολεμιστής. Κώστας Μπουκουβάλας*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1993.

Μέγας Ι., *Οι «βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική Βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903*, Τροχαλία, Αθήνα, 1994.

Μελά = Μελά Ν., *Παύλος Μελάς-Βιογραφία*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992.

Μέλλιος Λ., *Ο Μακεδονικός Αγώνας και η συμβολή της Φλώρινας*, έκδοση Δήμου Φλώρινας, Φλώρινα, 1985.

Μέρμηγκας = Μέρμηγκας Κ., Η χειρουργική εν τη εφαρμογή, *Αρχεία Ιατρικής*, 2, 1906, σελ. 51-57, 3, 1906, σελ. 90-97, 4, 1906, σελ. 255-258 και 5, 1906, σελ. 293-295.

Μέρτζος = Μέρτζος Ν., *Εμείς οι Μακεδόνες*, Σιδέρη, Αθήνα, 1986.

Μεταλλινού, Λεύκωμα = Μεταλλινού Τσιώμου Α., *Εικονογραφημένον λεύκωμα παλαιών Θεσσαλονικέων*, Θεσσαλονίκη, 1941.

Μεταλλινού, Επιστήμονες = Μεταλλινού Τσιώμου Α., *Οι παλαιοί επιστήμονες της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1941.

Μεταλλινού, Μοναστηριώται = Μεταλλινού Τσιώμου Α., *Οι Μοναστηριώται κατά τον εθνικόν Μακεδονικόν Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, 1948.

Μεταλλινού, Πάνθεον = Μεταλλινού Τσιώμου Α., *Πάνθεον των Μακεδόνων Αγωνιστών (1896-1914)*, Θεσσαλονίκη, 1951.

Μεταλλινού, 1900-1912 = Μεταλλινού Τσιώμου Α., *Λεύκωμα Μακεδονικού Αγώνος 1900-1912*, Θεσσαλονίκη, 1941.

Μιχαηλίδης = Μιχαηλίδης Ι., *Στρατιωτικά πρότυπα και κλέφτικη παράδοση: οργανωτικά προβλήματα και η καθημερινή ζωή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα, στο Μακεδονία, ιστορία και πολιτισμός*, Φλώρινα, 1987, σελ. 249-280.

Μόδης, Αγώνες = Μόδης Γ., *Αγώνες στη Μακεδονία*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 1975.

Μόδης, Αρχηγοί = Μόδης Γ., *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη, 1950.

Μόδης, Ιππότες = Μόδης Γ., *Ιππότες του σταυρού*, Μ.Μ.Α., Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1984.

Μόδης, Νεότερη Ιστορία = Μόδης Γ., *Ο Μακεδονικός Αγών και η νεώτερη Μακεδονική ιστορία*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1967.

Μουτάφης = Μουτάφης Γ., *Η Δημογεροντία της Θεσσαλονίκης (1874-1904), στον τόμο Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 235-254.

Μουτσόπουλος Ν., *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Μόλχο, Θεσσαλονίκη, 1981.

Μπαϊρακτάρης = Μπαϊρακτάρης Γ., *Τα κατά τον Αγώνα της ανεξαρτησίας της πόλεως και επαρχίας Κορυτσάς*, Αθήναι, 1916.

Μπαλάνος, Ιατροί = Μπαλάνος Ν., *Η παρουσία γιατρών στον Μακεδονικό Αγώνα περιοχής Σερρών*, *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, 20, 1994, σελ. 41-46.

Μπαλάνος, Νοσοκομεία = Μπαλάνος Ν., *Νοσηλευτικά ιδρύματα στις Σέρρες τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση*, *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, 19, 1993, σελ. 127-136.

Μπάλλας Ν., *Ιστορία του Κρουσόβου*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1962.

Μπέλλου Θρεψιάδου Α., *Μορφές Μακεδονομάχων και τα Ποντιακά του Γερμανού Καραβαγγέλη*, Τροχαλία, Αθήνα, 1992.

Μπεσπάρης = Μπεσπάρης Π., *Θεσσαλοί Μακεδονομάχοι*, *Τρικαλινά*, 1, 1981, σελ. 135-141.

Μπίμπη = Μπίμπη Παπασπυροπούλου Α., Βασικές μορφές λαϊκής ιατρικής στη Θράκη, στο *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 351-359.

Μπόνης = Μπόνης Κ., *Η Στρώμνιτσα*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1961.

Μπονίδης = Μπονίδης Κ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1996.

Νάλτσας = Νάλτσας Χ., *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1958.

Νεράντζης = Νεράντζης Χ., *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, εκδόσεις Μορφωτικός κόσμος, Θεσσαλονίκη, 1984.

Νικολαΐδης = Νικολαΐδης Κ., *Ιστορία του Ελληνισμού με κέντρον και βάσιν την Μακεδονίαν*, Αθήναι, 1923.

Νικόλτσιος = Νικόλτσιος Β., Οι φαρμακοποιοί στο Μακεδονικό Αγώνα, *Φαρμακευτικός Κόσμος*, 90, 2004, σελ. 149-154.

Νικόλτσιος, Θεσσαλονίκη = Νικόλτσιος Β., Οι φαρμακοποιοί της Θεσσαλονίκης στο Μακεδονικό Αγώνα, *Η Ιστορία της Ιατρικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης*, Κ.Ι.Θ. – Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 228-230.

Νικόλτσιος, Τρομπούκης = Νικόλτσιος Β., Τρομπούκης Κ., *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού κατά την περίοδο 1912-13 στο Η προσφορά της Υγειονομικής Υπηρεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων στους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-13*, 19^ο Ιατρικό Συνέδριο Ενόπλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 6-22.

Νόταρης = Νόταρης Ι., Αρχεΐον Στεφάνου Ν. Δραγούμη. *Ανέκδοτα έγγραφα για την επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1966.

Νταφούλης, Αρθρογραφία = Νταφούλης Π., Αρθρογραφία Ελλήνων στρατιωτικών ιατρών κατά τα έτη 1897-1906 για την ιατρική σε καιρό πολέμου, στο *Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Posters, Video 19^ο Ι.Σ.Ε.Δ.*, 19^ο Ι.Σ.Ε.Δ., Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 130-131.

Νταφούλης, Ιατροί = Νταφούλης Π., Οι ιατροί των Γιαννιτσών κατά το Μακεδονικό Αγώνα και ο Στέφανος Δραγούμης, *Φίλιππος*, 41, 2003, σελ. 11-14.

Νταφούλης, Ιατροί Θεσσαλονίκης = Νταφούλης Π., Έλληνες ιατροί της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία Οθωμανική περίοδο: διακεκριμένοι επιστήμονες – κοσμογυρισμένοι πατριώτες, στο *Η Ιστορία της Ιατρικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης*, Κ.Ι.Θ. – Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 206-218.

Νταφούλης, Μελάς = Νταφούλης Π., Ο θάνατος του Παύλου Μελά, *Δέλτος*, 27, 2004, σελ. 28-38.

Νταφούλης, Νικόλτσιος = Νταφούλης Π., Νικόλτσιος Β., *Η προσφορά των Υγειονομικών Αξιωματικών στο Μακεδονικό Αγώνα*, 20^ο Ιατρικό Συνέδριο Ενόπλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη, 2004.

Νούσκας = Νούσκας Κ., *Η Έδεσσα στις επάλξεις του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, 1994.

Ξάνθος Ι., *Η ιστορία της Γευγελής*, Θεσσαλονίκη, 1954.

Οικονόμου Π., *Το Λέχοβον προπύργιον του Ελληνισμού κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα*, Λέχοβο, 1953.

Οικονόμου Π., *Στατιστική των εν τω Νοσοκομείω Θεσσαλονίκης «Χαμηδιέ» εκτελεσθεισών εγχειρήσεων από 20/9/1904 μέχρι 20/9/1905*.

Παναγιωτίδου = Παναγιωτίδου Ι., *Υγεία και περίθαλψη στο μείζονα ηπειρωτικό χώρο 1788-1913*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1994.

Πανελλήνιο Συνέδριο = Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο, *Αρχεία Ιατρικής*, 3-4, 1906, σελ. 80.

Παπαγεωργίου = Παπαγεωργίου Γ., *Η Υγειονομική Υπηρεσία στρατού κατά την Μικρασιατικήν εκστρατείαν*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήναι, 1968.

Παπαγεωργίου, Κυμουρτζής, Πολυζώης = Παπαγεωργίου Γ., Κυμουρτζής Α., Πολυζώης Κ., *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον Πόλεμο 1940-1941*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1983.

Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτικά = Παπαδόπουλος Σ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1970.

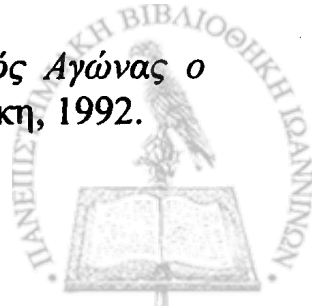
Παπαδόπουλος, Επαναστάσεις = Παπαδόπουλος Σ., *Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στη Μακεδονία*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1970.

Παπαθεοδώρου, Αντισηπτική = Παπαθεοδώρου Ι., Σπουδαιότης των νεωτέρων πολέμων, η επίδρασις της αντισηπτικής μεθόδου επί του Ελληνοτουρκικού πολέμου, *Ιατρική Πρόοδος*, 4, 1899, σελ. 95-96.

Παπαθεοδώρου, Επίδεση = Παπαθεοδώρου Ι., Περί της πρώτης επιδέσεως των τραυματιών επί του πεδίου της μάχης, *Αρχεία Ιατρικής*, 9-10, 1906, σελ. 210-215, 11-12, 1906, σελ. 249-252, 13-14, 1906, σελ. 299-304 και 15-16, 1906, σελ. 319-323.

Παπαϊωάννου = Παπαϊωάννου Μ., Περί των περιφορητών χειρουργείων του Ερυθρού Σταυρού, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 1, 1891, σελ. 49-55.

Παπακυριακίδης = Παπακυριακίδης Π., *Ο Μακεδονικός Αγώνας ο Παύλος Μελάς η θυσία και οι πέντε τάφοι του*, Θεσσαλονίκη, 1992.

Παπαστάθης = Παπαστάθης Χ., *Κοινοτική αυτοδιοίκηση*, Μακεδονία, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1982.

Παπασταμάτης, Ανέκδοτες = Παπασταμάτης Π., Ανέκδοτες σελίδες από το ημερολόγιο του Μακεδονομάχου Λάκη Πύρζα, *Αριστοτέλης*, 1, 1957, σελ. 40-42.

Παπασταμάτης, Πύρζας = Παπασταμάτης Π., Ο οπλαρχηγός Λάκης Πύρζας, *Αριστοτέλης*, 20, 1960, σελ. 3-80.

Παπατζανετέας = Παπατζανετέας Π., *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, επιμέλεια Συνδίκου Λαούρδα Λ., Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Αρχεῖον Μακεδονικού Αγώνος Π. Δέλτα 3, Θεσσαλονίκη, 1960.

Πάσχος Α., *Ιστορία της Λιγκοβάνης*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1962.

Πέννας, Σέρρες = Πέννας Π., *Ιστορία των Σερρών*, Αθήναι, 1938.

Πέννας, Φλωριάς = Πέννας Π., Αρχεῖον Δαγκλή: σημειώσεις Φλωριά, *Σερραϊκά Χρονικά*, 4, 1963, σελ. 97-144.

Πεντόγαλος, Γενεαλογικά = Πεντόγαλος Γ., *Γενεαλογικά γιατρών Μακεδονίας το 19^ο αιώνα*, 1^ο Πανελλήνιο Συμπόσιο Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης, Θεσσαλονίκη, 1986.

Πεντόγαλος, Ιατρική = Πεντόγαλος Γ., Η ιατρική στο μείζονα Μακεδονικό χώρο το 19^ο και 20^ο αιώνα (1800-1912), στο *Μακεδονία, Αρχαιολογία-Πολιτισμός*, τ. Β', Ελληνική Εθνική Γραμμή, Αθήνα, 1993, σελ. 255-259.

Πεντόγαλος, Οφθαλμολογικά = Πεντόγαλος Γ., Οφθαλμολογικά στο μείζονα Μακεδονικό χώρο το 19^ο αιώνα *Ελληνική Ιατρική*, 2, 1985, σελ. 149-155.

Πεντόγαλος, Χειρουργική = Πεντόγαλος Γ., *Η χειρουργική στο μείζονα μακεδονικό χώρο (1800-1912)*, Πρακτικά XV Πανελληνίου Συνεδρίου Χειρουργικής, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 983-989.

Πηχεών Κ., *Η προσφορά της πόλεως της Καστοριάς εις τον ένοπλον Μακεδονικό Αγώνα*, Αθήνα, 1994.

Πίψος = Πίψος Χ., Η εθνική δράσις του ιατρού Αγγέλου Σακελλαρίου εναντίον της εν Γουμενίτση Βουλγαρικής προπαγάνδας, *Μακεδονικός Αγών*, 8, 1929, σελ. 2-4, 9, 1930, σελ. 14-16, 10, 1930, σελ. 12-16, 11-12, 1930, σελ. 3-4 και 13, 1930, σελ. 12-16.

Πλουμπίδης = Πλουμπίδης Δ., *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα θεσμοί, ιδρύματα, κοινωνικό πλαίσιο 1850-1920, Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη, 1989.

Πολυζωίδης, Μισός Αιώνας = Πολυζωίδης Σ., *Μισός αιώνας με τον Ιατρικό Κόσμο της Θεσσαλονίκης*, Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1990.

Πολυζωίδης, Νοσηλευτικά = Πολυζωίδης Σ., *Νοσηλευτικά Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης, (Ιστορική και λειτουργική παρουσίαση)*, Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1998.

Πολυζωίδης, ΩΡΛ = Πολυζωίδης Σ., *Η Ωτορινολαρυγγολογία στη Θεσσαλονίκη και τη Βόρειο Ελλάδα*, Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1994.

Πολυχρονίδης = Πολυχρονίδης Ι., Νοσοκομεία επί Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), στο *Ναυτικό Νοσοκομείο Κρήτης 1969-1999*, Χανιά, 1999, σελ. 29-43.

Ράπτης = Ράπτης Σ., *Ο Μακεδονικός Αγών*, Αθήναι, χ.χ.

Ρηγάτος, Ελονοσία = Ρηγάτος Γ., *Η ελονοσία και ο πόλεμος στον Βάλτο*, *Ενημέρωση*, 155, 2000, σελ. 26-27.

Ρηγάτος, Ψυχικά = Ρηγάτος Γ., *Θεραπεία των ψυχικών διαταραχών σύμφωνα με τη Νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 1, 1997, σελ. 90-93.

Σαββαρίκας = Σαββαρίκας Ζ., *Στατιστική χειρουργικού τμήματος Νοσοκομείου «Χαμηδιέ» από 1-1-1906 μέχρι 31-12-1907*.

Σάββας, Λεύκωμα = Σάββας Κ., *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι, Πανελλήνιον Λεύκωμα 1905, Ετήσια Εικονογραφημένη Εθνική Επιθεώρησις*, σελ. 80-82.

Σάββας, Μάστιγες = Σάββας Κ., *Μάστιγες της ανθρωπότητας, ελώδεις πυρετοί-κώνωπες*, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν 1909*, σελ. 119-122.

Σάββας, Μικροβιολογία = Σάββας Κ., *Εγχειρίδιον Μικροβιολογίας*, Εν Αθήναις, 1906.

Σαμαρτζίδης = Σαμαρτζίδης Χ., *Οι πρόεδροι της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Θεσσαλονίκης, στο Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης 1871- 2000*, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 85-105.

Σαχίνης = Σαχίνης Α., *Η εθνική κίνησις εις την περιοχήν Καστορίας 1865-1887*, *Φωνή της Καστορίας*, 16 Αυγούστου 1969.

Σκαμπαρδώνης = Σκαμπαρδώνης Γ., *Η νοσηλεία των Τούρκων αιχμαλώτων κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο*, *Δέλτος*, 14, 1997, σελ. 1-4.

Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Αντωνακόπουλος = Σκαμπαρδώνης Γ., Σχίζας Ν. και Αντωνακόπουλος Γ., *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού 1890-1897, Κατάλογος περιεχομένων και επιλογή άρθρων*, Παριζιάνου, Αθήνα, 2000.

Σκαμπαρδώνης, Σχίζας, Καρδούλης = Σκαμπαρδώνης Γ. Σχίζας Ν. και Καρδούλης Α., *Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 2001.

Σκενδέρης = Σκενδέρης Κ., *Ο Βορειοηπειρωτικός Αγών 1914*, Αθήναι, 1929.

Σολωμονίδης = Σολωμονίδης Χ., *Ο Σμύρνης Χρυσόστομος*, επιμ. Πυλαρινός Θ., Βικέτος Ν., Ειρμός, Αθήνα, 1993.

Σουλιώτης = Σουλιώτης Νικολαΐδης Α., *Ο Μακεδονικός Αγών - Οργάνωσις Θεσσαλονίκης*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1959.

Σούτσος = Σούτσος Π., *Στρατιωτική υγιεινή*, εν Αθήναις, 1885.

Σπανός Ν., *Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1957.

Στρατιωτική Σχολή Αξιωματικών Σωμάτων, *70 Χρόνια*, 17^ο Ιατρικό Συνέδριο Ενόπλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη, 1998.

Σταυριανόπουλος = Σταυριανόπουλος Θ., *Η υγειονομική υπηρεσία του Π. Ναυτικού κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους 1821-1965*, Αθήναι, 1978.

Σταυριανός = Σταυριανός Χ., Παύλος Μελάς - Charles Henry Schwartz, Δύο ακόμα οδοντιατροδικαστικές υποθέσεις, *Οδοντιατρικό Βήμα*, 17, 2004, σελ. 24-25.

Σταυρίδης = Σταυρίδης Σ., Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στη Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στο *Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 550-569.

Σταυρόπουλος = Σταυρόπουλος Β., *Ο Μακεδονικός Αγών. (Απομνημονεύματα)*, Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1961.

Στουγιαννάκης = Στουγιαννάκης Ε., *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη ιστορία*, τύποις Ε.Ι. Στουγιαννάκη, Θεσσαλονίκη, 1932.

Συμεωνίδης = Συμεωνίδης Π. Ορθοπαιδική, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1996.

Ταγαράκης = Ταγαράκης Ι., *Το φιланθρωπικό έργο στην Ορθόδοξη Κοινότητα Θεσσαλονίκης (1840-1928)*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1994.

Τζινίκου, Ιατροί = Τζινίκου Κακούλη Α., *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη, 1996.

Τζινίκου, Μακεδόνισσα = Τζινίκου Κακούλη Α., *Η Μακεδόνισσα στον θρύλο και στην ιστορία*, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1992.

Τζινίκου, Μελάς = Τζινίκου Κακούλη Α., Παύλος Μελάς, ο θρυλικός καπετάν Μικης Ζέζας, Θεσσαλονίκη, 1998.

Τιμοθεάδης, Δημόπουλος = Τιμοθεάδης Τ., *Μακεδονικός Αγώνας-Απομνημονεύματα Γρηγορίου Δημόπουλου*, Θεσσαλονίκη, 1994.

Τιμοθεάδης, Ιατροί = Τιμοθεάδης Τ., Οι ιατροί των Γενιτσών, *Φίλιππος*, 22, 1999, σελ. 11.

Τιμοθεάδης, Παιδεία = Τιμοθεάδης Τ., *Η παιδεία στον Καζά Γιαννιτσών*, Θεσσαλονίκη, 1998.

Τιμοθεάδης, Τιμοθεάδου = Τιμοθεάδης Τ., Τιμοθεάδου Ε., Θεαγένειο Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης 1863-1997, *Γαληνός*, 2, 1998, σελ. 211-224.

Τίτος Μακεδών, *Νάκης Λίτσας*, Αθήναι, 1906.

Τουσίμης = Τουσίμης Γ., Κοινωνική και εθνική συμβολή των γιατρών της Μακεδονίας κατά την προετοιμασία και τη διεξαγωγή του Μακεδονικού Αγώνα, *Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο Θεσσαλονίκη - Φλώρινα - Καστοριά - Έδεσσα*, Ι.Μ.Χ.Α.-Μ.Μ.Α., Θεσσαλονίκη, 1987, σελ. 397-404.

Τριβιζάς Α., *Χειρουργική πολέμου και τραυματιολογία*, Θεσσαλονίκη, 1955.

Τρομπούκης = Τρομπούκης Κ., *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα, 2000.

Τσάκαλος = Τσάκαλος Δ., Αναμνήσεις του Μακεδονικού αγώνος στρατιωτικού ιατρού μετασχόντος του αγώνος, *Μακεδονικός Αγών*, 5, 1929, σελ. 13-14.

Τσακνάκης = Τσακνάκης Α., Η Υγιεινή του κρέατος και των λοιπών τροφίμων ζωικής προέλευσης στην Αθήνα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, *Δέλτος*, 27, 2004, σελ. 17-27.

Τσάλλης = Τσάλλης Π., *Το δοξασμένο Μοναστήρι*, Θεσσαλονίκη, 1932.

Τσάμης, Αγών = Τσάμης Π., *Ο Μακεδονικός Αγών*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1975.

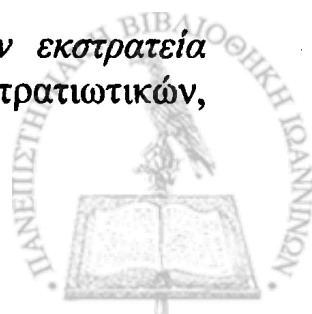
Τσάμης, Παπασταύρος = Τσάμης Β., *Οι Μακεδονομάχοι αδελφοί Παπασταύρος και Λάζαρος Κοσμά Τσάμης*, Θεσσαλονίκη, 1956.

Τσιανικλίδης Δ., *Η Ζίχνη κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη, 1995.

Τσιτσεκλής = Τσιτσεκλής Β., *Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα εις την Μεσημβρινήν Ρωσίαν (1919)*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1955.

Τσουκαλάς = Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος του εκπαιδευτικού μηχανισμού στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

Τυπάλδος, Οδηγός = Τυπάλδος Ι., *Ο οδηγός του εν εκστρατεία Υγειονομικού Αξιωματικού*, Υπουργείου Στρατιωτικών, Μαντζεβελάκης, Αθήναι, 1915.

Τυπάλδος, Ρωσοϊαπωνικός = Τυπάλδος Ι., Περί της υγειονομικής υπηρεσίας κατά τον Ρωσοϊαπωνικόν πόλεμον, *Αρχεία Ιατρικής*, 3-4, 1906, σελ. 72-74.

Φ.Α.Θ. = Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης 1871-2000, Θεσσαλονίκη, 2000.

Φλωριάς Θ., *Πρώται βοήθειαι εις πληγωμένους και αιφνιδίως ασθενήσαντας*, Αθήναι, 1902.

Φλώρος = Φλώρος Ε., Η συμβολή του Στρατού στο Μακεδονικό Αγώνα, στον τόμο *Μακεδονικός Αγώνας, Διαλέξεις για τα 80 χρόνια*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 61-83.

Φουντουλάκης = Φουντουλάκης Κ., Η αντίδραση στην πίεση σε συνθήκες μάχης. Αιτιοπαθογένεια, κλινική εικόνα, πρόληψη και θεραπευτική αντιμετώπιση, *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, 5-6, 2000, σελ. 129-141.

Φουστάνος, Ελαιογενείς = Φουστάνος Ι., Πως δέον να προφυλασσώμεθα εκ των ελαιογενών πυρετών, *Ημερολόγιον της Υγείας* 1901, σελ. 90-99.

Φουστάνος, Εν Πολέμω = Φουστάνος Ι., Ο εν τω πολέμω διοργανισμός των βοηθειών εις τους τραυματίας συμφώνως τη νεωτέρα πολεμική τέχνη, *Ιατρική Πρόοδος*, 2, 1897, σελ. 105-109.

Φουστάνος, Υπνωτισμός = Φουστάνος Ι., *Υπνωτισμός ή ζωικός μαγνητισμός*, Εκ του τυπογραφείου Φρέρη, εν Ερμουπόλει Σύρου, 1885.

Φωτέας = Φωτέας Π., Για τα αδέλφια όλα, στο *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα Ελληνικά Γράμματα*, ΦΣΦ «Ο Αριστοτέλης», Φλώρινα, 1987, σελ. 76-85.

Χαροκόπος Σ., Ιατρική και εθνικοί αγώνες, στο *Επιστημονική Επετηρίδα Ιατρικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 6, 1967-68, σελ. 631-651.

Χατζηβασιλείου = Χατζηβασιλείου Ζ., Αργύριος Π. Κιτάνος, *Θρακικά*, 6, 1935, σελ. 423-425.

Χατζηκυριακού Γ., *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν, 1905-1906*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, 1962.

Χεκίμογλου, Θεσσαλονίκη = Χεκίμογλου Ε., *Θεσσαλονίκη-Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Έκφραση, Θεσσαλονίκη, 1996.

Χεκίμογλου, Νοσοκομεία = Χεκίμογλου Ε., Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας, *Μακεδονικά*, 28, 1991, σελ. 49-56.

Χεκίμογλου, Danacioğlu = Χεκίμογλου Ε.- Danacioğlu Ε., *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια: το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998.

Χιόνης = Χιόνης Κ., *Η παιδεία στην Καβάλα (1864-1919)*, Δημοτικό Μουσείο Καβάλας, Καβάλα, 1990.

Χοτζίδης = Χοτζίδης Α., επιμ., *Ευθύμιος Καούδης. Ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία*, Μ.Μ.Α., Θεσσαλονίκη, 1996.

Χριστοδούλου, Βέροια = Χριστοδούλου Α., *Η συμβολή της Βέροιας εις τον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, 1965.

Χριστοδούλου, Ηρακλής = Χριστοδούλου Ν., *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξις του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*, εν Θεσσαλονίκη, 1927.

Χριστοδούλου, Ψυχιατρική = Χριστοδούλου Γ. και συν. *Ψυχιατρική*, εκδόσεις Βήτα, Αθήνα, 2000.

Χωματιανός, Ασηψία = Χωματιανός Σ., *Ολίγα τινά περί μικροβίων, ασηψίας και αντισηψίας*, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 3, 1891, σελ. 159-175, 4, 1891, σελ. 228-243 και 5, 1891, σελ. 279-298.

Χωματιανός, Εγχειρίδιον = Χωματιανός Σ., *Εγχειρίδιον Στρατιωτικής Υγιεινής*, Καλαράκης, εν Αθήναις, 1907.

Χωματιανός, Μικρού Διαμετρήματος = Χωματιανός Σ., *Περί των διά πυροβόλου όπλου μικρού διαμετρήματος τραυμάτων*, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 11, 1892, σελ. 687-688.

Χωματιανός, Πεδία μαχών = Χωματιανός Σ., *Περί εξυγιάνσεως των πεδίων των μαχών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, *Αρχεία Ιατρικής*, 7-8, 1905, σελ. 179-182, 9-10, 1905, σελ. 208-210, 11-12, 1905, σελ. 257-261 και 13-14, 1905, σελ. 294-297.

Χωματιανός, Πυρετός = Χωματιανός Σ., *Περιπτώσεις κακοήθους ελειογενούς πυρετού μορφής εγκεφαλικής*, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 5, 1896, σελ. 257-261.

Χωματιανός, Πυροβόλα = Χωματιανός Σ., *Περί των νέων πυροβόλων όπλων υπό χειρουργικήν έποψιν*, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 1, 1892, σελ. 47-52.

Χωματιανός, Τραύματα = Χωματιανός Σ., *Περί των τραυμάτων των προκαλούμενων υπό των νέου μικρού διαμετρήματος όπλων*, *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού*, 2, 1891, σελ. 65-90.

Ξενόγλωσσοι συγγραφείς

Abbot G.F., *The tale of a tour in Macedonia*, E. Arnold, London, 1903.

American National Red Cross, *Relief work in eastern Macedonia*, Sakellarios, Athens, 1919.

Binneveld = Binneveld H., *From Shell Shock to Combat Stress*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997.

Booth J. L. C., *Trouble in the Balkans*, Hurst&Blackett, London, 1905.

Brailsford = Brailsford H. N., *Macedonia. Its races and their future*, Methuen and Co., London, 1906.

Dakin = Dakin D., *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Institute For Balkan Studies, Thessaloniki, 1966.

Frazer J.F., *Pictures from the Balkans*, Cassel and Company, London, 1906.

Howden = Howden Smith, A. D., *Fighting the Turks in the Balkans*, Putnam and sons, New York, 1908.

Huchard = Huchard H., Ακμή και παρακμή του εκδορίου, μτφρ. Λάμπας Σ., *Αρχαία Ιατρική*, 1, 1912, σελ. 14-15, 2-3, 1912, σελ. 28-30, 4-5, 1912, σελ. 45-48, 7-8, 1912, σελ. 76-77, 9, 1912, σελ. 95-96, 10-11, 1912, σελ. 110-112 και 12, 1912, σελ. 142-144.

Leech, Petersen = Leech J.H., Petersen C., Λοιμώξεις από πρωτόζωα, στο Stein H. J., *Παθολογία*, επιμ. Γιαμαρέλλου Ε., Μπαλτόπουλος Ι., Πασχαλίδης, Αθήνα, 1997, τ. III, σελ. 949-989.

Minelli A., Sawyer R.T., The "craze for leeches", in *Pharmacy through the ages-Ancient drugs*, Farmitalia Carlo Erba, Parma, 1990, pp. 191-208.

Palliarais M., *Η Μακεδονική Θύελλα, τα πύρινα χρόνια 1903-1907*, μτφρ. Καρδιόλακας Β., Τροχαλία, Αθήνα, 1994.

Upward A., *The East End of Europe. The report of an unofficial mission to the European provinces of Turkey on the eve of the Revolution*, J. Murray, London, 1908.

Walker M.A., *Through Macedonia to the Albanian lakes*, Chapman & Hall, London, 1864.

Zanca A., Disease, Treatment and Medicines in the 19th Century, in *Pharmacy through the ages-From the laboratory to industry*, Farmitalia Carlo Erba, Parma, 1989, pp. 119-149.

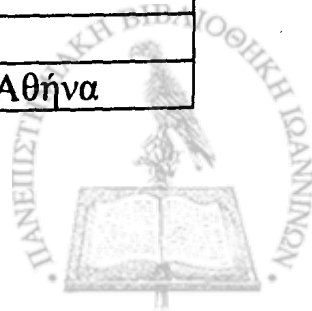

Πίνακας 1. Ιατροί με δράση στο Μακεδονικού Αγώνα.

Ονοματεπώνυμο	Τόπος δράσης
Αβδής Ιωάννης	Κομοτηνή
Αγακίδης Κοσμάς	Βυθός Κοζάνης
Αγγελίδης Γεώργιος	Θεσσαλονίκη
Ακριβός Γεώργιος	Ζαγκλιβέρι
Αλεξίου Αναστάσιος	Σιάτιστα
Αναγνωστόπουλος Βλάχος	Δράμα
Αντωνιάδης Αντώνιος (πρακτικός)	Πεδιάδα Γιαννιτσών
Αντωνιάδης Νικόλαος	Στρώμνιτσα
Αποστολίδης	Μοναστήρι
Αργυρόπουλος Ιωάννης	Κλεισούρα Καστοριάς
Αρσένης Επίκουρος	Άγιος Νικόλαος Χαλκιδικής
Αρσένης Σπυρίδων	Άγιος Νικόλαος Χαλκιδικής
Αστεριάδης Δημήτριος	Καβάλα
Αστεριάδης Ιωάννης	Καβάλα
Αστερίου Αθανάσιος	Σέρβια
Αφθονίδης	Δράμα
Βαλάσσης Μενέλαος	Φλώρινα
Βασδάρης Αναστάσιος	Έδεσσα
Βατάλης Περικλής	Κρούσοβο
Βαφειάδης Δημήτριος	Μοναστήρι
Βελτσιδής Εμμανουήλ	Βέροια
Βλάχος Ιωάννης	Γιαννιτσά
Βόγας Γεώργιος	Θεσσαλονίκη
Βούζας Αργύριος	Καστοριά
Γερογιάννης Θεοχάρης	Αθήνα
Γεωργιάδης Βασίλειος	Αμύνταιο
Γκαντούτσης Ηλίας (πρακτικός)	Ανταρτικό Φλώρινας
Γκιουλέκας Νικόλαος	Κοζάνη
Γοργίας Γεώργιος	Καβάλα
Γράβαρης Γρηγόριος	Θεσσαλονίκη
Δημητριάδης Επαμεινώνδας	Μοναστήρι

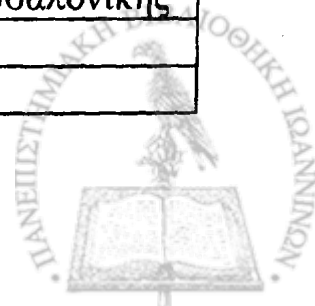
Διακάκης Ιωάννης ή Ιεροδιακόνου	Γευγελή-Βογδάντσα
Διδασκάλου Γεώργιος	Γιαννιτσά
Δουμπιώτης Δημήτριος	Καστοριά
Εξαρχόπουλος Γεώργιος	Καβάλα
Ζαμαούλης Νικόλαος	Μοναστήρι
Ζάννας Δημήτριος	Θεσσαλονίκη
Ζαφειρίου Ζαφείριος	Γαλάτιστα
Ζαφειρόπουλος Άγγελος	Γαλάτιστα
Ζαφειρόπουλος Μιλτιάδης	Γαλάτιστα
Ζαχαριάδης Γεώργιος	Λιτόχωρο
Θεοδωρίδης Ιωάννης	Σέρρες
Θεοδωρίδης Ιωάννης του Εμμανουήλ	Σέρρες
Θεοδώρου Μηνάς	Σιάτιστα
Ισιδώρου Μιχαήλ	Καστοριά
Ιωαννίδης-Μπόσκος Εμμανουήλ	Γιαννιτσά
Καϊρης Σταμάτης	Πολύγυρος
Καλοσύτης Δημοσθένης	Λιτόχωρο
Καραπέτσος Κωνσταντίνος	Κομοτηνή
Καρατζάς Χρήστος	Σέρρες
Κασάπης Νικόλαος	Θεσσαλονίκη
Κιόρτσης Βασίλειος ή Δημητριάδης	Έδεσσα
Κιτάνος Αργύριος	Αριδαία
Κίτσιος Δημήτριος	Πέλλα
Κοντορέπας Κωνσταντίνος	Καβάλα
Κοροβάγκος Δημήτριος	Λιτόχωρο
Κρήκης	Αλεξανδρούπολη
Κριέστας Νικόλαος	Κρούσοβο
Κυβερνίδης Δημήτριος	Γευγελή
Κωνσταντινίδης	Αλεξάνδρεια (Γιδάς)
Κωνσταντίνου Μιχαήλ ή Μόναχος	Μοναστήρι
Κώτσος Αριστοτέλης	Σιδηρόκαστρο
Λάζος Ιωάννης	Λιβάδι Ολύμπου, Αθήνα

Λαμνίδης Δημήτριος	Νάουσα, Αθήνα
Λάμπρου Χαρίσιος	Βελβενδός Κοζάνης
Λελεκόπουλος Γεώργιος	Χαλκιδική
Λεφάκης Παντελής	Σουφλί-Αλεξανδρούπολη
Λιβανίδης Γεώργιος	Ορμύλια Χαλκιδικής
Λίγδας Δημήτριος	Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης
Λούης Αλέξανδρος	Βελεσσά
Μαγδαληνός Ευάγγελος	Πετρίτσι
Μακκάς Γεώργιος	Αθήνα
Μάλτος Αλκιβιάδης	Θεσσαλονίκη
Μανδρίνος Στέφανος	Κλεισούρα, Αθήνα
Μαργαρόπουλος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη
Ματλής Αριστοτέλης	Αχρίδα, Μοναστήρι
Ματλής Κλεάνθης	Αχρίδα, Μοναστήρι
Ματσάλης Κωνσταντίνος	Μοναστήρι
Ματσόπουλος	Κομοτηνή
Μαυρομμάτης Νικόλαος	Καλαμπάκα
Μεταξάς Γεώργιος	Κοζάνη
Μητσόπουλος Αναστάσιος	Θεσσαλονίκη
Μουμουζάς Νικόλαος	Κοζάνη
Μπατρίνος Μενέλαος	Καστοριά
Μπίρος Δημήτριος	Αρναία
Μπρίκας Αθανάσιος	Σουφλί
Νάκας Δημήτριος	Μοναστήρι
Νάλης Σταύρος	Μοναστήρι
Νεδέλκος Ιωάννης	Θεσσαλονίκη
Νίκογλου Φίλιππος	Ανατολική Ρωμυλία
Οικονομίδης Αλέξανδρος	Σιάτιστα
Οικονόμου Αθανάσιος	Κασσάνδρα
Οικονόμου Παναγιώτης	Θεσσαλονίκη
Πάξης Δημήτριος	Ηράκλεια Σερρών
Παλαμήδης Αντώνιος	Πολύγυρος
Παλαμήδης Μάρκος	Σκόπια
Πάνος Πάνος	Σέρρες

Πάνος Παρίσης	Δράμα-Θάσος-Σέρρες
Παπαβασιλείου Ιωάννης	Γιαννιτσά-Ελευθερούπολη
Παπάγγελος Κωνσταντίνος	Αρναία
Παπαγεωργίου Θωμάς	Βελβενδός Κοζάνης
Παπαδόπουλος Μιχαήλ	Θεσσαλονίκη
Παπαζήσης Γεώργιος	Κοζάνη, Αθήνα
Παπαλούδας Αθανάσιος	Δράμα
Παπανικολάου Γεώργιος	Σιάτιστα
Πανταζόπουλος Γεώργιος	Τσοτύλι Κοζάνης
Πεντζίκης Γεώργιος	Θεσσαλονίκη
Περδικάρης Χριστόδουλος	Νάουσα
Πραντούνας Χρήστος	Βάλτος Γιαννιτσών
Ράμμος	Καλαμπάκα
Ραφτάνης Δημήτριος	Καλαμπάκα
Ρεβυθιάδης Γεώργιος	Έδεσσα
Ρεβυθιάδης Νικόλαος	Γιαννιτσά
Ρεπανάς Νικόλαος	Κοζάνη
Ριζόπουλος Κωνσταντίνος	Στρώμνιτσα
Ρίζος Δημήτριος	Έδεσσα
Σαββαρίκας Ζήσης	Θεσσαλονίκη
Σακελλαρίου Άγγελος	Γουμένισσα
Σακελλαρόπουλος Επαμεινώνδας	Έδεσσα
Σακελλαρόπουλος Ιωάννης	Νυμφαίο Φλώρινας
Σάπκας Μιχαήλ	Λάρισα
Σαραφιανός Γρηγόριος	Αρναία
Σαρρής Ιωάννης	Βάβδος Χαλκιδικής
Σαχίνης Δούκας	Καστοριά
Σβορώνος Αλέξανδρος	Δράμα
Σέρπης Νικόλαος	Νιγρίτα
Σιακκής Δαυίδ	Βάλτος Γιαννιτσών
Σιώμος Ιωάννης	Καστοριά
Σκορδάς Μιλτιάδης	Ζίχνη Σερρών
Σμιρλής Αντώνιος	Βέροια
Σοφράς Χρυσόστομος	Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης
Σπυρόπουλος Νικόλαος	Γρεβενά
Σχινάς Κωνσταντίνος	Θεσσαλονίκη

Τζήμας Γιαννούλης	Άργος Ορεστικό
Τζηρίδης Γεώργιος	Ανατολική Ρωμυλία
Τολίκας Μιχαήλ	Αμύνταιο
Τούρτουλης Μιχαήλ	Κορυτσά
Τούσιας Δημήτριος	Βέροια
Τριανταφυλλίδης Αθανάσιος	Καλλιβρύση Δράμας
Τσιμηνάκης Ιωάννης	Κοζάνη-Αθήνα
Τυπάδης Μιχαήλ	Καστοριά-Άργος Ορεστικό
Φεραίος Δημήτριος	Καστοριά
Χαρισιάδης Επαμεινώνδας	Θεσσαλονίκη
Χαριτάνης Νικόλαος	Δράμα
Χαρίτων Νικόλαος	Δράμα
Χατζηηλίας Κωνσταντίνος	Σωχός Θεσσαλονίκης
Χατζηκώστας Ελευθέριος	Θεσσαλονίκη
Χατζητάσκος Νικόλαος	Έδεσσα
Χρηστίδης Αναστάσιος	Μοναστήρι
Χρίστοβιτς Ηλίας	Μοναστήρι
Χρυσάφης Αναστάσιος	Σέρρες

Πίνακας 2. Φαρμακοποιοί με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα.

Αρνής Θωμάς	Νάουσα
Αρνής Φίλιππος	Νάουσα
Γκίμπας Βασίλειος	Σιάτιστα
Δημητρίου Αναστάσιος	Μοναστήρι
Ζωγράφος Κωνσταντίνος	Θεσσαλονίκη
Ιωάννου Σωτήριος	Σέρρες
Καπετανόπουλος Φίλιππος	Μοναστήρι
Κέννας Μιλτιάδης	Θεσσαλονίκη
Μοσχοβίτης Ιωάννης	Καλαμπάκα
Νέστωρ Φωκάς	Σέρρες
Πεντζίκης Γαβριήλ	Θεσσαλονίκη
Περρής Αριστοτέλης	Μοναστήρι
Τόμπρας Γεώργιος	Βάλτος, Δυτική Μακεδονία
Σνώκ Κωνσταντίνος	Ξάνθη
Στρακαλής Αθανάσιος	Σιάτιστα
Τσιώπης	Μοναστήρι

Πίνακας 3. Οδοντίατροι με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα.

Καρακατσάνης Φ.	Θεσσαλονίκη
Κοντούλης Π.	Θεσσαλονίκη
Μωραϊτόπουλος Ιωάννης	Θεσσαλονίκη
Ραδίσης Σωτήριος	Μοναστήρι
Χατζηνικολάου Ιωάννης	Θεσσαλονίκη

Πίνακας 4. Κτηνίατροι με δράση στο Μακεδονικό Αγώνα.

Αγγελακόπουλος Διονύσιος	Θεσσαλονίκη
Ζούζουλας Σπυρίδων	Μοναστήρι-Δράμα

Η πλήρης επιστολή του Ἀγγέλου Σακελλαρίου προς τον Παύλο Μελά

Είναι συμπληρωμένα (μέσα σε αγκύλες) τα αδημοσίευτα μέχρι σήμερα τμήματά της, τα οποία η Ναταλία Μελά έκρινε πως δεν ήταν προς δημοσίευση:

Αγαπητέ μοι Παύλε

Μόλις χθες έλαβον την από 20 λήγοντος επιστολήν σου. Τοσαύτη είναι η συγκίνησης, αναλυομένη εις χαράν και λύπην, ην μοι προκάλεσαν αύτη, ώστε αγνοώ αν απαντών θα δυνηθώ ν' ανταποκριθώ προς τον σκοπόν. Χαρά μεν διότι έλαβον επιστολήν σου και με τοιούτον περιεχόμενον, λύπην δε διότι εδημιουργήθη ήδη τοιούτον περιβάλλον ενταύθα, ώστε να φοβούμαι ότι έσται πολύ δύσκολος πλέον η εφαρμογή της προτεινομένης μεθόδου, μεθόδου ήτις άλλοτε θα εθαυματούργει.

[Δεν νομίζω άσκοπον όπως σου συστήσω να ζητήσης από τους αδελφούς μου σειράν περικοπών (σχετικών τω ζητήματι) των προς αυτούς επιστολών μου και την σειράν των αντιγράφων των προς κ. Ευγενιάδη επιστολών μου].

Η προτεινομένη μέθοδος πρόκειται να εφαρμοσθεί μόνον εν τω διαμερίσματί μας; Τότε την θεωρώ άσκοπον. Διότι απ' αρχής ο αγών διεξήχθη πεισματώδης και το τμήμα το μεταξύ Γιαννιτζών και Γευγελής, το οποίον περιλαμβάνει περί τα 40 χωρία· αντιστάσεως μη ούσης, πλην της εμής προσωπικώς κατελήφθη το πλείστον του τμήματος τούτου δια των δολοφονιών, της αμειλίκτου φορολογίας και της τρομοκρατίας. Είναι αληθές ότι εν Κρίβα, Μπαροβίτσα, Βοϊμίτσα, Γοργώπη, Πετρόβω, Βόζιτς, Κουσινόβω, Πέτκα και Τσερναρέκα υφίστανται εισέτι Ελληνικά σχολεία και κοινότητες, αλλ' είναι επίσης αληθές ότι ταύτα διατηρούνται τυπικώς, ότι δε κατ' ουσίαν από έτους και πλέον, αυτά ακριβώς χρησιμεύουν ως κέντρα, ορμητήρια, επιμελητεία, κρησφύγετα [των ανταρτικών σωμάτων]. Εξαιρετικώς μόνον λόγος δύναται να γίνη περί Τσερναρέκας, αμιγούς Ελληνικού Βλαχοφώνου χωρίου εξ υπερεκατόν οικογενειών, ήτις διετηρήθει οπωσδήποτε συμπαγής μέχρι σήμεραν και ήτις τοις παρέσχε μεν άρτον αλλά συγχρόνως και μας ειδοποίησε [γενομένω ούτω αφορμή να συμπλακώσιν τρεις ή τετράκις εν τη περιφερεία της τα ανταρτικά σώματα προς στρατιωτικά αποσπάσματα. Περί των πολλών άλλων μικρών χωρίων ούτε λόγον καν ποιούμεαι διότι άλλα μεν εξ αυτών από πολλών ετών προσεχώρησαν εις το σχίσμα άλλα δε προσεχώρησαν κατά τα τελευταία έτη εις την βίαν αλλά αυτό δεδικοιολογημένον πλέον

διότι εκ μέρους μεν των αρχών ουδεμία προσοχή εδόθη ή σημασία ούτε δε και ασφάλειαν είχαν ή έχουσιν, εκ μέρους ημών δε ούτε πρόγραμμα ούτε ενέργεια επομένως και αντενέργεια]. Περί της Γουμέντζας της κατεχούσης το κέντρον του όλου αυτού τμήματος, πρέπει να έχω το μυαλόν μου εις την θέσιν του και την δύναμιν να συγγράψω ένα τόμον ολόκληρον όπως δυνηθώ να σου παράσχω αμυδράν ιδέαν του βαθμού και των απείρων περιπετειών του απεγνωσμένου αγώνος ον διεξήγαγον και διεξάγω εισέτι, έχων μόλις τελευταίως ως βοηθόν τον κ. Γρηγόριον Λαδακάκον Διευθυντή Σχολείου.

Πρόκειται να εφαρμοσθή εν ευρυτέρα κλίμακι; Αλλά τότε ανάγκη επειγούσης, αμέσου και σοβαράς μελέτης όπως δυνηθώμεν να φέρωμεν αποτέλεσμα χωρίς να αποβή η εσχάτη πλάνη χείρων της πρώτης.

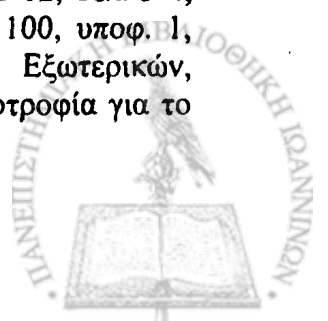
[Μία μας σώζει διέξοδος: η ημιεπίσημος έγκρισις της Τουρκικής κυβερνήσεως. Τούτου αδυνάτου όντος θα επροτίμων, υπό τας σημερινάς συνθήκας, την δια μονάδων εξόντωσιν των κατά τόπους αποτελούντων τας κεντρικάς, διοικούσας του κομιτάτου, επιτροπάς.

Η εξασφάλισις της τριάδος δεν είναι δυσχερής, δυσχερεστέρα σήμερον είναι η εξεύρεσις των καταλλήλων αυτώ συνεργατών, δυσχερεστάτη δε και προβληματική η δράσις εν τω παρόντι οπότε παρατηρείται (από μηνός και πλέον) έκτακτος ζωηρότης εκ μέρους των Βουλγάρων και ανάλογος κίνησις των αρχών και στρατιωτικών αποσπασμάτων, του οποίου από μηνών εισηγήσει μου κατέλαβον όλα τα ανωτέρω ονομαστί αναφερόμενα χωρία πλην του Κουσινόβου. Και το εξής πρέπει να ληφθή υπόψιν: ότι] οι περισσότεροι των ακραιφνών και φανατικών Ελλήνων κατακρεουργήθησαν ή εξεπατρίσθησαν φεύγοντες τον βέβαιον θάνατον.

[Εν περιπτώσει εφαρμογής του μελετουμένου σχεδίου δεν πρέπει να λησμονηθή η εξασφάλισις της συντηρήσεως των οικογενειών των εξευρεθησομένων συνεργατών]⁷⁷⁸.

Μεγίστην προς το έθνος θα παράσχη υπηρεσίαν εκείνος όστις θα δυνηθή να πείση πάντα αρμόδιον ότι είναι σαθρά η διπλωματική θεωρία

⁷⁷⁸ Προφητικά ο Σακελλαρίου αναφέρει την φροντίδα στις οικογένειες των πεσόντων. Λίγα χρόνια αργότερα η οικογένεια του θα βρισκόταν σε αυτήν την θέση και ο συνεργάτης του Πίψος θα διατύπωνε παράπονα για την πολιτεία η οποία δεν ενίσχυσε την χήρα και τα ορφανά του Σακελλαρίου. Βλ. Πίψος, τ. 11-12, σελ. 3-4, αλλά και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φ. 100, υποφ. 1, έγgr. 11, Μαρία χήρα Αγγέλου Σακελλαρίου προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήναι, Νοέμβριος 1927, όπου η χήρα του Σακελλαρίου ζητάει υποτροφία για το γιο της, φοιτητή της Νομικής Αθηνών.

[του Ευγενιάδου και τελευταίως του κ. Τσορμπαζόγλου]⁷⁷⁹, ότι δεν χάνομεν έδαφος εφόσον τυπικώς διατηρούνται εις τας θέσεις των οι ιερείς και οι διδάσκαλοι [και ότι πας ο εισερχόμενος εις το Ελληνικός Προξενείον είναι και Έλλην]!...

Όταν λάβετε υπόψιν ότι από μηνός σχεδόν εκοινοποιήθη εκ μέρους των κομιτάτων διαταγή εις τους χωρικούς να υποβάλουν επισήμως αναφορές ότι ασπάζονται το σχίσμα, να ετοιμάσωσιν, έκαστον χωρίον αναλόγως του αριθμού των οικογενειών, ποσά από 5 μέχρι 50 λιρών, πλην των ιδιαιτέρων αναγκαστικών εισφορών των ευπόρων ότι οι [αντάρται] εισερχόμενοι εις τα χωρία προτιμώσι τα Ελληνικά και εις τα μεικτά χωρία προτιμούσι τας Ελληνικάς οικίας (ως συνέβη κατά τον λήξαντα μήνα ενταύθα όπου τινές εξ αυτών εις Ελληνικάς ως επί το πλείστον οικίας) διά λόγους ευνοήτους και γνωστούς [όπως όταν πεισθήτε ότι αι γυναίκες τα μικρά παιδιά και πολλοί των ημετέρων ακόμη θεωρούσι σήμερον ως ιεράν υποχρέωσιν να παράσχωσιν έστω και ελαχίστην υπηρεσίαν εις το έργον του κομιτάτου], όταν παραδεχθώσιν ότι δι ανωτέρους διπλωματικούς λόγους αι Οθωμανικαί αρχαί δεν κάμνωσι ό,τι έπρεπε και ηδύναντο όταν δεν σκέπτονται περί δράσεως και εκδικήσεως δεν ποιούνται διάκρισιν μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, όταν λάβωσιν υπόψιν ότι κατά τον λήξαντα μήνα κατόρθωσαν τα κομιτάτα να εισκομίσωσι φορτία όλα όπλα και πολεμοφοδίων, Τότε ελπίζω να δικαιολογήσητε την απαισιοδοξίαν μου και λαμβάνοντας υπόψιν την παρούσαν αυτήν κατάστασιν να σκεφθείτε και λάβητε μέτρα ανάλογα, σκόπιμα, ανδρικά, την πεποίθησιν ότι και αν εσήμανεν η 12^η παρά τέταρτον υπάρχει τώνοντι έδαφος προς δράσιν. Εγώ κατήντησα πτώμα [με συγκρατεί μόνον η παρουσία του τάγματος Βερατίου, η φιλία του Καϊμακάμη⁷⁸⁰, η ελπίς προς Σας και

⁷⁷⁹ Η Ναταλία Μελά δεν ήθελε προφανώς να θίξει πρόσωπα που διαδραμάτισαν συγκεκριμένο ρόλο στα γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα που θα μπορούσε να θεωρηθεί αρνητικός. Ευγενιάδης Νικόλαος: πρόξενος στη Θεσσαλονίκη πριν από τον Κορομηλά, ο οποίος ήταν υπέρμαχος της ελληνοτουρκικής φιλίας και της υποβοήθησης του έργου των τουρκικών αποσπασμάτων. Απέτρεπε την ελληνική κυβέρνηση από την οργάνωση ενόπλων σωμάτων, τονίζοντας την ανάγκη δράσης στον εκπαιδευτικό τομέα. Τσορμπαζόγλου Γεώργιος διερμηνέας της πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος μετά από εντεταλμένη περιοδεία στη Μακεδονία πρότεινε περίπου τα ίδια μέτρα με τον Ευγενιάδη.

⁷⁸⁰ Ο Σακελλαρίου υπολόγιζε πολύ την βοήθεια των Τούρκων, αφού τότε ήταν ο μόνος τρόπος δράσης κατά των Βουλγάρων. Η Ναταλία Μελά δεν δημοσίευσε το συγκεκριμένο χωρίο στη βιογραφία του συζύγου της, όπου παραθέτει εκτενή αποσπάσματα της επιστολής. Προφανώς οι κατηγορίες των Βουλγάρων πως οι Έλληνες συνεργάζονταν με τους Τούρκους ήταν νωπές.

ιδία η τύχη, ήτις συχνά μοι παρέχει την ευκαιρίαν τους μεν καταδιώκτας να καταδιώκω, τους δε υποστηρικτάς να υποστηρίξω με μίαν λέξιν μοι επιτρέπει πολλάκις να δεικνύω το μπόϊ μου]⁷⁸¹ ...Καθ' εκάστην αποστερούμαι φίλων και συνεργατών πολυτίμων: μέχρι τούδε κατακρεουργήθησαν 7 ή 8 εκ τούτων μόνον και μόνον διότι είχαν σχέσεις μετ' εμού, ισάριθμοι δε και πλέον ίσως είναι προγεγραμμένοι δια τον αυτόν λόγον: είναι πολλοί οίτινες τρέμουν και να διέλθωσιν προ του Φαρμακείου μήπως παρεξηγούμενοι καταδικασθώσιν ή εις θάνατον ή τουλάχιστον εις ραβδισμούς επί της κοιλίας μέχρι λιποθυμίας!...

[Δεν είναι δυνατόν να καταβληθή επισήμως ενέργεια όπως μη απονεμηθή η μελετουμένη Αυτοκρατορική Χάρις εις τους μέχρι τούδε καταδικασθέντας και να υποδειχθή τη Αυτοκρατορική Κυβέρνηση ότι επείγον Αυτή συμφέρον είναι να προφυλακίση επί οιαδήποτε προφάσει αρκετά ακόμη πρόσωπα τα οποία σπουδαίας παρέχουν εις το κομιτάτον υπηρεσίας και των οποίων τα πλείστα είναι γνωστά εις τα κατά τόπους αρχάς;

Προ ετών υπηρέτησαν ενταύθα ως αγροφύλακες οι αδελφοί Κίτσος, Γιώργος και Μάρκος Αργυράκος εκ Μπλάτσι⁷⁸²: εγώ δεν τους ε γνώρισα αλλά φημίζονται ως φανατικοί Έλληνες και πρώτης τάξεως παλλικάρια γνωρίζουν δε τον τόπον σπιθαμήν προς σπιθαμήν: δεν νομίζετε ότι πρέπει να αναζητηθώσιν εκ Θεσσαλονίκης υπό των αρμοδίων και να χρησιμοποιηθώσι;] πρακτικόν και υπό πολλάς απόψεις σκόπιμον θεωρώ έν ταχύ ταξίδιον σου εδώ υπό το πρόσχημα αλλαγής κλίματος: [εις εμέ δυστυχώς δεν επιτρέπει τοιούτον ταξίδιον ο αδυσώπητος κ. Ανάργυρος Σιμόπουλος...]⁷⁸³

Την Μεγάλην Δευτέραν εφονεύθη υπό των [ανταρτών] ο αγροφύλαξ του χωρίου Λιτοβόϊ απέχοντος 1 ½ ώρα εντεύθεν, Αλβανός. Το εσπέρας του Μεγάλου Σαββάτου επληρώθη δια μαχαιρών εν μέση Θεσσαλονίκη ο εκ Τρικάλων της Θεσσαλίας [Ιωάννης] Αυγέρος πρώην διδάσκαλος εν τη περιφερεία Γευγελής [και από μηνών εισελθών εις την υπηρεσίαν της Τουρκικής χωροφυλακής (incognito) ως

⁷⁸¹ Ο Πίψος περιγράφει το Σακελλαρίου ως «υπερυψηλό», βλ. Πίψος, τ. 9, σελ. 2.

⁷⁸² Ο Κίτσος Αργυράκος διέπρεψε κατά τα επόμενα χρόνια ως οπλαρχηγός στα ελληνομακεδονικά ανταρτικά σώματα. Τελικά οι εκκλήσεις του Σακελλαρίου στους αρμοδίους εισακούστηκαν με κάποια καθυστέρηση.

⁷⁸³ Ο Ανάργυρος Σιμόπουλος ήταν οικονομολόγος, Υπουργός Οικονομικών της τότε ελληνικής κυβέρνησης, υπεύθυνος για τα χορηγούμενα στο Σακελλαρίου χρηματικά ποσά.

ανθυπομοίραρχος δια την καταδίωξιν των ανταρτών εν τω τμήματι Γευγελή – Γουμέντζας]⁷⁸⁴.

Ταύτη την στιγμήν μανθάνω ότι την Τετάρτην εγένετο συμπλοκήν παρά το τετράωρον εντεύθεν απέχον Κορνισόρ διαρκέσασα από της 1^{ης} μέχρι της 6^{ης} μμ. [οπότε κατόρθωσαν οι αντάρται να διαφύγωσιν άνευ απωλειών: διαδίδεται μάλιστα ότι εφονεύθησαν πολλοί στρατιώται, ο αποσπασματάρχης ανθυπομοίραρχος Τζεμάλ αγάς και ο Ζαΐμ Τσαούσης]. Είναι χάλια αυτά επιτέλους;

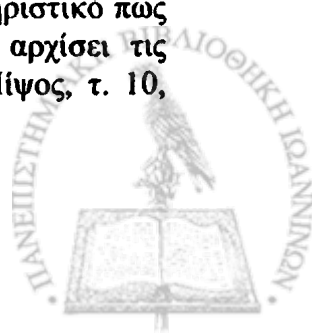
Οπωσδήποτε ελπίζων να έχω ταχέως επιστολήν σου με τας νεωτέρας οριστικάς αποφάσεις και διαβεβαιών ότι ειμί πάντοτε ο πιστός στρατιώτης του μεγάλου αρχηγού, παρακαλώ να διαβιβάσης τας προσήσεις μου τη κ. Νάτα. Και σε φιλώ, ο αδελφός

Άγγελος Σακελαρίου.
Γουμέντζα, 2 Απριλίου 1904.

[Υ.Γ. Εν περιπτώσει δράσεως υπό ποίον πρόγραμμα θα παρουσιασθώσιν οι ημέτεροι γνωστού όντος ότι παρά τοις χωρικοίς ωρίμασε πλέον η ιδέα της ελευθερίας⁷⁸⁵];

⁷⁸⁴ Χαρακτηριστική η πληροφορία περί συμμετοχής στην οθωμανική χωροφυλακή, την οποία και αυτή αποφεύγει να δημοσιεύσει η Ναταλία Μελά.

⁷⁸⁵ Τα βουλγαρικά κομιτάτα είχαν συνθήματα υπέρ της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας (Η Μακεδονία στους Μακεδόνες), αλλά και κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα (αναδιανομή γης, φοροελάφρυνση κ.ά., τα οποία είχαν απήχηση στους δεινοπαθόντες υπό την οθωμανική διοίκηση χωρικούς). Είναι χαρακτηριστικό πως στην επαρχία της Γουμένισσας από το 1900 οι Βούλγαροι είχαν αρχίσει τις δολοφονίες Τούρκων «τσιφλικάδων και ενοικιαστών δεκάτης», βλ. Πίψος, τ. 10, σελ. 14.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Οι ειδικές κλιματολογικές συνθήκες στη Λίμνη των Γιαννιτσών μπορεί να μην είναι δυνατόν να απεικονιστούν. Όμως, οι φωτογραφίες των ανδρών του καπετάν Άγρα, του ιδανικού ήρωα του Μακεδονικού Αγώνα, δίνουν μία φωτογραφική γεύση των δυσκολιών στη διαβίωση, των πραγματικών «Μυστικών του Βάλτου».

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Απαραίτητη χειμώνα-καλοκαίρι για τους αντάρτες σε όλη τη Μακεδονία ήταν η κάπα. Επάνω εικονίζεται το σώμα του καπετάν Κόρακα το οποίο έδρασε στην Ημαθία και κάτω του καπετάν Τσάρα, με ζώνη ευθύνης το Παγγαίο.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Τα «γιατάκια» των Σαρακατσαναίων ήταν τα καλύτερα καταφύγια των ελληνικών σωμάτων. Στη συγκεκριμένη φωτογραφία, ο αρχισέλιγγας Φαρμάκης περιστοιχίζεται από τους αρχηγούς Μαζαράκη και Σπυρομήλιο. Λίγες ημέρες μετά τη λήψη της φωτογραφίας ο Σπυρομήλιος, τραυματίας, θα δοκιμάσει την ασφάλεια των ορεινών ποιμενικών καταυλισμών.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Ο περίφημος πρακτικός της
περιοχής του Βάλτου των
Γιαννιτσών «Αντωνάκης».
Πηγή: Τζινίκου, Ιατροί.

Ο Δαυίδ Σιακκή, φέρων
βαθμό Λοχαγού-Ιατρού.
Πηγή: Περιοδικό
Μακεδονικός Αγών, 1930.

Κάπου μέσα στο Βάλτο: ο καπετάν Άγρας στο μέσο με το δεξιό χέρι
του τραυματισμένο, ο καπετάν Νικηφόρος δεξιά και ο καπετάν
Κάλας αριστερά.

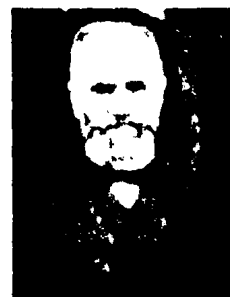
Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Το τραύμα στο χέρι του καπετάν Άγρα και η ελονοσία, τον οδήγησαν από τον ιατρό Σιακκή στα χέρια του δεξιά εικονιζόμενου ιατρού Ζάννα, ο οποίος παρέσχε τις ιατρικές του συμβουλές στο Προξενείο Θεσσαλονίκης, όπου εικονίζεται ο Άγρας.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Απόδειξις Δραχ. Αριθ.

Έλαβον παρὰ τοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν Δραχμὰς

ἐξ ὁδοῦ θεραπευτικῆς
διὰ κακίας μου

Ἐν Ἀθήναις τῇ 12. Αὐγ. 1908

(Υπογραφή) *Γ. Δεμέστιχας*
ἀδυνατῶν

Κεφάλ. ἐξόδων:

Ἐντολεὺς δαπάνης:

Λεπτομέρειαι:

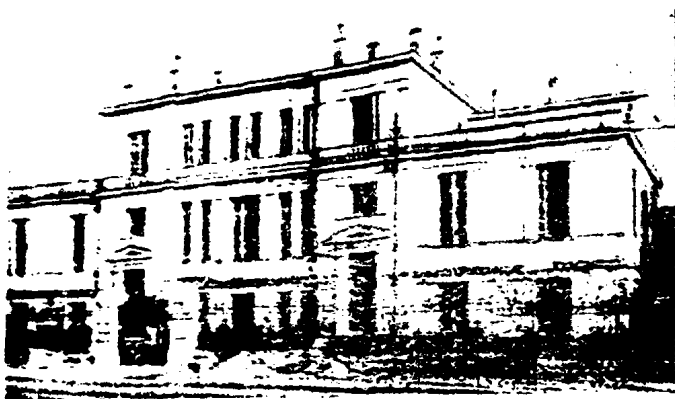
Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

Ο εικονιζόμενος ως Μακεδόνας χωρικός, καπετάν Νικηφόρος (Ιωάννης Δεμέστιχας), έλαβε τα έξοδά του για τη θεραπεία του, από το «Κέντρο Αθηνών».

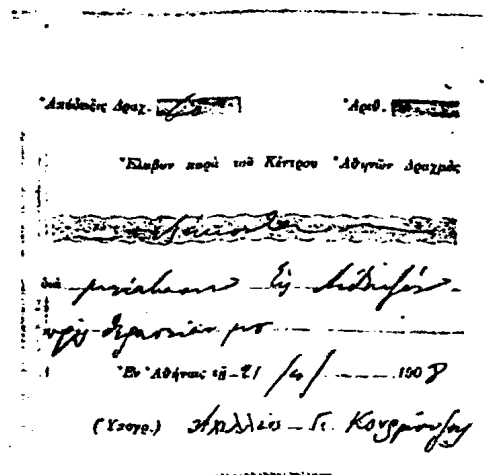
Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Πηγή: Χριστοδούλου, Ψυχιατρική.

Χρήματα έδινε η ελληνική οργάνωση τόσο για «ιαματικά λουτρά» τραυματισμένων ανταρτών στην Αιδηψό, όσο και για νοσήλια αμάχων Μακεδόνων σε αθηναϊκά νοσοκομεία, όπως στο άνω εικονιζόμενο Αιγινήτειο.

Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

ΑΡΙΘ. 426

ΝΕΥΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟΥ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΥ
ΔΙΠΛΟΥΤΥΠΟΝ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΣ

Βεβαιώ ο υποφαινόμενος Οικονομικός Διαχειριστής του Αιγινήτειου
 ότι το Μανιφαστικό Κέντρον δια της
 Εταιρείας Μοσχουάδων
 επίλεξε, εις το Ταμείον Δραχ. Διευκοσίου τρισάκ-
 ρατασιας Αρ. 240 διὰ τὰ ἐξής, ήτοι:
 δια' νοσηλίων δύο εκατῶν ήτοι αὐτῶν
 12 πλείον εἶχε 11 φεβρουαρίου.

Εν Ἀθήναις τῇ 10 Αυγ. 1908

Ο ΟΙΚΟΝ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗΣ

[Signature]

Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

Η περίθαλψη ενδοτε νινοταν και σε νοσοκομεια της
Θεσσαλονικη. Εσω απεικονίζεται χειρουργική επέμβαση στο
Δημοτικό Νοσοκομείο της Θεσσαλονικης κατά το 1904.

Τα ιστοικό προσωπικό του Δημοτικού Νοσοκομείου
Θεσσαλονικης, στο οποίο συγκαταλέγονταν Έλληνες ιατροί,
προς ο Δ. Ζήνωνε και ο Ν. Κισσώπη, κρυφά βοηθούσε τους
Έλληνες ανωνύστει.

Ηγήνη: Λεκιμοναού Ε. - Διαπασιογιου Ε.

Το νοσηλευτικό και βοηθητικό προσωπικό του Δημοτικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης, έπαιξε το δικό του ρόλο στην περίθαλψη των ασθενών και τραυματιών.

Θάλαμος ασθενών στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Συνήθως για τους τραυματισμένους αντάρτες, οι συνθήκες νοσηλείας δεν ήταν τόσο καλές.

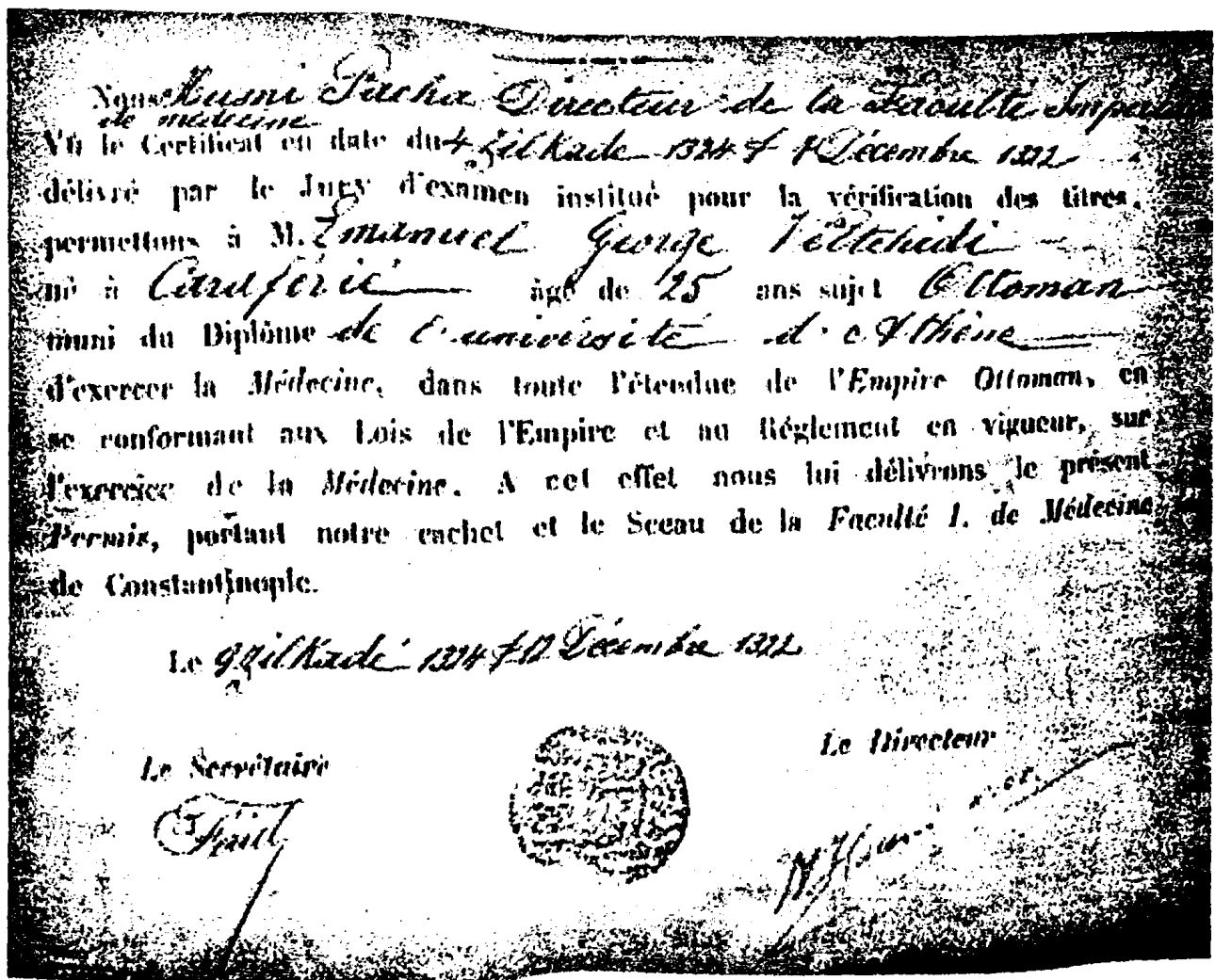
Πηγή: Χεκίμογλου Ε. - Danacioglu Ε.

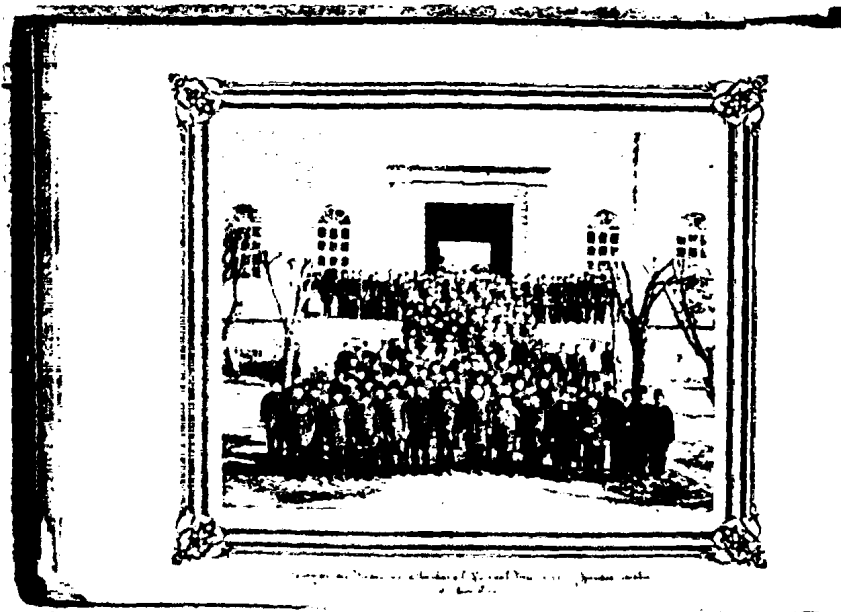
Ένας ιδιαίτερα χρήσιμος για τα ελληνικά σώματα χειρουργός, ο Εμμανουήλ Βελτσιδής φωτογραφίζεται στους Βαλκανικούς Πολέμους, ως ανθυπίατρος. Κάτω, η άδεια ασκήσεως του ιατρικού επαγγέλματος, από τις οθωμανικές αρχές της Κωνσταντινούπολης.

Πηγή: Αρχείο Οικογενείας Βελτσιδή.

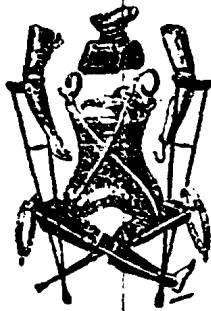
Μάθημα Ανατομικής στην Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως. Η συγκεκριμένη Σχολή μαζί με αυτή των Αθηνών, ήταν η πηγή των επιστημόνων ιατρών όλου του Μακεδονικού χώρου.

Από τους φοιτητές της Αυτοκρατορικής Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι φωτογραφίζονται με τους καθηγητές τους, πολλοί ήταν Έλληνες που βοήθησαν τους Μακεδονομάχους, όσο και όταν, αυτό τους ήταν δυνατό.

Πηγή: Συλλογή Αβδούλ Χαμίτ II, Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου.

ΟΡΘΟΠΕΔΙΚΑ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ

ΛΕΙΤΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΗΧΑΝΟΥΡΓΙΚΗΣ

ΕΚΜΗ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΩΝ

ΠΡΟΣΦΕΤΤΗ

ΤΩΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΩΝ

ΕΛΓΜΑΟΣ, ΕΓΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ,

ΑΣΥΛΟΥ ΑΝΙΑΤΩΝ, ΖΑΝΕΙΟΥ

ΕΠΙΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ

S.A.S.

SPECIALITÉ DE TRAVAUX
ORTHOPÉDIQUES

TRAVAUX DE PRÉCISION

FOURNITURES D'HOPITAUX
FURNISHINGSDES
HOPITAUX D'ATHÈNESDE
L'ASSISTANCE PUBLIQUE

DE DES CHEMINS DE FER

S.A.S.

Ο. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ
ΟΡΘΟΠΕΔΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΟΥΡΓΟΣ
2-15 ΟΔΟΣ ΚΟΔΟΚΟΤΡΑΧΗΣ 2-15
ΑΘΗΝΑΙ

ΤΗ. ΤΗΕΡΙΑΝΟΣ
MÉCANICIEN ORTHOPÉDISTE
2-15 RUE COLOCOUSTRONI 2-15
ATHÈNES

Εν Αθήναις τῇ 24 Απριλίου 1907

Αποδοτέον ὑπὸ τῶν 30 Γραμμάτων
ἡ τιμὴ αὐτῶν ἀποδοτέον
ὑπὸ τῶν 30 Γραμμάτων
ὅτι ἡ τιμὴ αὐτῶν ἀποδοτέον
ὑπὸ τῶν 30 Γραμμάτων
ὑπὸ τῶν 30 Γραμμάτων
ὑπὸ τῶν 30 Γραμμάτων

Ο. Θ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ

83

Απόδειξη εξόδων κατασκευής τεχνητού μέλους σε
αθηναϊκό εξειδικευμένο κατάστημα. Τα χρήματα δια του
αξωματικού Μπουκουβάλα, επιβάρυναν το Κέντρο
Αθηνών και όχι τον παθόντα Μακεδονομάχο.

Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

Θύματα βουλγαρικής θηριωδίας φωτογραφίζονταν μετά θάνατον. Συχνά τα πτώματα οι αρχές τα άφηναν όπως βρίσκονταν «στη σκηνή του εγκλήματος», εν αναμονή της ιατροδικαστικής εξέτασης, η οποία βέβαια δεν είχε πάντοτε νόημα, καθώς χρόνος θανάτου, θύτες και θύματα ήταν συνήθως γνωστοί.
 Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Καστοριά, 1907, ανακομιδή των λειψάνων του Παύλου Μελά. Η Ναταλία Μελά, με τη βοήθεια της αδελφής του Καραβαγγέλη, είχε αναγνωρίσει το κρανίο του νεκρού συζύγου της, μέσω μίας αρχέγονης εφαρμογής της οδοντιατροδικαστικής σε αναγνώριση νεκρού.

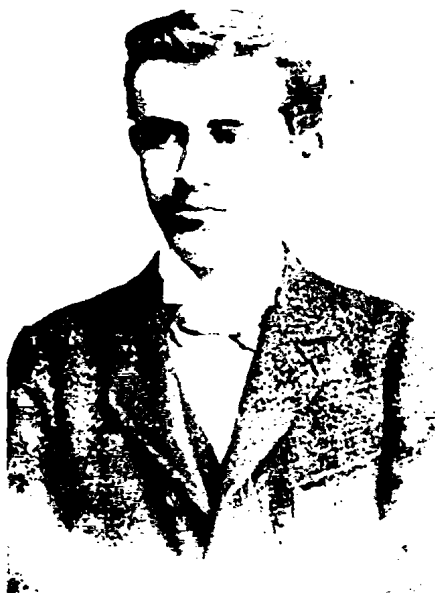
Πηγή: Τζινίκου, Μελάς.

Σε δύο εκδοχές, φωτογραφίζεται περιποίηση διαστρέμματος Βούλγαρου αντάρτη. Πιθανότατα πρόκειται για «σκηνοθετημένη» σκηνή για προπαγανδιστικούς λόγους.

Πηγή: Howden.

Ο Αργύριος Κιτάνος
μαθητής των Ζαριφείων
Εκπαιδευτηρίων στη
Φιλιππούπολη.

Στρατολογημένος πράκτορας
από τον Κορομηλά, ο
Κιτάνος δίνει εξετάσεις στην
Κωνσταντινούπολη το 1906.

Ο Κιτάνος, μετά το
Μακεδονικό Αγώνα, ως
μόνιμος πλέον αξιωματικός.

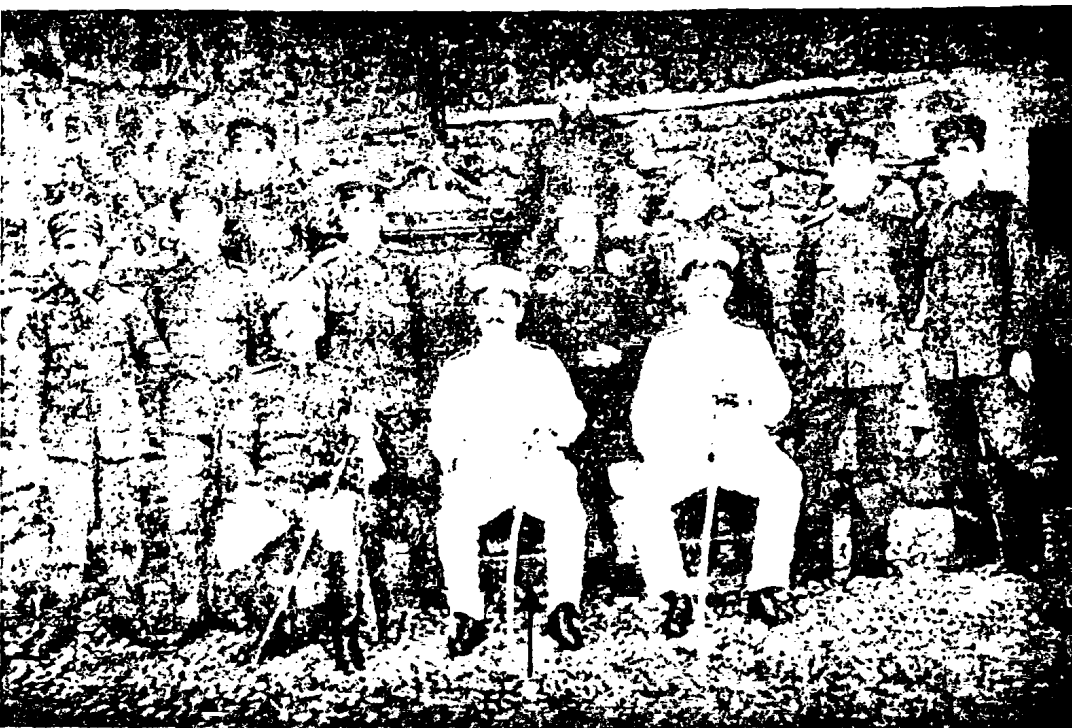
Ο Κιτάνος το 1930,
Διευθυντής Υγειονομικού,
με τη σύζυγό του.

Πηγή: Αρχείο Αργυρίου Κιτάνου.

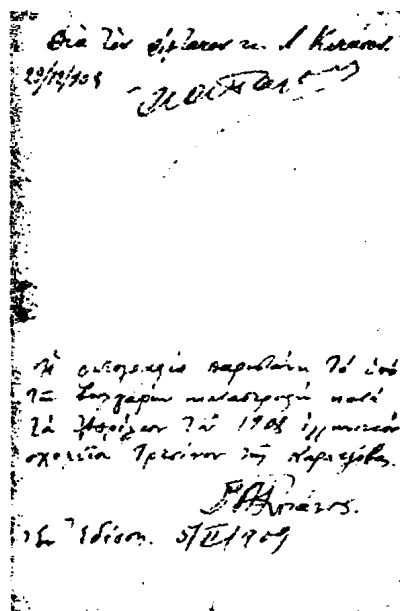

Στρατιωτικό Νοσοκομείο στο οποίο υπηρετούσε ο Κιτάνος.

Οι δύο ιατροί, ο διαχειριστής και οι εννέα νοσοκόμοι του Στρατιωτικού Νοσοκομείου στην Έδεσσα τον Αύγουστο του 1915. Ανάμεσα στους δύο ανθυπιάτρους διακρίνεται εύζωνος νοσοκόμος.

Πηγή: Αρχείο Αργυρίου Κιτάνου.

Ὅπως διαβάζουμε ἀπὸ τὴ σημείωση τοῦ ἰδίου τοῦ Κιτάνου, κατεστραμμένο ἐλληνικὸ σχολεῖο στὴν Αριδαία το 1908. Ἡ φωτογραφία ἐγίνε καρτ-ποστάλ καὶ χαρίστηκε στὸν υπεύθυνον τοῦ «Κέντρου Καρατζόβας», δηλαδὴ στὸν ἴδιο τὸν Κιτάνο, ὡς υλικὸ κατάλληλο γιὰ «προπαγανδιστικὴ» χρῆση.

Ὁ Κιτάνος στὸ Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο Εδέσσης το 1913, περιθάλπων τοὺς μέχρι πρότινος ἀντιπάλους τοῦ κομιτατζήδες.

Πηγή: Ἀρχεῖο Ἀργυρίου Κιτάνου.

Τιμητική εκδήλωση για τους Μακεδονομάχους της περιοχής Εδέσσης· ο Κιτάνος ένστολος, σημειώνεται με το βέλος.

Τέχοβο, κοντά στην Έδεσσα, 1915. Ο Κιτάνος (σημειώνεται με το βέλος), όπως φαίνεται, είχε θερμές σχέσεις με τους κατοίκους της υπαίθρου, βασισμένες πάνω στην εθνική του προσφορά και την ιατρική του ιδιότητα.

Πηγή: Αρχείο Αργυρίου Κιτάνου.

Ο Κιτάνος (σημειώνεται με το βέλος), στους καταρράκτες της Έδεσσας το 1913, με αξιωματικούς και παλιούς συνεργάτες.

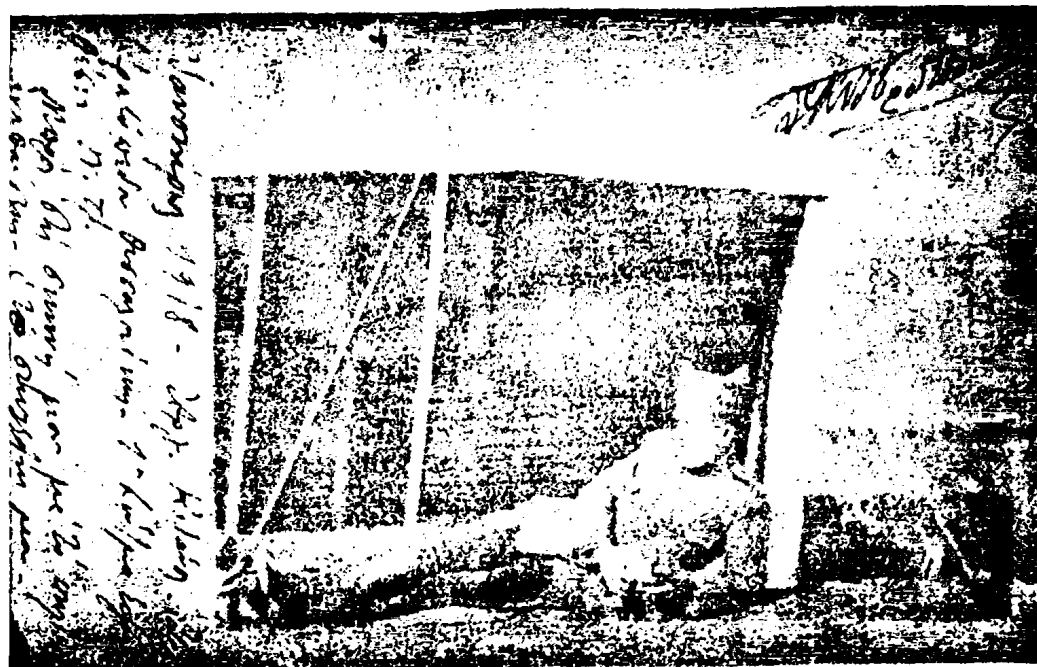

Στη Σμύρνη, ο Κιτάνος Διευθυντής του εκεί Στρατιωτικού Νοσοκομείου, με φίλους του Εδεσσαίους.

Μέλος της Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής στη Βουλγαρία το 1918, ο Κιτάνος φωτογραφίζεται με επιφανείς ομογενείς και αλλοδαπούς αξιωματικούς.

Πηγή: Αρχείο Αργυρίου Κιτάνου.

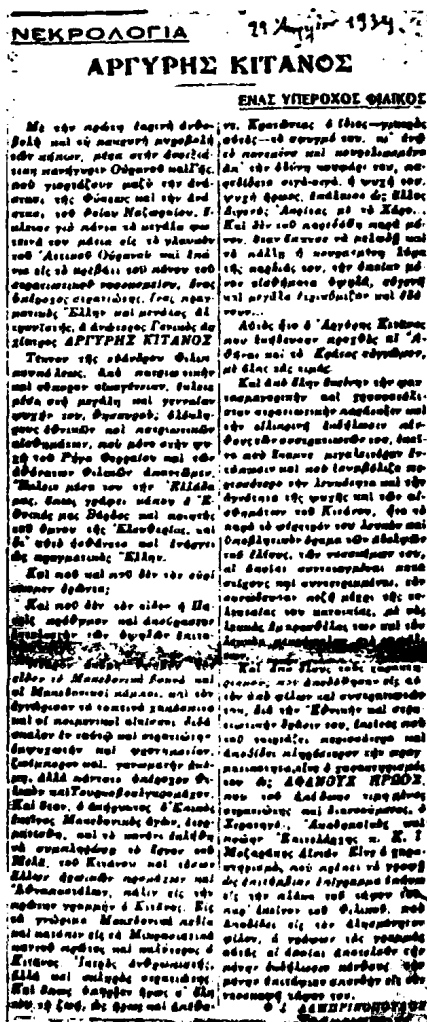

Ο Κιτάνος σε ώρα αναπαύσεως με το σκυλάκι του, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στην επιθανάτιο κλίνη στο στρατιωτικό νοσοκομείο ο Κιτάνος, είχε τη συμπαράσταση της οικογενείας του αλλά και ολοκλήρου του Υγειονομικού Σώματος. Ήταν «ένας υπέροχος Φιλικός», όπως χαρακτηρίζεται στο παρακείμενο απόκομμα του Φαρμακευτικού Αγώνα.

Πηγή: Αρχείο Αργυρίου Κιτάνου.

Τηλεγράφημα του Προξενείου
Θεσσαλονίκης προς το
Υπουργείο Εξωτερικών, όπου
αναφέρεται η αθώωση σε
τουρκικό δικαστήριο του,
απεικονιζόμενου στη
Γουμένισσα με την οικογένειά
του, ιατρού Σακελλαρίου.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

DÉPÊCHE TÉLÉGRAPHIQUE CHIFFRÉE

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΝ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 4930 ΕΛΗΦΟΝ ΣΤ. 14 9/11/1906	LIEU D'EXPÉDITION	DATE	HEURE
	Salonique	14/26 Novembre 1906	8. p.

ADRESSE

AFFAIRES ETRANGÈRES

ATHÈNES

Ταυρὸς Σακελλαρίου Διασώθεις σήμε-
ρον ἐπίστασι ἐνταύθων Διασωτηρίων
ὡς ἡδυνῆσται ἀνιστορῆσται ἐμφορημοὶ
μακρὰ βοηθήσει ἡδυνῆσται. Παρακα-
λῶνται μὴ ἀποψηφισθῶσι ἐπὶ
δύναμει τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς
250 γράμ. ἀπὸ Γεν. Προξενίου ἐφ' ἡμέρας
ὡς ἀπὸ τῆς ἐξουσίας Μικρῆς
Ἑλλάδος

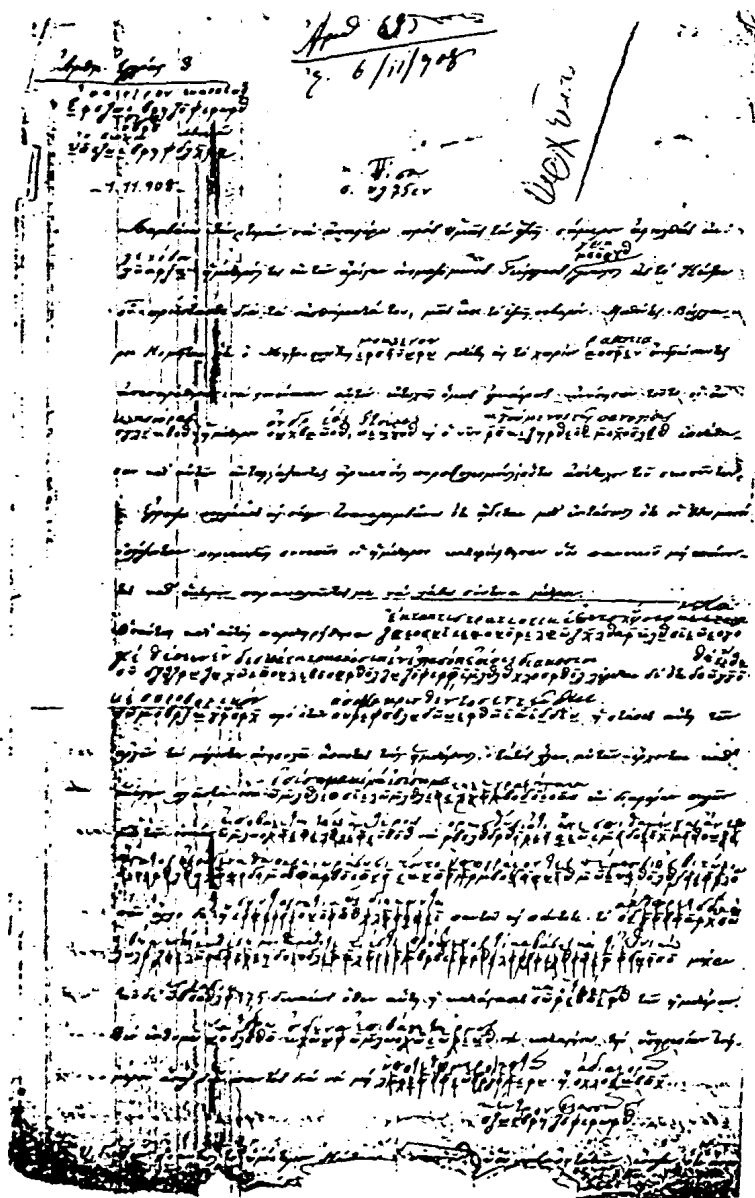
Contogannis

Πηγή: K.E.M.I.T./M.M.A.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου, Λεύκωμα Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915.

Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

Επιστολή Τόμπρα προς
την Πανελλήνια
Οργάνωση, όπου παραθέτει
διάφορες πληροφορίες που
υπέπεσαν στην αντίληψή
του, καθώς η Ελασσόνα
ήταν τότε σταθμός των
μετακινουμένων μεταξύ
Ελλάδας και Τουρκίας.
Πηγή: Κ.Ε.Μ.Ι.Τ./Μ.Μ.Α.

Ο Τόμπρας, αρχηγός
ανταρτικού σώματος,
αναπαυόμενος.
Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

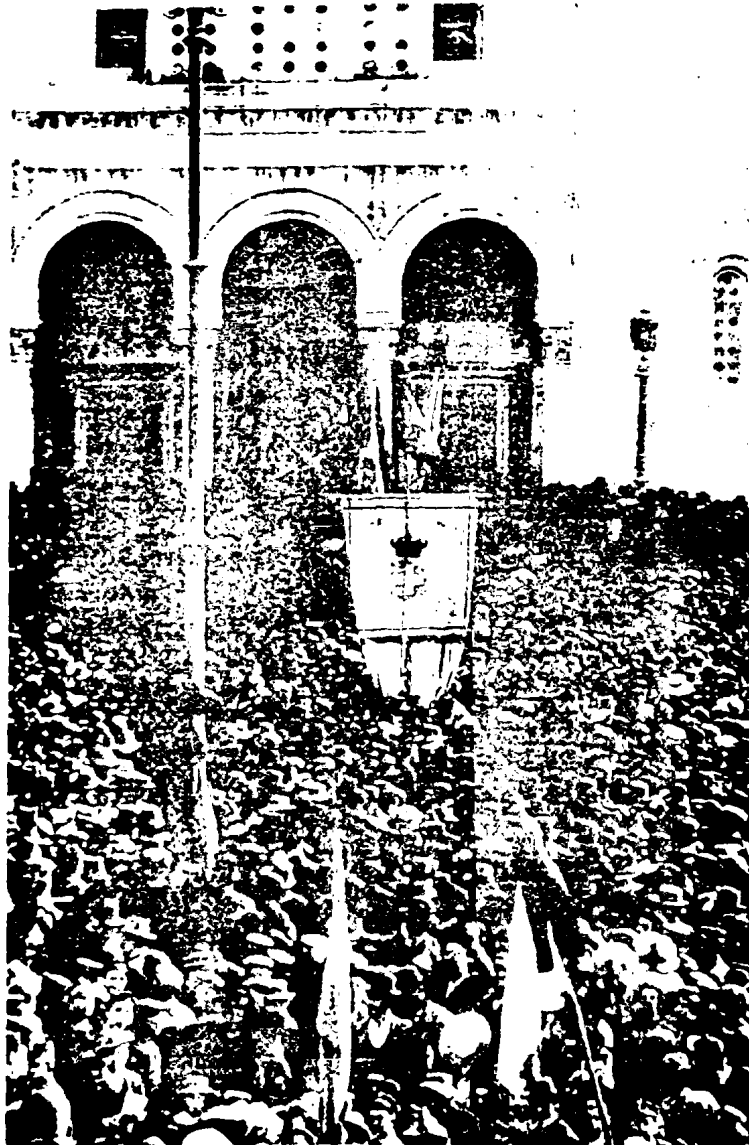
Ο υπίατρος Ιωάννης Παπαβασιλείου (ψευδώνυμο στα Γιαννιτσά και στην Ελευθερούπολη: Σφέτσος). Ήταν από τους πλέον επιτυχημένους πράκτορες του Μακεδονικού Αγώνα. Συντόνισε την ελληνική παράταξη στα Γιαννιτσά, με τεράστιο οργανωτικό και ιατρικό έργο ταυτόχρονα.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου, *Λεύκωμα Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915.*

Εορτή των Τριών Ιεραρχών το 1906 στα Γιαννιτσά. Αναμνηστική φωτογραφία, έξω από το σχολείο της ελληνικής κοινότητας, όπου διακρίνεται ο διευθυντής «Σφέτσος», δηλαδή ο υπίατρος Παπαβασιλείου. Πηγή: Τιμοθεάδης, Παιδεία.

Μητρόπολη Αθηνών,
πλήθος κόσμου συρρέει
στο τεσσαρακονθήμερο
μνημόσυνο του ήρωα-
πρότυπο των
Μακεδονομάχων,
Παύλου Μελά
Πηγή: *Παύλος Μελάς.*
Ένας αιώνας μνήμης,
Επτά Ημέρες, Η
Καθημερινή, 17
Οκτωβρίου 2004.

Ο εικονιζόμενος Φίλιππος Κιτρινιάρης
το 1904 ήταν Λοχίας-Νοσοκόμος.
Προσήλθε και αυτός στο μνημόσυνο
του Μελά και από εκεί ενθουσιασμένος,
αμέσως κατετάγη σε ανταρτικό σώμα το
οποίο έδρασε στη Δυτική Μακεδονία.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο
Πολεμικού Μουσείου, *Λεύκωμα*
Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915.

Ο Δημήτριος Δουμπιώτης,
γόνος οικογένειας με
σπουδαία κλεφταρματολική
παράδοση, ήταν ο ιθύνων
νους της ελληνικής
παράταξης το 1907 στην
Καστοριά, με πολλές
υπευθυνότητες και μεγάλους
κινδύνους.

Ο Δημήτριος Ραφτάνης
ήταν ένας από τους αφανείς
ανθυπιάτρους, οι οποίοι
υπηρετούσαν στα
ελληνοτουρκικά σύνορα και
βοηθούσαν στην
προετοιμασία των σωμάτων,
αλλά και στην περίθαλψη
των διερχομένων ανταρτών.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου, Λεύκωμα
Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915.

Ο Χρήστος Πραντούνας, αν και ανήκε στο Ιππικό, ήταν πτυχιούχος της Ιατρικής Αθηνών. Φωτογραφήθηκε με στολή ανθυπilάρχου, λίγο πριν από τον πρόωρο θάνατό του στο Βάλτο των Γιαννιτσών. Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Ο Πάνος Παρίσης, δάσκαλος, γυμναστής και πράκτορας στην Ανατολική Μακεδονία στα χρόνια του Αγώνα, υπηρέτησε ως ανθυπίατρος στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο των Σερρών. Πηγή: Αρχείο Οικογενείας Πάνου.

Ο φαρμακοποιός Ιωάννης
Μοσχοβίτης, εισήλθε από την
Καλαμπάκα στη Μακεδονία, ως
αρχηγός ανταρτικού σώματος.

Ο υποκτηνίατρος Σπυρίδων
Ζούζουλας υπηρέτησε ως
αξιωματικός-διπλωματικός
υπάλληλος του Προξενείου
Μοναστηρίου και στη
συνέχεια στην περιοχή της
Δράμας.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου, «Λεύκωμα
Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915».

Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΒΑΡΔΑΣ

ΥΠΟΥΡΧΕΙΟΣ

ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

Απόφαση της Α.Σ.Υ.Ε. για τους
ρευματισμούς του μετέπειτα
υποψηφίου για το ελληνικό
κοινοβούλιο, Γεώργιου Τσόντου-
Βάρδα, με βάση την οποία
χορηγήθηκε στο Μακεδονομάχο
μηνιαία αναρρωτική άδεια. Στην
απόφαση σημειώνεται μάλιστα
χαρακτηριστικά, πως ο
υπολοχαγός χρήζει «ιαματικών»
λουτρών στην Αιδηψό.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

318

Galaxy de Service Française des Locales : Gal. de l'Empire
d'importance on ne peut pas dire qu'il est de l'Empire 4.

Torilis leucophaea jalinan di bagian bawah sisi luar
istomak bagian posterior. - discolor.

[illegible]

618 juncos de xampus adu comaria arapollu
a'he n'arup' de' lo adu igupcora mout.

Πηγή: Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε.

Π. Μανούσος

Οι εικονιζόμενοι Μανούσος και Χωματιανός ήταν δύο απ' τους πολλούς στρατιωτικούς ιατρούς οι οποίοι στα στρατιωτικά νοσοκομεία των Αθηνών και μέσω της Α.Σ.Υ.Ε., συνεισέφεραν στην περίθαλψη των Μακεδονομάχων.

Σ. Χωματιανός

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου, «Λεύκωμα Αξιωματικών Στρατού Ξηράς, 1915».

7
 Συνεδρίσω της Ε.Ο.Σ. Μακεδονίας 1906.
 Μέλη.
 Κωνσταντίνος. Τυπικός. Χωματιανός.
 108. Συνέβη τον 22.12.1906 η Ε.Ο.Σ. Μακεδονίας να αποφασίσει να αποστείλει στην Αθήνα τον Κωνσταντίνον Σάρρο (καπετάν Κάλας) με βάση την οποία του χορηγήθηκε μηνιαία αναρρωτική άδεια, λόγω στενωμάτων ουρήθρας.
 Διότι ο Σάρρος είχε υποστεί οξεία ουρηθρίτιδα και λόγω της οποίας δεν μπορούσε να εργαστεί κανονικά.

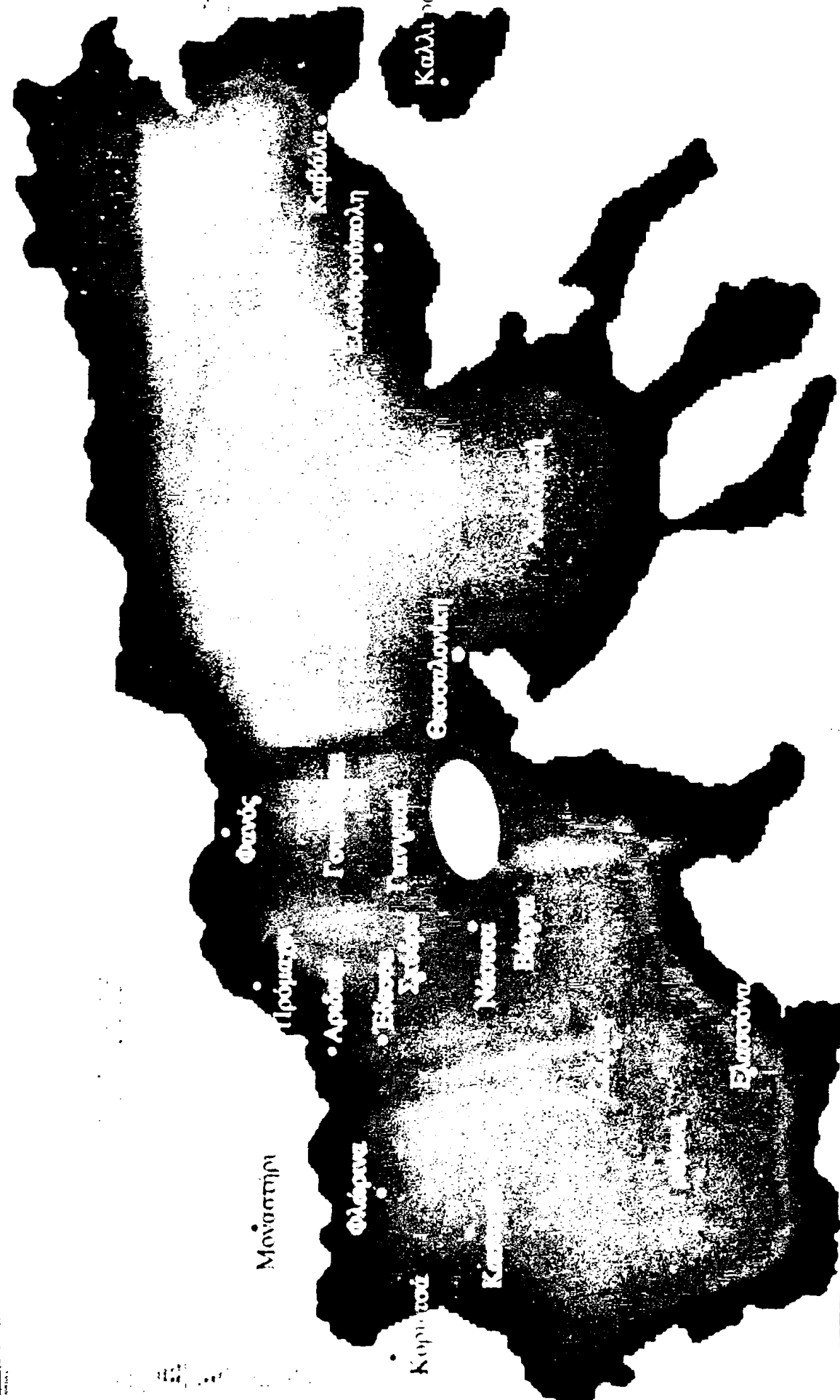
Πηγή: Αρχείο Α.Σ.Υ.Ε.

Απόφαση της Α.Σ.Υ.Ε. για τον εικονιζόμενο αξιωματικό Κωνσταντίνο Σάρρο (καπετάν Κάλας), με βάση την οποία του χορηγήθηκε μηνιαία αναρρωτική άδεια, λόγω στενωμάτων ουρήθρας.

Πηγή: Γούναρης, Φωτογραφίες.

Καλλιμάχη

Θεσσαλία

Αιγαίο Πέλαγος

Χάρτης της Μακεδονίας, με σημειωμένους τους τόπους δράσης των
Υγειονομικών Αξιωματικών κατά το Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908).